

Doktori (PhD) Értekezés

A leány-középiskolák jogi szabályozása
Magyarországon és nemzetközi kitekintésben
az 1870-es évektől 1945-ig

Rébay Magdolna Éva

Debreceni Egyetem

BTK

2006

**A leány-középiskolák jogi szabályozása
Magyarországon és nemzetközi kitekintésben
az 1870-es évektől 1945-ig**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
Neveléstudományok tudományágban

Írta: Rébay Magdolna Éva
okleveles történelem, valamint német nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Interdiszciplináris: társadalomtudományok és
bölcseztudományok doktori iskolája
(A nevelés és művelődés társadalmi-történeti összefüggései programja) keretében

Témavezető:.....

Dr. Orosz Gábor
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200...

Az értekezés bírálói:

Dr.
Dr.
Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.
tagok: Dr.
Dr.
Dr.
Dr.

A nyilvános vita időpontja: 200...

"Én, Rébay Magdolna Éva teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült."

Debrecen, 2006.

.....
Rébay Magdolna Éva

TARTALOM

A KUTATÁS	6
I. AZ ELŐZMÉNYEK	6
II. A TÉMA BEMUTATÁSA	7
1. Oktatáspolitikai törekvések – oktatásügyi eredmények	7
2. A lánynevelés	8
3. Az iskolázottság társadalmi és gazdasági vonatkozásai	11
III. A KUTATÁS JELLEMZŐI	19
1. Célok	19
2. Időbeli és térbeli keretek	21
3. Módszerek	23
4. Fogalmi problémák	23
IV. FORRÁSOK	25
1. Németország, Ausztria és Svájc	25
2. Magyarország	29
LEÁNY-KÖZÉPISKOLÁK NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN	34
I. NÉMETORSZÁG	34
1. A felsőbb leányiskolák körüli viták	34
2. A felsőbb leányiskolák reformja	42
3. A felsőbb leányoktatás a reformot követően	57
4. Az oktatási rendszer egységesítése	66
II. AUSZTRIA	71
1. Az első felsőbb leányiskolák	71
2. Az első érettségít adó leány-középiskola: a leánygimnázium	75
3. A líceum térhódítása	79
4. ... és hanyatlása	86
5. A glöckeli reform: koedukáció térhódítása és bővülő iskolarendszer	91
6. Az új középiskolai rendszer	99
7. Konzervatív fordulat: az ausztrofasizmus	104
8. Anschluss a német oktatási rendszerhez	108
III. SVÁJC	114
1. A svájci oktatási rendszer az 1930-as években	114
2. A leányoktatás középfokú szinttől	116
LEÁNY-KÖZÉPISKOLÁK MAGYARORSZÁGON	122
I. FELSŐBB ÉS FELSŐ LEÁNYISKOLÁK	124
1. Az Országos Nőképző Egyesület kezdeményezése	124
2. A női középiskola terve	127
3. A felsőbb leányiskolák alapítása	132
4. A leánygimnázium alapításának felvetése	136
5. Leánygimnázium és/vagy felsőbb leányiskola?	139
6. A felsőbb leányiskolák további sorsa	147
7. A leány-középiskolák első átfogó szabályozása	152
II. A LEÁNY-KÖZÉPISKOLÁK ELSŐ TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA	158
1. Az 1916. évi rendelet hatása	158
2. A törvényjavaslat kidolgozása és beterjesztése	162
3. A törvény megszületése	164
4. A törvény(javaslat) fogadtatása	171
5. A tantervi szabályozás	174
6. A nőnevelés kérdése a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson	177

III. AZ EGYSÉGES LEÁNY- ÉS FIÚ-KÖZÉPISKOLA	181
1. A törvényjavaslat előkészítése	181
2. A törvény megszületése	186
3. A törvény fogadtatása	194
4. Az új tanterv és módosítása	197
5. A koedukáció kérdése	200
ÖSSZEGZÉS.....	206
I. A LEÁNY-KÖZÉPISKOLAI OKTATÁS KÖZÖS JELLEMZŐI	206
1. Az állam szerepe	206
2. A nőmozgalom jelentősége	208
3. A nőiskola	210
4. Az érettségít adó leány-középiskola.....	212
5. Szervezeti és tantervi hasonlóságok és különbségek a leány-középiskolákban.....	214
6. Közös oktatás.....	216
II. A KUTATÁS TOVÁBBI LEHETSÉGES IRÁNYAI	219
BIBLIOGRÁFIA	221
I. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	221
II. EGYÉB ELSŐDLEGES FORRÁSOK	222
II. MÁSODLAGOS FORRÁSOK	234
ÁBRÁK JEGYZÉKE	245
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	246
FÜGGELÉK	248
I. NÉMETORSZÁGI ÓRATERVEK	248
II. AUSZTRIAI ÓRATERVEK	259
III. MAGYARORSZÁGI ÓRATERVEK	269
IV. ÁTTEKINTŐ TÁBLÁZATOK	280

A KUTATÁS

I. Az előzmények

Több budapesti leány-középiskola történetét teljes egészében¹ vagy részlegesen feldolgozva fogalmazódott meg a kutatási szándék: adjunk áttekintést a budapesti leány-középiskolák történetéről alapításuktól kezdve a második világháború végéig. A kutatás során nemcsak az egyes iskolák történetét, hanem az intézményrendszert és az iskolai oktatást és nevelést érintő (helyi) politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokat is leírtuk volna. Először a leány-középiskolák fogalmának definiálására tettünk kísérletet. Azokat az iskolatípusokat kerestük, amelyeket 1. a rendeletekben deklaráltan a fiú-középiskolákkal egyenrangúnak tekintettek, ezért középiskolának ismertek el vagy 2. legalábbis középiskolai jellegű intézménynek tartottak. Miután meghatároztuk ezen típusokat, a születő jogszabályokat feldolgozva leírtuk jellemzőiket. A munkát nehezítette a leány-középiskolák (főként a felsőbb leányiskolák) újbóli és újbóli jogi szabályozása, céljaik változtatása, az oktatás tartalmának módosítása, a többi iskolatípushoz viszonyított helyzetük állandó újradefiniálása. A „leány-középiskola” fogalom tartalmi meghatározása nem volt lehetséges a korábban tervbe vett kereteken belül. A probléma komplexitása a kutatási téma újragondolásához vezetett.

Hozzájárult ehhez, hogy több ösztöndíjnak köszönhetően (Erasmus ösztöndíj (*Berlini Humboldt-Egyetem*), *Promotionskolleg Ost–West* ösztöndíj (*Bochumi Ruhr Egyetem*), bécsi *Collegium Hungaricum* ösztöndíj) lehetőségünk nyílt az idegen nyelvű kutatási eredmények, kiemelten — a kutatás helyszíneiből adódóan — a német és osztrák szakirodalom megismerésére. Kutathattunk a nagyobb berlini és bécsi könyvtárak (*Staatsbibliothek*, *Universitätsbibliothek*, illetve *Österreichische Nationalbibliothek*) mellett a legjelentősebb német nyelvű oktatástörténeti szakkönyvtárban is (*Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung*). Fontos ösztönzést jelentett, hogy a befogadó intézményekben konzultációra is alkalom nyílt. E külföldi kutatások² segítették a tájékozódást mind módszertani, mind tartalmi szempontból. Új kérdéseket és vizsgálati szempontokat vetettek fel, és egyben mintát jelentettek. Lehetővé tették a kutatási probléma tágabb kontextusban történő értelmezését, párhuzamos történetek megrajzolását, a régióra vonatkozó tendenciák körvonalazását.

Az eredeti tervhez képest a kutatás tehát témáját tekintve szűkült, a vizsgálat regionális keretét tekintve pedig bővült. A kutatás véglegessé vált célja a leány-középiskolák működését meghatározó jogszabályi környezet feltárása, valamint a jogi szabályozást előkészítő és

¹ RÉBAY, 2002.

² A felhasznált forrásokat lásd külön fejezetben.

befolyásoló viták bemutatása lett elsődlegesen Magyarországot tekintve, kitekintéssel azonban Németországra, Ausztriára és Svájcra.

II. A téma bemutatása

1. Oktatáspolitikai törekvések – oktatásügyi eredmények

Korszakunk hazánkban — és a többi tárgyalt országban — a polgári állam kiépítésének a kora. Megszülettek a választott parlamentnek felelős igazgatási szervek, így az oktatásirányítás intézményei is, élükön a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal*.

Az oktatást a kormányzat kiemelten kezelte. Egyrészt szüksége volt megfelelően képzett államapparátusra, másrészt az oktatást az ország gazdasági fejlődése biztosítékának tekintette. A oktatáspolitikai törekvésekkel egybevágtak a társadalmi elvárások és célok is. A munkaerőpiacon az iskolázottság jobb elhelyezkedési lehetőséget jelentett. Ezért az oktatásügy egésze, annak minden szintje jelentős átalakuláson ment keresztül. Az állam a felekezeti iskolahálózatot érintetlenül hagyva létrehozta „saját” intézményeit. A műveltségfelfogás változásával, a kor gazdasági és társadalmi viszonyaihoz alkalmazkodva céljait, feladatait, tartalmát tekintve új iskolatípusok jöttek létre mind az általános, mind a szakképzés területén. A régi, korábban is fennálló iskolatípusok pedig jelentős módosuláson mentek keresztül. Az új vagy átalakult típusok működésének szabályozására törvények (népiskolai törvény, középiskolai törvény stb.) születtek, tananyagukat tantervekben rögzítették. A minisztérium a képzés minőségének növelése érdekében figyelmet fordított a pedagógusképzés reformálására is (tanító(nő) képző intézetek, egyetemi szintű képzés megújítása, gyakorlóiskolák létrehozása stb.).

Az oktatásügy nagyfokú mennyiségi fejlődésen ment keresztül. Tagolt, de koherens és (elvileg) átjárható oktatási rendszer jött létre, amelynek intézményeit egyre többen látogatták. A kormányzat célként fogalmazta meg az analfabétizmus felszámolását. Ennek érdekében az állam és a községek új iskolákat építettek, régieket újíttak fel vagy bővítettek ki, a felekezeti iskolákat szükség szerint támogatták. A törvények a felekezeti, magán és társulati iskolák fenntartóit is kötelezték a pedagógiai munka minőségét javító, épületre, berendezésre és higiénéjára vonatkozó előírások betartására. Az intézkedések eredményeként az analfabéták aránya a hét éven felüli lakosságot tekintve 38%-ról (1890) 6%-ra (1941) esett vissza.³ Az

³ MÉSZÁROS, NÉMETH, PUKÁNSZKY, 2004. 309.

expanzió elérte a középiskolákat. Tanulólétszámuk a dualizmus ideje alatt megduplázódott.⁴ A felsőoktatási intézmények száma és hallgatósága is fokozatosan nőtt az 1920-as évek első feléig. Döntő változás ment végbe a leány- és nőnevelésben is.

2. A lánynevelés

A leánynevelés a XVIII. század végéig a szélesebb néprétegek körében főként családi körben folyt. A tankötelezettség ajánlása (*I. és II. Ratio Educationis*), majd előírása (*Magyarország elemi tanodáinak szabályai* c. helytartótanácsi rendelet (1845), *1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában*) az intézményes nevelésben részt vevő lányok számának folyamatos növekedéséhez vezetett. Az elemi oktatás egyre kiterjedtebbé vált, az iskolahálózat folyamatosan bővült. Ezzel elhúzódva ugyan, de lassan megteremtődtek a rendeletek végrehajtásának feltételei. 1870-ben a nők kb. 25%-a, 1890-ben kb. 40%-a, 1900-ban kb. 47, míg 1910-ben kb. 55%-a tudott írni-olvasni. A városi 6–14 éves korosztályban 1910-re minimálisra olvadt eltűnt a korábbi — fiúk előnyét mutató — különbség e képességek tekintetében.⁵

Alapvető ismereteken túli képzést a XVII. századtól a lányok számára elsősorban a női tanító szerzetesrendek kínáltak (angolkisasszonyok, orsolyiták stb.). Iskoláikba főként a társadalom felsőbb rétegeihez tartozók lányai jártak. A XIX. század folyamán a műveltség iránti érdeklődés megnövekedésével a városokban több magániskola is létrejött. A leányiskolákban középfokon jellemzően az irodalmi (anyanyelvi, olykor idegen nyelvi) és a művészi (zenei, képzőművészeti) képzés dominált. Az iskolák színvonala jelentős eltérést mutatott, a tananyag a körülmények (a tanulók létszáma, a szülői elvárások, a tantestület összetétele és képzettsége, az anyagi helyzet stb.) függvényében változott. Az iskolák elsődleges célja a lányok felkészítése volt későbbi életfeladataikra. Képessé kívánták tenni őket háziasszonyi és anyai kötelességük ellátására. Az elit (az arisztokrácia és a tehetősebb nemesség, polgárság) leánygyermekéi mellé külföldi nevelőnőket és magántanárokat fogadott. Képzésük színvonala sokszor elérte a középiskolai szintet is.

A dualizmus korában új, független magyar iskolarendszer alakult ki, amely beolvasztotta (átalakította vagy elvetette) a korábbi intézménytípusokat. E folyamat részeként a leányok nevelésére-oktatására új iskolatípusok születtek. Jelentős előrelépést hozott a tanítónőképző

⁴ Uo. 313.

⁵ KÉRI, 1997. <http://iqdepo.hu/dimenzio/21/21-05-01.html>, 3.

intézetek⁶ és a polgári leányiskolák (1868) létrejötte, és hálózatának folyamatos bővülése. Ezek az intézmények egyrészt a nők előtt fokozatosan megnyíló állásokra (irodai munkák, tanítónőség)⁷ képeztettek, másrészt az elemi népiskolainál magasabb műveltség megszerzésére nyújtottak lehetőséget. Ennek ellenére mindkét intézményt hivatalosan a népoktatási tanintézetek közé sorolták.⁸ A színvonalat tekintve újabb emelkedést a felsőbb leányiskolák megalapítása hozott. Ezen intézmények általános, a gimnáziumihoz már hasonló, de azzal nem egyenrangú képzést nyújtottak. Számuk lassú emelkedése miatt azonban ezek az intézmények csak kevesek számára voltak elérhetők. A fiúk és a lányok oktatása színvonalát és jogosítványait tekintve a XIX. század végén lett egyenrangú. Ekkor alakult meg az első érettségit adó leány-középiskola (a leánygimnázium), indítottak érettségire felkészítő (kiegészítő) képzéseket, illetve vált lehetővé a nők számára — bizonyos képzési területeken — a felsőoktatásban való részvétel.⁹

A XX. század második évtizedében a leány-középiskolának elismert iskolatípusok száma kiegészült a felső leányiskolával és a szakképzést nyújtó felső kereskedelmi leányiskolával. Az 1920-as évek reformjának köszönhetően két általánosan képző leány-középiskola működhetett: a leánygimnázium és a leánylíceum. A leánykollégium néven mérsékelt követelményeket támasztó, korlátozott jogosítványokkal rendelkező intézmény született. A differenciált iskolaszervezet felszámolásával az 1930-as években egy típus maradt meg, a leánygimnázium.

Az elemi népoktatás mellett a felsőoktatás volt az a képzési szint, amely az oktatás tartalmát tekintve egységes volt. A népiskolákban a XIX. század végéig döntően közös oktatás folyt, elsősorban a városokban alakultak külön leány- és fiúosztályok (vagy iskolák). A felsőoktatásban — eleinte bizonyos szabályok mellett, de — szintén közös volt a képzés. A középfokon azonban a nem valósult meg koedukáció, illetve nagyon szűk keretek között mozgott.¹⁰ Még az általánosan képző, ugyanazon jogosítványokkal rendelkező intézmények (pl. gimnázium és leánygimnázium) tananyaga is eltért egymástól. A különbség oka a lányok és a fiúk műveltségéről alkotott felfogás közötti eltérésben keresendő. A társadalmi és gazdasági változások a férfi és a nő szerepének átértékeléséhez vezettek. A nők munkába állásával, családon belüli helyzetük és feladataik módosulásával a hagyományos, „női természetnek megfelelő” nevelés lassan, de folyamatosan kiszorult az iskolákból. A leány-

⁶ Az első állami tanítónőképző intézetet 1869-ben Budán állították fel. (PUKÁNSZKY, 2004. 386.)

⁷ Lásd erről bővebben *Az iskolázottság társadalmi és gazdasági vonatkozásai* c. fejezetben.

⁸ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, 1868. A polgári iskolákat hivatalosan az 1927: XII. tc. ismerte el középfokúnak. (1927. évi XII. törvénycikk a polgári iskoláról, 1927.)

⁹ Vö. KÉRI, 1997.; NAGYNÉ SZEGVÁRI, 1969.

¹⁰ A korszakban eleinte csak egyedi esetben, külön engedéllyel volt lehetséges, az 1930-as évektől pedig meghatározott számarányokon belül.

középiskolák a képzés tartalmát tekintve egyre közelebb kerültek a fiú-középiskolákhoz. Az egységesedést az elnevezésbeli eltérés felszámolása is jelezte (1934-es középiskolai törvény). A szegregáció a következő lépésben — már a korszakunkon kívül — intézményen belülré került (fiú- és leányosztályok), majd véglegesen megszűnt (1961).

Az oktatás- és szakpolitika a leány-középiskolákat a „középosztály” intézményének szánta. Korábbi kutatásaink is igazolták, hogy a leánygimnázium (és a fennállása alatt a leánylíceum) a két világháború között valóban a „középosztály”, elsősorban a tisztviselők és az értelmiségiek iskolája volt.¹¹ A szektort, valamint az egyes intézmények sorsát a társadalom középső rétegeinek életszínvonala, lehetőségei, céljai határozták meg vagy legalábbis befolyásolták.

Úgy véljük, hogy a nőnevelés elkülönülése, amely — szervezetét és tartalmát is tekintve — legtovább középfokon maradt fenn, önmagában is kutathatóvá teszi ezt a területet. A leány-középiskolák történetében a fiú-középiskolák mindazonáltal mindig viszonyítási pontot jelentettek. A leány-középiskolák nyújtotta általános műveltség a fiú-középiskolák tananyagán alapult. A leány-középiskolák ugyanúgy — bár nem teljesen ugyanazt az — általános műveltséget adtak, készítettek fel az érettségire keresztül az egyetemekre és jogosítottak egyes foglalkozásokra. Amiben eltért a két iskola, az a plusz volt, amely a „természetes hivatásokra” való nevelés jelentett. A leány-középiskolák másik fontos feladata ugyanis — egyre csökkenő súllyal — a női szerepekre, a feleség, az anya és a háziasszony szerepére való felkészítés volt. Mindez az oktatás tartalmában és a módszerekben is megmutatkozott. A tananyagban e két célt kellett egyeztetni, ez vezetett eltéréshez az általános műveltséget adó tárgyakban. Hozzájárult továbbá az az elképzelés, hogy a nemek eltérő fizikai, lelki és szellemi fejlődésének az iskolákban is meg kell nyilvánulnia. A tartalmi különbségek további forrása a felsőfokú tanulmányokban is kereshető. A klasszikus humán nyelvek ismerete olyan foglalkozások esetében kiváltképp elvárt volt, amelyek gyakorlása elől a nők — lényegében — el voltak zárva (jogász, teológus). A tananyagra hatott emellett a hagyomány is: jellemzőbb volt a leányoktatásra a modern idegen nyelvi képzés, amely mindig

¹¹ A *Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumában* az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a diákok szüleinek mintegy 5%-a volt földbirtokos, 10%-a katonatiszt, a tisztviselők és az értelmiségiek aránya kb. 35%-ot tett ki. Az 1940-es évek elejére a rend mindkét leánygimnáziumában (Sophianum, Philippineum) emelkedett a tisztviselő családból származó leányok aránya: kb. 45%-ra. Az értelmiségiek aránya a Sophianumban alig (31%-ra), a Philippineumban jelentősebb mértékben (19%-ra) csökkent. Mind a nagyvállalkozók, mind a kisvállalkozók gyermekei alacsony, 2–3% körüli arányszámot értek el. (RÉBAY, 2002. 190–191.) A felekezeti heterogénabb Baár-Madas református leánylíceumban az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a köztisztviselő apák aránya kb. 24%, az egyéb tisztviselőké kb. 17, az értelmiségieké kb. 27, a papoké kb. 12, míg a katonatisztoké mintegy 6% volt. (A budapesti Baár-Madas református leánylíceum és nevelőintézet értesítője az 1928-29. iskolai évről, 1929. 51.; A budapesti Baár-Madas református leánylíceum és nevelőintézet értesítője az 1929-30. iskolai évről, 1930. 52.; A budapesti Baár-Madas református leánylíceum és nevelőintézet értesítője az 1930-31. iskolai évről, 1931. 64.)

jelentős szerepet játszott a felsőbb társadalmi osztályokhoz tartozó leánygyermek nevelésében.

Jelen munkánkban olyan rendszerszintű elemzést kívántunk adni, amely az iskolatörténet-írást is megkönnyíti: értelmezési keretet kínál. Hozzájárul továbbá általában a kor oktatásügyének, a nőnevelés történetének jobb megértéséhez. A kutatás eredményeit nemcsak nevelés- és történettudományi vizsgálatok használhatják fel, hanem a nőkutatás, a társadalom- és gazdaságtörténet-írás is.

3. Az iskolázottság társadalmi és gazdasági vonatkozásai

A dualizmus kora

A rendi társadalom felbomlásával és a gazdaság átalakulásával a XIX. század folyamán új társadalmi struktúra jött létre. A hagyományos nemesi arisztokrácia nagybirtokainak, társadalmi és — megmaradó, de egyre csökkenő — politikai szerepének köszönhetően megtartotta befolyását. Gazdasági vezető szerepe azonban visszaszorult. A bankszektor kiépülésével, a nagybankok gazdasági térhódításával, akik az ipart és a kereskedelmet ellenőrzésük alá vonták, a gazdaság kulcspozíciói szűk tőkéscsoport kezébe kerültek.

A társadalom felső középrétegeit a középbirtokosok, a monopolista csoportokhoz nem tartozó nagyiparosok és nagykereskedők, valamint a kiegyezéssel kiépülő állam magasabb beosztásban lévő tisztviselői, magánhivatalnokok, illetve a magasabb rangú katonák tették ki. Bevételeik vagy fizetésük számukra úri életmódot, társadalmi és gazdasági befolyást biztosítottak.¹² Az alsó középrétegekhez az anyagilag független kisiparosok, kiskereskedők, nyugdíjasok, altisztek sorolhatók. E két csoport közé helyezhetjük el az értelmiségiek széles táborát. Egy részük (a már említett magasabb tisztviselők, orvosok, mérnökök, tanárok) a felső középrétegek életszínvonalán élt, míg más részüknek (vidéki orvosok, néptanítók, papok) biztos jövedelemmel, de szerényebb körülményekkel kellett megelégedniük.¹³

A középosztályon belül más választvonalakat is meghúzhatunk, megkülönböztethetjük egyrészt származása alapján a történeti (úri) és a polgári középosztályt. Másrészt az „úr” kifejezést tágabb,

¹² A nagypolgárok vagyonukat vállalkozásból vagy háztulajdonból szerezték. A középbirtokosok között többen voltak, akik megélhetési nehézségeik vagy a birtok fenntartásának szükségletei hivatalvállalásra kényszerítették. Erre lehetőséget adott, hogy a Monarchia megteremtésével a közigazgatást újjá kellett szervezni: 1867 és 1890 között számos új állás létesült.

¹³ A szabadfoglalkozású értelmiségiek között nagyok voltak a jövedelmi különbségek. Az értelmiség száma és befolyása a dualizmus fennállása alatt egyre növekedett (1910: 4,2%).

„úriember” értelemben is használhatjuk. Úriembernek csak az számított, aki középiskolai végbizonyítványt szerzett és önálló egzisztenciával bírt. Formálisan a tiszti kardbojt jogosított az úriemberségre.¹⁴ A középosztályi státus szimbóluma volt a legalább három szobás, közte szalonnal is rendelkező lakás, amelyben cselédet is foglalkoztatnak.¹⁵

A középiskolai végzettség (illetve az arra épülő felső kereskedelmi iskolai bizonyítvány) az állami és magánhivatalok felé vezető utakat nyitotta meg. Nem volt ezért mindegy, hogy az elemi népiskola IV. osztályát követően milyen iskolában folytatja tanulmányait a gyermek.¹⁶ A polgári iskolát választók különbözeti vizsgával át tudtak jelentkezni valamelyik középiskolába. Akik a reáliskolába jártak, azoknak a hiányzó latin ismereteik bepótlásáról kellett számot adniuk, ha a gimnáziumba akartak járni.¹⁷

A lányoknál a társadalom középső rétegei számára a polgári leányiskola elvégzését igényelte a társadalmi státus.¹⁸ A felsőbb leányiskolák és a leánygimnáziumok száma az első világháború kitörésekor 44 volt (lásd a Függelék XXXIX. és XL. táblázatát).¹⁹ Előbbiek eleinte nemzetspolitikai szándékkal a nemzetiségi területeken jöttek létre, utóbbiak székhelye a nagyvárosokban volt. Hogy a társadalmi igények és az oktatáspolitikai törekvések is a polgári leányiskola nyújtotta műveltséget elegendőnek (ebből a szempontból a középiskoláknak megfelelőnek) tartották, mutatja a felsőbb leányiskolák polgári iskolai nívóra süllyesztése. Társadalmi bázisukban sem volt különbség. A kevés leánygimnázium iránt ezzel szemben magas és állandó igény mutatkozott. Az elit és a felső középrétegek leánygyermekük nevelésére továbbra is külföldi (francia, német, angol) nevelőnő(ket), zenetanárokat és szaktanárokat fogadott. Voltak, akik az otthon elsajátított műveltséget hazai vagy külföldi (osztrák, svájci) leánynevelő-intézetekben egészítették ki. A formális oktatás elterjedéséhez körükben a vesztes háborút követő politikai és gazdasági helyzet vezetett.²⁰

¹⁴ 1868 után, ha valaki e két nevezett feltételt teljesítette, önkéntesen vonultatták be, és a szolgálatot követően tartalékos tisztté léptették elő, így tiszti kardbojtot viselt. Neki civilben is tartania kellett magát a tiszti becsülethez, ezért úriembernek, párbaj- és szalonképesnek számított. (KÖVÉR, 1998. 100.)

¹⁵ KÖVÉR, 1998. 38–42.; 119–121.; HONVÁRI, 2000. 245–306.; SZAKÁCS, 1999. 23–58.; VELIKY, 1999. 239–257.

¹⁶ Az 1883. évi középiskolai törvény meghozataláig a gimnázium jogosított egyedül felsőfokú tanulmányokra.

¹⁷ Míg a reáliskolában a kereskedő-iparos alkalmazott és önálló elem még nagyobb súlyban volt jelen mint a polgáriban, addig a gimnáziumban (kb. 40%) — és főként az egyetemen (kb. 63%) — a hivatalnok értelmiségi családok gyermekei tanultak.

¹⁸ KÖVÉR, 1998. 155–163.

¹⁹ A Függelékben szereplő táblázatokat római számmal számoztuk.

²⁰ Egyes családok birtokaik elvesztése miatt más jövedelemforrásokat kerestek, ehhez pedig szükség volt — elsősorban a fiúk számára — a felsőfokú iskolai végzettség.

A gazdasági szerkezetváltás a Horthy-korszakban tovább folytatódott. Az ország gazdasági helyzetét alapvetően megrázta az új országhatárok kialakulása, valamint a külpolitikai helyzet. A gazdaság megerősödését nehezítette az utódállamokból menekülők és bevándorlók magas száma. Az 1920-as évek második felének stabilizációja — a válság legyőzését követően — az 1930-as évek második felében tért vissza. Az ország gazdasági helyzetének rosszabbodása, s elhúzódó bizonytalansága a társadalomban mobilizációs folyamatokat indított el. A jövedelem-eloszlás tekintetében az egyes társadalmi rétegeken belül is nagyfokú egyenlőtlenségek mutatkoztak. A szűk körű elit kivételével szinte mindenki a maga lehetőségeinek és saját elvárásainak szintje alatt élt.

A történelmi arisztokrácia száma és vagyoni ereje tovább csökkent, sőt társadalmi befolyása és presztízse is alábbszállt. Az ország politikai vezetéséből lassan kiszorultak/visszavonultak.²¹ A társadalom felsőbb rétegeihez tartozott — a számarányát tekintve nem túl népes — politikai, egyházi, katonai és tudáselit is.²² A gazdasági elit ingatlantulajdonosokból, vállalkozókból, ipari-banki részvénytársasági menedzserekből állt. Számszerűen is tekintélyes, befolyását nézve kifejezetten meghatározó részét a zsidó származású nagypolgárság alkotta. Életmódjukban és értékrendjükben a polgári és arisztokratikus vonások keveredtek. Megjegyezendő, hogy a fiaik neveléséhez nem tartozott elengedhetetlenül hozzá az egyetemi képzés. Sokkal hasznosabbnak vették, ha gyakorlatias képzésben részesülnek. A lányok iskoláztatását — középiskolákban vagy a felsőoktatásban — viszont fontosnak tartották.²³

A társadalom középső rétegeit két meghatározó csoportra oszthatjuk: az „úri rendre” és a jelentős számban zsidó polgárságra és értelmiségre. Elkülönülésük nem volt merev, ugyanis az úriság definiálása korántsem volt olyan egyértelmű, mint korábban. Egyrészt meghatározta az iskolai végzettség (érettségi) és az anyagi körülmények (kb. 400 pengős fizetés), amelyből a megfelelő polgári életstílust biztosítani lehetett.²⁴ Szembenállás elsősorban felekezeti alapon mutatkozott (zsidó-keresztény), és főként az 1930-as években erősödött meg.

²¹ Az arisztokrata családok döntően két stratégiát választottak: egyesek anyagi nehézségeik ellenére igyekeztek korábbi életvitelüket fenntartani, mások viszont szorosabban integrálódni kívántak a polgári társadalomba. Az arisztokrata fiatalság az 1930-as években már diplomát szerzett és dolgozott, még akkor is, ha nem volt rászorulva. A lányok középiskolákban tanultak. Kutatásaink alapján a Philippineumban az 1942/43-as tanévben a diákok 5%-ka rendelkezett főnemesi címmel. A Sacré Coeur nyelvmesternőképző iskolájában ugyanekkor arányuk meghaladta a 30%-ot. (RÉBAY, 1999. 38–39.)

²² Utóbbi tagjai (művészek, professzorok) nem vagy nem teljesen tudtak elszakadni a középső rétegektől, legfeljebb azok, akik több pozíciót is betöltöttek egyszerre.

²³ KARÁDY, 1997. 73.

²⁴ Más kategorizálás szerint a szellemi dolgozók számítottak úrnak, ahogy az a társas érintkezés szokásaiban (megszólítás) is megnyilvánult.

Foglalkozás szerint a társadalmi közép legfontosabb csoportját a köztisztviselők alkották. Nagy jövedelmi különbségek jellemezték e csoportot. A polgári életszínvonalat az 1920-as években legföljebb harmaduk tudta csak biztosítani. A következő években ez az arány csak csökkent. A köztisztviselői karra az 1930-as években az önrekrutáció vált jellemzővé. A szakma egyre erősebb professzionalizálódása (közigazgatási vizsga stb.) a köztisztviselőket arra ösztönözte, hogy taníttassák gyermekeiket, akár jelentős anyagi áldozatokat is vállalva. A réteg státusmegtartási és -javítási törekvése is hozzájárult a közép- és részben a felsőfok tömegesedéséhez.²⁵

A társadalom középső rétegeit alkották továbbá a középvállalkozó kereskedők, iparosok és a magántisztviselők. A két előbbi foglalkozást űzők — főként az iparosok, akik közül a gazdasági válság hatására többen kispolgári szintre süllyedtek — között relatíve alacsony volt az ide sorolható, önálló egzisztenciák aránya. A magántisztviselők státusának jogi elismerése az 1920-as években történt meg. Létszámuk folyamatosan emelkedett. Körükben a jövedelmi egyenlőtlenség a köztisztviselőknél is kirívóbb volt, ezért még kisebb hányad tudta megteremteni a polgári életszínvonalat.²⁶ 1930-ban megközelítőleg egynegyedük rendelkezett diplomával vagy középiskolai végzettséggel.²⁷

A szellemi foglalkozásúak aránya a korszakban mindvégig 10% alatt maradt.²⁸ Az értelmiség körében az 1920-as évekre túlkínálat alakult ki. Ennek csak egyik oka kereshető a trianoni határokon túlról érkező menekültáradatban. A századfordulótól a felsőoktatás egyre vonzóbbá vált: a társadalom alsóbb, kispolgári, sőt munkás rétegeiből származók is megjelentek az egyetemeken. A nők a háborús években már tömegesen iratkoztak be, a háború vége felé számarányuk elérte a 16%-ot. Az érdeklődés az első világháborút követően sem változott. A hallgatói létszám az 1920-as évek első felében is magas maradt a numerus clausus bevezetése (1920: XXV. tc.) ellenére, amelyet csak részint, elsősorban Budapesten hajtottak végre. A törvény enyhítésére (1928) a hallgatói létszám nem növekedett.²⁹ A

²⁵ 1910-ben a trianoni Magyarország területén élők megfelelő korú fiúnépesség 4,5%-a, míg 1930-ban 9,1%-a járt középiskolába, és az érettségizettek 60–70%-a tanult tovább felsőfokon.

²⁶ Heterogenitásukban közrejátszott, hogy az alkalmazást és az előmenetelt esetükben nem szabályozta képesítési előírás.

²⁷ A magántisztviselők csoportja utánpótlását elsősorban az önálló kereskedők és iparosok leszármazottaiból nyerte, akik társadalmi felemelkedés reményében választották ezt a pályát.

²⁸ A képzett, ún. fehérgalléros réteg részaránya 5,6% és 7,4% között mozgott.

²⁹ A zsidó vallású egyetemisták aránya 10–12% körül mozgott továbbra is. (A háború előtt arányszámuk 30–34% körüli volt.) A hallgatók száma 1918/19-re a korábbi évek 11–12 000-es létszámáról 19 000-re ugrott. Az 1920-as évek első felében az átlag 17 000 körül állandósult, a második felében pedig 15 000 körül mozgott.

jelenség hátterében a köztisztviselők romló anyagi helyzete és ezért csökkenő érdeklődése, valamint a gazdasági válság állt.³⁰

Az értelmiség nagyobb hányada (a tanári társadalom döntő része) nem tudta a polgári életszínvonalat biztosítani magának. A tanárok rendszerint csak idősebb korukban juthattak el erre a szintre, családalapításba ezért többnyire harmincas éveik derekán kezdtek. A pedagógusok helyzetét nehezítették az 1920-as években gyakori elbocsátások is.³¹ Az egyéb foglalkozásúak közül az orvosok és az ügyvédek száma folyamatosan növekedett. E két foglalkozást űzők döntő hányada, ahogy a mérnököké is, középpolgári színvonalon élt. Mindez egyáltalán nem volt igaz a művészekre és az újságírókra.

A kispolgárságot a néhány segédet foglalkoztató vagy önállóan dolgozó kiskereskedők, kisiparosok és az altisztek alkották. Az iparos pályát övező nagyobb érdeklődésnek köszönhetően az 1920-as években a tanonciskolák tanulójának száma megnövekedett. Az évtized végétől egyre gyakrabban ipari szakiskolába, sőt polgári iskolába írták be gyermekeiket.³² Növekedett a középiskolákba járók száma is: a korszak végére arányuk elérte a tanulók egyötödét. Egyetemre, főiskolára rendszerint 10–15%-uk jutott tovább. Ahogy a kisiparosok egyre nagyobb súlyt fektettek gyermekeik iskoláztatására, úgy a — magasabb társadalmi státusú és iskolázottabb, egyben zártabb csoportot alkotó — kiskereskedők is. A hagyományos felső kereskedelmi végzettség mellett egyre nagyobb számban ambicionálták a középiskolai érettségi megszerzését. Feltűnő iskoláztatási hajlam mutatkozott az altisztek körében.³³ Az 1930-as években a polgári iskolai tanulók mintegy ötöde került ki sorukból, sőt a középiskolákba is egyre többen jutottak el.

A parasztság többsége anyagi helyzetének romlása ellenére sem akarta — még leszármazottain keresztül sem — elhagyni a paraszti világot. Rendszerint csak a legmódosabbak tanítták fiúgyermekeiket, de a diplomát, érettségit vagy szakmát szerettek közül is sokan visszatértek a gazdálkodáshoz. A növekvő számú munkásság körében általánossá vált a népiskola I–V. osztályának elvégzése. 1930-ban a korosztályon belül

³⁰ Az 1930-as években a felsőoktatás mindinkább az értelmiség önrekrutációjának terepe lett. Változást csak a háborús évek és az országhatár-módosítások hoztak. A Horthy-korszak értelmiségére jellemző, hogy döntően és egyre nagyobb arányban alkalmazottakból állt.

³¹ A kinevezett (rendes vagy helyettes) középiskolai tanárok mellett a polgári iskolai tanárok fizetése is elérte a 400 pengőt. A tanárok elitjét az egyetemi oktatók alkották, egyetemi tanár nagypolgári színvonalon élt. A fizetési különbségek beosztástól függően itt is lényegesesek voltak.

³² E két iskolatípusban a tanulók egyötödét tették ki.

³³ 1930-as adatok szerint az altiszti népesség több mint a fele mezőgazdaságból élők (közép- és kisbirtokosok, bér munkások) leszármazottja volt. Ők maguk ugyan már nem emelkedhettek fel a hivatali hierarchiában, de módjuk nyílt arra, hogy gyermekeik kezébe bizonyítványt adjanak, hogy értelmiségiként vagy tisztviselőként dolgozhassanak.

minden ötödik munkásgyerek járt polgári iskolába. Akik továbbtanultak, tanonciskolába mentek, a középiskolát elvégzők száma minimális volt.³⁴

Nők a munkaerőpiacon

A századelőtől az 1930-as évekig a dolgozó nők aránya a 7 évesnél idősebb teljes nőnépességen belül $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{3}$ között mozgott. Nemzetközi összehasonlításban ez az arány átlagosnak tekinthető.³⁵

1. táblázat. A női munkaerő megoszlása a gazdasági szektorok szerint (%)³⁶

	1900	1910	1920	1930
Mezőgazdaság	62,9	50,4	56,1	44,2
Ipar	8,5	13,1	11,7	16,2
Szolgáltatás (kereskedelem, közlekedés, közszolgálat, szabad foglalkozásúak is)	3,7	6,3	10,0	11,6
Házicselédség	15,4	18,7	13,8	15,6

Legnagyobb arányban a kategóriák között a szolgáltatásban dolgozó nők száma növekedett köszönhetően a női irodai munkahelyek gyarapodásának, valamint annak, hogy a nők — egyre nagyobb számban — bizonyos értelmiségi foglalkozásokban is megjelentek.³⁷ (A női munkaerő gazdasági szektorok szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja.) Míg a nők között a tisztviselők és az értelmiségiek aránya a XX. század elején kb. 2%, addig 1930-ban már 7% volt. 1930-ban a közigazgatási tisztviselők 14%-a volt nő. Képzetlenebbek lévén — jogi diplomát csak igen kevesen szerezhettek — szinte kizárólag az alsóbb beosztásokban (kezelői, díjnoki) dolgoztak. Ezen állások betöltéséhez négy középiskolai végzettség elegendő volt.³⁸ A nőtisztviselők összességét nézve arányaiban többen töltöttek be alsó szellemi állásokat, mint a férfiak.³⁹ Általában jellemző volt, hogy nehezebben tudtak elhelyezkedni, véglegesítést kapni és előrelépni. A nő végezhetette ugyanazt a munkát mint a férfi, csak nem olyan rangfokozatban és fizetési viszonyok között.⁴⁰ Férjezett asszony esetén a megkülönböztetést azzal indokolták, hogy nem ő a családfenntartó, ezért nem illeti meg

³⁴ GYÁNI, 1998. 193–305.; SÍRÓ, 1995. 564–570.

³⁵ Ami különleges, az az özvegyek és az elváltak magas és növekvő hányada (ők főként önállók voltak és a kereskedelemben dolgoztak), és a férjes nők kezdetben viszonylag nagy súlya (1900: 23%, 1930: 10%).

³⁶ GYÁNI, 1987. 271. A táblázatok és ábrák forrását a lábjegyzetekben tüntettük fel.

³⁷ Uo. 367–377.

³⁸ 1930-ban az állami tisztviselő és szabadfoglalkozású férfiak 84%-a, nők 44%-a rendelkezett legalább érettségivel. A magántisztviselők között ez az arány 56,5, illetve 14,7% volt. (TIMÁR, 1995. 577.)

³⁹ 1930-ban a női közigazgatási tisztviselők háromnegyede, míg a férfiak 16%-a.

⁴⁰ MAGYARYNÉ, 1938. 50.

ugyanaz a fizetés, illetve juttatások stb. A nő, szerepénél fogva sem lehetett vetélytársa a férfinak. A feminizálódás tehát a díjazás kedvezőtlenebbé válását, a tevékenység nemhez szabott újra hierarchizálását jelentette. A nők a magántisztviselők között is egyre nagyobb számban jelentek meg, annak ellenére, hogy fizetésük — akár 30%-kal is — alatta maradt a hasonló beosztásban, szolgálati idővel rendelkező férfi kollégák fizetése mögött. A nők végzettségének (főként a diplomának) ezért alacsonyabb értéke volt. Ez állhatott a szellemi foglalkozású munkás származású nők nagyobb aránya mögött is.⁴¹ Az 1930-as évekre a nők — a megkülönböztetés ellenére — az összes tisztviselő és az értelmiségi keresőknek már harmadát tették ki.⁴²

A nők ugyan elvileg – eleinte rendkívüli, 1918-tól rendes hallgatóként – választhatták volna a mérnöki pályát, de nem vagy alacsony számban vették fel őket. A nők orvosi hivatását, így képzésük létjogosultságát a társadalom viszonylag hamar elfogadta. A századelőn és a háborús években nagyobb számban diplomát szereztek közül azonban kevesen gyakorolták hivatásukat. A két világháború között a fővárosban praktizáló orvosok mintegy 12–13%-a volt nő. Többnyire ők is csak átmenetileg álltak munkába, férjhezmenetelükig. Fizetésükre nagyrészt nem is voltak rászorulva. Az egyébként is alatta maradt a férfiakénak: nem illetett ugyanakkora honoráriumot kérniük.⁴³

A női munka elfogadottsága társadalmi hovatartozás szerint változott. Magyarországon úrinő kereső pályára lépése többnyire együtt járt úrinői tekintélyének elvesztésével vagy legalábbis megrendülésével. A diplomás nők jelentős hányada (kb. ¼-e) nem is jelent meg a munkaerőpiacon. A jól szituált, városi, értelmiségi családokban felnövő leányok számára a diploma lassan státuskellékké vált, amely fokozta a diplomásokkal kötendő házassági esélyeiket. A diploma a házasságon belüli egyéni emancipáció egyik fontos eszköze volt. Ezt a jelenséget nevezik otthoni feminizmusnak.⁴⁴

A középiskolákban és a felsőoktatásban a nők társadalmi és szellemi túlszelekciója mutatható ki. A bekerülők jobb szociális helyzetű, magasabban iskolázott rétegekből kerültek ki, és jobb iskolai teljesítményt mutattak. Iskoláztatásuk mögött elsősorban nem a munkába állás kényszere húzódott, bár az első világháborút követően, a középrétegek elszegényedése, valamint a családfenntartók halála miatt ez is szempont volt. A gyermekek szocializációjában — most már a lányok között is — a formális oktatás egyre fontosabbá vált, másrészt a család rangon tartása vagy rangemelése megkövetelte, hogy a lányokra jutó szellemi befektetés ne

⁴¹ 1930-ban az elemi iskolai tanítók között 5,7%-kal (nők) szemben 4% (férfiak), a polgári és a középiskolai tanárok között 4,5%-kal szemben 6,8%, a főiskolai és az egyetemi tanároknál 2,7% ellenében 6,8%, míg az orvosoknál 2,2% helyett 3,3%, a bírók, ügyészek, ügynökök között 3,5% ellenében 17,4%. (TIMÁR, 1995. 579.)

⁴² GYÁNI, 1998. 230–232., 242–246., 251–252.

⁴³ Uo. 250.; MAGYARYNÉ, 1938. 51.

⁴⁴ GYÁNI, 1998. 230, 251.; GYÁNI, 1987. 378.

nagyon térjen el a fiúkra jutókétől. (A családok nagyságának csökkenése⁴⁵ is a lányok iskoláztatásának kedvezett.) Nemcsak a fentebb említett bizonytalan megtérülési tényezők, hanem a lányok középiskolai oktatásának drágasága is eredményezte a nagyobb szelekciót körükben. A különbség a fiú- és a lányiskolák között a tanköltség tekintetében ráadásul tovább növekedett: míg 1914-ben 1,4, addig 1930-ban 2,6-szorosát tette ki.⁴⁶

Nyugat-Európában a századelőtől 1930-ig a házas nők munkavállalásának csökkenése figyelhető meg. Az ok a férj fizetésének emelkedésében, valamint a gyermekhalandóság csökkenésében keresendő. A gyermek felértékelődött, és fokozott figyelmet kapott. A családban ugyan egyre kevesebb főt, de egyre tovább kellett eltartani. Az anyára a gyermeknevelés és a háztartás vezetése egyre nagyobb terheket rótt, ami a munkába állást megnehezítette.⁴⁷

A megroppant egzisztenciájú polgári családok leányai általában tanítói és tanári pályára léptek, amely számukra és a feltörekvő, kispolgári családokból kikerülő családok számára is megélhetést jelentett, ha csak szerény viszonyok között is. E foglalkozás folyamatosan elnőiesedett: míg az első világháború előtti években a tanítók 30%-a volt nő, a harmincas években már 44%-a. Fontos megjegyezni, hogy a tanítónők esetében vált először összeegyeztethetővé a család és a hivatás. Ezt mutatja, hogy a századfordulón negyedük élt házasságban, 1930-ban pedig már harmaduk. Az 1920-as évektől a polgári iskolai tanárok között is gyorsan növekedett a nők száma. Mindez e két pálya társadalmi presztízisének süllyedéséhez vezetett, amely a férfiak arányszámának további csökkenését eredményezte. A pedagógus pálya előnye — a többivel szemben — a kötött díjazás volt.

Anyagi rászorultság esetén a nők körében — a diplomások között is — megoldásnak számított, ha hosszabb-rövidebb ideig varrónőként dolgoznak. Ezt a férj vagy szülő elbocsátása, keresetképtelensége válthatta ki. A zsidótörvények és a férfiak frontszolgálatára hasonló lépésekhez vezetett a korszak végén.⁴⁸

A női munka az agrárszegénység körében volt leginkább elterjedt. A napszámos családok leányai a házasság előtt gyakran gazdasági vagy házi cselédnek álltak. Ezt követően ők is

⁴⁵ A korszakban a házasságkötés kora egyre kitolódott: a vőlegények átlagkora az 1920-as évek elején 28,6 év, 1944-ben viszont 29,7 év. A menyasszonyok átlagéletkora párhuzamosan változott: mindvégig kb. négy évvel voltak fiatalabbak. (Nyugat-Európában a két világháború között az első házasságot kötők átlagos életkora magasabb volt: a férfiaknál 28, a nőknél 26 év.) A századfordulón Nyugat-Európában a férfiak 8–28, a nők 10–14%-a nem lépett házasságra. Ez az arány utóbb – néhány kivételtől eltekintve – a férfiak körében csökkent, a nők körében stagnált vagy emelkedett. Hazánkban a II. világháború előtt az arány 5–6, 1944-ben 7–8% volt. Az elveszülések száma Magyarországon folyamatosan csökkent. Ehhez hozzájárult a fogamzásgátlás elterjedése a városi (főleg budapesti) középső és felső társadalmi rétegek körében. Az 1930-as években a szellemi foglalkozású családok gyerekszámára már az egyszerű reprodukcióhoz szükséges minimumot sem érte el. (GYÁNI, 1987. 39–40., 43.)

⁴⁶ KARÁDY, 1994. 180–190, 195.

⁴⁷ NAGY, 1994. 157.

⁴⁸ GYÁNI, 1998. 251., 258–259.

napszámosként, ritkábban tanyásként folytatták életüket. A gazdasági cselédek leánygyermekai fiatal koruktól kezdve dolgoztak az uradalomban. A birtokos parasztság is igénybe vette a család nőtagjainak munkaerejét a mezőgazdasági munkában.

A városi munkásság körében 10–15%-ot tett ki a cselédek száma, amely a korszakban fokozatosan csökkent párhuzamosan a középső rétegek elszegényesedésével. A nők számára ez volt a legkönnyebben elfoglалható keresőpálya. Szinte kizárólag vidékiek közül kerültek ki. Minden harmadik cseléd Budapesten élt, ahol a kereső nők egynegyede, később egyötöde dolgozott ebben a szakmában. Éppen ellentétes módon alakult az ipari munkások között a nők aránya: a század eleji 13%-ról 23%-ra (1941) nőtt a részesedésük. A nőket az iparban rosszabb feltételekkel foglalkoztatták mint a férfiakat, és hiányos képzettségük miatt főként az alacsony presztízsű ágazatokban és állásokban helyezkedtek el. A kétkeresős családmódellem nem vált általánossá. Aki megengedhették, a családalapítás után otthon maradtak, legfeljebb alkalmi munkát vállaltak. Különösen igaz volt ez a tehetősebb szakmunkások feleségeire is, míg a segéd- és betanított munkások családjában megszokottabb volt a két kereső.⁴⁹

III. A kutatás jellemzői

1. Célok

A kutatás a neveléstörténet egyik hagyományos ágához köthető: oktatáspolitikai irányú, illetve intézmény történet(ek)et akar adni. Mindazon intézménytípusokat vizsgálát alá vonja, amelyek leány-középiskolának tekinthetők. A kutatás a leány-középiskolák jogi szabályozására fókuszált, oktatás- és szakmapolitikai megközelítést alkalmazott. Rá szerettünk volna mutatni az oktatáspolitikai azon szándékaira, amelyek a leány-középiskolák reformjai, az intézmények szervezetének és tartalmának alakítása mögött húzódtak. Kiemeltük azokat a parlamenti és miniszteri szintű jogszabályokat, amelyekhez az egyes iskolatípusok megszületése köthető, illetve amelyek ezek további működését érintették. Igyekeztünk felvázolni — a források adta lehetőségeken belül — megszületésük körülményeit: a minisztériumi előkészítési folyamatok mellett az *Országos Közoktatási Tanácsban*, a *Magyar Paedagogiai Társaságban*⁵⁰ lezajlott vitákat, szakmai tanácskozások eredményeit stb. Kíváncsiak voltunk a politikai pártok véleményére is, ezért elemeztük a törvényeket övező országgyűlési vitákat. Fontosnak tartottuk továbbá a szakma

⁴⁹ Uo. 295–296., 298–300.

⁵⁰ Utóbb *Magyar Paedagogiai Társaság* néven.

(tanügyigazgatásban résztvevők, igazgatók, tanárok) álláspontjának megismerését, ezért bevontuk a vizsgálatunkba egyes szakmai folyóiratokat.

A kutatás során megvizsgáltuk, hogy milyen célok és okok vezettek a leányoktatás középiskolai szintre emeléséhez. Részletesen elemezni kívántuk, mi indokolta a kezdeményező által „női középiskolának” nevezett felsőbb leányiskola létrehozását. Követtük ezen intézmény működését, leírtuk mindazokat a változásokat, amelyek az oktatás célját, tartalmát (esetleg módszereit) érték. Kíváncsiak voltunk arra, hogy övezték-e viták ezt a folyamatot. Hasonló szempontok mentén kívántuk megvizsgálni a valódi, érettségit adó leány-középiskola, a leánygimnázium és a leánygimnáziumi tanfolyamok alapítását, illetve indítását, valamint működését. Figyelemmel akartuk követni a felsőbb leányiskola helyzetének alakulását ezen új konstellációban. Elemeztük a leány-középiskolákat érintő valamennyi átfogó reform megszületését és fogadtatását: az 1916. évi rendeletet, az 1926. évi leány-középiskolai és leánykollégiumi törvényt, valamint az 1934. évi középiskolai törvényt. Összegezve: a kutatás kiterjedt mindazokra a leányiskolákra, amelyek középiskolai fokon nyújtottak általános képzést: a felsőbb leányiskolára és utódjára, a felső leányiskolára, a különböző leánygimnáziumokra és a leánylíceumra. A kutatás tárgyát képezte a leánykollégium is, amely a felső leányiskola felelevenítésének tekinthető. Sikertelen kísérlet volt, amely zsákutcába torkollott. Nem foglalkoztunk viszont a felső kereskedelmi leányiskola vagy női felső kereskedelmi iskola, illetve egyéb szakképző leány-középiskolák történetével.

Célunk volt továbbá az egyes iskolatípusokban a képzés tartalmának bemutatása is, amelynek alapját a tantervek adták. (A tárgyalt iskolatípusok óraterveit a Függelékben közöljük.⁵¹) Az óratervi arányokat — az órák számaránya egyes képzési területeken az összes óraszám arányában — ábrák mutatják. Részletesebb elemzésre (pl. leány- és fiú-középiskolai tankönyvek összehasonlítása, egyes kiválasztott tárgyak tananyagának követő vizsgálata, különböző iskolák összevetése stb.) a dolgozat keretei adta lehetőségek miatt nem vállalkozhattunk. Ugyanezen okból hiányzik az értekezésből a módszertani sajátosságok (fiúiskolákkal szembeni eltérések) leírása.

Megfogalmazódott bennünk a kérdés, hogy a leány-középiskolák céljaikat, szervezetüket tekintve mennyiben voltak sajátos magyarországi entitások, hogy voltak-e hasonló intézmények külföldön, így Ausztriában, Németországban és Svájcban. Erre felvetésre kívánunk választ adni azokban a fejezetekben, amelyekben a nevezett országokban a leány-középiskolák történetét írjuk le. Külön fejezetben emeljük ki a rendszerek közös és eltérő vonásait. Szempontjaink a következők voltak: az állam és a nőegyesületek szerepe, a leány-

⁵¹ A legfontosabb változások nemcsak a magyarországi, hanem a németországi és ausztriai összeállításban is követhetők. (Svájc esetében forrás hiányában óraterveket nem tudunk közölni.)

középiskola és a „nőiskola” intézménye, szervezeti és tantervi hasonlóságok és különbségek, valamint a „közös oktatás”. Kiválasztásuk részint korábbi vizsgálatok alapján történt.⁵² Az összevetést kronologikus táblázat könnyíti meg, amelyet a Függelékben (XLI. táblázat) helyeztünk el. A kutatásba csak a német nyelvű országokat vontuk be, aminek három oka volt. Ezen országok (Németország, Ausztria) hatása a magyar oktatáspolitikára (s általában az oktatásügyre, a neveléstudományra) különösen meghatározó volt, ezért feltételeztük, hogy ez a „befolyás” a leánynevelésben is megmutatkozott. Továbbá nyelvismeretünk és kutatási lehetőségeink is erre a területre szűkítették le a vizsgálat körét.

2. Időbeli és térbeli keretek

A kutatás négy országra terjed ki: Magyarországra, Németországra, Ausztriára és Svájcra. Ezen országokban a leány-középiskolai oktatás kialakulása közel azonos időszakban következett be. Érettségit adó iskolarendszerű képzés Magyarországon, Németországban és Ausztriában az 1890-es években, míg Svájcban az 1870-es évek második felében indult. A felsőbb leányiskolák létrejötte ennél szélesebb intervallumot fog át. A magyarországi felsőbb leányiskolához hasonló „kifejlett” felsőbb leányiskolák azonban a többi országban is jellemzően a XIX. század második felének szülöttei.

Az elemzés az 1870-as évekkel kezdődik, és 1945-tel fejeződik be. A longitudinális vizsgálatot lezáró időpont minden ország esetében azonos. Ezen időponthoz köthető Magyarországon az általános iskola létrehozásával a négyosztályos leánygimnázium kialakítása, amely a korábbi nyolcosztályos intézmény helyére lépett. Ez a változás nemcsak az iskolaszervezetet érintette, de együtt járt a tantervnek, az oktatás céljainak, a tanárok képzésének, az iskolák elhelyezkedésének módosításával is. A korszakhatár másik lehetséges időpontja 1948 lett volna, amikor bekövetkezett a — leányoktatásban meghatározó szerepet vállaló — szerzetesrendi, valamint a magán és egyesületi iskolák államosítása. A protestáns leány-középiskolák többségét szintén államosították. Az 1945 és az 1948 közötti időszakot — ahogy általában a politika- és oktatástörténeti munkákban — azonban mi is átmeneti, illetve bizonyos szempontból előkészítő időszaknak fogjuk fel. Németországban és Ausztriában 1945. korszakhatárként történő kiválasztása sokkal egyértelműbb: mindkét országban szakítottak az oktatásügyet kizárólagos jelleggel meghatározó nemzetiszocialista elvekkel, és visszatértek az 1920-as évek oktatási rendszeréhez, illetve azon az alapon alakították ki az új szisztémát. Németország keleti, szovjet hadsereg által megszállt területein eltérő folyamat

⁵² ALBISETTI, 1994.

indult meg: mintául a szovjet berendezkedés szolgált. Svájc esetében 1945 sem politikai, sem oktatáspolitikai szempontból nem számít korszakhatárnak, kiválasztására a többi országra való tekintettel került sor.

Az intervallum kezdete ezzel szemben nem konkrét, hanem országonként különbözik, de általában egy évtizedhez köthető. Magyarország és Ausztria esetében a határ egy-egy jelentős, a leány-középiskolák történetében döntő változást eredményező intézmény létrehozása: az első magyarországi felsőbb leányiskola (1875), illetve a bécsi *Höhere Bildungsschule* (1871) megalapítása. (Előzményként foglalkozunk azonban az *Országos Nőképző Egylet* 1860-as években alapított általánosan képző tanfolyamával is.) Németország tekintetében a részletes tárgyalás kezdete a weimari konferencia összehívásának esztendeje (1872). Svájc ebben az esetben sem illeszkedik a sorba. Rövid, vázlatos áttekintésünket a XVIII. század végével kezdjük, az első felsőbb leányiskola megalakításával. Ezen időpont megválasztása kényszerhelyzetből, forrásbázisunk hiányosságaiából fakad.

Ahogy fentebb említettük, a kutatás során négy közép-európai országgal foglalkoztunk. Ausztriára azért esett választásunk, mert a kiegyezést követően a magyar oktatásirányítók sajátosan kárpát-medencei oktatási rendszert alakítottak ki, megtartva azonban a már bevált közös elemeket, így a két *Ratio Educationis* és a szempontunkból lényegesebb középiskolai reform, az *Organisationsentwurf* alapjait. Az általánosan képző középiskolai intézményrendszert mindkét országban ugyanúgy a gimnázium és a reáliskola alkotta. Az oktatásügyét tekintve önállóvá váló Magyarország ausztriai mintákat is figyelembe vett oktatási rendszerének kialakítása során. Felsőbb leányiskolája (Graz) felhívta a magyar oktatásirányítás figyelmét: az 1890-es években Trefort Ágoston miniszter mellett vezető köztisztviselők is felkeresték. A magyar középiskolai leányoktatás történetét vizsgálva a korabeli forrásokban gyakran német mintákra való utalásokkal találkozunk. Gyakoriak voltak a tudósítások a reformokról, a beszámolók az egyes intézményekben folyó munkáról, rendszeresen sor került a pedagógiai munkák ismertetésére. A svájci oktatásügy — előkelő leánynevelő-intézetei mellett — a nők felsőfokú tanulmányának Európában elsőként történő engedélyezéséről ismert leginkább. Ez a tény irányította figyelmünket erre az országra: vajon a leány-középiskolai oktatás megszervezésében is élen járt?

A kutatás a mindenkor magyar államra vonatkozott. Nem követtük — az oktatáspolitikai szempont érvényesítése folytán — a trianoni békeszerződéssel a szomszéd országokhoz csatolt területeken működő leány-középiskolák sorsát. A többi ország esetében is ugyanezt az elvet érvényesítettük. Ausztria tárgyalásánál az Osztrák-Magyar Monarchia szűken vett osztrák területeivel foglalkoztunk, az ún. örökös tartományokkal, Csehországgal, Morvaországgal, Sziléziával, Galíciával nem.

3. Módszerek

A kutatás során a történettudomány (és a neveléstörténet) hagyományos módszerét követtük. Kiválasztottuk és feltártuk az elsődleges forrásokat (lásd forrásokat bemutató fejezet), azokat kritikai vizsgálatnak vetettük alá, majd értelmeztük. Az értelmezéshez felhasználtuk a korabeli és a később született másodlagos forrásokat. Ezt követte a szintézisalkotás és a történeti expozíció szakasza.⁵³

Az egyes országokkal foglalkozó fejezetek kronologikus elrendezést követnek. Az összegző fejezetben pedig problémacsomópontok mentén elemeztük az egyes országok leánynevelésének hasonló és eltérő vonásait. Az elemzést a tudományos kritériumok alapján nem nevezhetjük összehasonlításnak, mivel annak módszertani feltételei nem teljesülnek. A kutatás mélysége ugyanis az egyes országok esetében eltérő. A felsőbb leányiskolai és a leány-középiskolai oktatás múltjának feldolgozására hazánkban már történtek jelentős előrelépések, de az 1918 utáni korszakra vonatkozóan a kutatás még a kezdeteknél tart. A többi ország esetében, kiváltképp Ausztriában, a téma jól feldolgozott. Esetükben szakirodalmi munkákra hagyatkozhattunk, az elsődleges források feltárására és elemzésére nem vállalkoztunk. Ezt a kutatás volumene sem engedte meg: alaposabb vizsgálat szétfeszítette volna a jelen munka kereteit. Másodlagos források azonban nem tették lehetővé még a jobban dokumentált országok esetében sem a szorosan ugyanazon szempontok szerinti munkát. Voltak olyan szempontjaink, mint például a koedukáció kérdése, amelynek németországi gyakorlatához további — elsődleges forrásokra is alapozott — kutatásokra lett volna szükség, amelyekre azonban nem nyílt lehetőségünk. A dolgozat ezért párhuzamos történeteket ad és ezek bizonyos szempontok szerinti elemzését.

4. Fogalmi problémák

Értekezésünkben gyakorta előfordul a felsőbb leányiskola és a leány-középiskola kifejezés. Ezen két fogalom használata a korban országonként némileg különbözött. Felsőbb leányiskola Németországban, Ausztriában és Svájcban egy intézménytípus neve (*höhere Töchter-* vagy *Mädchenschule*), amely rendszerint egyszerre foglalta magában az alapfokot és a középfok alsó szintjét, a felső középfokot azonban csak részint vagy egyáltalán nem. A képzési idő a „kifejlett” felsőbb leányiskoláknál jellemzően meghaladta az előírt tankötelezettséget. E kifejezés azonban gyűjtőnév is egyben, a XIX. század második feléig ugyanis a felsőbb

⁵³ KÉRI, 2001.

leányiskoláknak tekintett intézmények elnevezése nagyfokú differenciáltságot mutatott. Felsőbb leányiskola tehát egyszerre volt átfogó fogalom és egy iskolatípus neve.

Magyarországon a felsőbb leányiskola egy bizonyos iskolatípus neve, amely az elemi első öt (majd négy) osztályára épült, és hat (egy időben négy és hat), 1916-tól — felső leányiskola néven — hét éves képzést nyújtott. Az elnevezés a hasonló német iskolák nevének szolgai fordítása. Az átültetés oka a polgáritól való megkülönböztetés volt, a két iskolatípus eltérő társadalmi bázisát szolgálta kifejezni, másrészt a „magasabb” szinonimájaként is értelmezhetjük. 1916-ban az iskolatípus neve „felső”-re módosul, amely a felső kereskedelmi iskolával való párhuzamba állítást is hivatott volt kifejezni.⁵⁴

A középiskola megnevezésben a mai, illetve részint az egykori német szóhasználat eltér a magyarétól és az ahhoz hasonló osztrákétól is. A felsőbb iskoláknak (*höhere Schulen*)⁵⁵ Németországban a középiskolákat nevezték, míg középiskoláknak (*Mittelschulen*) a középfokú iskolákat. A „felsőbb” kifejezés azonban nemcsak a képzés szintjére, hanem az iskolába járók társadalmi hovatartozására utalt (mindegyik tárgyalt országban). A nevével ellentétben a felsőbb leányiskolákat Németországban — a felsőbb leányiskolai reformokig — nem minden tartományban fogadták el ún. felsőbb iskolának, vagyis középiskolának, hanem a népiskolákkal együtt az ún. alsóbb iskolákhoz (*niedere Schulen*) sorolták őket. A besorolás kritériuma tartományonként különböző volt: volt, ahol a képzés jogosítványai, másutt az iskola társadalmi bázisa határozta meg.⁵⁶

Középiskola alatt az érettségit adó s felsőfokú továbbtanulást lehetővé tevő oktatási intézményt értjük. Látni fogjuk, hogy egyes leányiskolai típusokat akkor is középiskolának ismerték el, ha nem adtak teljes jogú érettségit. Ennek ellenére, mivel a középiskolák közé sorolták őket, mi is ezzel a fogalommal illetjük őket.

A leány-középiskola kizárólag lányok oktatását szolgálta. Fiú-középiskolák olyan intézmények voltak, amelyekbe eredetileg csak fiúk jártak. Ezekbe idővel — először magántanulóként (1883) — egyre több lányt is felvettek, de nagyobbreszt csak bizonyos feltételek teljesülése esetén. Ezeket az intézményeket nevezzük ún. közös (vagy koedukált) iskoláknak, amelyekben a lányok a fiúkkal közösen tanultak (pl. Magyarországon), vagy párhuzamos leányosztályokban (jellemzően Ausztriában). Egységesedés, egységesítés kifejezés alatt a leány-középiskoláknak a fiú-középiskolákhoz történő szervezeti és tartalmi, valamint módszertani közeledését értjük.

⁵⁴ Vö. KRAMMER, 1916b.

⁵⁵ Badenben azonban a *Mittelschule* volt a középiskolák megnevezése.

⁵⁶ Poroszországban felsőbb iskolának a jogosítványt adó intézményt fogadták el, azon fiúiskolákat, amelyek az egy éves önkéntes katonai szolgálatra jogosítottak. Ezzel szemben Brémában a fizetett tandíj összege határozta meg a besorolást. (KÄTHNER, 1994. 19.)

Nőiskolának nevezzük azokat az intézményeket, amelyek céljai között hangsúlyozottan szerepelt, és a tantervben is megjelent a nők természetes hivatására való felkészítése. A megnevezés a német és az osztrák szóhasználaton alapul (*Frauenschule*). A felsőbb leányiskola ezért — az alapításkor megfogalmazott szándékkal ellentétben — nőiskolának tekinthető. Középiskolai elismerést csak 1916-ban kapott. Ugyanígy nőiskolának tituláljuk a leánykollégiumot is.

Németországban az osztályokat — az osztályzatoknak megfelelően — a tárgyalt korszakban fordított rendszerben számozták, s latin névvel illették őket. A legfelsőbb osztály volt az *Oberprima* (OI), az alatta lévő az *Unterprima* (UI), majd következett az *Obersekunda* (OII), az *Untersekunda* (UII), az *Obertertia* (OIII) és az *Untertertia* (UIII). Az alsóbb osztályokat már csak számozták (IV: *Quarta*, V: *Quinta* stb.). A dolgozatban — többek közt — az óraterveknél megtartottuk az eredeti számozást.

Fordítási problémát jelentett, hogy a német *Lehrerin* szó jelentése tanítónő és tanárnő egyben. Az értekezésben a magyar szóhasználatot követtük: a középfokú *Lehrereinneseinseminart* tanítónőképző szemináriumnak fordítottuk. Az egyes iskolatípusok — összetett szavak — elnevezésének magyarosításakor a magyar helyesírást követtük függetlenül attól, hogy az eredeti alakot külön- vagy egyben írták.

IV. Források

1. Németország, Ausztria és Svájc

A kutatás során kizárólag írott forrásokat használtunk fel. Szerepeltek közöttük szakirodalmi feldolgozások, jogi forrásanyagok, korabeli sajtótermékek. Alábbiakban országonként, tárgyalási sorrendben ismertetjük a kutatáshoz felhasznált elsődleges és másodlagos forrásokat.

A témát tárgyaló német szakirodalom elsősorban Poroszországra koncentrál. Ennek két fő oka van: egyrészt az 1908. évi porosz felsőbb leányiskolai reformot utóbb számos tartomány — kisebb módosításokkal — alkalmazta, másrészt pedig Poroszország egyértelműen Németország vezető tartománya volt a korszakunkban. Ezt a megközelítést tükrözik a *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* IV. és V. kötetének egyes fejezetei is.⁵⁷ A kép differenciálásához nyújt segítséget a *Handbuch der Geschichte des Bayerischen*

⁵⁷ BERG, 1991., LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989.

Bildungswesens IV. kötetében Hans Jürgen Apelnek a bajor leányoktatásról írt tanulmánya.⁵⁸ A badeni felsőbb leányoktatás XIX. századi történetével Rupert Kubon foglalkozott,⁵⁹ Karin Ehrich tanulmányában pedig — Poroszország és Baden mellett — Szászország és Bréma leány-középiskolai reformját mutatta be.⁶⁰ Emellett számos más feldolgozást is említhetnénk, amely 1-1 iskolát, ezáltal 1-1 tartományt vont vizsgálatának körébe.

Problémát jelent: a kutatók érdeklődésének homlokterében elsősorban a felsőbb leányiskolák reformja, az ezt megelőző törekvések álltak.⁶¹ A középiskolaként történő elismerésüket követő további fejlődésükkel alig foglalkoznak. Főleg az 1920-as évek feldolgozása hiányos.⁶² A tárgyalt korszak második részét illetően főként a felsőfokú továbbtanulásra, a nőhallgatók helyzetére, elhelyezkedési lehetőségére koncentráltak.⁶³

Tematikailag vizsgálva a másodlagos forrásokat — ha az iskolatörténeteket nem tekintjük — két fő irányt különíthetünk el: a jogi háttérrel foglalkozó írások mellett jelentősek az eszme- és társadalomtörténeti munkák.⁶⁴ Míg kutatók részletesen tárgyalták az egyes (nő)egyesületek tevékenységét, addig az oktatáspolitikusok elképzeléseiről és szándékairól keveset szóltak.

Ausztriában az utóbbi évtizedekben kutatások, sőt teljes kutatói életművek tárgya lett a nőnevelés.⁶⁵ Az átfogó elemzések összevetésben korán megszületettek. Közöttük első helyen kell említeni Amalie Mayer, Hildegard Meissner és Henriette Siess⁶⁶ *Geschichte der*

⁵⁸ APPEL, 1997.

⁵⁹ KUBON, 1991.

⁶⁰ EHRICH, 1996.

⁶¹ Ennek példája, hogy míg a nevezett német oktatástörténeti kézikönyv önálló fejezetet szentel a reformkorszaknak, addig a későbbi időszakot illetően a leányoktatást a fiúoktatással együtt tárgyalja, így értelemszerűen kevesebb teret tudott szentelni neki.

⁶² Kivételként Reble munkája említhető, aki a felsőbb leányiskolák elismerését széles, 1920-as évekre átnyúló időkeretekbe (1870–1925) helyezve mutatja be. (REBLE, 1990.).

⁶³ Elke Kleinau és Claudia Opitz szerkesztésében megjelent, témánkat több megközelítésből is tárgyaló és alapmunkának számító tanulmánykötete kronologikusan is követi a leányoktatás egyre felsőbb szintre jutását. Az első világháborúval kezdődő és 1945-tel záruló időszakot illetően – a szocializációval foglalkozó írások mellett – kizárólag a nők tudományos képzésének és pályájának szentelt önálló tanulmányt. (KLEINAU, OPITZ, 1996.)

⁶⁴ Monika Simmel *Erziehung zum Weibe. Mädchenbildung im 19. Jahrhundert* c. munkájában például a korra ható neves pedagógiai gondolkodók (elsősorban Fröbel, illetve Herbart és Rousseau) hatását vizsgálta, eszméinek továbbélését a polgári nőmozgalomban. (SIMMEL, 1980.) Ide sorolható továbbá Jürgen Zinnecker munkája is. (ZINNECKER, 1973.)

⁶⁵ Nemcsak összegző munkákra hagyatkozhattunk, hanem különböző szempontokat kiemelő vagy egyes korszakokat behatóan tanulmányozó írásokat is felhasználhattunk. A szakirodalom bősége miatt az alábbiakban csak a legfontosabb forrásainkat mutatjuk be.

⁶⁶ A szerkesztők a nőnevelés meghatározó személyiségei. Aktívan részt vettek az egyesületi életben és mindegyikük iskolaigazgatóként is tevékenykedett: Mayer a reformiskolának számító *Schwarzwaldschule* vezetését látta el, Meissner a *Wiener Frauenerwerbverein* iskolájának élén állt, míg Siess a bécsi leánygimnáziumot irányította. Mindannyian nemcsak részesei, hanem alakítói is voltak a megírt történetnek. Ez kétségtelenül előnye is a munkának, azonban szubjektivitást is okoz. Legnagyobb problémája a műnek, hogy egyértelműen megnyilvánul, hogy Meissner, aki szerzőként is jegyzi a művet, – a *Frauenoberschule* egyik szellemi alapítójaként – elkötelezett híve a nőiskolának. Valószínűleg a szükséges távlat hiánya okozta, hogy nagyon röviden és hiányosan tárgyalta az anschluszt követő eseményeket.

österreichischen Mädchenmittelschule c. munkáját.⁶⁷ A kitűnően szerkesztett kiadvány első kötete az ausztriai leány-középiskolák keletkezését és fejlődését tárgyalja külön kitérve a pedagógiai vonatkozásokra. Tartalmaz továbbá statisztikai elemzéseket, külön fejezeteket a közös és koedukált iskolákról, valamint a tanárokról és a tanulókról. A második kötet egyes tárgyak oktatását tárgyalja,⁶⁸ a korszakban fennálló 71 leány-középiskola rövid történetét és jegyzékét adja, illetve statisztikai adatokat tartalmaz. Nélkülözhetetlen forrás Helmut Engelbrecht öt kötetes oktatástörténeti munkája (*Geschichte des österreichischen Bildungswesens*), amelynek két utolsó kötete öleli át korszakunkat. A leányoktatást a mű kiemelten kezeli, de ha ezt nem tartotta indokoltnak (mint 1918 után), akkor is következetesen kitér rá.⁶⁹ Forrása elsősorban az előbb ismertetett munka. Renate Flich két könyvéről (*Wider die Natur der Frau?* és kronologikus folytatása az *Im Banne von Klischees*) összességében elmondható, hogy legnagyobb előnye a gazdag forrásanyag.⁷⁰ Flich érezhetően otthon mozog a nőegyesületek történetét illetően, főként ezen a területen ad plusz információkat.⁷¹ Az általános munkák bemutatását Müller Ildikó *A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák-Magyar Monarchia idején* c. tanulmányával zárjuk, aki az alapfokú képzést is röviden érintve a közép- és felsőfokú leányoktatás 1867 és 1918 közötti történetét tárgyalta.⁷²

Gertrud Simon témánkról, valamint a nők felsőfokú továbbtanulásáról írt könyvében nemcsak a fejlődés egyes lépéseit taglalja, hanem kiválasztott iskolák történetével, illetve néhány fontos személyiség életével is megismerteti az olvasót.⁷³ További oktatáspolitikai, intézménytörténeti munkákkal is találkozhatunk: Wilhelmine Hutterer⁷⁴ és Walpurga Huber,⁷⁵

⁶⁷ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952, MAYER, MEISSNER, SIESS, 1955.

⁶⁸ A négy kiválasztott terület: művészet, kézimunka, testnevelés, zene.

⁶⁹ ENGELBRECHT, 1986, ENGELBRECHT, 1988.

⁷⁰ Nemcsak karikatúrákat és képeket közöl a korabeli szereplőkről, politikusokról, nőegyesületi vezetőkről, tanárokról, hanem számos idézetet is beszédeikből, a sajtóból, a törvények és rendeletek szövegéből stb.

⁷¹ FLICH, 1992., 1996. Flichnek külön tanulmánya is megjelent a témában „*Die Erziehung des Weibes muß eine andere werden.*” (*Luise Otto-Peters*) címmel, amely a nőegyesületi törekvések ismertetése mellett főleg iskolatörténeteket tartalmaz. (FLICH, 1995.)

⁷² A gazdasági és társadalmi háttérrel is feltérképezve rendszerszintű bemutatást kapunk, amely az egyes iskolatípusok szervezetére, szerkezetére, tantervének legfontosabb vonásaira is kitér. A szerző egyfajta párhuzamos történet is adott: az elbeszélés vonalát újra és újra megakasztva összevetette a magyarországi fejlődéssel, a tanulmány végén pedig egy rövid összehasonlítást nyújtott. (MÜLLER, 2001.)

⁷³ SIMON, 1993.

⁷⁴ A szerző 1900-tól követte soron a leányok oktatását. Számos ponton az elsődleges forrásokhoz visszanyúlva kiegészítette Mayer, Meissner és Siess munkáját. Kritikájaként lehet felróni, hogy a társadalmi, de főleg a gazdasági háttérrel nem foglalkozott megfelelő súllyal, a nemzetiszocialista korszakot pedig felületesen tárgyalta. Hutterer sokat tett hozzá a leánygimnázium történetének megismeréséhez, valamint a századelő reformvitáinak megértéséhez. (HUTTERER, 1978.)

⁷⁵ Huber elsősorban Simon korábban már ismertetett munkájára támaszkodva – de az oktatáspolitikai áttekintést követően az egyes iskolák történetét példaként bemutatva – jól szerkesztett összegzést adott a leányok “felsőbb” és felsőoktatásáról, miközben az eszme- és társadalomtörténeti háttérrel is megvilágította. (HUBER, 2001.)

valamint Margret Friedrich könyvével.⁷⁶ A nőket érintő kérdések parlamenti nyilvánosságáról, a nők politikai képviseléről szól Brigitta Zaar tanulmánya.⁷⁷

Ilse Brehmer és Gertrud Simon szerkesztésében a nők egyetemi továbbtanulásának 100 éves jubileumára megjelent tanulmánykötet (*Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich*) írásai egyes korszakokat vagy témákat járnak körül.⁷⁸ Olvashatunk a felsőfokú nőnevelés mellett⁷⁹ a fasiszta leány- és nőnevelésről,⁸⁰ valamint a koedukációról.⁸¹ E kérdéssel foglalkozott Alexandra Gruber.⁸² Gazdaság- és társadalomtörténeti szempontot előtérbe helyező írások is születtek.⁸³ Több tanulmány, sőt egész kötet foglalkozik Eugenie Schwarzwald munkásságával és az általa alapított iskolákkal.⁸⁴

A svájci nőnevelés történetének bemutatásakor — a korabeli magyar feldolgozásokat felhasználva — Linda Mantovani Vögeli *Wie Mädchen lernen, Frau zu sein. Die Entwicklung der Mädchenbildung im 19. und 20. Jahrhundert* c. tanulmányára támaszkodtunk, aki azonban az általánosan képző felsőbb leányiskoláknak kevés teret szentelt, és esetükben a XIX. századra koncentrált. (A XX. századról adott áttekintésben a koedukáció, a nemspecifikus oktatás kérdését választotta vezérfonalnak.)⁸⁵

A nemzetközi összehasonlító elemzésre nyújt kitűnő példát James C. Albisetti írása (*Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz*). Albisetti a kívülálló szemével vizsgálta az osztrák és a német nőnevelés történetét. Megállapításait kutatásunk során mi is megerősíthettük, illetve kiegészítésükre tettünk

⁷⁶ Nem csak a mai Ausztria területére koncentrált, hanem a vizsgálati körébe vonta – ha nem is ugyanakkora súllyal – mindazokat a tartományokat, amelyek a monarchiabeli Ausztriához tartoztak. Levéltári kutatásokra is építve Friedrich elsősorban oktatáspolitikai munkát írt. Részletesen elemezte a képviselőházi vitákat. A pedagógiai megközelítés munkájában csak érintőleges. (FRIEDRICH, 1999.) Friedrichnek van egy korábbi munkája is, amelyben az oktatási minisztériumnak a leánynevelés területén 1848 és 1919 között kifejtett munkásságával foglalkozott. (FRIEDRICH, 1995.)

⁷⁷ ZAAR, 1994.

⁷⁸ BREHMER, SIMON, 1997.

⁷⁹ SIMON, 1997a.

⁸⁰ GUGLER, 1997.

⁸¹ MIKULA, 1997.

⁸² Ugyan a szerző előzetesen három megközelítés ígért (biológiai-pszichológiai, vallási-antropológiai és pragmatikus), nem alkalmazta őket elég következetesen. Lényegében leánynevelés-történetet adott, miközben a koedukáció kérdését kiemelten kezelte. Kivételt jelent a századforduló vitáinak ismertetése: leírta, hogyan jelenik meg a *Szociáldemokrata Párt* programjában a koedukáció, mi volt az elfogadott katolikus vélemény, és milyen álláspontot képviselt a nőmozgalom két ága, milyen pedagógiai és pszichológiai érveket hoztak fel mellette és ellene. (GRUBER, 1993.)

⁸³ Erna Appelt a nők elhelyezkedési lehetőségeivel, megélhetési körülményeivel foglalkozott. Röviden kitért a nőknek a magánszektorban való alkalmazására is. Párhuzamba állította a kereslet és a kínálat alakulását. Behatóan tárgyalta a folyamat társadalmi meghatározottságát. (APPELT, 1994.) Elsősorban munkaügyi, foglalkoztatáspolitikai vonatkozásai miatt érdemel figyelmet Sieglinde Hron diplomamunkája. (HRON, 1991.)

⁸⁴ Közülük emelhető ki Renate Göllner két írása, amelyekben az intézmények pedagógiai sajátosságaira, különleges szellemi és társadalmi hátterére hívta fel a figyelmet. (GÖLLNER, 1994, GÖLLNER, 1996.)

⁸⁵ MANTOVANI VÖGELI, 1986.

kísérletet.⁸⁶ Címében hasonlóan összehasonlítást ígért Gertrud Simon egyik tanulmánya is (*Entwicklung und Normierung des höheren Mädchenschulwesens in Österreich im Vergleich mit Preußen*), e szempont kifejtése azonban csak egy rövid bekezdésre korlátozódik.⁸⁷

2. Magyarország

Elsődleges források

A kutatás során feldolgozott elsődleges források legnagyobb csoportját a korabeli szakfolyóiratokban megjelent írások alkotják. Átnéztük a *Magyar Paedagogia* valamennyi megjelent számát az 1944/46-os évfolyamig bezárólag, a *Nőképző Egyesülethez* is kötődő, a budapesti tanítónőképző intézet kiadásában megjelent *Nemzeti Nőnevelés* egyes számait (1880–1893), illetve két feminista kiadvány, *A nő és a társadalom* 1907 és 1913 között, illetve *A nő* 1914 és 1917 megjelent számait. Kiválasztásukat indokolta, hogy a *Magyar Paedagogia* a *Magyar Paedagogiai [Paedagógiai] Társaság* folyóirataként a neveléstudomány vezető és átfogó orgánuma volt. Első számának kiadása (1893) megelőzi a leánygimnázium megteremtését, így a lap a leány-középiskolák történetét végig kíséri. Az ezt megelőző időszakra szolgál forrásul a *Nemzeti Nőnevelés*, amelynek létrehozói és szerzői a nőnevelés előmozdítására törekedtek és a felsőbb leányiskola intézményének támogatói voltak. A folyóiratot a budapesti VI. kerületi állami polgári iskolai tanítónőképző-intézet tanári testülete adta ki. A feminista sajtó a nőmozgalom radikális irányának oktatásról alkotott véleményét tükrözi.

A többi, korszakban megjelent szakmai folyóirat esetében a kutatás már korántsem volt teljes körű. Az *Országos Középiskolai Tanáregyleti Közlönynek*, illetve az *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlönynek* (és elődjeinek) az 1926. évi leány-középiskolai és az 1934. évi középiskolai törvényt megelőző 1–2, illetve követő 4–5 évben megjelent számait is átvizsgáltuk. A többi folyóirat esetében (*Jövő útjain*, a *Magyar Művelődés*, a *Nevelésügyi Szemle*, a *Néptanítók Lapja*) elsősorban a szakbibliográfiára⁸⁸ és korábbi kutatásokra⁸⁹ hagyatkoztunk a cikkek kiválogatásakor. Az elemzésbe bevont tanulmányok és egyéb írások illetően kiválasztása módszertani problémákat vethet fel. Úgy véljük azonban, hogy ezen áttekintés, amely több évtizedes időintervallumot ölel fel, és 1918-at követően alig

⁸⁶ ALBISETTI, 1994.

⁸⁷ SIMON, 1996.

⁸⁸ BARANYAI, KELETI, 1937.

⁸⁹ SZABOLCS, MANN, 1997.

támaszkodhat más kutatásokra, szükségszerűen nem léphet fel a teljesség igényével. Célja alapkutatásként további kutatások megkönnyítése és ösztönzés egyes részletek elmélyültebb vizsgálatára.

Bevontuk az elemzési keretbe a politikai napilapoknak az 1926. évi leány-középiskolai és az 1934. évi középiskolai törvényjavaslat vitájának napjain vagy közvetlenül előtte és utána megjelent számait is (1926. május és november, illetve 1934. március-május). Vizsgálatunk ebben az esetben sem volt teljes körű, de a kiválasztott lapok többé-kevésbé reprezentálják a korabeli politikai palettát. Megtalálható közöttük a katolikus *Új Nemzedék*, egy jobb oldali ellenzéki lap, a *Szózat* (1926), illetve utódja a *Magyar Újság* (1934), a legitimista *Magyarság*, a kormánypárti, félhivatalos *Budapesti Hírlap*, a nemzeti liberális *Pesti Hírlap*, a liberális *Pesti Napló*, valamint a *Szociáldemokrata Párt* orgánuma, a *Népszava*. Az 1934. évi középiskolai törvény előkészítésének bemutatásához felhasználtuk Antall József dokumentumgyűjteményét.⁹⁰

Elemeztük a vonatkozó törvényeket, miniszteri rendeleteket és határozatokat, tanterveket és utasításokat.⁹¹ Forrásként használtuk továbbá az említett két törvény tárgyalásához a parlamenti bizottsági határozatokat, valamint a nemzetgyűlési (1926), illetve a képviselőházi és a felső házi (1934) tárgyalásról készített jegyzőkönyveket.

Kutatásaink során támaszkodtunk a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* (a továbbiakban: VKM) töredékesen fennmaradt — miniszteri és elnöki — irataira, illetve az *Országos Közoktatási Tanács* (a továbbiakban: OKT) üléseinek jegyzőkönyveire.

Felhasználtuk továbbá a *II. és a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus* jegyzőkönyveit, illetve az 1925. évi *Országos Nőkongresszus*ról készített tudósításokat, beszámolókat. Jelen kutatás során nem foglalkoztunk az iskolai tankönyvekkel és értesítőkkel. Előbbiek felhasználása további tartalmi kutatásokhoz elengedhetetlen, utóbbiakban pedig a témánkhoz kapcsolódó tanulmányokat emelnénk ki. Ezek elemzése tovább gazdagíthatta volna kutatásainkat.

Másodlagos források

Bizonyos szempontból elsődleges, más szempontból másodlagos forrásként használható Bittenbinder Miklós tanulmánya, aki — a nemzetközi szakirodalom ismeretében és részint ismertetésével — önálló nőneveléstan kidolgozásának szükségességéről írt *A nőneveléstan*

⁹⁰ ANTALL, 1986.

⁹¹ A felsőbb leányiskolák jogi szabályozásának bemutatása vázlatosabb, mert e témában támaszkodni lehet Nagyné Szegvári Katalin alapvető munkájára. (NAGYNÉ SZEGVÁRI, 1969.)

alapkérdéseiről címmel.⁹² Krammer József *A felsőbb leányiskola negyven éve* c. munkájában részletes összegzését adta a felsőbb leányiskolák történetének erős oktatáspolitikai színezettel, a visszatekintést érvként használva.⁹³ Kornis Gyula *A magyar művelődés eszményei, 1777-1848* c. művének második kötetében szentelt egy hosszabb lélegzetű részt “a magyar nemzeti nőnevelés”-nek.⁹⁴ Egy másik könyvének a középfokú iskolákat tárgyaló fejezetében részletesen írt a leány-középiskolák történetéről. Párhuzamba állította a magyar, illetve a külföldi, elsősorban a német és az olasz fejlődést. A magyar leánynevelés bemutatását a XVIII. század végénél kezdte, és sorra vette az egyes oktatáspolitikai döntéseket egészen az 1926. évi leány-középiskolai törvényig, amellyel — azt védelembe véve — részletesen foglalkozott nemzetközi összefüggésbe is helyezve.⁹⁵ Hasonlóan vázlatos áttekintést adott a leányok középiskolai oktatásának történetéről Somogyi József, folytatva az ismertetést az 1930-as évekig.⁹⁶

A leányok nevelésének és oktatásának XIX. századi történetéhez a legteljesebb összegzést Nagyné Szegvári Katalin adta. *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)* c., az *I. Ratio Educationis*-szal kezdődő és az 1918. évvel záruló munka bemutatja, hogyan szabályozták a lányok iskoláztatását, leírja azt a folyamatot, ahogy a nők „művelődési jogai” kiterjedtek az oktatási rendszer valamennyi szintjére.⁹⁷ Részletesen foglalkozott a felsőbb leányiskolákkal és a nők középiskolai képzésével is.⁹⁸ Alapvető jelentőségű Schwarcz Etel elsődleges forrásokra alapozott, eufemisztikus megjegyzésekkel is tűzdelt doktori értekezése, amely a *Nőnevelés és oktatás a XIX. században Magyarországon* címmel 1938-ban jelent meg Debrecenben.⁹⁹

⁹² Összehasonlította a férfi- és a nőnevelést, és bírálta kora oktatáspolitikáját, amely a specifikus nőnevelést tananyagkérdéssé fokozta le. A specifikus nőiességre való nevelés helyett általános emberi nevelést kívánt, amely abszolút és nemtől független alapelveken és értékeken nyugszik. Saját álláspontja ismertetése után Bittenbinder a nőnevelés két egymással ellentétes felfogását vázolta fel: az egyik csoport a speciális női vonásoknak megfelelő, női hivatásra felkészítő nevelést képviselte, a másik – és velük a szerző maga is – ezt ellenezte. (BITTENBINDER, 1916b.)

⁹³ KRAMMER, 1916b.

⁹⁴ Írását három részre tagolta: a régi magyar leánynevelés (a középkortól a XVIII. századig) bemutatása után a magyar nőmozgalomról és a leánynevelő intézetekről írt. Hangsúlyozta, egyetemes történeti jelenséggel állunk szemben, hiszen a magasabb fokú nyilvános nőnevelést egész Európában a XIX. század második feléig elhanyagolták. (KORNIS, 1927a, 455–576.)

⁹⁵ KORNIS, 1927b.

⁹⁶ SOMOGYI, 1942. 103–135.

⁹⁷ NAGYNÉ SZEGVÁRI, 1969.

⁹⁸ Uo. 294–335.

⁹⁹ Bevezetésként általában a nőmozgalmakról írt, majd a magyar nő helyzetét elemezte a XIX. század első felében. Bemutatta a reformerek tevékenységét, szólt a nemzeti nőnevelés gondolatának megszületéséről. Az 1827., az 1843. és az 1848. évi oktatási törvények, illetve törvénytervezet leánynevelésre vonatkozó részei után, az 1848. évi tanügyi kongresszuson elhangzottakat ismertette. Nagy jelentőséget tulajdonított Veres Pálné és az *Országos Nőképző Egylet* tevékenységének. Összefoglalta az 1868. évi népoktatási törvény nőneveléssel kapcsolatos rendelkezéseit (polgári leányiskola), majd kiemelte a felsőbb leányiskola megalakulásának fontosságát. Írt a nyolcvanas és a kilencvenes évek nőnevelés körül kialakult vitáiról, végül a leányok felsőfokú tanulmányait lehetővé tevő rendeletről és a leánygimnáziumok megalapításáról számolt be.

Az újabban Magyarországon is több kutatás indult a nőnevelés történetének feltárása céljából. Az érdeklődést mutatja, hogy Németh András és Pukánszky Béla közös, *A pedagógia problémátörténete* c. munkájában Pukánszky nagy ívű áttekintést adott a nőnevelés magyarországi és egyetemes történetéről.¹⁰⁰ Különös figyelmet érdemel Müller Ildikó munkássága, aki foglalkozott az első leánygimnázium megalapításával, az intézmény dualizmus-kori történetével,¹⁰¹ valamint a budapesti állami felsőbb leányiskolában működő gimnáziumi tanfolyammal.¹⁰² Karády Viktor a nőnevelést mint az iskoláztatásra kiható és abban megnyilvánuló egyenlőtlenségek egyikeként elemezte.¹⁰³ A nőkutatás területén nagy előrelépést hozott Ambrus Attiláné Kéri Katalin *Magyar nők a dualizmus korában (1867–1914 között)* címmel írt disszertációja. Kéri jelentős és újszerű forrásanyagot felhasználó munkájában a nőkép alakulásáról, a nőemancipációs törekvésekről írt fejezetek mellett részletesen foglalkozott a leánynevelés minden szintjével.¹⁰⁴

Több kézikönyvre is támaszkodtunk, köztük is elsősorban Mészáros István a *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948.* c. munkájára, aki külön fejezetet szentelt a leány-középiskoláknak, ismertette a törvényeket, a tanterveket, óraterveket, térképeket stb. közölt.¹⁰⁵

E helyütt nem térünk ki azokra a munkákra, amelyek a nőnevelésnek nem középiskolai szintjét tárgyalják,¹⁰⁶ vagy a reformerek életét és munkásságát mutatják be.¹⁰⁷ Csak röviden utalunk a tárgyalt korszak oktatáspolitikusait, oktatáspolitikai törekvéseit bemutató írásokra is.¹⁰⁸ Neveléstörténet írásunk több iskola történetét feldolgozta, folytatva a század első felében keletkezett munkák sorát.¹⁰⁹ Női tanító szerzetesrendek múltját feldolgozó írások is születtek — főként a tárgyalt korszakban —, amelyek forrásként szolgálnak egyes iskolák történetére.¹¹⁰

A másodlagos forrásaink elsősorban — majdhogynem kizárólagosan — az 1918 előtti időszakra vonatkoznak. A kutatás azonban e korszakot tekintve is adós marad többek között a nőmozgalom korszerű monográfiájával. Újabban születtek résztanulmányok egyes személyiségek életéről és munkásságáról, azonban összegző jellegű mű, akár csak egyikükről

¹⁰⁰ PUKÁNSZKY, 2004.

¹⁰¹ MÜLLER, 2000.

¹⁰² MÜLLER, 2004.

¹⁰³ KARÁDY, 1994, KARÁDY, 1997.

¹⁰⁴ KÉRI, 1997.

¹⁰⁵ MÉSZÁROS, 1988. Másodsorban említenuünk kell Mészáros *Magyar iskolatípusok, 996–1990* c. könyvét, amelyben az iskolatípusok pontos definícióját adja. (MÉSZÁROS, 1995.)

¹⁰⁶ PL. NAGYNÉ SZEGVÁRI, LADÁNYI, 1976.; MÜLLER, 1998.

¹⁰⁷ A magasabb fokú nőnevelés elindítóinak élete és munkássága viszonylag jól feldolgozott. Ugyan monográfia kevés született, de számos tanulmány jelent meg a témában (lásd Bibliográfia).

¹⁰⁸ MANN, 1997.; T. KISS, 1988.; KOVÁTSNÉ, 1989.; NAGY, 1997.; TÖKÉCZKI, 1986.; stb.

¹⁰⁹ PL. TAKÁTS, 1925.; SZABÓ, 2001.; BÖHM, 1933.; FELKAI, 1992.; MÉCSESKE, 1942.; M. RICHTER, 1937.

¹¹⁰ GÉCZY, 1941.; BITTENBINDER, 1936.; SZANASZIA, 1913.; BOROMISSZA, 1900.

is, nem látott napvilágot. Fábri Anna szerkesztette szemelvénygyűjtemény¹¹¹ bevezető tanulmányaival értékes kezdeményezésnek tekinthető, azonban csak XIX. század közepéig megjelent írásokat közöl. Az első világháborút követő időszakra vonatkozóan a feldolgozások, mind a nőnevelés történetét, mind a nőmozgalmat illetően szinte teljesen hiányoznak. Pukánszky Béla említett munkájában ugyan kitért erre az időszakra is, de áttekintése 1918-at követően vázlatos: a jogi szabályozást írta le röviden, statisztikákat közöl.¹¹²

¹¹¹ FÁBRI, 1999.

¹¹² PUKÁNSZKY, 2004. Pukánszky Bélának a nőnevelés történetével foglalkozó monográfiája a kézirat lezárásakor még nem jelent meg.

LEÁNY-KÖZÉPISKOLÁK NEMZETKÖZI KITEKINTÉSBEN

I. Németország

1. A felsőbb leányiskolák körüli viták

A magasabb szintű leánynevelés a német országokban, majd az egyesült Németországban a XIX. század folyamán teljesedett ki. Az iskolák újabb évfolyamokat indítottak, a tananyag bővült, a képzés új tárgyakkal egészült ki, és számos új intézmény született. E folyamat az ún. felsőbb leányiskolák leány-középiskolai szintre emeléséhez és az első érettségit adó iskolák megalapításához vezetett. A kezdeményező szerepet a nőegyesületek játszották. Meghatározó volt azonban a felsőbb leányiskolai tanárok hozzáállása is.

A felsőbb leányiskolák

A XIX. század első felében a társadalmi keresletre reagálva számos magániskola nyílt a mai Németország területén, amely a lányok számára az alapvető ismereteknél (írás, olvasás, számolás) magasabb szintű képzést nyújtott. Ezeket az intézményeket a közép- és felső társadalmi rétegek gyermekei látogatták. Legfőbb céljuk a női hivatásokra és a társasági életre való felkészítés volt. Az oktatásban a humán-esztétikai jelleg dominált: a diákok idegen nyelvet (elsősorban franciát), irodalmat, zenét tanultak. Szintén jelentős súllyal szerepelt az órarendben a kézimunka tanítás (varrás, hímzés).¹¹³

A felsőbb leányiskolák nagyfokú differenciáltságot mutattak a tantervet, a szervezetet és a tantestület végzettségét illetően. A felépítést tekintve volt köztük egy- vagy kétosztályos, de 7, 8, 9, 10 évfolyamos is. A leginkább kifejlett iskolák 15 vagy 16 éves korukig tanították diákjaikat. Egyesek elemi oktatást is kínálva 6 éves korra tették a beiskolázási korhatárt, mások három ún. *Vorklasse* elvégzését követelték meg a 9 éves jelentkezőktől. A tanári karok összetételét illetően a magán intézményben a nők domináltak, míg az elenyésző számú városi vagy állami fenntartású iskolában többségben egyetemet végzettek (eleinte teológusok, majd filológusok)¹¹⁴ és elemi iskolai tanítók tanítottak. A kevés tanítónő elemi ismereteket, illetve kézimunkát oktatott.¹¹⁵

¹¹³ Rupert Kubon Badenre vonatkozó kutatásai alapján az oktatás kb. harmadát a kézimunka, másik harmadát a francia nyelv oktatása tette ki, amely a legjellemzőbb vonása volt ezeknek az intézményeknek. Az évtizedek múlásával mindkét terület egyre visszaszorult a reál tárgyakkal és a történelemmel helyet engedve. A tanterv lépésről lépésre közeledett a reáliskoláéhoz. (KUBON, 1991. 82–88.)

¹¹⁴ Az egyetemi végzettségű férfi tanárok közül azok helyezkedtek el a felsőbb leányiskolákban, akik pl. az eredményeik révén a fiúiskolákban csak az alsóbb osztályokban taníthattak volna, vagy nem találtak egyből

Ezen iskolák egy részét a XIX. század második felében elismerték felsőbb iskolának, vagyis elfogadták középiskolának, nagyobbik hányaduk azonban csak középfokú intézménynek (*Mädchen-Mittelschule*) számított, jogilag és igazgatásilag az elemi iskolákkal együtt az ún. alsóbb iskolákhoz tartozott.¹¹⁶ Az ún. felsőbb leányiskolák (*höhere Mädchenschule, höhere Töchterschule*) a század második felére Poroszországban gyakran tízosztályosra, azon tartományokban pedig, ahol az elemi iskolai oktatást nem ölelték fel, 6-7 osztályosra fejlődtek. Míg a nyilvános iskolák főként egy idegen nyelvet oktattak, addig a magánintézményekben a tanulók rendszerint két nyelvet (általában franciát és angolt) is választhattak. Felsőbb leányiskolák gyakran — általában hároméves — tanítónőképző szemináriumokkal (*Lehrinnenseminar*) vagy általános továbbképző tanfolyammal egészültek ki.¹¹⁷ Előbbiek szakképző jellege egyre háttérbe szorult, sokan csak azért választották, hogy általános ismereteik bővüljenek. A tanítónői (nevelőnői) szakma sokáig az egyetlen társadalmilag elfogadott foglalkozás volt a középosztálybeliek számára. A szeminárium vizsgával zárult, amelyre magánúton is fel lehetett készülni.¹¹⁸

1848-at követően a nőkről alkotott hagyományos kép, amely — feleségként, anyaként és háziasszonyként — határozta meg a családban, a társadalomban betöltött helyét, lassan kiegészült. Mozgalom bontakozott ki a középfokú leánynevelés középiskolai szintre emelése, illetve a nők felsőfokú tanulmányának lehetővé tétele mellett. A nők oktatási lehetőségeinek kiszélesítését: intézményesített, magasabb fokú oktatást kívánták. Egyben a képzés célját és tartalmát is meg akarták újítani. A társadalmi és gazdasági átalakulással a nőképzés új feladatokat kapott: olyan ismereteket kellett átadnia, amelyet a nők esetleges munkába állásukkor hasznosítani tudnak. A felsőbb leányiskola a művelt középrétegek leánygyermekéi számára a megfelelő nevelés részévé vált, s növelte házassági esélyeiket. Az állami szolgálatban álló értelmiségiek megélhetési nehézségei a század végén a nősülési kor kitolódását, ezzel a lányok férjhezmeneteli esélyeinek romlását eredményezték. Mivel a rangon aluli házasság a korban elfogadhatatlan volt, a kiscsaládok pedig nem biztosítottak megélhetést a hajadon családtagoknak, bizonyos esetben a munkába állás elkerülhetetlen volt. Az egyetlen társadalmilag elfogadott foglalkozás számukra a tanítás volt. A tanárképzés

fiúiskolai állást, de anyagi okoknál fogva munkát kellett vállalniuk. A felsőbb leányiskolai tanítónők elhelyezkedési esélyei a községi iskolákban – a felsőbb osztályokban mindenképpen – minimálisak voltak. (NIESWANDT, 1996. 177–178.)

¹¹⁵ EHRICH, 1991. 129.

¹¹⁶ A középfokú iskola kimondottan lányok oktatását szolgálta: 1908-ban az ezen intézmények 70%-a leányiskola volt.

¹¹⁷ BERG, 1991. 199–202.

¹¹⁸ NIESWANDT, 1996. 175–177. Poroszországban 1845-ben vezették be a vizsgát, külön a népiskolai és a felsőbb iskolai tanítónőknek.

intézményesülése, a vizsgarendszer kialakulása ezért a leánynevelés fejlődésének motorja lett.¹¹⁹

A nőegyesületek

A nőnevelés fejlesztésében a legfontosabb szerepet a különböző nőegyesületek játszották. Tagjaik olyan — főként polgári származású — nők voltak, akiket vagy zavart hiányosnak érzett műveltségük, vagy a következő generáció jövője miatt aggódtak. Ahogy általában a nőmozgalom világtörténetében, Németországban is két markáns irányzatot különíthetünk el: a mérsékelt és a radikális nőegyesületek körét.¹²⁰

A mérsékelt irányzat legfontosabb bázisát, az *Allgemeiner Deutscher Frauenverein*-t Luise Otto az első nőkonferencián, 1865-ben alapította Lipcsében. Az egyesület a speciális leányiskolák fenntartása és fejlesztése mellett foglalt állást. A nemek különbözőségéből kiindulva szükségesnek tartotta eltérő célú és tantervű intézmények létrehozását a fiúk és a lányok számára. Úgy vélte, hogy az egyenrangúság az egyenlőség nélkül is megteremthető. Emellett azt kívánta, hogy a leányiskolákat illesszék az oktatási rendszerbe, és egységesítsék őket.

Az időben később szerveződő radikális feministák (pl. a *Deutscher Frauenverein Reform* (DFR) vagy a *Verein Frauenwohl* tagjai) tovább mentek, mikor felszólaltak a nemek szerinti bármiféle megkülönböztetés ellen. A nevelésnek és az oktatásnak azonosnak kell lennie, akár fiúk járnak az intézménybe, akár lányok — vélték, csak így biztosítható a teljes egyenrangúság.¹²¹ Azonos képzésük természetjogon alapuló emberi jog — hirdették. Az eltérő oktatásnak — a DFR-t 1888-ban Weimarban megalapító Hedwig Kettler szerint — a különböző kultúra az oka, nem pedig a különböző természet: „a bölcsőben leányaink semmivel nem voltak tudattalanabbak, mint fiaink, csak most azok, miután felneveltük őket.”¹²² Kettler a század végén ezért leánygimnáziumok alapítását szorgalmazta (lásd alább), amelyet nemcsak a továbbtanulni vágyóknak szánt. Az azonos képzés Kettler számára végeredményben a koedukációt jelentette.¹²³

¹¹⁹ ZYMEK, 1996. 13–15.

¹²⁰ Nem foglalkozunk a munkásegysületekkel, mivel ezek működése az oktatás területén az elemi oktatás általánossá tételére és a szakképzésre korlátozódott.

¹²¹ KRAUL, 1991. 280., 283.

¹²² Idézi KLEINAU, 1996b. 126.

¹²³ Uo. 127.

A század utolsó harmadában egyre felerősödő vitákban a leányoktatásban dolgozó tanárok is tevékenyen részt vettek. Az első nagy visszhangot kiváltó kezdeményezés az ő körükből indult ki: 1872-ben a — kétharmados részvételükkel zajló — weimari konferencián követelték a felsőbb leányiskolák helyzetének jogi szabályozását: egységesen tízévfolyamos intézmények létrehozását és ezek elismerését középiskolának.

Az intézményekben a lányok — hasonlóan a fiú-középiskolákhoz — általános képzésben részesülnének — indítványozták. Ezek az intézmények azonban nem a fiúiskolák szolgai másolatai lennének, hanem saját szervezetet kell kapniuk, amely tekintetbe veszi a lányok eltérő természetét és adottságait. A hasonló képzés lehetővé tenné — vélték, hogy a feleség szűklátókörűsége miatt a férj ne unatkozzék többé otthon, hogy a nő ne akadályozza a férfi szellemi kibontakozását, hanem megértve érdeklődését mellé álljon. A nyilvános felsőbb leányiskolák felsőbb osztályaiban továbbra is férfi tanárok alkalmazását tartották volna megfelelőnek, és a igazgatást is rájuk bízták volna. A középiskolaként történő elismerés az ő helyzetüket is lényegesen javította volna az ezzel járó címeknek, fizetésemelésnek és nyugdíjjogosultságnak köszönhetően.

A javaslatokat tartalmazó emlékiratot (ún. *Weimarer Denkschrift*) — amelyet elküldtek a tartományi kormányoknak — főként egyetemet végzett férfi tanárok írták alá. Elsősorban az a cél vezérelte őket, hogy megőrizték pozíciójukat a csak középfokú, szemináriumi bizonyítványt szerzett tanítónőkkel szemben. Így a tanárok valójában a nők elhelyezkedését, munkába állását akadályozták volna meg. A főként magániskolai igazgatókat és tanárokat, tanítónőket tömörítő *Berliner Verein für höhere Töchterschulen* ezért emlékiratában (ún. *Berliner Denkschrift*) hangsúlyozta a női nem különbözőségét, és éppen erre hivatkozva tartotta fontosnak, hogy nők működjenek a leányiskolákban, annak középső és felső tagozatán is. Úgy vélték, egyedül a nők képesek felkészíteni a lányokat későbbi családjai és háziasszonyi szerepükre. Kérték ezért a tanítónőképzés fejlesztését.

Egyik oldal követelései sem találtak meghallgatásra. Ugyanez történt a porosz kultuszminiszter által 1873-ban törvény előkészítés céljával egybehívott, a középfokú és a felsőbb leányiskolák jövőjét tárgyaló konferencia javaslataival.

A konferencia ezen iskolák alapításával, feladatával és céljaival foglalkozott. A megbeszélésen részt vettek a porosz oktatási minisztérium képviselői, leányiskolai igazgatók, elöljárónők, pedagógusok. A javaslatok egybeesengtek a weimari gyűlésen megfogalmazottakkal: kérték, hogy a felügyelet, a tanárok díjazása és az állami támogatás szempontjából a nyilvános felsőbb leányiskolákat tegyék egyenrangúvá a fiúiskolákkal. Szorgalmazták a középfokú és felsőbb leányiskolák elválasztását: ez

utóbbiak legyenek legalább hétosztályos tízévfolyamos¹²⁴ — tanítónőképző szemináriummal kiegészülő — intézmények, amelyekben két idegen nyelvet oktatnak. A felsőbb évfolyamokon inkább egyetemet végzett tanároknak kell oktatniuk — javasolták. Összeállítottak egy tantervet is.¹²⁵

A Gelbe Broschüre

Míg Poroszországban a kezdeményezések nem hoztak eredményt,¹²⁶ és a tervezett törvény nem született meg,¹²⁷ addig az 1870-es években több tartományban — Hessenben 1874-ben, Szászországban 1876-ben, Badenben és Württembergben 1877-ben — középiskolának ismerték el a tízévfolyamos felsőbb leányiskolákat (lásd a következő fejezetet). Oldenburgban és Braunschweigben szintén rendezték helyzetüket. Bajorországban ezzel szemben, ahol több felekezeti iskola működött, késett a reform.¹²⁸

1886-ban a porosz oktatási minisztérium tantervet hozott nyilvánosságra. A képzés súlya az anyanyelv és a készségtárgyak (közte a kézimunka) oktatására esett (lásd Függelék I. táblázat). A tervezett kilencéves tanulmányi idő azonban akkora ellenállást váltott ki, hogy a tantervet fővároson kívül nem tudták bevezetni. Helena Lange, a mérsékelt oldal talán legkiemelkedőbb képviselője, 1887-ben petíciót nyújtott be a porosz képviselőházban. Ennek melléklete a *Die höhere Mädchenschule und ihre Bestimmung* c. vitairat volt, amely a *Gelbe Broschüre* néven vált ismertté. Lange lényegében megismételte a *Berliner Töchterschulverein* követeléseit. Kérte, hogy a nyilvános felsőbb leányiskolákban a tanítónők arányát javítsák, konkrétan, hogy a hittant és a németet nők tanítsák. Javasolta továbbá, hogy képzésükre külön intézményeket hozzanak létre. A leányiskolák fiúiskolákhoz való szervezeti, tartalmi igazításáról, valamint a nők felsőfokú továbbtanulásáról viszont nem szólt. Helena Lange nem tudta elérni javaslatai megvalósítását, a petíciót a parlament nem tárgyalta, elképzelései pedig erős ellenállásra találtak a felsőbb leányiskolák férfi tanárai körében. A körvonalazott célok elérése érdekében 1890-ben a tanítónők megalapították az *Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein*et.

¹²⁴ A korszakban az osztályok és az évfolyamok száma nem feltétlenül felelt meg. Volt, amikor több évfolyam anyagát tanították különböző szinten álló diákoknak egyszerre egy osztályban.

¹²⁵ KRAUL, 1991. 280–281., KLEINAU, 1996b. 116–117.

¹²⁶ A háttérben a tanári állások 1870-es évek végére kialakuló telítettsége is állhatott. (NIESWANDT, 1996. 182.)

¹²⁷ Habár sikerült megegyezésre jutni (10 éves képzés, idegennyelv-oktatás hangsúlyozása, tanítónőképzővel és továbbképző tanfolyammal való összekapcsolás), a törvény mégsem született meg. A kidolgozott szervezetet az oktatási minisztérium hivatalos lapjában ajánlasként nyilvánosságra hozták, annak félhivatalos legitimitást adva. Csak a tanítónőképzéssel kapcsolatos ajánlások kerültek bele az 1874-ben kiadott porosz vizsgarendbe. A azonban továbbra is egységes maradt: egyszerre népiskolai és felsőbb iskolai oktatásra képesítő. (Uo. 1996. 181.)

¹²⁸ Uo. 179., KRAUL, 1991. 284.

A *felsőbb leányoktatás újraszabályozásáról* (*Neuordnung des höheren Mädchenschulwesens*) szóló 1894-ben kiadott porosz miniszteri határozat a kilencéves (plusz egy évvel szabadon kiegészíthető), hét felmenő osztályos és két idegen nyelvet oktató felsőbb leányiskolák előírásával szintén elmaradt a követelésektől, sőt a korabeli gyakorlattól is. (Lásd II. táblázat) Ugyanebben a határozatban a miniszter elismerte a polgári nőmozgalom felsőfokú jogosítvány iránti követelésének jogosságát. Magán gimnáziumi, valamint ún. felső tanítónői kurzusok engedélyezést kilátásba helyezve hozzájárult ahhoz, hogy a felsőbb leányiskolák felső tagozatán a nők a korábnál nagyobb számban taníthassanak. A határozat szerint a felsőbb leányiskola tanárainak egy harmadát szemináriumot végzett tanítónők adhatják. A férfi által vezetett nyilvános iskolákban az igazgatónak segítő tanítónőt kell maga mellé vennie. A felsőbb három osztály legalább egyikét pedig nőnek kell vezetnie. Az indok: a leányiskoláknak az „igazi nőiességre” kell nevelniük. A felsőbb osztályok tanítónői és az igazgatónők számára tudományos vizsga (*Oberlehrerinnenprüfung*) letételét tették lehetővé, amely azonban nem volt az alkalmazás feltétele. A felkészülést egyénileg kellett megoldani, ezt segítő a tanárok vendéghallgatóként egyetemi előadásokra is járhattak. A vizsgára jelentkezés feltétele közt szerepelt a legalább ötéves tanári gyakorlat.

Helena Lange 1897-ben ismét kifejtette álláspontját (*Intellektuelle Grenzlinien zwischen Mann und Frau*). Koncepciója szerint — amely Fröbelére épül — a nő és a férfi két különböző kulturális szférában él, így kulturális feladatai eltérőek. A nő természeténél fogva anyaságra rendelt, potenciális anyasága pedig meghatározza (általános) fizikai és pszichikai állapotát. E különbség alapján kell a nemek közötti munkamegosztást kialakítani, hogy az a köz javára váljék — írta Lange. Ebből fakad a fiúk és a lányok eltérő oktatásának, valamint a lányiskolákban a férfi és a női tanítók, tanárok alkalmazásának szükségessége. A nők kezébe tette volna a humán tárgyak oktatásán túl az osztályok és az iskola vezetését. Képzésükre angol mintára különálló főiskolák (*Frauenhochschulen*) alapítását indítványozta. Lange vitába szállt a Weimari emlékirat szerzőivel, mert szerinte az csak az ideális feleségre vágyó férfiak kívánságait tükrözi. Szerinte nem lehet a fiúk és a lányok egyenrangú képzéséről beszélni, ha a lányok oktatása elsődlegesen nem az ő személyiségük kibontakoztatását célozza. Keményen kritizálta a fennálló leányiskolákat. Amit a fiúiskolákban alaposan tanulnak, abból alig szerepel a leányiskolák tananyagában, azt is felületesen tanítják — állította.¹²⁹

A *Gelbe Broschüre* egyik jelentősége, hogy Poroszországban lendületet adott a magán kezdeményezéseknek. Berlinben az egyetemen kívüli tudományos továbbképzést elvállaló *Viktoria-Lyzeum* kurzusokat indított leányiskolai tanítónőknek, ahol hat szemeszter után „tudományos” vizsgát tehettek.¹³⁰ Maga Helena Lange pedig 1889-ben külföldi egyetemi tanulmányokat fontolgató lányoknak — tízévfolyamos felsőbb leányiskolákhoz csatlakozó — kétéves ún. reál kurzusokat (*Realkurse*) indított, ahol a svájci érettségire készítették fel a növendékeket. 1893-ban, miután 1892-ben a porosz parlament a lányok érettségi vizsgáját kérő petíciót tárgyalásra utalta, és nem utasította el rögtön, ahogy eddig, — 15 éves

¹²⁹ KLEINAU, 1996b. 115–118.

¹³⁰ KRAUL, 1991. 282.

beiskolázási korról — négyéves gimnáziumi kurzussá (*Gymnasialkurse*) alakították át a tanfolyamot.¹³¹ Az érettségit nem engedélyezték, ezért a tanulók külsősként — Németországban elsőként — 1896-ban fiú-középiskolában érettségit tettek. Az egyes fiú-középiskolák¹³² egyenjogúságának kimondását követően, 1900-ban az intézmény reálgimnáziummá vált. A következő években Németország-szerte 20 felsőbb leányiskolára épülő érettségire felkészítő „kurzust” indítottak. 13 közülük magán- vagy egyesületi intézmény volt.¹³³

Az első leánygimnázium megszervezése

Langéétől eltérő, radikálisabb elképzelése volt a felsőbb leánynevelésről a már említett *Frauenverein Reform* egyesületnek.¹³⁴ Az egyesület elsőként szorgalmazta fiúiskolák tanterveit követő és jogosítványokkal is rendelkező leánygimnázium létrehozását, valamint a lányok részére a felsőfokú tanulmányok általános lehetőségének biztosítását, de először is az orvos- és a tanárképzésbe való felvételt. Kérte továbbá, hogy a nők részére tegyék lehetővé a szabadfoglalkozású értelmiségi pályák betöltéséhez szükséges állami engedélyek megszerzését.¹³⁵

1891-ben az egyesület petícióban fordult a birodalmi és a tartományi kormányokhoz. Leánygimnázium felállítását vagy a lányok számára gimnáziumi érettségi vizsga letételének engedélyezését kérte. Az intézkedés szükségességét a hajadonok számának növekedésével, a családban betöltött korábbi szerepük eltűnésével, az értelmiség egyre nehezebb megélhetésével magyarázta. A házasság egzisztenciális kérdéssé vált, mert megfelelő iskola és végzettség hiányában a munkába állás lehetetlen volt. A végzettség a házassági lehetőségeket és a megözvegyültek kilátásait is javította volna.

¹³¹ A leányoknak tehát ugyanazért a végzettségért két évvel többet kellett tanulniuk, mint a fiúknak.

¹³² Gimnázium, reálgimnázium, felső reáliskola.

¹³³ 1894 Lipcse; 1897 Baden-Baden; 1898 Königsberg; 1899 Hannover; 1900 Breslau, München; 1901 Frankfurt/M., Hamburg; 1903 Nürnberg; 1904 Kassel, Drezda, Straßburg; 1905 Schöneberg, Bonn, Elberfeld, Aachen, Erfurt; 1906 Magdeburg, Würzburg. (HEINSOHN, 1996. 151.)

¹³⁴ 1891-től *Verein Frauenbildung – Frauenstudium*.

¹³⁵ A mérsékelt irány csak az orvosi és a tanári pálya megnyitását szorgalmazta.

Mivel fogadókészséget a tartományok közül Baden mutatott,¹³⁶ az első német leánygimnázium (*Mädchengymnasium*) Karlsruhéban nyitotta meg kapuit 1893-ban. Az iskola fenntartója az egyesület volt. Az iskolatípus melletti döntést az indokolta, hogy ekkor teljes felsőoktatási beiskolázási jogosultságot csak a gimnáziumi érettségi adott. A hatévfolymos intézménybe tizenkétéves kortól vettek fel leányokat. Ugyan az egyesület nem tartotta helyénvalónak a felsőbb leányiskolai alapot, de még a szabadelvű Badenben sem tudta elérni, hogy a leánygimnázium szervezetileg teljes legyen. A IV. osztályban a diákok dönthettek arról, hogy ebben az iskolában tanulnak tovább vagy a felsőbb leányiskolában maradnak. Ez a szervezet jelentős tantervi nehézségeket rejtett magában.¹³⁷ 1897-ben az intézmény fenntartását átvette a város, mivel az egyesületen belüli feszültségek és a súlyos anyagi helyzet majdnem a bezárásához vezetett.¹³⁸ A kettészakadó egyesület Hedwig Kettler vezetésével Hannoverben tevékenykedő ága itt 1899-ben újabb leánygimnáziumot nyitott, amely a szándékokkal ellentétben szintén nem lehetett teljes.¹³⁹ Helena Lange gimnáziumi kurzusaihoz hasonlóan e hatosztályos típus is számos követőre talált: a századfordulón 11 iskola jött létre, közülük 5 magán.¹⁴⁰

A különböző nőegyesületek tehát más és más képet alkottak a felsőbb nőnevelésről. Voltak, amelyek a fiúkéval megegyező iskolát akartak létrehozni, és a koedukációt is elfogadták volna, mások speciális leányiskolák felállításában gondolkodtak, eltérő szervezettel és tananyaggal. Az első irányzat erősebbnek bizonyult: a századfordulót követően

¹³⁶ A parlamenti bizottság ugyan nem tartotta időszerűnek a javaslatot, de számos elemét pozitívan értékelte, és úgy döntött, hogy helyt ad a kezdeményezésnek. A források igazolják, hogy a badeni tartományi oktatáspolitikai már korábban is foglalkozott a lányok érettségi vizsgára való bocsátásának lehetőségével. Ezzel szemben a porosz parlamenti tanügyi bizottság nem tartotta szerencsésnek a kérdés felhozatalát, arra utalva, hogy a középiskola jelentős változásokon megy keresztül. A középiskolai tanulmányok utolsó évében a tanulók nagy terhelésnek vannak kitéve — hangsúlyozta. A lányokat viszont ebben a korban kímélni kell, nem pedig huzamos ülő tevékenységre bátorítani. A bizottsági előadó véleménye az volt, ha a fiúkkal megegyező képzést bevezetik az az egész leányoktatás teljes átalakításával jár. (SCHULTHEIS, 1995. 103.)

¹³⁷ A fiúk mögött a gimnáziumban ugyanennyi idős korukban már három év latintanulás és sokkal alaposabb matematikai tanulmányok álltak. A leánygimnáziumba lépők két éves matematika anyagot egy év alatt tanulták meg, a latinban pedig a nagyobb francia tudásuk segítségével próbálták behozni lemaradásukat. Az Untertertia ezért egyfajta átmenetet jelentett. A görög nyelv oktatásának kezdete a még nagyobb túlterhelés elkerülése végett a következő évre került. A gimnázium és a leánygimnázium tanterve egyébként közel azonos volt. Különbség volt azonban a heti óraszámban (27-33-al szemben – UIII), amelynek (az alacsony tanulói létszámból eredő) anyagi és ebből fakadó személyi (tanárhiány), valamint szervezési okai voltak. Problémát jelentett ugyanis, hogy a fenntartó egyesület Hannoverben székel.

¹³⁸ A fenntartóváltás stabilizálta az intézmény helyzetét, amely átvette az újonnan létrejött (1897) reálgimnázium tantervét, amely – az idegen nyelvek sorrendjének köszönhetően (francia – VI, latin – UIII, görög – UII) az átmenetet könnyebbé tette. Az intézmény első tanulói 1899-ben tették le az érettségi vizsgát, mégpedig saját iskolájukban.

¹³⁹ KLEINAU, 1996b. 125-126.; EHRICH, 1996. 137.; KUBON, 1991. 57-64.

¹⁴⁰ 1898 Königsberg; 1899 Stuttgart; 1901 Mannheim; 1903 Köln, Schöneberg, Charlottenburg; 1904 Breslau; 1905 Essen; 1906 Jena. (HEINSOHN, 1996. 152.)

a nemek közötti különbséget egyre ritkábban emlegették, ezzel szemben a lányok és fiúk hasonló oktatását hangsúlyozták. Az 1890-es évek végén a különálló *Frauenhochschule* alapítását már senki sem támogatta, annál erősebb lett a törekvés a létező felsőoktatási intézmények megnyitására.¹⁴¹ A századfordulóra a professzorok eddigi elutasító magatartása is megváltozott. A leányok egyetemi tanulása ellen felhozott fiziológiai érvek közül ugyanis több megdőlt.¹⁴² Az 1890-es években az egyes tartományi parlamentek a felsőfokú tanulmányok lehetővé tételét a megfelelő középiskolák hiányára hivatkozva elutasították. A nőegyesületek — ezekre az érvekre reagálva — alapították meg az érettségit adó intézményeket. Mivel az 1870-es évektől a nőknek egyedi esetben, az 1890-es évek közepétől a legtöbb egyetemen rendkívüli hallgatóként tovább lehetett tanulni, ezek az iskolák már valódi hídként szolgáltak a felsőoktatásba. Az egyetemi tanulmányok általános — már ami a tanár, orvos, közgazdasági képzést illeti — lehetővé tétele a felsőbb leányiskolák reformjával esett egybe.¹⁴³

2. A felsőbb leányiskolák reformja

A felsőbb leányiskolák reformjára Németországban egy viszonylag tág időintervallumban, az 1870-es évektől az 1910-es évekig bezárólag került sor. Alábbiakban részletesen foglalkozunk az irányadó porosz rendezéssel, majd szűkebb keretek között néhány tartományra, így Badenre, Szászországra, Bajorországra és Brémára térünk ki. A kiválasztás szempontjai az alábbiak voltak:

- a tartomány hatalmi súlya Németországban,¹⁴⁴
- gazdasági és társadalmi viszonyai,
- oktatáspolitikai jelentősége, illetve egyedisége: a reform időpontját és tartalmát tekintve.¹⁴⁵

¹⁴¹ KLEINAU, 1996c. 118.

¹⁴² GLASER, 1996a. 305.

¹⁴³ GLASER, 1996b. 310., 314. (A foglalkozás gyakorlását bizonyos pályákon állami vizsgákhoz kötötték. Az orvosi vizsga letételét 1899-ben, a jogásztét 1922-ben engedélyezték egész Németországra vonatkozóan. A tanári vizsgáról lásd alább. (GLASER, 1996a. 307.; GLASER, 1996b. 318.)

¹⁴⁴ Poroszország és Bajorország mint a két legjelentősebb német tartomány.

¹⁴⁵ A reformok terén – Württemberg mellett – élen járó Badennek és Poroszországnak ellenpólusát képező Bajorország kiválasztása mindenképpen indokolt. Bréma a porosz rendszer alkalmazására példa. Szászország több szempontból is köztes helyzete miatt számíthat érdeklődésre. A kiválasztásban a felsorolt szempontok mellett a forrásbázis is szerepet játszott.

A nőegyesületek és a felsőbb leányiskolai tanárok aktivitásával ellentétben az egyes tartományi kormányok sokáig érdektelennek mutatkoztak a felsőbb leányiskolák reformjának kérdésében. Ennek egyik oka volt, hogy mivel ezek az iskolák nem jártak jogosítvánnyal, az államot, mint munkaadót nem foglalkoztatta a helyzetük. Másrészt az intézmények és tanulók számukat tekintve nem voltak jelentősek. Közrejátszhatott a passzivitásban a nők szavazati jogának hiánya is. A porosz kormány kiváró taktikát folytatott, és csak a század végére határozta el magát a reform mellett.

A fentebb ismertetett, 1880-as, 1890-es években megszülető hivatalos rendelkezések — noha sok szempontból előre mutattak — nem bírtak kötelező érvénnyel. A minisztérium azáltal, hogy minden felsőbb leányiskolát kiegészítő kurzust csak magánvállalkozásként engedélyezett, kibújt az általános oktatáspolitikai és finanszírozási kötelezettségek alól. A középfokú és a felsőbb leányiskolák szétválasztása, a felsőbb leányiskolák középiskolaként történő általános elismerése nem történt meg.¹⁴⁶ 1900-ban és 1901-ben az érettségizettek és az ún. felső tanítónői képesítést szerzők számának korlátozása érdekében felsőbb leányiskolai végzettséghez kötötték a lányoknak szervezett gimnáziumi kurzusok látogatását, és megnehezítették a vizsgakövetelményeket. A következő években a porosz kormányzat reform iránti hajlandósága erősödött. Háttérben a gimnáziumi leányoktatás megjelenése állt. Hogy a továbbtanulási hajlandóságot keretek között tartsák, szükségessé vált a két iskolatípus elhatárolása. A leányiskolai reform másrésről egy átfogó szabályozási és rendszerező folyamat részét alkotta, amely az oktatási rendszer eddig szabályozatlan részeire irányult.¹⁴⁷

Az 1901 óta tartó, a nőmozgalom és a minisztérium képviselői, valamint a pedagógusok között zajló tárgyalás egyik állomásaként 1906 januárjában¹⁴⁸ az oktatási miniszter konferenciát hívott össze. Ezen a rendezvényen megjelent Helena Lange is, aki a tervezett speciális leányérettségi ellen emelt hangot. Kérte, hogy a leányok a fiukéhoz hasonló iskolákban tehessék le a vizsgát. Egy évvel később Kasselben a korán elváló leánygimnáziumi és felsőbb leányoktatás mellett érvelt. Ezzel szemben a konzervatív-keresztény nőegyesületek a késői furkáció mellett voltak: a tízéves felsőbb leányiskolát hároméves érettségire előkészítő tanfolyammal szerették volna kibővíteni.

A reformra végül 1908. augusztus 18-án került sor a *Bestimmungen über die Neuordnung des höheren Mädchenschulwesens* c. határozat kibocsátásával. Poroszország ezzel szabályozta

¹⁴⁶ Csak egyes, tanítónőképző szemináriumokkal kiegészülő iskolák lettek egyenrangúak a felügyelet tekintetében a fiú-középiskolákkal. (NIESWANDT, 1996. 182.)

¹⁴⁷ EHRICH, 1996. 131–132.; NIESWANDT, 1996. 183–184.; KRAUL, 1991. 282–285.

¹⁴⁸ Ebben az évben az nyilvános felsőbb leányiskolák száma Poroszországban 270 volt, a magániskoláké 675. A tanulók 55 %-a járt ezen utóbbiakba. (KRAUL, 1991. 288–289.)

az ún. felsőbb leányoktatást, meghatározta az egyes iskolatípusokat és azok egymáshoz való viszonyát. (Vö. III. táblázat.) A rendelkezés értelmében a felsőbb leányiskola (*höhere Mädchenschule*) (1912-től *Lyzeum*) tízévfolyamos intézmény lett, amelyben 6–16 éves lányokat oktatnak. A felsőbb leányiskolába a korábbi tradíciók alapján betagozódhatott a hároméves (X–VIII osztály) elemi iskola is. A középső tagozat is hároméves volt (VII–V osztály). Az első idegen nyelv, a francia oktatása ekkor kezdődött meg. Az erre épülő négyéves tagozatban IV–III osztály) már második idegen nyelv, az angol is szerepelt. Megtörtént a felsőbb leányiskola elismerése középiskolának.

Az elismerés feltétele volt, hogy az iskola több — például az osztályok számára, a tantárgyakra, az óraszámra, a tantervre, az osztálylétszámra vonatkozó — előírásnak megfeleljen. A felsőbb leányiskolák középső és felső tagozatában a tudományos tárgyak oktatását felsőfokú végzettséghez kötötték. Rögzítették a nemek arányát a tanári karban: az iskolának körülbelül ugyanolyan számban kellett férfiakat és nőket alkalmazniuk, de egyikük aránya sem lehetett kevesebb, mint a tanári kar egyharmada. Ez az intézkedés igen negatív visszhangra talált. Helena Lange kifogásolta, hogy ezáltal kötelezővé teszik, hogy a leányiskolák férfi tanárokat is alkalmazzanak. A felsőliceum (*Oberlyzeum*) ún. tudományos osztályaiban és a *Studienanstalt*okban az Untersekundától¹⁴⁹ kezdve csak egyetemet végzett tanárnőket lehetett foglalkoztatni. Ez a rendelkezés eleinte igen behatárolta a tanárnők számát.

A felsőbb leányiskola a többi leány-középiskola alapjául is szolgált. A hetedik vagy a nyolcadik iskolaévet (IV vagy VIII) követően azok a „különösen alkalmas” leányok, akik érettségizni szerettek volna, illetve felsőfokú tanulmányokat akartak folytatni, hat- vagy ötévfolyamos az ún. tanulmányi intézetben, a *Studienanstalt*ban (VIII/III–OI) tanulhattak tovább.¹⁵⁰ A fiúiskolák mintájára gimnáziumi, reálgimnáziumi vagy felső reál *Studienanstalt* közül választhattak. Míg az előbbi kettőben latint is tanítottak (a gimnáziumi ágban továbbá görögöt), addig az ötéves felső reál *Studienanstalt*ban csak modern idegen nyelveket. *Studienanstalt* nem állhatott meg önmagában, és csak ott lehetett létrehozni, ahol nőiskola (*Frauenschule*) is volt. Így próbálták a tanulók, és áttételesen a felsőoktatásba jelentkezők számát alacsonyan tartani.

A felsőbb leányiskola elvégzése esetén a leányok — felvételi nélkül — a 3+1 éves¹⁵¹ felsőbb tanítónőképző szemináriumban (*Höheres Lehrerinnenseminar*) vagy pedig a kétévfolyamos nőiskolában tanulhattak tovább. Mindkét intézmény a felsőliceum (*Oberlyzeum*) keretében működött, utóbbi viszont önmagában is megállhatott. A

¹⁴⁹ Azaz az utolsó négy évben.

¹⁵⁰ Tehát az érettségizéshez egy évvel többet kellett tanulniuk, mint a fiúknak.

¹⁵¹ A négy év három ún. tudományos és egy gyakorlati képzést szolgáló szeminárium osztályból állt. A tudományos osztályok elvégzését követően a diákok ún. felsőliceumi érettségi bizonyítványt (*Reifezeugnis*) tehettek, amely feltétele volt a szeminárium osztályban történő továbbtanulásnak.

Lehrerinnenseminar a felsőbb leányiskolák alsó és középső tagozatának oktatóit, valamint népiskolai tanítónőket képzett.¹⁵²

A nőiskola új nevelési ideálnak felelt meg, azáltal hogy az általános képzést pedagógiai, szociális, háztartástani oktatással egészítette ki. Korábban e tárgyak csak a középfokú szakképző intézményekben jelentek meg.¹⁵³ Ezen speciális tárgyak oktatására ekkor még nem álltak rendelkezésre képezett tanerők, a határozat ezért a tanárookra vonatkozóan nem tartalmazott előírást. A tanterv nagy szabadságot hagyott az iskoláknak és a tanulóknak. A speciális tárgyak magja kötelező lett, de tudományos és szakmai tárgyak széles spektrumából lehetett válogatni. A képzés nem fejeződött be záróvizsgával, és a határozat jogosítványokat sem rendelt hozzá, annak ellenére, hogy a minisztérium a középfokú szakképző intézményekkel szándékoltan párhuzamos intézményt teremtett.¹⁵⁴ A nőiskola kiegészülhetett viszont több szakvizsgára előkészítő tanfolyammal: népiskolai és továbbképző, illetve felsőbb leányiskolai ún. technikai tanítónőképző¹⁵⁵, szociális munkás, valamint óvónőképző tanfolyamokkal.¹⁵⁶

A nőiskola alternatívát nyújtott a hagyományos, gyakran drága bentlakásos líceumokkal és az új iskolatípusokkal szemben. Elválasztotta a tanulói ifjúságot társadalmi szempontból és az oktatási célok tekintetében is: benne a hagyományos nőkre alkalmazott módszertant követve az egyediből kiindulva, az absztrakciót kerülve elsősorban a nőkhöz közel álló tárgyakat oktattak, és a tradicionális női hivatásokra és — utóbb — az ún. női foglalkozásokra készítettek fel. A nőiskolák és a velük kapcsolatos szakiskolai tanfolyamok ezért sokak számára attraktívnak és újszerűnek tündek. A nőiskola nemcsak a felsőbb oktatás németországi hagyományaitól, hanem a XIX. századi felsőbb leánynevelés oktatási elveitől és tananyagától is eltért. A kispolgári ideálokat követte, azokat gyűjtötte össze, akiknek maguknak kell elvégezniük, esetleg hivatásként üzniük a gyereknevelést, a gyerekápolást és a házimunkát.¹⁵⁷

¹⁵² A népiskolai tanárképzést szolgálták a középfokú szemináriumi tanítóképzők is.

¹⁵³ KRAUL, 1991. 286–288.

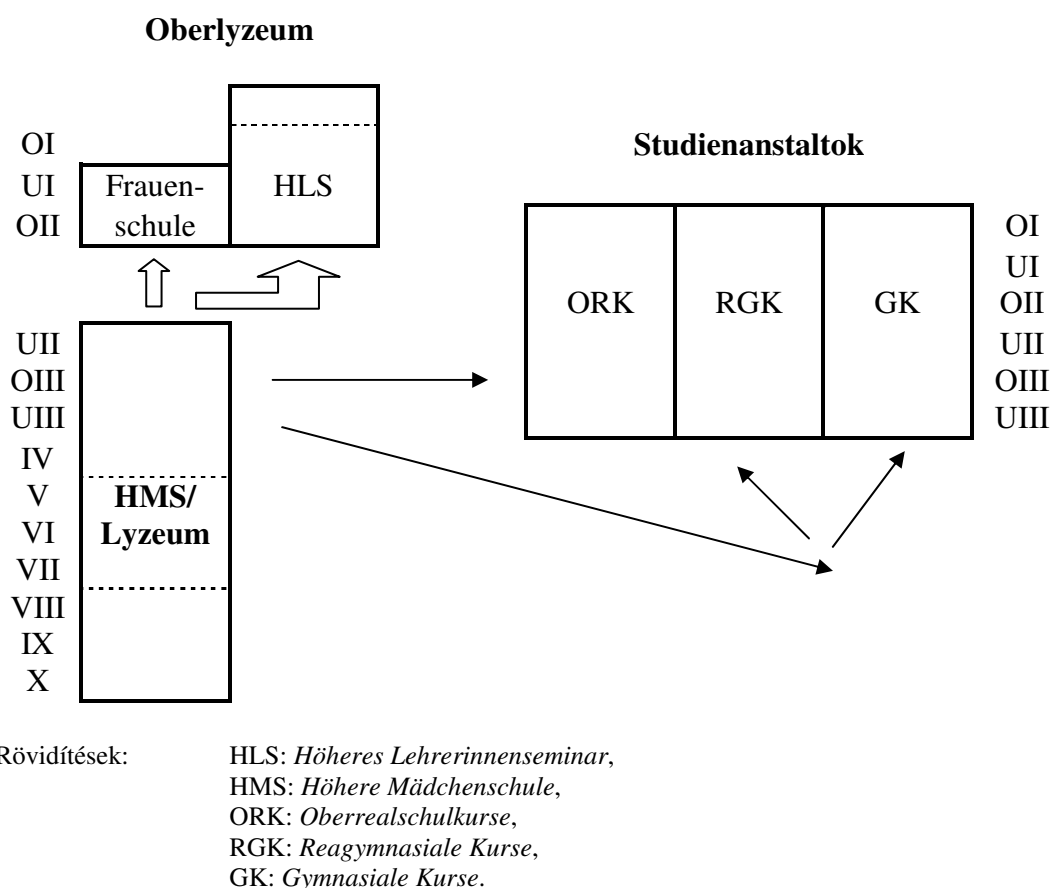
¹⁵⁴ NEGHBAN, 1996. 26–28.

¹⁵⁵ Kézimunka-, háztartástan- és tornatanárokat képző tanfolyam.

¹⁵⁶ NEGHBAN, 1993. 43–58.

¹⁵⁷ LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 174. Az elit gyermekeit a *Studienanstalt*okban neveltette, illetve külföldi nevelőintézetekbe küldte. A szakképzés felértékelődése a szegényebb középrétegekre volt jellemző. (NEGHBAN, 1993. 41–42.)

1. ábra. Az 1908-ban létrehozott porosz leány-középiskolai rendszer szerkezete

A reformmal a leányiskolák új jogosítványokat kaptak. A felsőbb leányiskola (líceum) utolsó előtti évfolyama első félévének elvégzése után postai vagy távirói kisegítőként lehetett dolgozni. A líceumi végbizonyítvány¹⁵⁸ nemcsak a középfokú tanítóképzésbe adott belépőt, valamint a technikai és művészeti képesítő vizsga letételére jogosított, hanem birtokában a könyvtárakban és a királyi kertészetekben is el lehetett helyezkedni.¹⁵⁹ A *Lehrerinnenseminar* elvégzése és kétéves tanári gyakorlat után 1909-től¹⁶⁰ be lehetett iratkozni az egyetemekre és hat szemeszter elvégzését követően középiskolai tanári, ún. *pro facultate docendi* vizsgát lehetett tenni. 1913-tól pedig a szemináriumot végzetek előtt általánosságban is megnyitották a filozófiai karokat. Ezt hívták az ún. negyedik útnak, amely a pedagógusképzés szétválásához vezetett, és amelyhez hasonló megoldást láthatunk Ausztriában is. Ezt a lehetőséget a nőmozgalom hevesen támadta. Egyrészt úgy látta, hogy aláássa a középiskolai

¹⁵⁸ A fiúk hasonló végzettségéhez azonban még mindig sokkal több jogosítvány kötődött: választhatták a katonai pályát, de elhelyezkedhettek állami tisztviselőként, valamint – hivatalnokként – az adóhatóságnál, a tartományi közigazgatásban, a bíróságon és a vasútnál is.

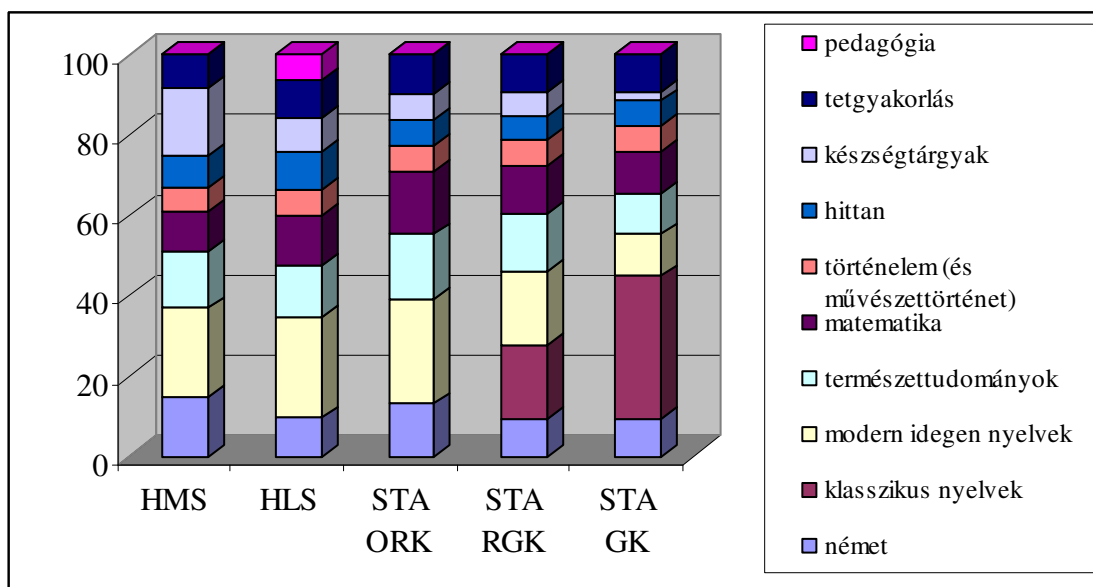
¹⁵⁹ KRAUL, 1991. 289.

¹⁶⁰ A *pro facultate docendi* vizsga letételére az érettségizetteknek 1905-től szintén hatszemeszteres egyetemi képzés után már lehetőségük volt. A reform eltörölte az 1894-ben bevezetett *Oberlehrerinneprüfungot*. (NIESWANDT, 1996. 184–185.)

leány- és fiúoktatás konzekvens egyenjogúsítását célzó tevékenységét, másrészt a felsőliceumi képzést felsőfokú tanulmányok folytatásához elégtelennek tartotta.¹⁶¹

A *Studienanstalt*ot lezáró érettségivel minden felsőfokú intézményébe jelentkezni lehetett.¹⁶² Ebben az intézményben tanulók száma eleinte igen alacsony volt. 1912-ben, ha a líceumot vesszük alapul, Poroszországban az egy évfolyamon tanulók 3,6%-a járt ebbe az iskolába, míg a 17%-a a felsőliceum tudományos osztályait látogatta, 6%-a pedig a nőiskolát. Ugyanebben az esztendőben mindössze 4 gimnáziumi, 27 reálgimnáziumi és 3 felső reál *Studienanstalt* működött a tartományban. 129-szer annyiszor kapcsolódott líceumhoz *Lehrerinnenseminar* és 70-szer annyiszor *Frauenschule* mint ahányszor *Studienanstalt*.¹⁶³ Sok város pénzügyi okoknál fogva nem tudott csak nőiskolát fenntartani.¹⁶⁴

2. ábra. Óratervi arányok az egyes iskolatípusokban (%)¹⁶⁵

Rövidítések: HMS: *Höhere Mädchenschule*,
HLS: *Höheres Lehrerinnenseminar*,
STA ORK: *Studienanstalt Oberrealschulkurse*,
STA RGK: *Studienanstalt Reagymnasiale Kurse*,
STA GK: *Studienanstalt Gymnasiale Kurse*.

A 2. ábra szerint az egyes iskolatípusok az oktatás tartalmát tekintve jelentősen különböztek egymástól. Csak néhány tárgyat (történelem, testgyakorlás) tanítottak viszonylag hasonló arányban. A *Studienanstalt* reál (ún. felső reál) és klasszikus nyelvi (ún. gimnáziumi)

¹⁶¹ NIESWANDT, 1996. 186.

¹⁶² 1913-tól különbözeti vizsgákkal felsőliceumi érettségivel is lehetett *studienanstalt*i érettségit szerezni.

¹⁶³ 1913-ban az egész német birodalomban a lányok oktatását összesen 9 humán gimnázium (gimnáziumi tagozat), 51 reálgimnázium és 11 felső reáliskola szolgálta.

¹⁶⁴ EHRICH, 1996. 132–134.

¹⁶⁵ Típusonként — az óratervet felhasználva — az összóraszám arányában a kötelező órák. A forrás megjelölését minden hasonló ábránál lásd a Függelékben szereplő óraterveknél. A *Höhere Mädchenschule* estében csak a VII–VIII osztályok. A *Höheres Lehrerinnenseminar* szemináriumi osztályának órászáma szintén nem szerepel az összevetésben.

típusa között köztes helyett foglalt el a reálgimnáziumi kurzus. Utóbbihoz hasonlított leginkább a felsőbb leányiskola és a tanítónőképző szeminárium nyújtotta műveltség. Különbség közöttük, hogy előbbiben a németre és a készségtárgyakra, utóbbiban a modern idegen nyelvekre és a matematikára fordított idő volt nagyobb. A tanítónőképző szemináriumban az első három évben az általános képzés dominált. Az ún. szemináriumi évre készített fel a pedagógia tárgy oktatása.

Az 1908-as rendelkezés mérföldkövet jelentett a porosz- és a németországi leánynevelés történetében. Olyan utak nyíltak meg a lányok előtt, amelyek eddig alig voltak járhatóak. Nagyobb tömegek részére váltak elérhetővé az érettségit is adó iskolák, valamint a felsőoktatás. A hagyományok megőrzésével, a fennálló állapot rögzítésével létrejött az iskolarendszerbe integrált középiskolai leányoktatás, ahol a képzés női jellege (a tanítónőképzés és a nőiskola révén) nemcsak megmaradt, hanem jelentőségét is megtartotta. A nehézségek ellenére a *Studienanstalten* száma fokozatosan emelkedett (1909: 22, 1913: 40, 1921: több mint 60, 1931: 203). Ezzel szemben a nőiskola keresettsége csak akkor kezdett növekedni, amikor újabb és újabb jogosítványokat kapott.¹⁶⁶

A reform kompromisszumként is értelmezhető, amely ötvözte a nőmozgalom és a leányiskolai pedagógusok elvárásait. Ez leginkább a tanárookra vonatkozó előírásokban tükröződik. A rendelkezések a lányiskolák nemcsak minőségi javulását, hanem szelekcióját is eredményezték: a nehezen teljesíthető előírásoknak köszönhetően a felsőbb leányiskolák jelentős hányada nem tudta kivívni a középiskolai elismerést. Az egész leányoktatási rendszerre jellemző volt a korábbi magánjelleg halványulása: 1913-ban a *Studienanstalten* abszolút többsége már állami kézben volt. A reform további jelentősége az volt, hogy megőrizte a szegregált leányiskolai rendszert.¹⁶⁷ Míg több német tartományban ebben az időszakban már megengedett volt a koedukáció, addig Poroszországban erre hivatalosan 1914-ben nyílhatott lehetőség.¹⁶⁸

¹⁶⁶ 1909-től azok, akik a nőiskola első osztályát elvégezték, könyvtárosként dolgozhattak. 1910-től ugyanezen végzettség mentesített a kézimunka és háztartástan tanárnői kurzusok felvételi vizsgája alól, 1911-től pedig az óvónőképzésbe való belépés feltétele lett.

¹⁶⁷ EHRICH, 1996. 134–136.; HEINSOHN, 1996. 153.

¹⁶⁸ A koedukációt eleinte kizárólag a nőmozgalom radikális szárnyához tartozó egyesületek támogatták (pl. az 1899-ben alapított *Verband Fortschrittlicher Frauenvereine* vagy az ahhoz tartozó *Verein Frauenwohl*). Kivételes esetben – engedéllyel – lányok ugyan tanulhattak fiú-középiskolákban is, de az egyesületek általánosságban is lehetővé akarták tenni a koedukációt. A mérsékelt szárny (főként az ADLV) e követeléseket eleinte hevesen ellenezte, és véleményét csak 1906-tól — a tervezett, külön lányokra vonatkozó érettségi szabályzat hatására — változtatta meg taktikai, stratégiai okokból. (HORSTKEPMER, 1996. 208–211.)

Az egyik első német tartomány, amely a felsőbb leányiskolák középiskolává válásához a jogi és szervezeti feltételeket megteremtette, Baden volt. A rendezés itt nem csak a nőmozgalom és/vagy a tanári egyesületek aktivitásának és hatásának, hanem a tartományi (oktatás)politikának is köszönhető volt. Németország e döntően kisvárosi, polgárosult részében kialakult szabadelvű, emancipációbarát légkör kedvezett a folyamatnak. Hozzájárult a szabályozáshoz az iskolarendszer teljesen állami irányítás alá vonásának igénye is: a protestáns kézben lévő oktatáspolitikai az egyébként többségében katolikus tartományban a reformot a kulturkampfból részeként a nőnevelésben hagyományosan jelentős szerzetesrendi iskolák ellen akarta fordítani.¹⁶⁹ E törekvést jelzi, hogy az intézkedést követően sorra alakultak községi és állami iskolák. A rendezést lehetővé tette, hogy az 1860-as évek végére a felsőbb leányiskola az oktatás tartalmát és minőségét illetően is egyértelműen elkülönült a népiskoláktól, és elérte a reáliskolák szintjét. Az 1870-es évek elején pedig új iskolák sora jött létre.¹⁷⁰

Badenben a XIX. század folyamán szerzetesrendek, magánszemélyek, szülői kollektívák, községek kezdeményezésére egyre bővülő számban magániskolák jöttek létre. Az iskolák célja az volt, hogy a polgárság leánygyermekéi részére a tankötelezettségig (13 év) biztosítsák az elemi iskolait kiegészítő vagy azzal párhuzamos képzést. Bővülésükkel a polgári iskola — amely ebben a tartományban csak fiúk számára jött létre —, később a reáliskola alternatívái lettek. Jellemző volt rájuk az alacsony tanulói létszám és az erős tanulói fluktuáció, amely részint a képzés drágaságára, részint az érdeklődés speciális voltára vezethető vissza.¹⁷¹ A tanerőt elsősorban korábban felsőbb leányiskolát végzett, majd külföldi vagy belföldi nevelői, oktatói tapasztalatra szert tett tanárnők alkották.¹⁷² Utóbb a felsőbb osztályokban férfi — elsősorban polgári vagy reáliskolai — tanárokat is alkalmaztak a matematika és a természettudományi tárgyak oktatására. A tanítás minőségileg a szerzetesrendi iskolákban volt a legmagasabb, ahol maguk az e célra képzett nővérek foglalkoztak a diákokkal. A tanterv az évtizedek során — a francia és az ún. női munkák visszaszorulásával — egyre közeledett a reáliskoláéhoz, az oktatás hagyományos céljai azonban nem változtak.¹⁷³ A felsőbb leányiskolák sokáig teljes jogbizonytalanságban működtek. Általános szükségletüket az állam az 1830-as évekre fogadta el, ezt követően a magán és a nyilvános iskolák határán mozogtak vagy utóbbiak közé tartoztak. A kérdés

¹⁶⁹ Vö. KUBON, 1991. 11., 37., 38., 53.

¹⁷⁰ Uo. 88.

¹⁷¹ Uo. 15–49.

¹⁷² Badenben nem jöttek létre tanítónőképző szemináriumok. (KUBON, 1991. 96–110.)

¹⁷³ KUBON, 1991. 72., 82–91.

anyagi vonatkozásai miatt volt fontos.¹⁷⁴ A magániskolákat illető rendelkezések megszületése (1840) némileg stabilizálta a felsőbb leányiskolák helyzetét azzal, hogy elismerte jogosultságukat.¹⁷⁵

A felsőbb leányiskolákat szabályozó tartományi rendelet 1877-ben született meg (*Landesherrliche Verordnung, das Mittelschulwesen für die weibliche Jugend betreffend*), amely szerint a felsőbb leányiskola (*höhere Mädchenschule*) (három- plusz) hétéves intézmény attól függően, hogy a hároméves elemi iskolai oktatást is ellátja 6, illetve 9 éves beiskolázási korról. A reform szervezeti és tartalmilag nem hozott jelentős változást. A rendelet előírta, hogy az iskoláknak legalább három egyetemi végzettségű és két reáliskolai tanárt kell foglalkoztatniuk. Nőket ezzel szemben a szükségletnek megfelelő számban lehetett és kellett alkalmazniuk.¹⁷⁶

Az óratervet vizsgálva (lásd IV. táblázat) feltűnő a kézimunka órák kiugróan magas száma. A reáliskolák 1885-ös óratervével összevetve a kötelező órák száma tízzel kevesebb. Igen jelentős a különbség a matematika–geometria és a természettudományi tárgyak óraszámában (17, illetve 7 a reáliskola javára). A német és a történelem órák száma a lányoknál volt magasabb (plusz 5, illetve 2). A többi tantárgy esetében nincs vagy kisebb a különbség. 1900-ban a két iskolatípus tovább közeledett egymáshoz.¹⁷⁷

A rendelet és az ezt kiegészítő — ugyanezen évben született — törvény alapján a felsőbb leányiskolát a fiú-középiskolákkal egyenrangúnak ismerték el. A rendeletet követően az állam aktivitása alábbhagyott: ami nem volt megtiltva, azt engedte, de nem kezdeményezett.¹⁷⁸ E viszonyulás hátterében a tartomány birodalmi jelentéktelensége húzódott.

1892-ben a kormány a leányiskolák részére részletes tantervet dolgozott ki, 1893-ban pedig engedélyezte *Frauenverein Reform* egyesületnek a karlsruhei leánygimnázium megalapítását. 1900. február 28-án — első német tartományként — Baden kísérleti jelleggel megengedte, hogy két egyetemére (Heidelberg és Freiburg) nők is beiratkozhatnak.¹⁷⁹ A

¹⁷⁴ Ezen iskolák általános szükségletének elismerésével a szülőknek nem kellett az elemi iskolák felé is teljesíteni tandíjfizetési kötelezettségüket.

¹⁷⁵ KUBON, 1991. 28., 32.

¹⁷⁶ Uo. 109.

¹⁷⁷ Uo. 92–94.

¹⁷⁸ EHRICH, 1996. 137–138.; KUBON, 1991. 54.

¹⁷⁹ A nők több német egyetemen vendéghallgatóként jelen lehettek, de beiratkozni nem tudtak. Badenben – ellentétben más tartományokkal – miniszteri rendelkezés nem lévén – az egyetemre hagyták a döntést, milyen feltétellel engedélyezik a vendéghallgatói státust. A freiburgi egyetem – nem akarván egyedül vállalni az utat – 1897-ben körkérdest intézett a német egyetemekhez, amelyben a nők beiratkozásáról vallott nézetüket kérte ki. Az egyetem akciójának hatására a badeni kulturális és oktatási minisztérium megengedte, hogy német gimnáziumi, reálgimnáziumi és felső reáliskolai érettségivel rendelkező lányokat felvegyék az egyetemre. (KUBON, 1991. 65–66.)

porosz struktúrát Baden az 1909. szeptember 18-án hozott rendelettel alkalmazta. Ez attól az alábbiakban mutat különbséget:

- az első három elemi iskolai év (*Vorklassen*) nem tartozik kötelező jelleggel a hétéves felsőbb leányiskolához;
- eltérőek az iskolatípusok elnevezései, funkciójuk azonban nagyjából azonos;¹⁸⁰
- a *Studienanstalt*nak megfelelő hatéves és felsőfokú továbbtanulásra jogosító iskolákba egységesen a IV. osztály elvégzését követően lehet átjelentkezni (illetve a *Mädchen-Ober-Realschule*-ba egy évvel később is);
- a tanítónőképző szeminárium nem 3+1, hanem három- és féléves, ahol az utolsó félév a gyakorlati képzést szolgálja;
- az egy- vagy kétéves ún. továbbképző kurzusok általános műveltséget kínálnak.¹⁸¹

Már az 1880-as évek elejétől — elsősorban azokon a településeken, ahol nem volt felsőbb leányiskola — a lányokat a tanulmányi hatóság engedélyéhez kötve felvették a fiú reáliskolákba.¹⁸² A gyakorlatot a későbbiekben is engedték, de a koedukáció korlátok között tartása miatt továbbra is csak egyedi esetekben. A helyzeten az 1913-ban hozott miniszteri határozat enyhített. Ez egyenrangúnak ismerte el a felsőbb leányiskolai végzettséget az egyéves önkéntes katonai szolgálatra jogosító végzettséggel (általában UII), és lehetővé tette, hogy a lányok a fiú felső reáliskolában (OII) folytassák tanulmányaikat.¹⁸³ Ennek köszönhetően a fiú-középiskolákba járó lányok száma egyre nőtt.¹⁸⁴

Szászország

A szász oktatáspolitikát korántsem volt olyan kezdeményező, mint a badeni. Az ún. felsőbb leányoktatás a XIX. században több magán és néhány községi intézményre korlátozódott. A nyolcosztályos felső leány polgári iskola (*höhere Mädchenbürgerschule*) és felső leány népiskola (*höhere Mädchenvolksschule*) mellett létrejött a tízosztályos felsőbb leányiskola.

¹⁸⁰ Nőiskola helyett *Fortbildungskurse*, *Höherer Lehrerinnenseminar* (*Oberlyzeum* nem volt). A *Studienanstalt* különböző formái helyett mindegyik iskolatípusnak saját neve volt: *Mädchen-Ober-Realschule*, *Mädchen-Realgymnasium*, *Mädchengymnasium*.

¹⁸¹ EHRICH, 1996. 138–139.

¹⁸² KUBON, 1991. 57.

¹⁸³ Az eredetileg hatosztályos reáliskola 1895-ben három osztállyal kiegészülve érettségig adó felső reáliskolává alakult át. (KUBON, 1991. 94.)

¹⁸⁴ Annak ellenére, hogy a felsőbb leányiskolával is rendelkező településeken a fiúiskolák látogatását továbbra is engedélyhez kötötték. (KUBON, 1991. 69.)

Utóbbiban egyetemet vagy szemináriumot végzett pedagógusokat is alkalmaztak, és kötelező volt mindkét idegen nyelv oktatása. Szervezetét és tantervét tekintve ez az intézmény sokban hasonlított a hatosztályos reáliskolához.¹⁸⁵ Míg a felsőbb leány polgári iskolák, valamint a magán felsőbb leányiskolák az 1873-as népiskolai törvény hatálya alá estek, addig a négy községi felsőbb leányiskolára¹⁸⁶ 1904-ig az 1876-os középiskolai törvény vonatkozott. A századfordulón Szászországban is elindultak magánkezdeményezésre az érettségire felkészítő tanfolyamok.¹⁸⁷ A nők egyetemi továbbtanulását 1906-ban engedélyezték.¹⁸⁸

A XX. század elején a nőegyesületek különböző tervezeteivel szemben a poroszországihoz hasonló rendszer született. Az 1910. június 16-án hozott törvény (*Gesetz über das höhere Mädchenschulwesen*) hétéves, fakultatív hároméves alapfokú képzéssel kiegészíthető felsőbb leányiskolát hívott életre. Megtartották a porosz *Studienanstalt* és különböző típusainak elnevezését, de a szervezet némileg megváltozott: a leány felső reáliskolába a felsőbb leányiskola elvégzését követően lehetett jelentkezni. Célja a felsőbb leányiskolában tanultak elmélyítése és kiegészítése (propaedeutica, pszichológia, választható latin) volt.¹⁸⁹ Az önállóan szintén nem létrehozható kétéves nőiskolának két típusa volt: a nőképző (*Frauenbildungsschule*) és a háztartási iskola (*Haushaltungsschule*). Előbbi az általános továbbképzést szolgálta, míg utóbbi a háziasszonyi teendőkre készítette fel. A szemináriumi tanítónőképzés nem tartozott a felsőbb leányiskolák rendszerébe.¹⁹⁰

Bréma

A felsőbb leányoktatás a XIX. században Brémában is főként magán keretek között folyt. Az oktatáspolitikai a következő század elején a szülők, a fennmaradásukért küzdő intézmények és Poroszország nyomására szánta rá magát a reformra. A városi szenátus a szülői kérvényekre reagálva 1908-ban megengedte, hogy a lányok külön engedéllyel az Obersekundától látogathassák a fiú-középiskolákat. Ezzel a döntéssel a felsőbb leányiskolát alapvető iskolatípusnak fogadta el. 1911-től a lányok egy évvel korábban léphettek fiúiskolákba. Határozat született továbbá egy 10 éves állami líceum és egy hatéves reálgimnáziumi

¹⁸⁵ A felsőbb leányiskolában a reáliskolánál kevesebb matematika és természettudományi óra volt, ezzel szemben arányát tekintve magasabb volt a német és az idegen nyelv órák száma. A porossal összehasonlítva a szász felsőbb leányiskola többet kínált németből, idegen nyelvből, számtanból és természetrajzból.

¹⁸⁶ Drezda-Óváros, Drezda-Újváros, Lipcse, Chemnitz.

¹⁸⁷ Reálgimnáziumi kurzus (Lipcse 1894., Drezda 1904.).

¹⁸⁸ KRAUL, 1991. 289.

¹⁸⁹ Ezt az iskolatípust élesen kritizálta a nőmozgalom mérsékelt irányzatának egyik neves képviselője, Gertrud Bäumer, aki a minisztérium szemére vetette, hogy a női egységes iskola létrehozásán munkálkodik, és a lehető legkésőbbre helyezi a tanulói döntést az érettségiről.

¹⁹⁰ EHRICH, 1996. 139–143.

Studienanstalt felállításáról. Az intézmény a háború kitörése következtében csak 1916-ban nyithatta meg kapuit. Ugyanebben az évben megtiltották a lányok beiratkozását a fiú reálgimnáziumba. (A két fiúgimnáziumba 1925-ig volt lehetséges.) Mivel Poroszország a brémai tanítónői képesítést nem ismerte el, 1911-ben megnyílt az állami népiskolai tanítónőképző.¹⁹¹ A magán felsőbb leányiskolák leány-középiskolaként történő elismerése — az anyagi terhektől való félelem miatt viszonylag későn — 1912-ben történt meg.¹⁹² Az új — porosznak nagyban megfelelő — leány-középiskolai rendszer létrehozása a *Studienanstalt* említett felállításával fejeződött be. A felsőbb leányiskolák nagyrészt magánkézben maradtak, és állami támogatással működtek. Magán fenntartásban voltak a szemináriumi tanítónőképzők is, amelyek felsőfokú jogosítványukkal a *Studienanstalt*ok egyfajta alternatíváját jelentették. Az államosítási követeléseknek a szenátus 1922-ben engedett, mikor elrendelte az egységes állami leányiskolai rendszer létrehozását.¹⁹³

Bajorország

A döntően katolikus Bajorországban a többi német tartománytól eltérően — egy rövid periódustól (1802–1817) eltekintve — a leányoktatásban a szerzetesrendi iskolák domináltak. A XIX. század folyamán a fennálló felsőbb leányiskolák (*höhere Töchterschule*) jelentős fejlődésen mentek keresztül. A század közepétől a korábban 2–3 osztályos, népiskolára épülő és tantervében inkább a polgári fiúiskolákhoz, mint a reáliskolához vagy a gimnáziumhoz közel álló iskolák 9–10 osztályossá fejlődtek. Az intézmények az elemi oktatást is magukba foglalva 6–15/16 éves lányokat tanítottak. A század végére a kifejlett iskolák 4 éves gyakorló elemi, 6 éves felsőbb leányiskolai és 2 éves tanítónőképző szemináriumból álltak. A központi tanterv hiánya ellenére az egyes iskolák tananyaga némileg közeledett egymáshoz, de továbbra is mind a tartalom, mind az óraszám tekintetében a sokszínűség volt a jellemző.¹⁹⁴

¹⁹¹ Porosz mintára elvállt a népiskolai és a felsőbb leányiskolai vagy líceumi tanítónőképzés.

¹⁹² *Bestimmungen, betreffend die staatliche Anerkennung bremischer privater höherer Mädchenschulen als höhere Lehranstalten im Sinne der preußischen Erlasse über die Neuordnung des höheren Mädchenschulwesens vom 18. August und 12. Dezember 1908.*

¹⁹³ EHRICH, 1996. 143–145.

¹⁹⁴ A tantárgyak az 1880-as években a bambergi felsőbb leányiskolában például a következők voltak: hittan, német, francia (a 4. évtől), angol (7. évtől), történelem, földrajz, természetismeret, számtan, rajz, ének, kézimunka (8–10. évben fakultatív). Választható volt a gyorsírás (7–10.) és a művészettörténet (9–10.). A nyelvtani, illetve a matematika-természettudományi képzés továbbra is szinte hiányzott a felsőbb leányiskolákból, amelyekben a hangsúly a modern idegen nyelvek oktatásán volt. A gyorsírás felvétele a tárgyak közé az iskolák célkitűzésének módosulását, a hivatásra való felkészítés növekvő fontosságát mutatja. Ezzel összefüggésben — az 1860-as évektől — egyre több iskola egészült ki tanítónőképző szemináriumokkal.

A felsőbb leányiskolák száma a századfordulón jelentősen megnövekedett: míg az 1884/85-ös tanévben összesen 117 intézményben (ebből 90 magán) 10 460 leány tanult, addig az 1911/12-es tanévben 153 iskolába (110 magán) 21 129 tanuló járt. A fenntartókat nézve az 1870-es évektől a községek növekvő aktivitását állapíthatjuk meg. A tanárok tekintetében is jelentős változások következtek be. A korábban — egy-két óraadót leszámítva — nőket foglalkoztató intézményekbe a XIX. század végén az egyetemi tanári túlképzés következményeként megnőtt a férfi tanárok száma. Az iskolákat a jelentős tandíjnak is köszönhetően elsősorban a városi polgárság gyermekei látogatták. A társadalmi merítés tekintetében a tanulók számának duplázása sem hozott változást.

A századfordulóra a felsőbb leányiskolák fejlődése megállt. Kulturális és társadalmi nevelést kínáltak, jogosítvánnyal azonban nem rendelkeztek. Az állami beavatkozásra viszont továbbra sem került sor.¹⁹⁵ Az 1890-es évektől felerősödtek azok a követelések, amelyek a felsőbb leányiskolák érettségig adó középiskolává emelését szorgalmazták. A háttérben a nőmozgalom és a tanári egyesületek álltak.

A tartományi minisztérium az anyagi feltételek bizonytalanságára hivatkozva 1895-ben elutasította egy egyesületi leánygimnázium felállításának tervét. Az orvosi képzést kérelmezőket is visszautasította. A háttérben a női értelmiségi konkurencia megjelenésétől való félelem állt, amelyet a túlképzéssel és a hivatali szektor telítettségével indokoltak. Porosz mintára gimnáziumi kurzusok indítására is érkeztek kérelmek. Az első ilyen típusú képzést 1900-ban Münchenben indították el. Az intézményt működését a minisztérium a nők egyetemi továbbtanulásának lehetővé tételét (1903) követően engedélyezte, és a képzés időtartamát háromról négy évre emelte. A felsőbb leányoktatást illetően a helyhatóságoktól is érkeztek javaslatok: legegyszerűbb és legolcsóbb megoldásként a fiúgimnáziumok megnyitását indítványozták. Kérték a felügyelet rendezését is. 1906-ban a *Verein für Fraueninteressen* az tartományi országgyűléshez intézett petíciójában a leányoktatás egységes szabályozását követelte, kötelező tanterveket, 6 osztályos középfokú leányiskolát és 9 osztályos leány-középiskolát. A terv nem valósult meg.

A reformra végül néhány évvel a porosz rendezést követően, és azt alapul véve, 1911-ben került sor (*Schulordnung mit Lehrplan für die höheren Mädchenschulen in Bayern*). Meghatározták az egyes iskolatípusokat, azok céljait, tantervét és rendszerbe foglalták az átlépés feltételeit. A hatéves felsőbb leányiskola (új nevén *höhere Mädchenschule*) a négyéves népiskolára (*Volksschule*) épült. A korábbinál nagyobb súlyt kapott az oktatásban a matematika és a természetismeret. A kézimunka továbbra is kötelező maradt (lásd V. táblázat). A harmadik év végén (13 éves korban, a tankötelezettség végével) a tanulók választhattak, hogy az intézményben maradnak vagy más iskolába lépnek. A felsőbb

¹⁹⁵ 1891-ben a minisztérium csak a tág (nevelési) célokat fektette le, azok megvalósításában, az oktatás tartalmának meghatározásában szabad kezdet adott. Azzal érvelve, hogy ebben a helyi viszonyokhoz, a szülői kívánságokhoz és a lányok jövőbeli foglalkozásához kell igazodni, kitért az egységes előírások meghozatala elől.

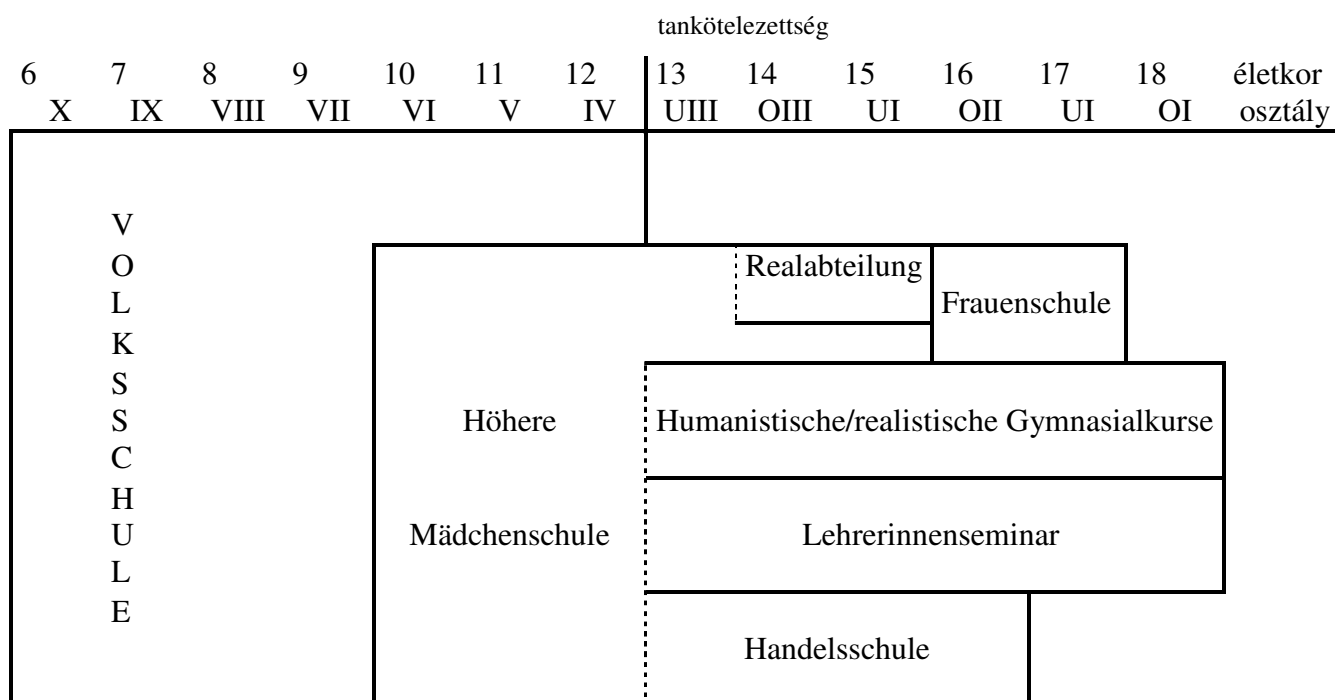
leányiskolát kiegészítő ún. reáltagozatban (*Realabteilung*) kezdődött el a második idegen nyelv — az angol — oktatása választható tárgyként. A lányok jelentkezhetek továbbá

- a hatéves, érettségit adó ún. humanista vagy realista gimnáziumi (valójában reálgimnáziumi) kurzusokra (*humanistische* vagy *realistische Gymnasialkurse*), amelyek felvételi vizsgát tartottak,
- a szintén hatéves, szakképesítést nyújtó tanítónőképző szemináriumba,
- vagy a hároméves kereskedelmi iskolába (*Handelsschule*).

A felsőbb leányiskolát elvégezve a tanulók a kétéves nőiskolába (*Frauenschule*) is járhattak, amely a poroszénál szűkebb és szigorúbb tantervet kapott. Célja a nevelőnői vizsgára való felkészítés volt, amelyet 1914-ben az önkéntes katonai szolgálathoz szükséges végzettséggel egyenértékűnek ismertek el. A nőiskolai bizonyítvány a leány-középiskolákon kívül idegen nyelvek oktatására is jogosított, de az óvónői alkalmazásnál nem kérték. A bajor oktatási rendszer ezzel több alternatívát kínált, mint a porosz. A felsőbb leányiskolák felügyeletüket tekintve csak akkor kerültek át az oktatási minisztériumhoz, ha gimnáziumi kurzus csatlakozott hozzájuk, máskülönben továbbra is a népiskoláknak megfelelően osztották be őket.

A reform az oktatás tartalmát tekintve a fennálló helyzethez viszonyítva lényegében nem hozott előrelépést. A felsőbb leányiskolákban a központban a német és az idegen nyelvtanítás állt, a matematikai és természettudományi képzés elmaradt a fiúiskolákétól. Érdekes azonban más tartományok hasonló intézményeinek tanterveivel is összevetni a bajort, így például a badenivel. Feltűnő különbség a német és az idegen nyelvi oktatás kisebb súlya, a második idegen nyelv választhatósága, és a reáltárgyak némileg magasabb óraszámja.

3. ábra. A leányiskolák rendszere az 1911-es reformmal¹⁹⁶

Eleinte csak néhány fennálló felsőbb leányiskola egészült ki gimnáziumi kurzussal. Ennek két oka volt: a korlátozott érdeklődés, valamint a feltételek hiánya (tanárok, természettudományi tárgyak oktatásához szükséges termek). A középiskolaként történő elismerés ezért keveseknek sikerült. Az oktatás tartalmát tekintve ezek az iskolák a reál tárgyak tekintetében továbbra is valamivel elmaradtak a fiú-középiskoláktól. A terembeosztásra, higiénéjára stb. vonatkozó előírások megadott határidőre (1912) való teljesítése számos intézmény számára anyagi gondokat okozott. A községeknek ezért hozzá kellett járulniuk a területükön működő intézmények finanszírozásához.

1913-ban a felsőbb leányiskola újabb jogosítványokat kapott: végzettei tanítónők, kézimunka, torna, rajz, zene és gyorsírás szakos tanárnők lehettek, hivatali asszisztensként pedig elhelyezkedhettek a közigazgatásban, a postán és a vasútnál. A reform — a tartalmi problémák ellenére — jelentős előrelépést jelentett a női foglalkoztatás viszonylatában.

Néhány évvel később, 1916-ban a felsőbb és középiskolai leányoktatás rendszere újabb intézménnyel egészült ki, a középfokú ún. *Mädchen-Mittelschule*-vel. Ebben az iskolában teljesen hiányzott az idegen nyelvoktatás. Jelentős változás azonban csak a háborút követően következett be, amikor egy a korábbinál is sokszínűbb és összetettebb rendszer jött létre.¹⁹⁷

¹⁹⁶ REBLE, 1990. 28. nyomán.

¹⁹⁷ APEL, 1997. 21–32.; EHRICH, 1996. 145.

Az 1910-es évekre Németország-szerte megtörtént a különböző felsőbb leányiskolák elismerése leány-középiskolának, felügyeletük rendezése. Az alapvető iskolatípusok (*höhere Mädchenschule, Mädchenlyzeum, Mädchenrealsschule*) azonban szervezetükben, tantervükben (modern idegen nyelvoktatás súlya), s nagyrészt jogosítványaikban továbbra is különböztek a fiú-középiskoláktól és csak a fiú reáliskolákhoz való közeledést állapíthatjuk meg. A felsőbb leányiskolák tehát döntően középfokú jelleggel bírtak. Valódi középiskolának a *Studienanstaltok* és a felsőliceumok, valamint az ezeknek megfelelő intézmények szűk rétege számított. Ezen iskolatípusok azonban 1914-ig csak lassan terjedtek el, részint a feltételek és az engedélyezés menete miatt. Még a leginkább urbanizált Rajna-vidéken is csak 14 *Studienanstalt* alakult. Bajorországban az érettségivel záruló leány-középiskolába az átlépést felvételi vizsga nehezítette meg. A leány-középiskolák új rendszere a fiú-középiskolákétól az általános és a szakképzés bizonyos összekapcsolódásában is különbözött (szemináriumi tanítónőképző, nőiskola). Ezek az intézmények voltak leginkább azok, amelyek a speciális női képzés fennmaradását szolgálták. Ugyanebbe az irányba hatott a felsőliceum is hangsúlyozott idegen nyelvű irányultságával. A reform tehát egyszerre újított és konzervált.¹⁹⁸

3. A felsőbb leányoktatás a reformot követően

A reformok a leánynevelést az oktatási rendszer jogilag szabályozott részévé tették. Az 1910-es években, de főként a Weimari Köztársaság idején a szektort illetően új, de a korábbiaknál kisebb jelentőségű reformok születtek. A létrehozott szisztéma fő vonásai megmaradtak, az egyes iskolatípusok azonban a kor kívánalmai szerint változtak, sőt néhány újabb is megjelent. Az alábbiakban Poroszországot és Bajorországot kiemelve ezt a folyamatot mutatjuk be.

Poroszország

Az 1908-as reform minden leányiskolát állandó továbbfejlődésre ösztökölt, hiszen az egyes iskolatípusoknak történő elismerést bizonyos feltételek teljesítéséhez kötötték. Ezeknek azonban sok iskola anyagi és személyi okokból nem tudott eleget tenni. A szabályozás így

¹⁹⁸ EHRICH, 1996. 147–148.; ZYMEK, 1996. 18.

csak a legfejlettebb felsőbb leányiskolák számára jelentett előrelépést. Az intézmények több mint 50%-a — főképp a magániskolák — megmaradt középfokúnak.¹⁹⁹

Amikor az első világháborút követően a tanítónői foglalkozást érettségihez kötötték, a *Lehrerinnenseminar*okat is reformálni kellett. 1913-tól a szemináriumokat elvégzők közvetlenül folytathatták tanulmányaikat az egyetemek filozófiai karjain. Ez a döntés azonban mind egyes nőegyesületi vezetők, mind az egyetemet végzett tanárok és tanárnők kritikáját kiváltotta.²⁰⁰ 1923-ban ezért az *Oberlyzeum*ot önálló, kilencéves, általánosan képző iskolának ismerték el (*Richtlinien für die Umgestaltung von Lyzeen und Oberlyzeen*). A felsőliceum modern idegen nyelvi irányultságú, érettségit adó középiskola lett, amelyben angol és francia nyelvet is tanítottak (választható sorrendben a VI, illetve az VIII osztálytól). 1925-től a tanulók latin nyelvet is tanulhattak. A felsőliceum hamarosan a legkedveltebb leányközépiskola lett: 1931-ben már az érettségizettek 68%-a innen került ki. A *Studienanstalten* megmaradtak, közülük a reálgimnáziumi volt a leglátogatottabb.²⁰¹ A tanítónőképző szemináriumok nagy része átalakult felsőliceummá.²⁰² A reform következtében erősen megnövekedett a leány érettségizettek aránya. 1931-ben az érettségizőknek már egynegyede lány volt.²⁰³ A négyéves elemi iskola (*Grundschule*) mindenki számára kötelezővé tételével a liceum egy évvel rövidebb lett. Új iskolatípust is bevezetettek, a német felső iskolát (*Deutsche Oberschule*). Az 1923-as reform alapvető célkitűzése volt, hogy minden iskolatípust a német kultúra valamelyik területéhez igazítsa. Az egységet közöttük a kulturális tantárgyaknak kellett megteremteniük.

A tantervi változások nem befolyásolták az egyes iskolatípusok jellegét (vö. 2. és 4. ábra). Összességében megnövekedett a reál (a matematika és a természettudományi) tárgyak oktatására fordított idő aránya. Az új típus, a német felső iskola a felső reáliskolához állt legközelebb, attól a német nyelv és irodalom magasabb óraszámában különbözött.

¹⁹⁹ LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 158.; ZYMEK, 1996. 17.

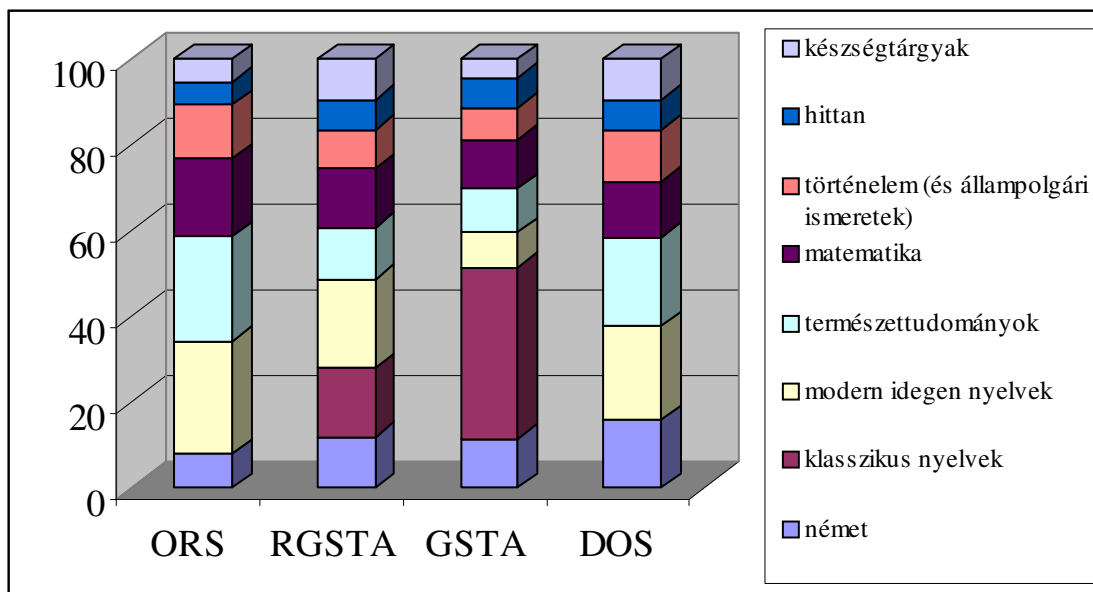
²⁰⁰ NIESWANDT, 1996. 186–187.

²⁰¹ KLEINAU, 1997. 41.

²⁰² A szemináriumi tanítónőképzés végleges megszűnését a népiskolai tanító(nő)képzést ellátó első Pedagógiai Akadémiák (*Pädagogische Akademien*) létrehozása hozta 1926-ban. (NIESWANDT, 1996. 187.)

²⁰³ Egész Németországban ugyanez az arány egyötöd volt. Országos szinten az 1920-as évek elején a felsőbb leányiskolák és leány-középiskolák 10%-a adott érettségit, míg 1930-ban már a 40%-a.

4. ábra. Az érettségit adó iskolatípusokban folyó képzés összevetése (UIII–OI, %)²⁰⁴

Rövidítések: ORS: *Oberrealschule*,
 RGSTA: *Realgymnasiale Studienanstalt*,
 GSTA: *Gymnasiale Studienanstalt*,
 DOS: *Deutsche Oberschule*.

A leány-középiskolai rendszer expanziója az iskolatípusok már-már zavaró differenciáltságát eredményezte. Nehéz volt tájékozódni a különböző elnevezésű, gyakran hasonló képzést nyújtó iskolák között.²⁰⁵

Az 1908-as reform másik következménye volt, hogy egy intézményben gyakran több különböző iskolatípus is működött, vagyis ezek valójában nem iskolák, hanem multifunkcionális oktatási központok voltak. A közös alsó tagozatra olykor *Studienanstalt* épült, a felső tagozaton emellett gyakran nőiskolai osztályok is indultak, illetve kezdetben *Lehrerinnenseminar*, később pedig az új *Oberlyzeum*.²⁰⁶

A nőiskola az 1920-as évekre középfokú női szakképzésre előkészítő intézménnyé nőtte ki magát. 1917-ben az intézmény koncepciója jelentős módosuláson ment keresztül. Még határozottabban elkülönült az érettségit adó, tudományos orientáltságú iskoláktól speciális női alternatívát kínálva. A korábbi tantervi szabadságot felszámolták: az oktatás

²⁰⁴ Kötelező tárgyak oktatására fordított idő a heti összóraszám arányában.

²⁰⁵ Az 1920-as évek közepén a következő iskolatípusokkal találkozhatunk: líceum, *Studienanstalt* gimnáziumi, reál-gimnáziumi vagy felső reáliskolai tantervvel, *Oberlyzeum*, illetve a fiúiskolák reformintézményeinek megfelelő típusok (reformgimnázium, régi és új reform-reál-gimnázium), valamint a tehetséges népiskolások továbbtanulást lehetővé tevő hatéves *Aufbauschule*. A felsorolt iskolatípusok azonban csak kis mértékben különböztek egymástól, kiváltképp az oktatott idegen nyelvek sorrendjében. A póttantárgyak, valamint a hivatalosan megengedett és a választható tárgyak oktatásában lévő különbségek tovább színesítették a képet. Az 1923-as reform után a leány-középiskolai rendszer differenciáltsága tovább növekedett. A modern nyelvi felsőlíceum mellett megjelent a reform reál-gimnáziumi és a felső reál irány is. Az újítások — a szervezetet és a tantervet tekintve — a leányiskolai szektorban jelentek meg.

²⁰⁶ LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 172–173, 175.

középpontjába a háztartástani és a (szociál)pedagógiai tárgyakat helyezték. Az eddigi választható tárgyak²⁰⁷ kimaradtak (lásd VII. táblázat). Az intézmények elismerését a gyakorló helyek — intézményen belüli vagy kívüli — meglétéhez kötötték. A tanárok képesítését is előírták, ennek következtében közöttük női dominancia valósult meg. A beiskolázást továbbra is rugalmasan kezelték, középfokú végzettség hiányában is felvettek diákokat, bár részben csak vendéghallgatóknak. A nőiskola középfokú szakképző kurzusokkal egészülhetett ki.

1927-től kísérleti iskolaként, majd 1932-től szabályos típusként²⁰⁸ hároméves formában is működhetett nőiskola (utóbb *Frauenoberschule* néven), amely egyszerre kínált szakképzést és adott lehetőséget az érettségi vizsga letételére. A tantervben a középiskolákban oktatott kulcsfontosságú tárgyak mellett speciális tárgyak (rajz, zene, varrás, háztartástan, szociálpedagógia) is szerepeltek. (Vö. VIII. táblázat) A változással az intézmény általánosan képző jellege megerősödött. Az itt szerzett érettségi azonban csak néhány — újonnan a felsőoktatásban megjelent — szakon (ipari és művészeti tanárképzés) biztosított továbbtanulást, se a tudományegyetemekre, se a pedagógiai akadémiákra nem jelentett felvételt. Megszigorították a beiskolázás feltételét a *Frauenoberschule*-ba, amely — általánosságban — az UII osztály elvégzése lett. Továbbra is megmaradtak az egy- vagy kétéves hagyományos nőiskolák, speciális, középiskoláktól eltérő képzéssel.²⁰⁹

Az 1920-as években az oktatáspolitikát egyre több támadás érte. Az évtized végére a nyilvános vitákban erősebbek lettek azok a hangok, amelyek azt állították: a leányoktatásban az állam kezéből kicsúszott az irányítás, a hivatalos iskolatípusok helyett a középiskolai oktatásban a vegyes formák és a tantervi szabadság uralkodik. A valóságban azonban az oktatáspolitikai a felsőbb oktatás expanzióját úgy vezette le, hogy a kispolgári családok gyermekeit nem engedte be egy differenciálatlan középiskolai oktatási rendszerbe.²¹⁰

²⁰⁷ Idegen nyelvek, művészettörténet, rajz és festészet, zene.

²⁰⁸ A tartományok 1931-ben közösen rögzítették a nőiskola koncepcióját.

²⁰⁹ NEGHBAN, 1996. 29–35.; LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 174.

²¹⁰ KLEINAU, 1997. 42.; LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 175–176.

5. ábra. A leánynevelés Poroszországban az 1920-as, 1930-as évek fordulóján²¹¹

6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	életkor
X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	UIII	OIII	UII	OII	UI	OI	osztály
G R U N D S C H U L E				Volksschul- oberstufe		Aufbauschule							
				L Y Z E U M						Frauensschule		Frauenoberschule	
										Deutsche Oberschule			
Realgymnasiale Studienanstalt				Gymnasiale Studienanstalt									

Bajorország

1919-ben a bajor oktatási minisztérium — a bizonytalan politikai helyzetben társadalmi bázisának megerősítésére törekedve — megengedte, hogy azokon a helyeken, ahol nem volt leány-középiskola, a leányok a fiú-középiskolákba iratkozhatnak be. A háborút követő infláció a nagyrészt magánkézben lévő leányiskolák működését jelentősen megnehezítette. Állami támogatás hiányában az intézményeknek tandíjat kellett emelniük, amely ezzel lényegesen meghaladta a hasonló fiúiskolákéét. A weimari alkotmány a nőknek ugyanazokat az állampolgári jogokat biztosította, mint a férfiaknak. Javaslatokban a tanári egyesületek erre hivatkoztak, mikor a leányoktatás további reformját szorgalmazták.

Az egyik kérvény arra hivatkozva, hogy a nőket és a férfiakat ugyanúgy megilleti a középiskolai továbbtanulás joga, azt követelte, hogy az állam ugyanakkora fontosságot tulajdonítson mindkét nem oktatásának. Az egyesület állami intézmények alapítását, a felügyelet rendezését, a tanárok képzésének reformját és — a kisvárosok kivételével — a koedukáció fenntartását kérte. Egy másik tanári egyesület — többek között — a felsőbb leányiskola három további osztállyal történő kiegészítését indítványozta,

²¹¹ REBLE, 1990. 296. nyomán

hogy így egyenrangú, teljes középiskolává válhasson. Javasolta az államosítást, a tanárok köztisztviselői státusba vételét. Mivel az 1911-es határozat ellenére a felsőbb leányiskolákban nem volt záróvizsga, a bajor nőegyesületek 1921-ben — egzisztenciális okokra hivatkozva — a felsőbb leányiskola egyenrangúsítását, reáliskolai jellegűvé tételét kérték.

A követelések egy része néhány év alatt megvalósult. Először a felügyelet és az irányítás kérdését rendezték: 1921-ben a minisztériumban leányiskolai referensi állást szerveztek meg. 1922-ben a tanfelügyeleten (*Landesschulbeirat*) belül önálló osztályt hoztak létre, amely csak a leányiskolákkal foglalkozott. Miután a felsőbb leányiskolákban 1923-ban előírták a második idegen nyelv kötelező oktatását, illetve rendelkeztek a záróvizsgáról, 1924-ben minisztériumi felügyelet alá vonták őket.

1924-ben, illetve 1927-ben a leány-középiskolák és középfokú leányiskolák rendszerében több jelentős módosítást hajtottak végre. 1924-ben a középiskolának elismert korábbi felsőbb leányiskola leánylíceum (*Mädchenlyzeum*) elnevezést kapott, szervezetét viszont megtartotta.²¹² *Höhere Mädchenschule* néven fennmaradt egy hatosztályos intézménytípus, amely a korábbi, középfokú felsőbb leányiskolánál is kevesebbet adott azáltal, hogy az idegen nyelvek csak választhatóak voltak. Továbbműködött a háromosztályos *Mädchenmittelschule* két választható idegen nyelvvel.²¹³ Egyik középfokú intézmény sem rendelkezett jogosítvánnyal.

1924-ben miniszteri határozat született arról, hogy a leánylíceumra és a felsőbb leányiskolára egy- vagy kétéves nőiskola is épülhetett. A nőiskola tanulóinak száma az 1920-as évek elején drasztikusan csökkent. Célkitűzései nem feleltek meg a kor követelményeinek, az érettségizni nem akaró lányok a szakképző intézményeket választották. E folyamatot akarták megállítani az egyéves kurzus bevezetésével, amely a lányok általános ismereteinek javítását, és gyakorlati tudást kínált a házimunka és a szociális munka területén. Az intézményben főként háztartástani, erkölcsstani tárgyakat tanítottak. Az idegen nyelvek és a matematika választható tárgy maradt. A nőiskolát végzettek középfokú és felsőbb szakképző iskolákban tanulhattak tovább.

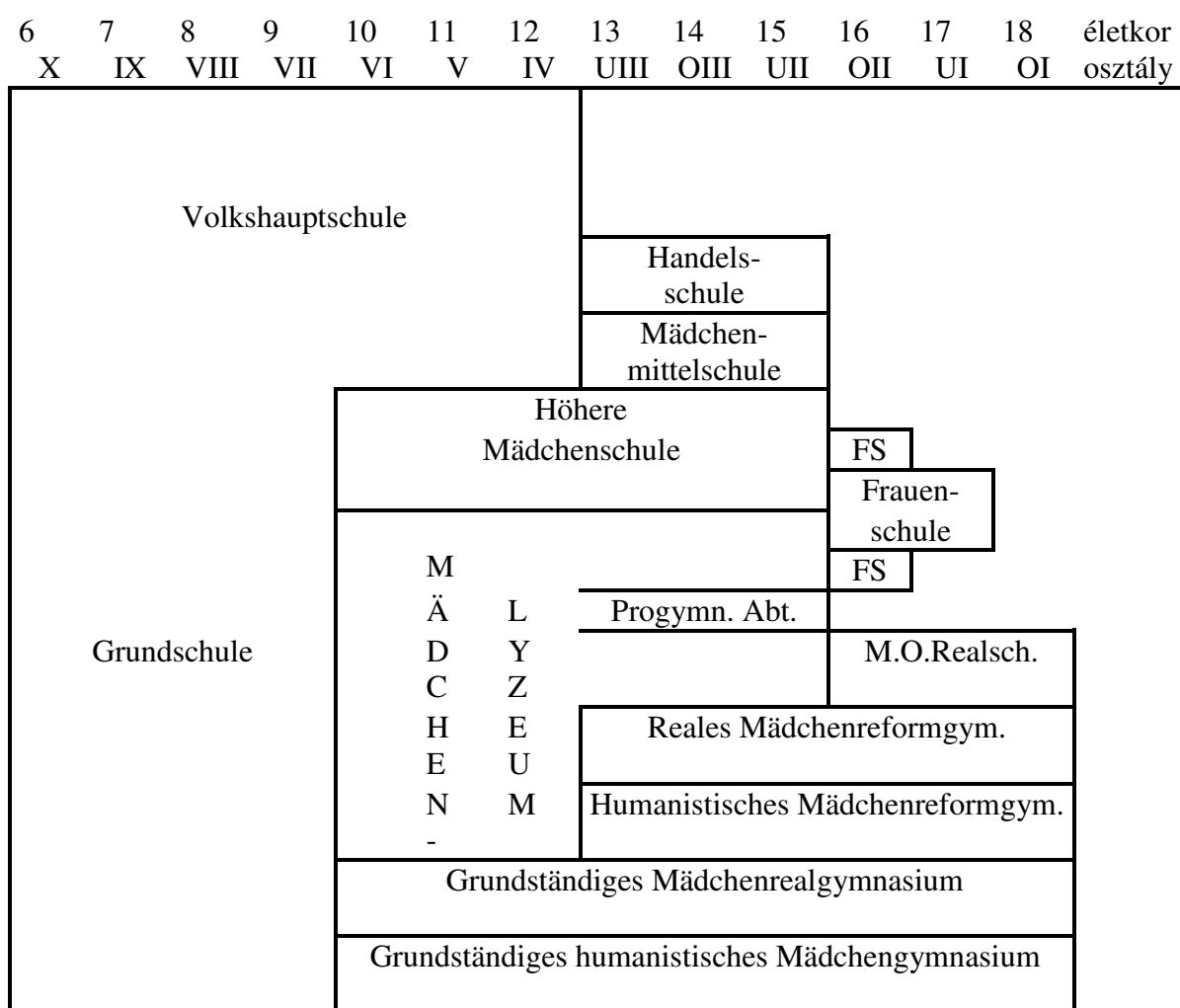
A hatéves, továbbra is három líceumi osztályra épülő gimnáziumi kurzusok, önálló reál és humanista reformgimnáziumként (*reales und humanistisches Reformgymnasium*) működtek a továbbiakban. A líceumi hároméves (UIII–UII) ún. progimnáziumi tagozat (*progymnasiale Abteilung*) elvégzését követően a tanulók átléphetek a reformgimnáziumba. 1927-ben

²¹² Az utolsó két osztályban csak egyetemet végzett tanárok taníthattak, legalább az 50%-uknak nőnek kellett lennie. Megnövekedett az idegen nyelv órák és a németégismeret körébe tartozó tárgyak súlya. Megmaradt kötelező tárgyként a felső tagozatban a kézimunka. A fiú reáliskolához viszonyítva a természettudományi és a matematika tárgyak aránya továbbra is alacsony volt.

²¹³ 1927-ben az angolt az első évtől kötelezővé tették, utóbb azonban át lehetett térni a kézimunkára.

kísérleti iskolaként létrehozták a kilencosztályos, teljes humanista és reál leánygimnáziumokat (*Grundständiges Mädchenrealgymnasium* és *Grundständiges humanistisches Mädchengymnasium*) és az eddig hiányzó harmadik típust, a líceumi képzésre épülő hároméves leány felső reáliskolát (*Mädchenoberrealschule*). A két leánygimnázium felépítését és tantervét tekintve megfelelt a hasonló fiúiskoláknak. Hogy az érettségit adó iskolákban tanulók számát korlátok között tartsák, előírták, hogy mind az előkészítő tagozatba, mind a reformgimnáziumokba és a felső reáliskolába csak azok vehetők fel, akiknek a tanulmányi átlaga legalább 2,5.²¹⁴

6. ábra. A leány-középiskolák és a középfokú leányiskolák rendszere Bajorországban az 1920-as, 1930-as évek fordulóján²¹⁵

Rövidítések: Progymn. Abt.: *Progymnasiale Abteilung*,
FS: *Frauenschule*,
M.O. Realsch.: *Mädchenoberrealschule*.

²¹⁴ A legjobb jegy az 1,0.

²¹⁵ REBLE, 1990. 35. nyomán.

A változtatásokkal még a korábbinál is sokszínűbb és összetettebb iskolaszervezet alakult ki. Olyan új iskolatípus is létrejött, a leány felső reáliskola, amely eddig hiányzott. Nem alakult meg azonban az idegen nyelvi műveltséget előtérbe helyező felsőliceum.²¹⁶ A többi tartománytól eltérően megmaradtak az általánosan képző középfokú iskolatípusok is. Ezek a középiskolának elismert intézmények alternatívájaként szolgáltak. A tantervet tekintve a változás jelentéktelen volt, a tananyag döntően megmaradt, csak a súlypontok kerültek máshová, új értékek lettek fontosak. Az iskoláknak a jövőben kettős hivatásra kellett előkészíteniük: a feleség, anya, háziasszony és a dolgozó nő szerepére.

A statisztikák azt mutatják, hogy a legtöbb leányiskola középfokú volt (1930-ban 222-ből²¹⁷ 130). A diákok (1930: 27 913) 43,5%-a járt ezekbe az intézményekbe, 47,5%-a a leánylíceumba és 10%-a az érettségit adó iskolákba. Utóbbiak száma a nevezett évben — az előkészítő nélkül — mindössze 25 volt. (Az érettségizettek számát mindezek ellenére már ekkor fenyegetően magasnak tartották.) Az állami szerepvállalás a korszakban — szemben Poroszországgal — továbbra is minimális maradt. Jelentős anyagi terheket kellett vállalniuk a községeknek, és fenntartották a viszonylag magas tandíjt. Az állam háttérben maradását az 1924 utáni gazdasági stabilizáció tette lehetővé. Az 1930-ban fennálló három állami iskola közül 1 középfokú, 2 pedig líceum volt. A községi fenntartású iskolák között középfokúak és középiskolák is voltak. A szerzetesrendek döntően középfokú iskolákkal rendelkeztek, de a községekkel lényegében megegyező súlyban vették ki részüket az érettségit adó iskolák fenntartásából is. Míg a magánszemélyek iskolái mind középfokúak voltak, az egyesületek és alapítványok reformgimnáziumokat és előkészítőket is fenntartottak. A diákok társadalmi hovatartozását tekintve a leány-középiskolák továbbra is a felső- és középső rétegek oktatását szolgálták. A leánylíceumban és — kiváltképp — a középfokú intézményekben azonban már megjelentek az alkalmazottak, alsóbb hivatalnokok, kisvállalkozók, iparosok gyermekei is.²¹⁸

A többi tárgyalat tartománya

Bérmában a reformot követően az államosítás érdemel említést (lásd fentebb). Badenben a leányiskolák 1909-ben létrehozott rendszere az 1920-as években módosult. Az 1926. február 26-án hozott miniszteri rendelettel és az ugyanezen évi két ideiglenes tantervvel az eddigi hétéves felsőbb leányiskola helyére a hatéves leány reáliskola (*Mädchenrealschule*) lépett.²¹⁹

Szászországban az első világháborút megelőzően az 1910. évi reform a gyakorlatba nem tudott átkerülni, egyrészt mert az alacsony érdeklődést a már fennálló iskolák kielégítették, másrészt mert a törvény — még ha kivételként is, de — megengedte a leányok felvételét a

²¹⁶ EHRICH, 1996. 146–147.; APEL, 1997. 32–36.

²¹⁷ Nőiskola nélkül.

²¹⁸ APEL, 1997. 36–39.

²¹⁹ EHRICH, 1996. 139.

fiú-középiskolákba. 1918-at követően a helyzet megváltozott: 1926-ban már 20 felsőbb leányiskola és 11 érettségit adó leány-középiskola működött a tartományban. Kisebb módosításoktól eltekintve az 1910-es törvény egészen a weimari köztársaság végéig érvényben maradt. Egyetlen jelentős változás történt: a birodalmi oktatási kerettörvény (*Reichsgrundschulgesetz*) értelmében a felsőbb leányiskola hétéves lett, és 1922-ben új tantervet kapott. 1920-tól a felső reáliskola (új nevén *Reformoberrealschule*) három különböző formában állhatott fel (latin, modern idegen nyelvi és természettudományi típusok). A változás következtében a fiú felső reáliskolánál jobban érvényesült az idegen nyelv oktatása, így a szándék szerint a női tehetségnek és érdeklődésnek még inkább megfelelt ez az intézmény. A fiú- és a leány-középiskolák teljes egyenjogúságát pszichológiai és gazdasági okokból az oktatási minisztérium elutasította.²²⁰

A leányoktatás első nagy reformját követően jelentős átrendeződés történt az intézmények között: egyeseknek sikerült középiskolává válniuk, mások megmaradtak középfokú intézménynek. Az 1910-es évektől a társadalom növekvő érdeklődése a szektor expanziójához vezetett. A német tartományokban egyre szélesebb és differenciáltabb iskolahálózat jött létre. Az újabb állami reformintézkedéseknek, valamint a kezdeményezéseknek teret engedő oktatáspolitikának köszönhetően főként a középiskolai típusok száma növekedett meg. Ahol ezekben hiány mutatkozott (jellemzően Bajorországban), ott a lányok bizonyos feltételek mellett fiú-középiskolákba járhattak. Az érettségizett lányok száma tartományonként ugyan eltérő arányban, de összességében emelkedett. Az oktatáspolitikai aktivitása a fenntartás terén is megmutatkozott. A lánynevelés finanszírozását a magánszektor egyre kevésbé tudta felvállalni. Intézményi és társadalmi nyomásra az állam (esetenként a községeken keresztül) kénytelen volt egyre nagyobb összeget a szektorra fordítani. (A katolikus tartományokban — a szerzetesrendi iskoláknak köszönhetően — a lánynevelés magánjellege csökkent, de továbbra is megmaradt.)

²²⁰ Uo. 142–143

4. Az oktatási rendszer egységesítése

A leánynevelés Weimari Köztársaságban kialakult rendszerét a Harmadik Birodalom több szempontból is átalakította: megváltoztatta az irányítási mechanizmust, államosításba kezdett, átalakította a tananyagot, az iskolatípusokat, tisztogatást hajtott végre a tanárok és a diákok között. A nemzetiszocialista pártnak hatalomra kerülésekor nem volt kidolgozott, ideológiai alapokon álló speciális oktatáspolitikája. Hogy választási győzelmüket követően azonnal megszerezték az egyes tartományi oktatási minisztériumok vezetését, azonban jelezte, hogy az oktatás és a nevelés fontos számukra.

Az új hatalom az eddigi föderalista berendezkedést felszámolva centralizált irányítási rendszert valósított meg. A tartományok alapján véve elvesztették minden befolyásukat az oktatáspolitikára, a birodalmi minisztérium végrehajtási szervei lettek (*Gesetz zur Neuordnung des Reiches*, 1934.). Az illetékes birodalmi minisztérium (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*) egyedi esetekben is döntést hozhatott. Minden kezdeményezés Berlinből indult ki, ezért a porosz struktúrák és tervek a korábbinál is nagyobb hatást gyakoroltak a német oktatási rendszer fejlődésére. Az állami hivatalok és iskolák az NSDAP — közvetlen és közvetett — kontrollja alá kerültek. Politikai és etnikai szempontból felülvizsgálták az igazgatásban és az iskolákban dolgozókat (*Gesetz zur Wiederherstellung des Beamtentums*, 1933.), a nemkívánatos egyéneknek el kellett hagyniuk munkahelyüket.

Az oktatás tartalma fokozatosan alakult át. 1933-ban módosult a tantárgyak felépítése és némileg egyes tantárgyak tananyaga is (pl. tananyag lett a fajismeret, nagyobb hangsúlyt fektettek a testedzésre stb.). Az iskolai élet nemzeti-hazafias rendezvényekkel bővült ki, a diákokra szociális kötelezettségeket róttak. A tantárgystruktúra azonban még évekig nem változott, a régi tantervek és tankönyvek egy ideig érvényben maradtak. Nagyobb tartalmi átalakítás 1935-ben történt, amikor a biológia, német, földrajz, művészet, zene tárgyak tananyagában fontos helyet kapott az örökléstan, a fajismeret, a fajápolás, a családismeret és a népességpolitika. A történelem oktatás jelenkortörténettel egészült ki, és elsődleges feladata a politikai nevelés lett.²²¹

1933. április 25-én törvény született a túlképzés ellen (*Gesetz gegen die Überfüllung deutscher Schulen und Hochschulen*). A törvény a középiskolák és az egyetemek számára kvótát állapított meg. Az indoklás szerint így lehet alapos képzést biztosítani, s garantálni a munkaerő-piaci egyensúlyt. Az intézkedés legérzékenyebben a nem árja származásúakat és a nőket érintette. Azonban míg a zsidó származásúak elleni szabályok mind szigorúbbak lettek,

²²¹ LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 190–192.

a nőkre vonatkozó korlátozásokat gazdasági okokból végül feloldották.²²² A kvóta azt jelentette, hogy — az 1920-as évek leány-középiskolai expanziójának köszönhetően — az érettségiző lányok mindössze egyhetede (a fiúknál az arány 50% volt) tanulhatott volna tovább. A továbbtanulási hajlandóság ezzel szemben kb. 35% körül mozgott. Ez a politika azonban korántsem volt új. A korlátozás szándéka — Poroszországban különösen, de más tartományokban is — már az 1920-as évek végén megjelent. A tervek elsősorban az 1920-as évek tehetségtámogató politikájának köszönhetően mind nagyobb számban megjelent alsóbb rétegek gyermekeit érintették, illetve a polgári származású lányokat, akik között az érettségi vizsga egyre inkább természetes cél lett.²²³ A nőhallgatók száma már 1932-től csökkent, hiszen az elhelyezkedési nehézségek őket különösen érintették.²²⁴

A nők felsőoktatásban való részvételének szigorítása mögött a nemzetiszocialista nőkép is megfogható. E szerint a nő elsősorban, sőt szinte kizárólagosan szülőanya. Ahogy a *Mein Kampf*-ban szerepel: a nőnevelés célja a jövőbeni anyaságra való felkészítés.²²⁵ A leányiskolák elsődleges feladata újra a hitvesi, anyai, háziasszonyi szerepre való nevelés lett. Csak a hajadonok foglalkoztatását üdvözölték, abban az esetben, ha a női természetnek megfelelő szolgáló vagy szociális munkát választottak. Minden egyéb tevékenységet a férfiak voltak hivatottak ellátni. A nemzetiszocialista oktatáspolitikai a két nem természetadta különbségére és az abból eredő eltérő társadalmi feladatokra hivatkozva ellenezte a fiú-középiskolákkal egyenrangú leány-középiskolákat.²²⁶ Elítélte a koedukációt, a leányiskolák tananyagában a nőies tárgyak oktatására helyezte a hangsúlyt. Kiemelt helyet kapott — a vértisztaság megőrzése érdekében — a fajelméletet. Az oktatás maga is háttérbe szorult, fontossági sorrendben az első helyre a testedzés, másodikra pedig a nevelés került.²²⁷

²²² A zsidó tanulókat 1939-ig teljesen kiszorították az (állami) oktatási intézményekből, a zsidó magániskolákat — amelyek közt több koedukált reformintézmény is volt — az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején megszüntették. (HANSEN-SCHABERG, 2001. 227.) A nőkre vonatkozó először 10%-os felsőoktatási kvótát viszont utóbb törölték. Az 1930-as évek elején a hallgatók 18–19%-a volt nő. Ez az arány 1934 és 1939 között 14% körül mozgott, a következő években viszont gyorsan emelkedett (1943: 47,8%). 1935 februárjában a numerus clausus megszüntették. Az 1934-ben bevezetett új szelekciós rendszer váltotta fel: mindazon érettségizetteknek, akik tovább szerettek volna tanulni, fél éves (eleinte a helyhiány miatt 13 hónapos) kötelező munkaszolgálatra (*Arbeitsdienst*) kellett jelentkezniük. A felsőfokú tanulmányokra vonatkozó engedélyt ennek elvégzését követően állította ki a tábor vezetője. (HUERKAMP, 1996. 331–332., 335–337.)

²²³ HUERKAMP, 1996. 327–329., 334.

²²⁴ Uo. 330–331.

²²⁵ Hitler 1935-ben a birodalmi pártnapon így fogalmazott: „A nőben népiünk örök anyját látjuk, a férfi társát az életben, a munkában és a harcban is.” Majd így folytatta: „A nő ölében nyugszik a nép jövője.” (Idézi DAUZENROTH, 1971. 169.)

²²⁶ Adolf Hitler 1936-ban így érvelt: „Wenn heute eine weibliche Juristin noch so viel leistet und nebenan eine Mutter wohnt mit fünf, sechs, sieben Kindern, die alle gesund und gut erzogen sind, dann möchte ich sagen: Vom Standpunkt des ewigen Wertes unseres Volkes hat die Frau, die Kinder bekommen und erzogen hat und die damit das Leben in die Zukunft wieder geschenkt hat, mehr geleistet, mehr getan.” (Idézi DAUZENROTH, 1971. 169.)

²²⁷ APEL, 1997. 39–44.

A leányiskolák közül a változások a nőiskolát érintették először. Ez a reform azonban még a korábbi politika folytatásának tekinthető. 1934-ben megszüntették a kétéves intézményt. Az önálló egyéves nőiskolát megfeleltették a hároméves *Frauenschule* első osztályával. Az 1935-ben kiadott ideiglenes tanterv (*Vorläufige Richtlinien für die ein- und dreijährigen Frauenschulen*) nem sokban különbözött az 1932-estől, csak még nagyobb hangsúly esett a speciális női képzésre. A nőiskola új jogosítványt kapott: a tanárihiány mérséklése érdekében végzettségi pedagógiai akadémiákra járhattak. A nőiskolák száma növekedett, míg 1933 és 1935 között a leány-középiskoláknál ellentétes tendenciát figyelhetünk meg.²²⁸

1936-ban a birodalmi oktatási miniszter elrendelte a magán elemi képzés nyújtó ún. előiskolák, *Vorschulen* és előiskolai osztályok leépítését. Ez a rendelet elsősorban a magán — főként szerzetesrendi — leány-középiskolákat, illetve a középfokú leányiskolákat érintette. Az oktatáspolitikát a nyilvános népiskoláknak kedvezett, amelyeket 1937-ben birodalmilag egységes módon szabályozott.²²⁹ 1938-tól az állam szisztematikusan leépítette a magániskolai szektort. Megalapították a *Német Magániskolák Birodalmi Közösségét* (*Reichsgemeinschaft deutscher Privatschulen*). Tagjainak fel kellett esküdniük „a nemzetiszocialista népközösség szellemére”. Az előírás a rendi leányiskolák és internátusaik bezárását vonta maga után 1939. és 1941. között. Bajorországban 1937-ben átvizsgálták az iskolarendszert, és 1939-ig a szükséglet hiányára hivatkozva a 78 fennálló magán leány-középiskola közül 50-et bezártak, tulajdonukat általában államosították.²³⁰

Az oktatási rendszer átalakítása, a középiskolai oktatási rendszer egységesítése (*Vereinheitlichung des höheren Schulwesens*) rendeletek sorozatával 1936-ban kezdődött. Az 1938 januárjában hozott határozatok (*Bestimmungen über Erziehung und Unterricht in der Höheren Schule*) alapján az 1938/39-es tanévtől már egész Németországban az új rendszer működött. A középiskolák egységesen a *Volksschule* első négy (VII) osztályára épültek.²³¹ A középiskolákat két típusba vonták össze. A fiú-középiskoláknál a vezető iskolatípus a nyolcévfolyamos *Oberschule für Jungen* (fiú felsőiskola) lett, de megengedték, hogy a gimnáziumok is fennmaradjanak. Ezzel egy évvel csökkent az érettségihez vezető út. A leány-középiskoláknál csak egy iskolát hagytak meg: az *Oberschule für Mädchen* (leány felsőiskola). A felső tagozaton (utolsó három osztály) választani lehetett a nyelvi (*sprachliche Form*) és — a nemzetiszocialista nőnevelési elveknek leginkább megfelelő — háztartási forma (*hauswirtschaftliche Form*) között. Míg a nyelvi képzést záró érettségivel minden felsőoktatási intézménybe jelentkezni lehetett, addig a háztartási típusban szerzett érettségivel

²²⁸ NEGHBABIAN, 1996. 35–37.

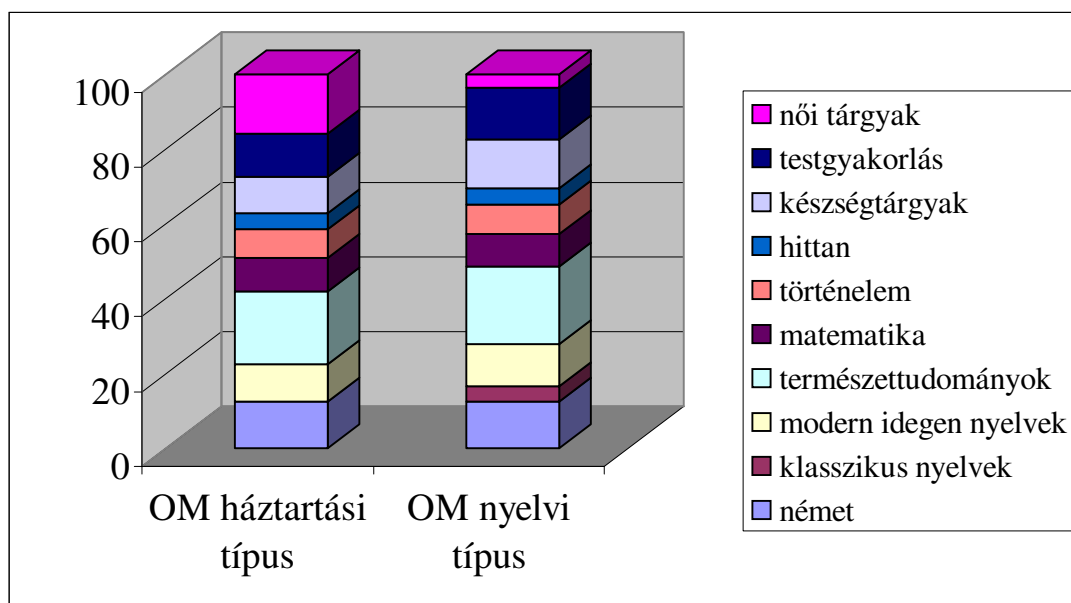
²²⁹ LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 194–195; ZYMEK, 1996. 22.

²³⁰ APEL, 1997. 44–47; ZYMEK, 1996. 22.

²³¹ Hat népiskolai osztályt elvégezve lehetőség nyílt az ún. *Aufbauform*ban továbbtanulni és középiskolai végzettséget szerezni.

csak olyan szakokra (pl. ipariskolai tanár, közgazdász stb.) lehetett bejutni, amelyek nem rendelkeztek teljes akadémiai státusszal. Utóbb azonban feloldották a korlátozásokat: 1939-től a nyelvi forma érettségi vizsgáját — könnyítésekkel — letehettek a másik típus tanulói is, 1941-től pedig egyenjogú lett a két vizsga. A háztartási forma az 1935-ös nőiskolai óratervet kapta meg. A felsőbb iskolák tehát már nem működhettek tovább mint komplex, több iskolatípust — sokszor a hivatalos iskolatípusok valamilyen variánsát — is magába foglaló intézmények. A differenciálódás a típusokon belül jelent meg. A tanterveket és az ezektől való eltérési lehetőségeket úgy dolgozták ki, hogy a legtöbb iskola nagy változtatás nélkül tovább tudjon dolgozni. A reform gyakorlatilag megszüntette a hagyományos hatévfolyamos iskolákat, ugyanis az érettségizettek és az értelmiségiek iránti kereslet miatt ezeket teljes — tehát nyolcévfolyamos — intézményekké bővítették ki. Ez a folyamat főként a lányok oktatási esélyeit növelte meg: míg az 1930-as évek elején a leány-középiskolák 40%-a nem vezetett érettségihez, addig az 1940-es évek végén ez az arány 20%-ra csökkent.

7. ábra. Óratervi arányok az *Oberschule für Mädchen* két típusában (%)

Rövidítés: OM – *Oberschule für Mädchen*

Az oktatott tárgyakat csoportokba osztották, amelyek fontossági sorrendben a következők voltak: németiségismeret (103, illetve 116 órával),²³² természettudományok és matematika (54),²³³ idegen nyelvek (27, 41),²³⁴ testnevelés (31, 37), hittan (12), valamint a háztartási ágban az ún. *Fächer des*

²³² Német, történelem, földrajz, művészet, kézimunka a nyelvi formában. Az óraszámnál első helyen a háztartási forma.

²³³ Biológia, kémia, fizika, számtan, matematika.

²³⁴ Mindkét formában első idegen nyelvként kötelező volt az angol. A nyelvi formában egy másik elő idegen nyelvet vagy latint is tanítottak.

Frauenschaffens (43).²³⁵ A két forma között a hittan, valamint a(z) — igen alacsony óraszámú szereplő — természettudományok és matematika oktatásában nem volt különbség. A *Fächer des Frauenschaffens*re fordított idő (+43 óra) a nyelvi formában eloszlott: mind az idegen nyelvek (+14), mind a németiségismeret (+13), mind a testnevelés (+ 6 óra) részesült belőle (lásd IX. táblázat).

A reform az oktatási rendszer más területeire is kiterjedt. A középfokú iskolákat érintő határozat (*Bestimmungen zur Neuordnung des mittleren Schulwesens*) 1938 júliusában adták ki. A középfokon két iskola maradhatott meg: az ún. középiskola (*Mittelschule*), egy az elemi iskolára épülő hatévfolyamos iskola és a négyévfolyamos *Aufbaumittelschule*, ahová az elemi iskola első hat osztályának (V) elvégzését követően lehetett jelentkezni. Eredetileg a középfokú iskolák között is lettek volna külön leány- és fiúiskolák, azonban a kevés jelentkező miatt engedélyezték a vegyes iskolákat is. Minden középfokú iskolának, illetve az el nem ismert középiskoláknak ebbe a rendszerbe kellett betagozódnia. (Néhány iskola átalakulhatott középiskolává, ezeket *Zubringeschulén*nek nevezték, s öt vagy hat osztállyal működtek.)²³⁶

Az 1930-as évek második felében a nemzetiszocialista hatalom központosított, Németország-szerte egységes, néhány intézménytípusra egyszerűsített háromszintes közoktatási rendszert vezetett be. A folyamatot államosítás, a faji és politikai okokból nemkívánatos személyek, tanárok és diákok eltávolítása kísérte. Az államosítás elsősorban a leányiskolai szférában hozott nagy változást. Az 1930-as években demográfiai és gazdasági okokból mind a leány-, mind a fiú-középiskolai tanulók száma jelentősen csökkent. Amíg az előző évtizedben az oktatáspolitikát az iskolák zsúfoltsága, a végzettek elhelyezkedése állította nehéz feladat elé, addig 1935-től munkaerőhiány állt elő. A nemzetiszocialistáknak a nőnevelésről alkotott radikálisan konzervatív elképzelését a szükséglet átírta.

A háború után ellentétes folyamat zajlott le, amely a nácitlanítás, demilitarizálás, demokratizálás hármasszavával az átnevelést tűzte ki. A magániskolák újjáalakulhattak, az oktatáspolitikát federalizálódott, az iskolarendszer pedig az 1920-as évek tradícióit is alapul véve jelentősen átalakult. Kelet-Németországban a minta a szovjet szisztéma lett.

²³⁵ Háztartástan (főzés, házi- és kerti munka), kézimunka, ápolás (egészségtan és egészségápolás), foglalkozástan és ún. szolgálat (ápolási gyakorlat).

²³⁶ LANGEWIESCHE, TENORTH, 1989. 195–198.; NEGHBABIAN, 1996. 35–40.

II. Ausztria

1. Az első felsőbb leányiskolák

Az első állami, népiskolára épülő, általánosan képző oktatási intézmények leányok számára: a nevelőnő-, (*Offizierstochterinstitut*), illetve a tanítónőképző intézet (*Zivilmädchenpensionat*) a XVIII. század második felében jelentek meg. A felsőbb leánynevelést körülbelül száz évvel később érte újabb nagyobb változás.

A háttérben a gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres átalakulása kereshető. A család gazdasági szerepe megváltozott, a háziasszony jelentősége csökkent, és erősödött függősége a családfenntartótól. Az ipari tömegtermelés felfutása nemcsak a szolgálok elbocsátását eredményezte, hanem a nőtlen családtagok családban betöltött szerepét is megkérdőjelezte. A nők helyzetét súlyosbította a házasságkötések számának csökkenése. Azok a nők, akik nem tudtak vagy nem akartak megházasodni, társadalmilag elfogadható foglalkozást kerestek magunknak, amely megfelelő életszínvonalat biztosít számukra.

A házas nők is — feladataik csökkenésével — kiegészítő elfoglaltságot kerestek. Gondolniuk kellett arra, mi lesz, ha férjük halálával nekik kell fenntartaniuk magukat és családjukat. Mivel igényeiknek megfelelő oktatási intézmények nem álltak fenn, az érdeklődők egyesületekbe tömörültek, hogy közösen valósítsák meg céljaikat.

A magasabb képzés iránt — felsőfokú továbbtanulásra nem nyilván lehetőség — nemcsak a felnőttképzés keretében nőtt meg az igény. A jövőt bizonytalannak érezve a nők a leánygyermek kezébe is megfelelő végzettséget akartak adni, ezért az eddigi iskoláknál magasabb fokú intézmények alapítását kezdeményezték.²³⁷

A XIX. század második feléig az oktatási reformok — középiskolai szinten — kizárólag a fiúiskolákat érintették. A tankötelezettség feletti leányoktatást az állam — a tanítónő- és a nevelőnőképzés kivételével — átengedte a családoknak, illetve egyházi és magán kezdeményezéseknek. Míg a fiúk számára már rendelkezésre álltak a polgári iskolai képzést²³⁸ meghaladó iskolák, mint a gimnázium és a reáliskola²³⁹, addig a lányok számára nem léteztek olyan intézmények, amelyek egy művelt nőtől társadalmilag elvárható ismereteket adtak volna át. A korábban alapított iskolák ugyanis megrekedtek az alsó középfok szintjén. A megvalósításra az 1860-as évektől egyre erősödő polgári nőmozgalom

²³⁷ ENGELBRECHT, 1986. 278–279., 281.

²³⁸ A polgári iskola a népiskola V. osztályára épülő háromosztályos intézmény volt.

²³⁹ A reálgimnázium 1908 előtt csak alsó tagozatként létezett.

keretében létrejött különféle egyesületek vállalkoztak. Ezen szervezetek között többen kimondottan oktatási céllal alakultak. Ilyen volt a *Wiener Frauen-Erwerb-Verein* (1866), amely többek között azzal a céllal jött létre, hogy a középosztálybeli nők számára olyan képzési lehetőségeket teremtsen, amelyek segítségével szükség esetén társadalmi státusuknak megfelelő munkát találhatnak. Az egyesület ennek megfelelően *Höhere Bildungsschule (Mittelschule) für Mädchen* néven polgári származású leányoknak fiú-középiskolákhoz hasonló intézményt nyitott Bécsben.

Marianne Hainisch, az egyesület vezetője, eredetileg reálgimnáziumi párhuzamos leányosztály megnyitását kérte a főváros vezetésétől. A párhuzamos osztályról alkotott elképzelését azonban már az egyesületen belül sem tudta elfogadtatni. Az ötletet főként a tanácsadó férfi pedagógusok ellenezték. Vita alakult ki arról, hogy a felsőbb oktatásnak figyelemmel kell-e lennie a nők adottságaira, feladataira vagy pedig a tantervekben és az oktatási célokban egyszerűen a fiúiskolák mintáját kell követnie. A többség speciális képzést kívánt, és ennek megfelelően külön intézményt. Az egyesület végül ebben az értelemben változtatta meg a kérvényt. Olyan (nem teljes) középiskola alapításának engedélyezését kérte, amely lényegében a reálgimnázium tantervét követi, és már az első osztályban lehetővé teszi választást a francia és a latin nyelv között. Bécs nem válaszolt a kérésre, a polgári leányiskolai hálózat kiépítésére fordította figyelmét. A kérdést a képviselőházban is tárgyalták. Kimondták, az államnak gondoskodnia kell arról, hogy a lányok részére a polgári iskoláknál magasabb szintű képzést nyújtó oktatási intézmények alakuljanak. A költségvetési törvény tárgyalásakor az oktatási miniszter kijelentette, folyamatban van a szervezeti terv és a törvényjavaslat kidolgozása, és megkezdtek a tárgyalásokat a mintaiskola felállításáról. Ekkor Hainisch-sal már valóban kapcsolatban álltak. Eredményt azonban a parlamenti határozatra hivatkozó miniszternek benyújtott (1871. július 23-án kelt) petíció sem hozott. Az egyesület ezért magához ragadta a kezdeményezést.

A négyosztályos iskolában 1871 őszén kezdődött meg az oktatás 12 éves lányok részére.²⁴⁰ Az eredetileg hat osztályosra tervezett intézményben klasszikus nyelvet is oktattak volna. Az iskola bővülése utóbb megvalósult: 1877-ben 10 éves korra szállították le a beiskolázási korhatárt, 1878-ban hatosztályosra egészült ki az intézmény. Ennek ellenére a tantervben továbbra is csak modern idegen nyelvek szerepeltek: 1874-től kötelező tárgyként a francia. A képzés a viszonylag magas matematika óraszámnak is köszönhetően — így nem a reálgimnáziuméhoz, hanem — a reáliskoláéhoz hasonlított. Az órászám annál alacsonyabb volt: az első osztályt kivéve elmaradt a fiú-középiskolák megfelelő osztályainak

²⁴⁰ A beiskolázási kor (fiú-középiskoláknál 10 év) ebben az időben vita tárgyát képezte. Szóba került a fiú-középiskoláknál is a korhatár kitolása. Ez azonban – lásd a grazi líceum történetét – korántsem lehetett az egyedüli indok a két évvel későbbi kezdésre.

óraszámától, és csak alig léptek túl a polgári leányiskoláét. A képzés színvonala viszont magasan meghaladta a már létező magán felsőbb leányiskolákét.²⁴¹

Az 1880-as évek végéig Bécsben egyedülálló intézmény folyamatosan növelte, majd szinten tartotta tanulólétszámát. Változást — valószínűleg a konkurenciának köszönhetően — a következő évtized hozott. Az intézmény 1889-ban felvette a líceum nevet, az 1900. évi reformnak köszönhetően (lásd alább) 1902-től tanulói líceumi érettségit tehettek.²⁴²

Az állami és a községi kezdeményezésre vagy akár csak támogatásra az alapítást követően várni kellett.²⁴³ A következő felsőbb leányiskola létrejötte is magánkezdeményezésnek volt köszönhető, de községi együttműködéssel történt. Az ötlet Mathias Wretschko tanfelügyelő nevéhez fűződik, aki 1873 márciusában a *Grazer Tagespost*-ban névtelen cikkekben javaslatot tett — a tantervet is felvázolva — líceum néven felsőbb leányiskola alapítására. A városban, ahol ebben az időben polgári leányiskola sem működött, nagy lelkesedést váltott ki az elképzelés. Létrejött a javasolt kuratórium, nőegyesület szerveződött, és a polgármester támogatásával 1873-ban megnyitotta kapuit a *Mädchenlyzeum*. A leánylíceum hatosztályos volt, ezért vita alakult ki arról, hogy kibővített polgári iskolának vagy középiskolának tekintsék. Végül — az említett parlamenti határozat hatására is — Karl von Stremayer miniszter elismerte középiskolai voltát. Emellett szólt, hogy meghaladta — ha nem is volt nyolcosztályos — a polgári iskola színvonalát, és középiskolai tanárok oktattak benne.²⁴⁴

A tanterv német mintán alapult (*Höhere Töchter Schule*), és kifejezetten a lányok érdeklődését követte. Tanították a reáliákat, de alacsonyabb színvonalon, mint a fiú-középiskolákban. Szerepelt viszont a tárgyak között az ének és a háztartási ismeretek is. (Lásd a 8. ábrát és a XV. táblázatot.) Beiktatásukat az indokolta, hogy az iskola vezetősége attól tartott, hogy a „sok tudomány” nőietlenné teszi a növendékeket. Mindössze egyetlen idegen nyelvet oktattak, a franciát.²⁴⁵ Az óraszám meghaladta a bécsi iskoláét, de nem érte el a fiú-középiskolai szintet. Mindazonáltal az oktatás színvonala a nagy tudású tanároknak

²⁴¹ Ha az óratervet (lásd X. táblázat, illetve 8. ábra) az 1869/70-es reáliskolai óraterffel (ENGELBRECHT, 1986. 500–501.) összehasonlítjuk, megállapítható, hogy a leányiskolában alacsonyabb óraszámokban oktatták az angol nyelvet, a történelmet és a természetrajzt. Kimaradt az órarendből a kémia, a torna és az ábrázoló geometria/műszaki rajz. A többi tárgyat körülbelül ugyanannyi órában tanították. A korábban hiányzó hittant felvették a tárgyak közé.

²⁴² ENGELBRECHT, 1986. 281–282.; FLICH, 1992. 56–58., 68–71.; FRIEDRICH, 1999. 93–95., 97.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 17–21., 1955. 258–259.

²⁴³ A minisztérium 1872-ben ismételtan leszögezte, hogy bár leány-középiskola alapítását a lányok felsőbb fokú tanulásának támogatása érdekében fontosnak tartja, tervei csak az előkészítés kezdeti stádiumában vannak. Az elhúzódnak okát azzal magyarázta, hogy a szakemberek nem tudtak egyezsége jutni az oktatási célokat, a tantervet stb. illetően. Bécs városa úgy nyilatkozott, hogy a maga részéről alapítana iskolát, ha az állam is létrehozna egyet. (1874-ben újra felmerült egy állami iskola alapítása, ekkor kormány anyagi okokra hivatkozva hátrált meg.)

²⁴⁴ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 23–24.; FRIEDRICH, 1999. 95.

²⁴⁵ A latint tehát – kezdetben – a bécsi intézményhez hasonlóan itt sem tanították. Fontos megjegyezni, hogy a latin és általában az idegen nyelv oktatása az egyes iskolatípusok szintjének fokmérője korszakunkban. Kihatással volt az intézmények közötti átjárhatóságra is.

köszönhetően — leányiskolai viszonylatban — kimondottan magas volt, ezért az intézmény még külföldön is ismert lett. A magániskola fenntartását 1885-ben átvette a város, 1886-ban — a felsőbb leányiskolák között elsőként — nyilvánossági jogot kapott. 1902-től líceumi érettségít tehettek tanulói.²⁴⁶ Jelentőségét növeli, hogy mintáját számos iskola követte a Monarchia területén,²⁴⁷ sőt utóbb az állam is ezt a típust karolta fel. Felsőbb leányiskolára először használták a líceum elnevezést, amely eddig a középiskola és az egyetem közötti átmeneti osztályokat jelentette.

Az említett két intézmény mellett számos további alakult korszakunkban, így például az *Evangelische Lehr- und Erziehungsanstalt für Töchter der gebildeten Stände* még 1861-ben. Ez a magániskola szintén a német felsőbb leányiskola mintáját követte: nemtől független általános képzést nyújtott, amely lezárt volt ugyan, de nem a felsőfokra készített fel.²⁴⁸ Nem tett szert azonban akkora jelentőségre, mint a fentebb ismertetett két intézmény. Szólni kell a középfokú tanítónőképzőkről is, amelyeket — a magyarországihoz hasonló — fokozott érdeklődés övezett: sokan ezeket az intézményeket nem a szakképzettség, hanem ismereteik bővítése céljából látogatták.²⁴⁹

Az 1870-es évektől több különböző elnevezésű intézmény jött létre, amelyek nem követtek egységes tantervet. Volt köztük két-, három-, de hatévfolyamos intézmény is. Ezeket egységesen felsőbb leányiskoláknak nevezték. A korábban létrejött világi és egyházi iskolák közül az 1880-as években néhány líceummá vagy továbbképző iskolává (*Fortbildungsschule*) a többség pedig tanfolyamokkal bővített polgári iskolákká (*Bürgerschule mit Fortbildungskursen*) alakult át. Az oktatást az állami irányítás és ellenőrzés hiányában nagyrészt — az egyes intézményvezetők döntésén nyugvó — önkényesen összeállított tantárgyak és tananyagok tették ki, így a színvonalban nagyfokú különbségek jelentkeztek.²⁵⁰ A tanárok végzettsége sem volt egyöntetű, és sokan óraadóként tanítottak. A középiskolai jelleg elismerése érdekében igyekeztek középiskolai tanári végzettséggel rendelkezőket alkalmazni. A nők a tanári karban kisebbséget alkottak, és elsősorban a tipikus női tárgyakat tanították, mint amilyen a kézimunka, a háztartástan, valamint nyelveket és zenét. Jellemző volt ezekre az intézményekre, hogy fenntartásuk fedezésére magas tandíjat követeltek. Az állam vagy a helyhatóságok csak szerény támogatást adtak. Ezen iskolák egyike sem

²⁴⁶ ENGELBRECHT, 1886. 282–283.; FLICH, 1992. 64–68.

²⁴⁷ Maga Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter is járt az intézményben, amelyet 1898-ban Radnai Rezső miniszteri tanácsos is felkeresett. (SIMON, 1993. 149–150., 154.; MÜLLER, 2001. 91.)

²⁴⁸ FLICH, 1992. 63–64.

²⁴⁹ Uo. 81.; ENGELBRECHT, 1886. 281–283.

²⁵⁰ Vö. FRIEDRICH, 1999. 93.

jogosított felsőfokú továbbtanulásra, erre ebben az időben csak külföldön nyílt lehetőség. Ün. rétegiskolák voltak továbbá, a társadalom középső és felső rétegeinek leánygyermekét oktatták.²⁵¹

2. Az első érettségit adó leány-középiskola: a leánygimnázium

A felsőbb leányiskolák közül még a kiemelkedőbbek, mint a bécsi és a grazi sem érték el a fiú-középiskolák színvonalát, se a képzés hosszát, se összetételét, se mélységét illetően. Ennek ellenére elismerték őket középiskoláknak. Valódi leány-középiskola létrejöttére várni kellett.

A lányok Ausztriában sokáig egyáltalán nem érettségizhettek, majd az oktatáspolitikai szűk keretek között, de megengedte a vizsgázást. Attól tartottak, hogy e lehetőség felerősíti körükben a felsőfokú tanulmányok folytatásának szándékát. 1872-ben miniszteri rendelet engedélyezte, hogy a fiú-középiskolákat magántanulóként látogató lányok — a fiukéval megegyező feltételek mellett — érettségit²⁵² tehessenek. Ezt követően egyre erősebb törekvés mutatkozott érettségit adó leányiskola alapítására. E célból, humán leánygimnázium létrehozására alakult 1888-ban a *Verein für Erweiterte Frauenbildung*. Az egyesület törekvését az állam nem támogatta, a képviselőházban benyújtott petíciói eredménytelenek maradtak. A Monarchia első leánygimnáziumának sikerén felbuzdulva, az egyesület saját iskola alapításába fogott. Két évvel a Minerva egyesület cseh nyelvű intézményének felállítása után, 1892-ben megnyitotta kapuit a *Gymnasialschule für Mädchen* (később *Gymnasiale Mädchenschule*), amely egyben a világ első német nyelvű leánygimnáziuma volt. A szokatlan elnevezés oka, hogy az intézmény nem vehette fel a gimnázium nevet. A bécsi iskola a prágai mintáját követte.²⁵³ Tantervét felkérésre három igazgató (dr. Hannak, dr. Schmidt és dr. Lindl) és dr. Gomperz egyetemi professzor dolgozta ki. Hatosztályos intézmény a polgári harmadik osztályára épült, azzal a céllal, hogy a 14 éves beiskolázási kor eléréséig a továbbtanulás kérdése nyitva maradjon. Az egyesület mellesleg megspórolta további két év finanszírozását. Az intézményt csak a valóban tehetséges lányoknak szánták, akik esetleg felsőfokon is folytatni akarják tanulmányaikat. Az első osztály előkészítő, az

²⁵¹ FLICH, 1992. 63.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 30–31.

²⁵² 1878. szeptember 21-i miniszteri rendelet értelmében az érettségi azonban már nem jogosított felsőfokú tanulmányokra, a bizonyítványba nem került bele az egyetemi beiratkozást engedő záradék. A lányok bizonyítványát többé nem érettségi bizonyítvány (*Maturitätszeugnis*), hanem egyszerűen bizonyítvány (*Zeugnis*) névvel illették. (MÜLLER, 2001. 92.)

²⁵³ FLICH, 1992. 58–59.; ENGELBRECHT, 1986. 281.

utolsó pedig ismétlődő jellegű volt. Az első év végére a növendékeknek el kellett érniük a fiú-középiskolák alsó tagozatát végzetek tudásszintjét.

Az iskola felvételit követően 1892 októberében 30 tanulóval nyílt meg.²⁵⁴ A második–ötödik osztály tananyaga megfelelt a fiúgimnázium négy felső osztálya általános tantervének a latin és a görög kivételével, amelyeket alacsonyabb óraszámban tanítottak. Utóbbi oktatása a második osztályban kezdődött.²⁵⁵ Ugyanazokat a tankönyveket is használták.²⁵⁶

Az oktatási miniszter 1896. március 9-én kelt rendelete értelmében gimnáziumi érettségit tehettek azok a lányok, akik betöltötték 18. életévüket, magániskolában rendes, nyilvános intézményben magántanulóként vagy otthon szakszerű vezetés mellett elvégezték a gimnázium teljes tananyagát. A vizsga letételéhez az illetékes tartományi tanfelügyelő engedélyére volt szükség. Helyszínként kijelölt gimnáziumok szolgáltak, tartományonként egy vagy többnyelvűség esetén több. A fiúkkal ellentétben a lányoknak 1904-ig az összes tárgyból vizsgáznuk kellett, míg előbbieknél jó tanulmányi eredmény esetén felmentést kaphattak. A továbbtanulási záradék öt évvel később, a 1901. április 28-i rendelettel kerülhetett bele a lányok érettségi bizonyítványába,²⁵⁷ azzal a kitétellel, „*hogy amennyiben az a fennálló előírások szerint nők számára is megengedett.*”²⁵⁸ Az osztrák egyetemeken filozófiai karaira ugyanis 1897-től — ausztriai állampolgárságú és érettségizett — nőket felvettek rendes hallgatónak.²⁵⁹ Érettségi hiányában — tanítónőképzői vagy felsőbb leányiskolai végzettséggel — csak rendkívüli hallgatóként lehetett beiratkozni.²⁶⁰

A leánygimnázium első végzős osztálya 1898-ban érettségizett az egyik bécsi fiúgimnáziumban.²⁶¹ Az 1900/01-es tanévig a gimnázium tanulói közül már 43-an tettek érettségi vizsgát. A tanulók száma folyamatosan emelkedett: ugyanezen tanév végén 144-en látogatták az intézményt. Az egyesület és az iskola vezetése ezért arra törekedett, hogy az iskola nyilvánossági jog kapjon, maga is érettségiztethessen. A megvalósítást illetően két ellentétes vélemény körvonalazódott. Egyesek magasabb színvonalú oktatás érdekében még későbbi beiskolázást javasoltak, mások a fiú-középiskolákhoz való teljes hasonulást tartották

²⁵⁴ Az első osztály óraterve a következő volt: hittan (2 óra), latin (8), német (4), földrajz (3), matematika (2), geometria (2), természetrajz (3), fizika (3). Az összesen 27 óra jelentős részét a latin tanulmányokban való lemaradás behozatalára fordították.

²⁵⁵ HUTTERER, 1978. 66., 85–87.

²⁵⁶ MÜLLER, 2001. 91.

²⁵⁷ Uo. 93.

²⁵⁸ HRON, 1991. 37.

²⁵⁹ 1878-tól engedélyezték, hogy nők előadásokat hallgassanak az egyetemeken, de nem iratkozhattak be. (FLICH, 1992. 82.) Az orvosi karokra 1900-tól, a jogi karokra és a műszaki főiskolákra 1919-től, az evangélikus teológiaiakra 1923-tól, a katolikusokra 1946-tól járhattak nők (FLICH, 1992. 85.; vö. FRIEDRICH, 1999. 128–150.)

²⁶⁰ SIMON, 1997a. 209.

²⁶¹ FLICH, 1992. 82.

szükségesnek. Végül — a nyilvánossági jog odaítélésének feltételei miatt — kompromisszum született: a beiskolázási kor kivételével a leánygimnázium szervezetét, tantervét és tananyagát illetően — kisebb különbségektől eltekintve — egységesítették a gimnáziuméval.

1901/02-ben a beiskolázási korhatárt 13 éves korra csökkentették, és a polgári első két osztályának elvégzéséhez kötötték. Az intézmény a döntéssel hétévfolyamos lett, az első három osztály előkészítő jelleget kapott. Magasabb lett a latin és görög órák száma. Az előkészítő osztályok elvégzését követően a növendékek egy arra kijelölt iskolában a gimnázium I–IV. osztályának tárgyából vizsgát tettek.²⁶² A leánygimnázium utolsó négy évében gimnázium felső tagozatának tanterve alapján oktattak. A lányok továbbra is két évvel később érettségiztek, mint a fiúk.²⁶³ Az első osztály új, a II. és a III. átmeneti tantervet kapott (lásd XII. táblázat).

A reform végrehajtását követően, 1903. február 26-án a IV. osztály nyilvánossági jogot nyert. Ennek feltétele az alsó tagozat négyosztályossá alakítása volt. 1903/04-ben az intézmény nyolcévfolyamossá bővült, és szervezetét, valamint tananyagát tekintve hasonlóvá vált a gimnáziumokhoz. Az 1904-es, teljes, négyosztályos alsó tagozatra vonatkozó óraterv utóbb némileg változott (lásd XIII. táblázat).²⁶⁴

Az 1903-ban nyolc évfolyamúvá vált intézménybe a beiskolázás feltétele a polgári iskola I. osztályának elvégzése és a folyó naptári évben a 12. életév betöltése volt. Azok részére, akik a polgári második osztályát követően akartak jelentkezni, párhuzamos osztályt nyitottak. Ez a hétosztályos forma az 1905/06-os tanévig létezett. Még az előző tanévben az iskola vezetősége előkészítő osztályt nyitott 11 éves, a népiskola V. osztályát vagy más egyenrangú intézményt végzett tanulók számára. A második félév elvégzése mentességet adott az írásbeli felvételi vizsga alól, és felvételi előjogot biztosított.²⁶⁵ A nyilvánossági jogot az egész intézmény 1907-ben három évre, 1910-ben – amennyiben az előírt feltételeknek megfelel – határozatlan időre megkapta.²⁶⁶ A leánygimnázium az első saját érettségit 1906-ban tarthatta.²⁶⁷

²⁶² A vizsga ténye azt igazolja, hogy az alsó három osztályt nem fogadták el a fiú-középiskola alsó tagozatával egyenrangúnak. Erre utal az intézmény új neve is: *Mädchenobergymnasium mit Öffentlichkeitsrecht für erweiterte Frauenbildung*. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1955. 94.)

²⁶³ Az igazgató (dr. Emanuel Hannak) a későbbi felvételt a lányok eltérő anatómiai és pszichológiai adottságával indokolta, és a fiúk egyéves önkéntes katonai szolgálatával magyarázta.

²⁶⁴ A korábban együtt szereplő történelem és földrajz oktatására fordított idő növekedett, illetve a latin, matematika és természetrajz óraszám 1-1 órával csökkent. Bekerült a tantervbe a szabadkézi rajz és az írás. (HUTTERER, 1978. XI–XII.)

²⁶⁵ Uo. 87–90.

²⁶⁶ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1955. 96.

²⁶⁷ Ez jelentős könnyebbséget jelentett a vizsgázóknak is. A korábban érettségiztető *Akadémiai Gimnázium* egyes tanárai a nők egyetemi tanulmányait illető elutasító hozzáállásuk miatt igen szigorú követelményeket támasztottak. Többen ezért a lehetőségekkel élve egy másik tartományi főváros vizsgáztatásukra kijelölt iskolájában érettségiztek. A megszerzett jogok eredményeképp az intézmény mind népszerűbbé vált: köszönhetően az 1906-tól indított párhuzamos osztályoknak, 1918/19-ben már 506 tanulója volt.

1904-ben az iskolának el kellett hagynia első székhelyét. Eddig első igazgatója, dr. Hannak jóvoltából a tanítóképző intézet, a *Pädagogium* falai között működött. Először egy közeli bérházba költöztek, majd — mivel ez kicsinek bizonyul — 1910-ben a *Wiener Frauenerwerbverein* korábbi iskolaépületébe. Az intézménytől — mivel oktatáspolitikai elképzeléseibe nem illett bele — az állam ekkor még mindenféle támogatást megtagadott. A költözésekkel járó kiadások a magániskolát a tandíj folyamatos emelésére készítették, noha az már eleve kiugróan magas volt: a század elején háromszor annyi, mint egy gimnáziumban. Az iskola tanulói hivatalnokok, vállalkozók, értelmiségiek (tanárok és szabad foglalkozásúak) gyermekei közül kerültek ki. Össztársadalmi számarányukhoz viszonyítva kiugróan magas volt közöttük a zsidó vallásúak száma: 1910-ben pl. a tanulók több mint felét tették ki.²⁶⁸

Évtizedekig ez az intézmény volt az egyetlen valódi leány-középiskola. Ebből a típusból sokáig nem is jött több létre, az állam egy másik iskolatípust, a líceumot preferálta. Eugenie Schwarzwald ugyan alapított 1901-ben Bécsben — német mintára — egy négyévfolyamos humán gimnáziumi tanfolyamot (*Humanistische Gymnasialkurse*), de ez az iskola — hasonlóan a hároméves továbbképző tanfolyamhoz (*Fortbildungskurse*) — soha nem kapott nyilvánossági jogot.²⁶⁹ Mindkét iskolába polgárit vagy líceumot végzetteket vártak. Előbbi alapos, átfogó klasszikus képzést kívánt nyújtani. Hasonló követelményeket akart támasztani, mint a gimnáziumok. Érettségire készített fel, amelyre az intézmény falai között először 1908-ban kerülhetett sor. A továbbképző tanfolyam célja az volt, hogy önálló gondolkodásra és munkára ösztönözze tanulóit. Leginkább a líceum és a felsőoktatás közötti két szabad év (lásd következő fejezet) áthidalását szolgálta.²⁷⁰

A leánygimnázium megalapítása új minőséget hozott a leányoktatásba. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) az iskolatípus nehezen gyökeresedett meg. Megszületése „külföldi” előzményre vezethető vissza, az első osztrák intézmény alapítását évtizedekig nem követte további. Történt mindez annak ellenére, hogy közben lehetővé vált az egyetemi továbbtanulás a nők számára. A leánygimnázium volt az egyetlen olyan leány-középiskola, ahol ennek feltételét, az érettségit meg lehetett szerezni. Fontos hangsúlyozni, hogy a leánygimnázium,

²⁶⁸ FRIEDRICH, 1999. 150–156.; FLICH, 1992. 71–72.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1955. 25.

²⁶⁹ Az ún. *Schwarzwaldschule* keretében több iskola is működött. Az említettekén kívül koedukált népiskola, 1909-től egy négyosztályos reálgimnázium, amely utóbb a nyilvánossági jogot is elnyerte, valamint 1911-től egy nyolcosztályossá váló leánygimnázium, amely továbbra is magánstátusú maradt. Az intézménykomplexumba kiváltképp a fővárosi tehetős (nagyiparos, nagykereskedő vagy szabadfoglalkozású értelmiségi) zsidóság járatta gyermekeit. Ahogy Käthe Leichter szociáldemokrata képviselő fogalmazott, ez volt a zsidó polgárság elitiskolája. Vezetője, a galíciai származású Eugenie Schwarzwald Svájcban szerezte diplomáját és doktori címét. Mivel azonban nem honosította egyetemi oklevelét, csak 1901 és 1905 között tölthetett be igazgatói tisztséget.

²⁷⁰ GÖLLNER, 1996. 43–45., 185–186.; MIKULA, 1997. 236.

noha az eddigi leány-középiskolák közül legközelebb állt a fiú-középiskolákhoz, azoknak mégsem felelt meg. Specialitása a beiskolázási korhatárban és a tananyagban is megnyilvánult. A közeledés csak állami nyomásra következett be. A leánygimnázium története is mutatja, hogy a társadalomban — hiszen a felsőbb leányiskolák és a leány-középiskolák társadalmi nyomásra jöttek létre és főképp piaci alapon működtek — a századfordulón a speciális leánynevelés volt elfogadott. Az állam ugyanerre az álláspontra helyezkedett, amikor a líceum szabályozása mellett döntött.

3. A líceum térhódítása

A polgári iskolai szintet meghaladó nőnevelés az intézményalapítások ellenére szűk keretek között folyt. Három- és több osztályos intézmények kizárólag a tartományi fővárosokban alakultak: a század végéig Bécsben öt, Grazban, Linzben és Klagenfurtban 1-1. Kétosztályos továbbképző iskolák már a kisebb városokban is voltak.²⁷¹ A fejlődés nemzetközi összehasonlításban is lassúnak mondható. Legfőbb oka az állam passzivitása volt. A korábbinál fokozottabb, koncepciózus állami szerepvállalásra csak a századfordulót követően került sor. Háttérében anyagi okok is kereshetők. A fiú-középiskolai rendszer kiépítése prioritást kapott, és lekötötte a rendelkezésre álló forrásokat. A polgári nőmozgalmak és a magániskolák vezetői csak viszonylag csekély állami támogatást tudtak kiharcolni.²⁷² A liberális kormányok vállalták, hogy új alapítások helyett anyagilag segítik a fennálló iskolákat. Így kapott hozzájárulást a bécsi és a grazi felsőbb leányiskola is. Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1870-es években a minisztérium elfogadható szakmai érveket is felvetett, egységes koncepciót pedig a nőegyesületek sem tudtak felmutatni. Jelentősebb állami szerepvállalásra ezért sem került sor. Az évtized végére az állami attitűd megváltozott: az 1878-as kormányváltással hatalomra jutó konzervatívok oktatáspolitikai elképzeléseiben nem szerepelt a felsőbb leányiskolák helyzetének rendezése.²⁷³ Az 1880-as években fokozódó gazdasági válság miatt ráadásul beszűkültek az állam lehetőségei. A kérdés egy időre kikerült az állam érdeklődési köréből. A magánszféra azonban továbbra is aktív maradt: az 1880-as években — községi anyagi támogatás mellett — folytatódtak az iskolaalapítások és bővítések. Az 1883-ban módosított *Birodalmi népiskolai törvény* (*Reichsvolksschulgesetz*) értelmében a korábban létrejött nevelőnőképzők egy része líceummá alakult át (nagyobb részük polgári

²⁷¹ ENGELBRECHT, 1986. 284.

²⁷² Az 1870- és 1880-as években az iskolák inkább a helyhatóságokra számíhattak.

²⁷³ FLICH, 1992. 87–89.; FRIEDRICH, 1999. 96–98.

leányiskola lett). Ezek az iskolák saját tantervet követtek, de nagyrészt középiskolai tanárokat alkalmaztak.²⁷⁴

Az 1890-es években az államra egyre nagyobb politikai nyomás nehezedett a leányiskolák helyzetének rendezését illetően. A képviselőházban először 1891-ben, majd az 1896-ban merült fel az állami beavatkozás szükségessége.

1891-ben Victor von Kraus képviselő — a bécsi leánygimnázium későbbi igazgatója — a magán felsőbb leányiskolák tarthatatlan helyzetére, telítettségére és anyagi, valamint szakmai kiszolgáltatottságára hívta fel a figyelmet, és radikális állami beavatkozást követelt. Néhány hónappal később Tomas Masaryk a lányok közép- és felsőfokú tanulásának lehetővé tételét kérte. Friedrich von Gautsch miniszter válaszában elismerte, hogy a lánynevelés területén vannak megoldandó problémák, de leszögezte, hogy a nemek különbözősége miatt a fiúoktatási rendszert nem lehet a lányoktatásra alkalmazni. Adolf Beer képviselő is kritizálta, hogy — állami intézményekben — a lányok képzése a polgári iskolával befejeződik. Német példára hivatkozva állami felsőbb polgári iskolákat kért, amelyek a reáliskolákhoz hasonlítanak, de a súlypont a nyelvoktatáson van. Ebben az évben a kérdés támogatottsága a képviselőházban ugyan nem volt egyöntetű, de annyi eredményt hozott, hogy Gautsch dr. Johann Huemer tanár személyében felsőbb leányiskolai referenst nevezett ki. További intézkedés azonban egyelőre nem történt. Ennek oka főként a gimnáziumi tanulók számának jelentős emelkedésében kereshető. Nem kedvezhetett a reformnak a bizonytalanná váló belpolitikai helyzet sem. 1894-től sűrűn váltották a kormányok egymást. Alig volt olyan, amely akár néhány évig is hatalmon tudott maradni.

1896-ban a költségvetés tárgyalásakor ismét felszínre került — a nők felsőfokú továbbtanulása kapcsán — a középiskolai leányoktatás kérdése. Kraus a miniszter szemére vettette, hogy a konkurenciaharcra való hivatkozással egy egyre inkább bevett gyakorlatot akar visszaszorítani. Gautsch válaszában megismételte korábbi álláspontját: nem áll szándékában leánygimnáziumokat alapítani. Elfogadja, hogy egyesek képesek elvégezni a férfiak számára létrehozott intézményeket (így az egyetemeket), de ezt a minisztérium általánosságban nem támogathatja, mert a nők felsőfokú tanulmánya gazdasági veszélyt hordoz magában. A női konkurencia a férfiak bérszínvonalát lenyomná, ők nem tudnák egyedül eltartani a családot, ez pedig a család kárára válna - hangsúlyozta. August Sokolowski képviselő arra hivatkozva, hogy a miniszter beszédéből most már világos, hogy a leánygimnáziumok alapításáról benyújtott kérvényekről mi a véleménye, arra kérte az oktatásügy vezetőjét, hogy a lányokat a már fennálló állami oktatási intézményekbe korlátlan számban vegyék fel. Beer három előterjesztést tett a kérdésben: 1. A kormány a felsőbb leányiskolák szervezetét reformálja meg; 2. Az érettségizett lányokat vegyék fel a filozófiai és az orvosi karokra; 3. Minden nő tehesse le az egyetemi vizsgákat, aki külföldön orvosi tanulmányokat folytatott. Noha a képviselőház mind a három pontot elfogadta (kettőt ellenszavazat nélkül), Gautsch elutasította a fiú-középiskolák megnyitását, a felsőbb iskolák alapításának és fenntartásának felelősségét pedig a tartományokra és a

²⁷⁴ Uo. 99.

városokra hárította.²⁷⁵ Döntését 1897-ben a fentebb ismertetett érv mellett azzal indokolta, hogy a lányok fizikai fejlődésére káros, ha fiúiskolába járnak, és veszélyezteti természetes hivatásuk betöltését.

Parlamenti nyomásra Gautsch végül lehetővé tette, hogy a nők 1897-től az egyetemek filozófiai karain továbbtanulhassanak. Noha közvetlenül a rendeletet követően még a fiú-középiskolák megnyitásáról beszélt, később visszakozott. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a lányok számára nem kell általánosságban megnyitni a fiú-középiskolákat, illetve hogy a felsőfokú tanulmányok lehetősége csak egy kis körre terjedjen ki.²⁷⁶ A leány-középiskolai reformot sem lehetett tovább halogatni. Hátráltatta azonban, hogy a Gautschot követő miniszterek rövid ideig töltötték be tisztségüket. A hivatalban ötödik, Wilhelm Ritter von Hartel a szükséges információk megszerzése érdekében a tartományi tanügyi vezetőknek körlevelet küldött ki.

A minisztériumnak ugyanis nem volt pontos áttekintése a leány-középiskolákról. A számbavételhez kérték az iskolák számának, szervezetének, tantervének, tanári karának, a használt tankönyveknek és a végzősök elhelyezkedési lehetőségeinek megadását.²⁷⁷ Problémát jelentett a kategorizálás. Szorosan véve 10 intézményt lehetett leány-középiskolának tekinteni, ezek közül 8 működött a mai Ausztria területén. A minisztérium — hogy legalább statisztikailag javítson a helyzeten — a 2 vagy 3 éves továbbképző tanfolyamokat is ebbe a kategóriába sorolta, és azokat az intézményeket is, amelyek oktatási programja a tanítónőképzőkéhez hasonlított. Az összlétszám így 13-at tett ki.²⁷⁸ A miniszter a tartományi tanügyi tanácsosoktól személyes véleményük megírását is kérte.

A tanügyi vezetők válaszukban sürgették:

- a leányoktatás fejlesztését;
- a kontroll átvételét: állami kezdeményezést a fejlesztés területén, valamint állami finanszírozást;
- egységes, a női természetet figyelembe vevő tanterv és szervezet kialakítását mind a szakmai továbbképző iskolák, mind a leánylíceum részére.

Nem támogatták a leánygimnáziumok felállítást és fenntartását, mert véleményük szerint ezek a tananyagban nem érvényesítik kellőképpen a női jelleget, és a lányokat az értelmiségi

²⁷⁵ Uo. 99–103., 112.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 35–41.

²⁷⁶ ENGELBRECHT, 1986. 285.

²⁷⁷ FRIEDRICH, 1999. 103.

²⁷⁸ Az összes tartományban (Csehországot, Morvaországot, Sziléziát, Galíciát beleértve) 49-et tett ki – ebből 24 volt Galíciában. (FRIEDRICH, 1999. 111–112.)

pályák felé irányítják.²⁷⁹ A felmérés világossá tette, hogy a lányok többsége részére az iskolai oktatás 14 éves korban befejeződik. A szabályozandó leány-középiskoláknak a miniszteri elképzelés szerint ezért meg kell haladniuk a nép- és polgári iskolai képzést, de anélkül, hogy a gimnáziumokhoz és a reáliskolákhoz közelednének.²⁸⁰ Mert ahogy azt a miniszter az alább ismertetésre kerülő tanácskozáson hangsúlyozta, először a széles néprétegek számára kell biztosítani az alaposabb általános műveltséget, és csak ezt követően lehet közpénzből létrehozandó leánygimnáziumok alapításáról beszélni.²⁸¹

1900 májusában — a reform előkészítésének második lépéseként — a miniszter ankétot hívott össze (*Enquete in Angelegenheiten der Neuorganisation des höheren Mädchen-Bildungs- und Schulwesens*). A napirendi pontokat úgy dolgozta ki, hogy a tanácskozást a líceum megreformálására korlátozza. Ennek szükségességében ugyanis minden résztvevő egyetértett. A feltett kérdés az volt, hogyan lehetne a már működő intézményeket, azok szervezetét, tananyagát és oktatószemélyzetét egységesíteni. A rendezvényen leányoktatásban tapasztalatra szert tett gyakorló pedagógusok, igazgatók és tanügyigazgatásban dolgozók vettek részt. A nőegyesületeket négy hölgy képviselte, hárman a mérsékelt irányhoz tartoztak. A vitán elfogadták, hogy a heti óraszám 24–25 óra legyen, a tanítás délelőtt folyjon. Különösen a nők utasították el, hogy a testgyakorlás, az ének és a kézimunka kötelező tárgy legyen. Neveléstant és háztartási ismereteket oktatni kell — kérték a résztvevők. Ennek ellenére nem fogadták el, hogy a líceum sajátosan női iskolatípus legyen, mert féltek, hogy ebben az esetben a kívánt jogosítványokkal nem fog rendelkezni. Megállapodás született a végzettségek és a továbbtanulás tekintetében. A résztvevők egyetértettek abban, hogy — a hittan kivételével — minden tárgyat nők is taníthassanak.²⁸²

Az ankétot követően kidolgozásra került a líceum új óra-, majd — egyeztetések után a — tanterve.²⁸³ A miniszteri határozat 1900 decemberében született meg (*Erlass des Ministers für Cultus und Unterrichts, Z. 34551 betreffend die Mädchenlyzeen*). Három részből állt: a provizórikus statútumból, amely a szervezetről rendelkezett, a tantervből, illetve a líceumi tanárjelöltek vizsgakövetelményeiből. A miniszter átállásra csak az új iskolákat kötelezte, a fennállóktól elvárta, hogy igazodjanak. Az utolsó líceum 1909-ben alakult át.²⁸⁴

²⁷⁹ FLICH, 1992. 89.

²⁸⁰ FRIEDRICH, 1999. 112–113.

²⁸¹ Uo. 115.

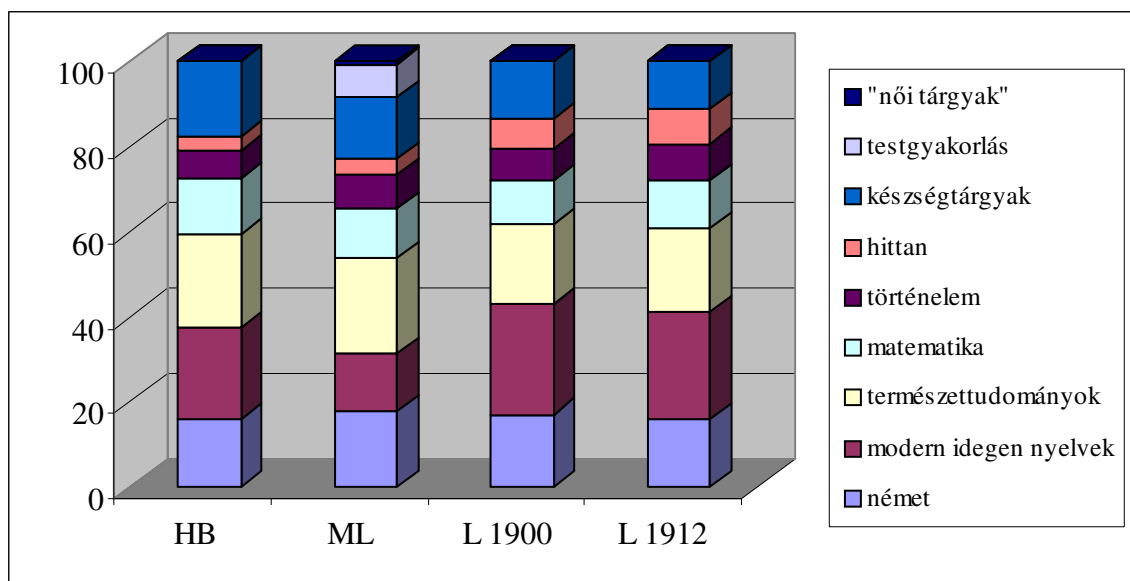
²⁸² FLICH, 1992. 89–91.; ENGELBRECHT, 1986. 285–286.

²⁸³ Az előzményekhez tartozik, hogy Huemer háromhónapos németországi tanulmányútra küldte Johann B. Degnt, akinek végül kulcsszerepe volt a tanterv kidolgozásában. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 41., 46.)

²⁸⁴ Uo. 1952. 47.

A leány-középiskolák alaptípusa a líceum lett, amely a népiskolára épült.²⁸⁵ A továbbra is hatosztályos intézménybe a tanulók 10. életévük betöltése után jelentkezhetnek. Az oktatási célokat ne tegyék túl magasra egyrészt, hogy a túlterhelést elkerüljék, másrészt hogy maradjon idő az otthoni képzésre is. Az iskola magasabb (nép- és polgári iskolait meghaladó) általános képzést kínált minden tárgyan, de egyes tárgyakban egyben a szakmai továbbképzésre és a tudományos életre egyöntetűen elő akart készíteni. A képzési célok tekintetében leginkább a reáliskolához hasonlított. Míg a tárgyak döntő részében alatta maradt a fiú-középiskolák elvárásainak,²⁸⁶ a nyelvoktatásra különös gondot helyeztek. A tanítási idő 42,9 százalékát erre fordították. Hiányzott a tantervből a fiú-középiskolákban szereplő testnevelés (lásd XIV. táblázat). A tanítás női jellegét nem a plusz tárgyak fejezték ki, hanem minden tantárgy oktatásánál meg kellett találni a kapcsolatot a háztartási munkával és a növendékek későbbi polgári életével.

8. ábra. Óratervi arányok a *Höhere Bildungsschule*-ban, a *Mädchenlyzeum*-ban, valamint a líceumokban (%)²⁸⁷

Rövidítések: HB: *Höhere Bildungsschule*,
ML: *Mädchenlyzeum*,
L 1900: líceum (1900),
L 1912: líceum (1912).

²⁸⁵ Az anketon felmerült, hogy a líceum esetleg a polgári iskolára épülne, de ezt az ötletet végül elvetették. (FRIEDRICH, 1999. 116.)

²⁸⁶ A matematika tananyaga például alig haladta meg a polgári iskoláét, a latin pedig csak rendkívüli tárgy lehetett (Uo. 1999. 120.)

²⁸⁷ A líceumi óraterveknél a geometriát — mivel együtt szerepel a szabadkézi rajzzal — a készségtárgyakhoz soroltuk. „Női tárgyak” kategóriában a háztartástan ismeretek. (Az egyes ábrákban e kategória alatt a továbbiakban: a kézimunka, a háztartástan, s az ezekhez hasonló tárgyak.)

A tanterv több szempontból figyelmet keltő:

- a fiú-középiskolákhoz, sőt a bécsi és a grazi felsőbb leányiskolákhoz képest is alacsony a heti óraszám;
- olyan tipikusan női tárgyak csak választható tárgyként szerepelnek,²⁸⁸ mint az ének és a kézimunka, viszont a rajzoktatás tág teret kap;
- a hangsúly a nyelvtanításon van, a reáltárgyakra szánt óraszám alacsony.²⁸⁹

A tanterv a grazi leánylíceum tantervétől is sokban különbözött: miközben megjelent a második idegen nyelv és a szépírás, olyan tárgyak maradtak ki, mint a kémia, a torna, az ének és a háztartástan. Az egyes tárgyak óraszámát összevetve világos, hogy az új líceum egy még inkább csökkentett természettudományi képzés mellett, a női jelleget tartalmilag háttérbe szorítva kívánt általános műveltséget adni (lásd 8. ábra). A líceum óraterve két év múlva némileg változott. Kettővel csökkent a francia nyelv és a szépírás órászáma, két órával többet lehetett azonban fordítani matematikaoktatásra. Egy órával bekerült a tantervbe a szomatológia (testtan) és a higiénia.²⁹⁰

Az osztálylétszám maximumát 40 főben határozták meg. Egy iskolában az igazgató és a hittanár mellett 7–8 tanárt és tanárnőt kellett foglalkoztatni. A líceumokban líceumi vagy hasonló fókú intézmények számára jogosult tanári végzettséggel lehetett tanítani. A miniszter szándéka szerint a beinduló líceumi tanárképzésnek köszönhetően rövid átmeneti idő után az oktatószemélyzet csak egyetemi végzettségűekből fog állni.²⁹¹ Amennyiben férfi volt az igazgató, — porosz hatásra — előírták ún. igazgatói kisegítőnő (*Direktionsadjunktin*) alkalmazását, akinek a feladata volt, hogy elsősorban pedagógiai kérdésekben tanácsot adjon. Ez az intézkedés nem valósult meg.

A líceum megállt félúton: a polgári és a gimnázium között. Presztízse a döntéssel ugyan megnőtt, elismerték középiskolának, és a tanfelügyelet tekintetében is ebbe a kategóriába tartozott, de valójában csak félig-meddig volt az.²⁹² Fakultatív érettségivel zárult, de az nem volt egyenrangú a gimnáziumi érettségivel.²⁹³

A leánynevelés legfőbb célja a „nőiességre nevelés” maradt. Ez pedig nyilvánvalóan megfelelt a polgári körök elvárásainak, hiszen 1911-ben már 27 líceum, illetve líceumi tanterv szerint működő felsőbb leányiskola, és még mindig mindössze 1 leánygimnázium működött

²⁸⁸ Választható tárgy volt a testgyakorlás is. (FRIEDRICH, 1999. 288.)

²⁸⁹ FLICH, 1992. 91–92.; ENGELBRECHT, 1986. 286.

²⁹⁰ SIMON, 1993. 326.

²⁹¹ Azokat a nyelvtanárnőket viszont, akik nyelvismeretüket külföldi tartózkodás alatt sajátították el, nem kötelezték egyetemi tanulmányokra. A gyakorlat ugyanis azt mutatta, hogy eredményesebben oktattak, mint sok egyetemet végzett kollégájuk. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 49–51.)

²⁹² FRIEDRICH, 1999. 118.

²⁹³ A líceumi érettségi vizsgát a Z. 27.915. sz. 1901. október 23-án kelt rendelkezés szabályozta: az írásbeli tárgya volt a német, két idegen nyelv és a matematika, míg a szóbelin 8 tárgyból kellett megfelelni. A feltételeket utóbb könnyítették, ahogy a fiú-középiskolai érettségit is 1908-ban. 1906-ban a szóbeli tárgyak közül kettő alól felmentést lehetett kapni (ezek nem lehettek az idegen nyelvek), ha az írásbelin a tanuló megfelelt. 1908-ban a szomatológia vizsgát is törölték és a matematika is kimaradt, így lett öt kötelező szóbeli tárgy. (MAYER, MEISSNER, SIESS 1952. 51.)

Ausztriában. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy az alapítókat az állam egyfajta kényszerpályára terelte a leánygimnáziumokat ellenző magatartásával. A keresletet látva számos magánszemély és több szerzetesrend (az orsolyiták és a Notre Dame de Sion) líceumot alapított. Klagenfurtban városi iskolát nyitottak. A tandíj ellenére egyre szélesebb társadalmi rétegek járaták gyermekeiket a líceumba. Köszönhetően a rövidebb képzési időnek is, egyre inkább hozzátartozott a polgári származású leányok iskoláztatásához. Ehhez hozzájárult, hogy a líceum jogosítványokat is adatott. 1897 óta a végzettek rendkívüli hallgatóként egyetemi tanulmányokat folytatathattak. 1900 után pedig hat szemesztert követően szakcsoportokból líceumi tanári képesítő vizsgát tehettek, amelyet egyéves tanári gyakorlat követett.²⁹⁴

Súlyos problémát jelentett, hogy a líceumi érettségit követően a lányoknak 1 vagy 2 évet várniuk kellett a felsőfokú tanulmányok megkezdéséig, hiszen a vizsgát már 16 vagy 17 évesen letették, 18 éves korukig azonban nem iratkozhattak be. Többen ezért (szakmai) továbbképző vagy egyetemi előkészítő tanfolyamok indítását sürgették. Az ötletet az egyetemek is támogatták. A filozófiai karoknak kezdettől fogva kétségeik voltak a líceumi tanárképzést illetően, és az egyetem színvonalának csökkenésétől tartottak. Szerintük a líceumot végzetteknek mind a tételes tudása (főleg a latin, a klasszikus irodalmi, a történelmi, valamint a művészettörténeti ismerete), mind a módszertani előképzettsége kívánnivalót hagy maga után. Egyesek, mint dr. Adolf Bauer grazi professzor, a líceum középiskolai jellegét kérdőjelezték meg, mikor annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a középiskola feladata nem csupán általános műveltség, hanem a tudományos kutatás alapjainak átadása. Az aggodalmak be is igazolódtak. Ennek ellenére a nőegyesületek és maguk az intézmények további jogosítványokat kértek a líceumnak, aminek a minisztérium korlátozottan eleget is tett. 1904-től a líceumi érettségivel rendelkezők a gyógyszerészeti képzésben is részt vehettek, ha a gimnázium I–VI. osztályának anyagából latin vizsgát tettek. A harmadik vagy a negyedik osztály befejezését követően — egy sor különbözeti vizsga árán — pedig át lehetett jelentkezni az amúgy egyébként is túlszűfolt tanítónőképzőkbe.²⁹⁵

Az oktatáspolitikai lehetővé tette a középiskolai és a felsőfokú tanulmányok folytatását a nők számára, de nem ösztönözte azokat. Nem a leánygimnázium, hanem a líceum támogatása mellett döntött, mikor ennek szabályozásába fogott. A líceum szervezetének, tantervének stb.

²⁹⁴ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 50.; MÜLLER, 2001. 95–96.

²⁹⁵ FRIEDRICH, 1999. 117., 119–122.

előírása, ennek kötelezővé/ajánlottá tétele e típus elterjedését hozta. A líceum nem volt valódi középiskola, rövidebb képzést nyújtott, és érettségije is alacsonyabb értékű volt. Az oktatáspolitikai ezzel a döntéssel szűk keretek között tarthatta a nők felsőfokú képzését.

4. ... és hanyatlása

A líceumi képzéssel nemcsak az egyetemi szféra, hanem más körök is elégedetlenek voltak. A radikális polgári nőegyesületek tagjai és férfi szimpatizánsaik éles kritikát gyakoroltak. Marianne Hainisch már az említett anketon azt kérte, hogy a lányok és a fiúk oktatása alapján megegyező elvek szerint történjen. Nem látta okát a tananyagban és a szervezetben történő különbségtételnek sem. 1904-ben ismét napirendre került egy állami leánygimnázium alapításának kérdése. A miniszter arra hivatkozva, hogy a líceumok jól látogatottak, a leánygimnázium iránt pedig kevesen érdeklődnek, elzárkózott a követeléstől. A kérdés azonban évekig vita tárgyát képezte: előadásokon, gyűléseken, a sajtóban ismételten felmerült.

A Neues Frauenleben c. lapban például Leopoldine Kulka, az ernyőszervezetként szolgáló *Általános Osztrák Nőegyesület (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein)* tagja hevesen támadta a líceum intézményét. A képzés véleménye szerint zsákutcába vezet: azáltal, hogy nem középiskolai végzettséget nyújt, csak „szalonértéke” van. Szűknek találta a jogosítványok körét is. Szerinte a különböző tehetségeket egy irányba kényszeríti. Követelte, hogy nyissák meg a fiúiskolákat, és adják meg a lányoknak a lehetőséget, hogy kedvük szerint való foglalkozást választhassanak. Ez utóbbit kérte 1907-ben Anna Marett a *Verein für Fraueninteressen* elnöke is. Azzal érvelt, hogy az egyetlen leánygimnáziumot csak a leggazdagabb réteg tudja megfizetni, ezért az egyetemi képzésbe a belépés nem a tehetségen, hanem a vagyonon múlik. A koedukáció mellett szerinte nem csak a külföldi tapasztalatok szólnak, hanem a vidéki városok példái is. Több helyütt megengedték ugyanis, hogy megfelelő szintű intézmény hiányában a leányok magántanulóként fiú-középiskolákba iratkozzanak és egyes órákra bejárjanak. Alternatívaként jelent meg a speciális leányiskola felfejlesztése és egyenrangúvá tétele.²⁹⁶ Ezt támogatta az egyetemet végzett nőket tömörítő *Akademischer Frauenverein* is, amely általánosságban ellenezte a líceumot végzettek felsőfokú továbbtanulását.²⁹⁷

Nem csak a nőegyesületek tagjaitól hangzottak el a líceum fejlesztését indítványozó kritikái észrevételek, hanem a líceumi tanárok és igazgatók részéről is. Az igazgatók 1903-ban platformba tömörültek, és rendszeresen konferenciát rendeztek. 1907-ben kérvényezték, hogy a minisztérium emelje fel a líceumi képzés idejét hét évre. 1909-ben azt a javaslatot tették, hogy a plusz egyéves

²⁹⁶ FLICH, 1992. 92–94.

²⁹⁷ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 58.

képzésre még egy nyolcadik év is épüljön: nőiskola vagy reálgimnáziumi kiegészítő tanfolyam. Dr. Rudolf Ortmann igazgató vezetésével a líceumi tanárok 1908-ban *Lyzeum* néven megalakították szakmai egyesületüket. Kérték a líceum fejlesztését és a líceumi tanárképzés nyolc szemeszterre bővítését és a középiskolai tanárképzéssel egyenértékűvé tételét.²⁹⁸

A leány-középiskolák ügye 1908-ban, az oktatási minisztérium költségvetésének parlamenti tárgyalásakor is felmerült. Felszólították a kormányt, kezdje meg a líceumok államosítását, nyissa meg a fiú-középiskolákat a lányok előtt és támogassa a magán leánygimnáziumot. A miniszter azonban kijelentette: csupán a líceumok fejlesztésére hajlandó.²⁹⁹ Az 1908. évi középiskolai reformba nem vették bele a leányiskolákat.³⁰⁰ Utóbb azonban — akaratlanul — éppen ennek következtében változott meg jelentősen a leány-középiskolai szektor.

A kritikák hatására, valamint az iskolák még vonzóbbá tételére az iskolafenntartók változtatásokat hajtottak végre a tanterven, főként a matematikát illetően. A tananyag közeledett a fiú-középiskolákéhoz, erősödött tudományos jellege. Az iskolákat jogosítványokat nyújtó tanfolyamokkal bővítették ki: volt, ahol a tanítónői pályára lépni szándékozóknek pedagógiai kurzusokat indítottak, másutt reálgimnáziumi kiegészítő képzést indítottak el. Legnépszerűbbnek ez utóbbi bizonyult. A szaktanfolyamok drágák voltak, és pont a líceumot végzettek látogatták őket kevésbé. 1911/12-ben a 27-ből már 4 líceum indított 2 éves reálgimnáziumi képzést. A líceum zsákutca jellege egyre kevésbé volt fenntartható.³⁰¹

A lányok a fiú-középiskolai magántanulói státust Gustav Marchet oktatási minisztersége (1906–1908) alatt viszonylag könnyen elnyerhették. Ez az út a tandíj alacsonyabb volta, a képzés színvonala, a jogosítványok tágabb köre miatt különösen kedvező volt. Ennek a gyakorlatnak vetett véget Karl Graf Stürgkh oktatási miniszter 1910-ben. Arra hivatkozott, hogy

- a fiú-középiskolák túlzsúfoltak;
- a lányok a velük való bánásmódban és nevelésben különleges gondoskodást igényelnek, amely nem teljesen összeegyeztethető a fiú-középiskolákban folyó gyakorlattal;
- kerülendő a lányok és a fiúk szakmai érdekeinek összeütköztetése;
- a női hivatásokban meg kell előzni a túlképzést.

²⁹⁸ ENGELBRECHT, 1986. 287.

²⁹⁹ FLICH, 1992. 94.

³⁰⁰ FRIEDRICH, 1999. 122–123.

³⁰¹ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 56–57.; ENGELBRECHT, 1986. 286.

A lányok a határozatot követően csak azokba a fiú-középiskolákba nyerhettek miniszteri engedéllyel felvételt, amelyek székhelyén nem működött felsőbb leányiskola, és ha az osztályban a felvett leánytanulók arányszáma — 20 főnél nagyobb létszámnál — nem érte el fiútanulók 5%-át. Magántanulóként csak jelen lehettek az órákon, nem kérdezhettek és őket sem kérdezheték — se írásban, se szóban.³⁰² A döntés újabb kritika-hullámot gerjesztett.

A fiúiskolák megnyitása előtt a miniszter a líceum helyzetének megerősítésével akart kitérni, de éppen ellenkező hatást ért el. A líceumot mind jobban támadták. A nőegyesületek szövetsége arra kérte a minisztert, hogy ha a koedukációt visszaszorítják, legalább olyan intézményeket alapítsanak, amilyenekre valóban szükség van.³⁰³ A minisztériumba — líceumi igazgatók és tanárok aláírásával — konkrét javaslatok is érkeztek. Az egyik — porosz hatásra — speciális nyolcosztályos leány-középiskola, ún. *Mädchenakademie* felállításáról szólt. E szerint a hétéves általános képzést fakultatív érettségi vizsga zárná le, rá pedig háziasszonyi és anyai szerepekre előkészítő egyéves nőosztály (*Frauenklasse*) vagy pedig a szintén egyéves érettségiző osztály (*Maturantenklasse*) épülne.³⁰⁴

A miniszter 1911-ben a kérdés megvitatására 42 szakértőt — igazgatókat, tanügyigazgatásban dolgozókat, líceumi tanárképzők professzorait stb. — hívott tanácskozásra, köztük 16 nőt. A vélemények a líceum további fennmaradását illetően nem voltak egységesek, és a javaslatokban — mely között a fentebb említettek újra feltűntek — nagy különbségek mutatkoztak. Két fő irányt különíthetünk el: az egyikhez tartozók némi változtatással a status quo fenntartása mellett voltak, a másik csoportba sorolhatók a kéttagozatos rendszerre való áttérést, a felső tagozatban reálgimnáziumi és nőiskolai ág közötti választási lehetőség megteremtését támogatták.³⁰⁵ Egyöntetű volt a nézet a külön líceumi tanárképzés megszüntetéséről, amelyet a miniszter még ugyanebben az évben elrendelt.

A tanácskozást követően is érkezett új javaslat a minisztériumba. A — többek között Marianne Hainisch aláírását tartalmazó terv — meghagyta volna a hatosztályos líceumot, de mellette kéttagozatos, nyolcévfolyamos új intézmény létrehozását indítványozta. Eszerint az alsó négy osztályban a képzés megfelelt a fiú-középiskolák alsó osztályainak, de latint nem tanítanának. Elvégzését követően a lányok választhatnának 1. általános műveltséget adó,

³⁰² FLICH, 1992. 94.; FRIEDRICH, 1999. 147.

³⁰³ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 62.

³⁰⁴ A tervzet alapján az érettségiző osztályba járók latint, történelmet, matematikát tanulnának, és tornaórájuk is lenne. A nőosztályban négy délelőtti szánának a „női tárgyak” elméleti és gyakorlati oktatására, két további délelőtti pedig tudományos tárgyak szerepelnének az órarendben. Az összesen nyolcéves képzést két ciklusra osztották volna, és a felsőfokú tanulmányokhoz szervesen kapcsolódott volna. Kezdeményezték továbbá a líceumi tanárképzés eltörlését. Egy másik terv ez utóbbi mellett támogatta volna a líceumi képzés fenntartását kétéves gazdasági-gyakorlati, illetve tudományos kiegészítő osztályokkal. (Uo. 65.)

³⁰⁵ FRIEDRICH, 1999. 124.

általában női hivatásokra előkészítő, illetve 2. felsőfokú tanulmányok felé vezető felső tagozat között. Az igazgatói konferencia szintén a líceum továbbélése mellett foglalt állást.³⁰⁶

A reformra 1912-ben került sor. A június 14-én kelt új statútum (Z. 27344) értelmében a líceum — főként gazdasági okokból — továbbra is hatosztályos maradt, de megengedték hetedik osztályra való bővítését.³⁰⁷ (Ez az osztály azonban nem kapott tantervet, ahogy a kiegészítő tanfolyamok sem.) A líceum feladata továbbra is a női sajátosságnak megfelelő, bizonyos fokig zárt általános műveltség átadása maradt. Újra a középiskolák közé sorolták, de csak a minisztérium által engedélyezett speciális líceumi tankönyveket és taneszközöket használhatták.³⁰⁸

Az intézményben tanító tanárokat — ahogy a középiskolai tanárokat is — professzor cím illette. Az igazgatói segítőnői tisztség, bár sokan támadták, megmaradt. Az iskolát a középiskolák mintájára két tagozatra bontották könnyebbé téve a IV. osztály után a váltást egy másik iskolatípusba. A második idegen nyelv oktatását a harmadik osztályba helyezték, és a testgyakorlást kötelező tárggyá tették.³⁰⁹

Azt mondhatjuk tehát, hogy az iskola tudományos jellege tovább növekedett, de jelentősen nem közeledett a fiú-középiskolákhoz. Nemcsak az óratervben (lásd XV. táblázat), hanem a tantervben is lényeges különbségek maradtak.³¹⁰ A felső tagozatban a diákok vagy a líceumi V–VI. osztályt vagy a négyosztályos reform-reálgimnáziumot választhatták, de járhattak az önálló leány reform-reálgimnáziumba (*Mädchenreformrealgymnasium*) is. Az új intézménytípus nem kapott önálló tantervet, az alsó tagozat a líceumi tantervet,³¹¹ a felső tagozat — némileg módosítva — a fiúk részére 1908-ban kidolgozott reálgimnáziumi óratervet követte (lásd XVI. táblázat).³¹² Lényeges különbség a latin (magasabb), valamint a fizika- és kémiaoktatásban (alacsonyabb óraszám) volt. A reform-reálgimnáziumi érettségi

³⁰⁶ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 69–70.

³⁰⁷ ENGELBRECHT, 1986. 288.

³⁰⁸ FRIEDRICH, 1999. 125–126.

³⁰⁹ A bevezető útmutatásban egy mondatban utaltak arra, hogy a tananyag kiválasztásánál és átadásánál a nemre tekintettel kell lenni. A célkitűzéseknél az előző statútumban szereplő megjegyzések nagy részét törölték. Ha a líceumi régi és új óratervét összehasonlítjuk, megállapítható, hogy csökkent a német, a rajz és a szépírási órák száma, az idegen nyelvek oktatására szánt idő megmaradt, és minden reáltárgy nyert a reformmal (lásd 8. ábra).

³¹⁰ A rajzórán női kézimunkát is tanítottak. A felső tagozatban oktattak általános élettant (V.), valamint szomatológiát és egészségtant (VI.), kémiát és ásványtant azonban nem. Választható tárgyként szerepelt a kézimunka, a gépírás és esetleg speciális háztartási ismeretek. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 71–72.)

³¹¹ A reform-reálgimnáziumokat – ahogy erről fentebb írtunk is – eredetileg a fiúk részére hozták létre, és az alsó tagozat a reáliskola tantervét követte. A fiúk között azonban korántsem lett olyan kedvelt, mint a lányoknál. 1924/25-ben a reform-reálgimnázium fiú- és leánytanulók aránya 1 : 44-hez volt. (HUTTERER, 1978. 96.)

³¹² FLICH, 1992. 96.; ENGELBRECHT, 1986. 288.

egyenrangú volt a gimnáziumiéval, azzal a kitételrel, hogy birtokában olyan szakokra nem lehetett jelentkezni, amelyekhez görög is kellett.³¹³

A reformmal a líceum elvesztette korábbi jelentőségét. Az oktatáspolitikai nem járult hozzá speciális leány-középiskola létrejöttéhez, amelynek tanterve eltér a fiúiskolákétól, de jogosítványai ugyanazok. Mivel az iskolák többsége magántulajdonban volt, az intézmények a társadalmi igényekhez igazodtak. A líceumok sorra alakultak át (reform-)reálgimnáziummá, vagy egészültek ki reálgimnáziumi osztályokkal.³¹⁴ (A reálgimnázium óraterve a XVII. táblázatban.) Az új iskolák szinte kivétel nélkül nyolcosztályos intézmények voltak. Reálgimnáziumi érettségi birtokában ugyanis be lehetett iratkozni rendes hallgatóként az egyetemekre, legalábbis azokba/ra az intézményekbe/karokra, amelyekbe/re nőket is felvettek.

Több líceumban az ötödik osztálytól latin nyelvet oktattak, növelve a továbbtanulási lehetőségeket. A líceumi képzés előnye volt, hogy elodázta a pályaválasztást, a teljes jogú érettségért azonban újra vizsgázni kellett. A líceumok nem csak reálgimnáziumi érettségire előkészítő osztályokkal, hanem — ahogy korábban is volt erre példa — tanítónői vizsgára felkészítő pedagógiai kurzusokkal, illetve ún. nőosztályokkal is kiegészültek. A gazdasági helyzet romlása következtében a szülők lehető legtöbb lehetőséget nyújtó lehető legalaposabb képzést kívánták biztosítani gyermekeiknek. A líceum viszont már csak a gyógyszerészi, rajz- és tornatanári tanulmányokra jogosított. Egyesek azt kérték, hogy a líceumi végzettséget tegyék a közhivatalok betöltésének feltételéül. Mások például az óvónőképzőkbe és a kézimunka-tanárnőképzőkbe való jelentkezést kötötték volna líceumi érettségéhez. Többen azt javasolták, a líceumokat szakképzésre előkészítő tanfolyamokkal egészítsék ki.³¹⁵

A minisztérium elzárkózott a kérések teljesítése elől,³¹⁶ és máshogy próbálta megmenteni a líceum intézményét. 1915-ben arra kérte a szülőket, hogy gyermekeiket ebbe az iskolába írássák be, a különösen tehetségeseket pedig elvégzését követően a felsőbb reálgimnáziumi osztályokba irányítsák. Más eszköze nem lévén, a fiúiskolák tanterve szerint működő leány (reál-)gimnáziumoktól minden állami támogatást megvont. 1917-ben öt ilyen intézmény működött: a bécsi gimnázium és négy reálgimnázium (2 Bécsben, 1-1 Salzburgban és Innsbruckban). Az intézkedés a koedukáció terjedéséhez vezetett. A fiúiskolák megnyitása a képviselőházban 1914 után ismételten vitákat váltott ki: a lányok rendes tanulóként való

³¹³ A líceumi érettségi annyiban különbözött (reform) reálgimnáziumi érettségétől, hogy nem kellett elővizsgát tenni történelemből, földrajzból, hittanból, esetleg rajzból. Csak 1921-ben törölték el teljesen a történelem, földrajz, szomatológia, higiénia, valamint egyetemes földrajz vizsgát. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 74.)

³¹⁴ 1912 és 1918 között tíz líceum egészült ki reform-reálgimnáziumi felső tagozattal. (FRIEDRICH, 1999. 127.)

³¹⁵ Az elhelyezkedési nehézségekkel küzdőknek a *Lyzeum* egyesület 1914-ben pályaválasztási tanácsadást biztosított. 1916-ban pedig létrejött a *Zentralstelle für weibliche Berufsberatung*.

³¹⁶ FRIEDRICH, 1996. 126–127.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 71–75.

felvételét követelték. A fokozódó társadalmi érdeklődés a leány-középiskolákban is megmutatkozott, és a líceumokra is kihatott. A fennálló helyzet a háború kitörése miatt rendezetlen maradt, a nők fokozódó munkaerő-piaci jelenléte egyelőre nem váltott ki aggodalmat. A vita, amelynek egyik központi kérdése a líceum további sorsa volt, a világháborút követően újfent felerősödött.³¹⁷

Az oktatáspolitikai ragaszkodott a líceumhoz mint alapvető leány-középiskolai típushoz. Sem kifejlesztéséhez nem járult hozzá, sem egy új nyolcosztályos, felsőoktatási felvételi jogosítvánnyal rendelkező speciális leány-középiskola alapításához. A gazdasági-társadalmi változások azonban elvonták a lányokat a líceumból. Olyan iskolatípusokat kerestek, amelyek teljes értékű érettségit adnak, s ezáltal felsőoktatási beiskolázási lehetőséget nyújtanak. Ezek az intézmények egyfelől a fiú-középiskolák voltak, másfelől a fiú-középiskolai tantervet követő leány-középiskolák. A leányoktatásban ezzel a tartalmi kérdésekkel szemben a hasznosság szempontja került előtérbe.

5. A glöckeli reform: koedukáció térhódítása és bővülő iskolarendszer

Az 1919-ben bekövetkezett oktatáspolitikai szemléletváltás e folyamat megerősítését hozta és ezáltal felerősödéséhez vezetett. A háború okozta szegénység, az infláció kilátástalan helyzetbe sodorta a leány-középiskolai szektort. Az iskolák fenntartása egyre nehezebbé vált, a tandíjakat folyamatosan emelni kellett. A leány-középiskolák eddig is — fokozottabban, mint a hasonló fiúiskolák — kiváltképp a felsőbb társadalmi rétegek művelődését szolgálták. Ez a helyzet a háború végére még jellemzőbb lett, csak a leggazdagabbak tudták megengedni magunknak, hogy lányaikat ezen a szinten taníttassák. Az iskolák a magas tandíj ellenére nehezen tartották fenn magukat. Tanáraik elégedetlenek voltak alacsony fizetésük miatt. 1919 végére kritikus lett a helyzet: 28 leány-középiskolából már csak 6 maradt. A fenntartók, a szülők és a tanárok a helyzet megoldása érdekében megpróbáltak befolyást gyakorolni az oktatáspolitikára, a pártokra és a tanügyigazgatásra. Az érdekeltek különböző szervezetekbe tömörültek. A legaktívabb közülük a tanárok egyesülete, a *Lyzeum* volt, amely 1919-től *Mädchenmittelschule* néven működött. 1918-ban a fenntartók is egyesületbe szerveződtek (*Reichsverband der österreichischen Mädchemittelschulen*). A szülők tömörülése egy évvel

³¹⁷ FLICH, 1992. 97.; ENGELBRECHT, 1986. 289.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 77–79.

később, 1920-ban jött létre (*Elternverband der österreichischen Mädchemittelschulen*). 1919 áprilisában az érdekeltek emlékiratot nyújtottak be az oktatási államtitkárnak³¹⁸ és a képviselőknek. Ebben kérték a meglévő intézmények támogatását, állami leány-középiskolák alapítását, a tanárok bérének és szolgálati jogviszonyának javítását, valamint a nőknek a tanügyigazgatásba és az iskola felügyeletbe való bevonását. Felhívták a figyelmet arra, hogy 1918-ban a fiú-középiskolák 83-szor nagyobb támogatást kaptak, mint a leány-középiskolák.³¹⁹

1919-ben a nők először szavazhattak Ausztriában. A két világháború között kis számban (6-13 fő, 3,6–7,4%) a parlamentbe is bejutottak.³²⁰ A nők politikai tényezővé válásával az őket érintő kérdések kormányzati szinten felértékelődtek. A valóban kritikus anyagi helyzet és az iskolák egyre szélesedő társadalmi merítése mellett ez is közrejátszott abban, hogy az oktatási államtitkári posztot betöltő szociáldemokrata Otto Glöckel 1919-ben kitűzte a leány-középiskolai oktatás reformját. A fiú-középiskolák megnyitásával fel akarta számolni az általa „luxusiskolának” tartott líceumot. Célja az oktatás demokratizálása volt, az oktatási javak minél szélesebb körben való hozzáférhetőségének biztosítása. A lányokat és a fiúkat közös intézményekben ugyanazon szervezeti, tartalmi és módszertani keretek között akarta oktatni. A lánynevelés ezzel teljesen állami kontroll alá került volna. Ez az elképzelés főleg a líceumi tanárnők körében váltott ki ellenállást, de a szülők és a fenntartók közül is többen tiltakoztak. A terv kritikussai úgy vélték, hogy a leányiskolák felszámolása nem oldja meg a problémákat. Indítványozták, hogy

- az állam a fennálló leány-középiskolákat támogassa;
- állami iskolákat is nyisson;
- a tanárnőket lépésről lépésre vegye át közzolgálati státusba.

Elutasították a koedukációt is, mert szerintük az a nemek közötti különbségek semmibe vételét jelenti. Nézetük szerint a női jelleget meg kell őrizni az oktatásban, annak továbbra is a nők jövőendő családi és társadalmi feladatára kell felkészítenie. Fellépésük nyomán kompromisszumos elképzelés született. Glöckelnek be kellett látnia azt is, hogy az állam az adott körülmények között az egész leány-középiskolai szektor fenntartását nem tudja magára

³¹⁸ A belügyi és az oktatási miniszteri poszt összevonásával az oktatásügy vezetője.

³¹⁹ ENGELBRECHT, 1988. 140.

³²⁰ A különböző nőszervezetek nem hoztak létre saját pártot, és nem álltak egyöntetűen egyetlen párt mellé sem. Általában a kis demokrata-liberális pártok színeiben indultak, bejutni azonban csak a nagy pártok listáin szerepelők tudtak. A parlament 1934-es feloszlásáig legtöbben szociáldemokrata színekben szerepeltek. Nőkérdésekben főleg ők szólaltak fel, s elsősorban szociális téren sikerült néhány javaslatukat megvalósítaniuk. (ZAAR, 1994. 60–76.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 86.)

vállalni, a feleslegessé váló líceumi tanárok foglalkoztatását pedig nem tudja megoldani. Egy évvel később ismét többen (a tanári kamara, a parlamenti oktatási bizottság stb.) javasolták az államosítást, de a kormánynak visszakoznia kellett.³²¹

Az 1919. július 21-én kelt Z. 10773 Nr. 44. sz. határozat elsősorban a bejáró magán leánytanulók helyzetét könnyítette meg azáltal, hogy az alábbi feltételekkel megengedte, hogy fiú-középiskolákba nyilvános tanulóként is beiratkozhatnak:

- minden eddigi magántanuló nyilvános tanulói jogviszonyba kerülhetett;
- azokon a helyeken, ahol nem volt nyilvános leány-középiskola a lányok nyilvános tanulóként az első osztálytól kezdve beiratkozhattak fiú-középiskolákba (az alsó tagozatban ugyanazoknak a feltételeknek kellett megfelelniük, mint a fiúknak, míg a felső tagozatban a tanulmányi tanácsos engedélyére volt szükség).

Glöckel azt ajánlotta az iskoláknak, hogy a lányok részére párhuzamos osztályokat nyissanak, amelyekben lehetőleg tanárnőket alkalmazzanak, és az oktatásban — az előírt célok figyelembevételével — valósítsák meg a női jelleget.

Mivel a minimális osztálylétszám 30 fő volt, azokban a városokban, ahol több fiú-középiskola volt, egy intézménybe kellett irányítani a lányokat. A leányosztályokban általában a reform- reálgimnáziumi tanterv szerint oktattak. A kötelező órák többségét, de legalább egy órát tanárnőnek kellett tartania. Ennek ellenére általában csak egy tanárnőt alkalmaztak, aki rendszerint tornát vagy kézimunkát tanított. A tanárnők feladata az volt, hogy a lányoknak „anyai” támogatást nyújtsanak. Amennyiben a fent említett feltételek nem teljesültek, a lányok felvétele a korábbi szabályok szerint történt: csak egyedi esetben, a tartományi tanügyi tanácsos engedélyével kerülhetett rá sor. Hogy ez a megoldás a szociáldemokrata politikának valójában nem tetszett, mutatta, hogy Bécsben (ahol Glöckel befolyása megmaradt) az állami iskolaigazgatók már 1920 őszétől maguk dönthettek a lányok felvételét illetően. Ők pedig — a tanulólétszám csökkenését visszafogva — nagyrészt korlátlanul vettek fel lányokat, tanárnőt viszont nem alkalmaztak. 1920/21-ben 1 150 középiskolai leánytanuló közül már 362 járt fiúiskolába. A *Mädchemittelschule* egyesület ezért 1921. június 10-re gyűlést hívott össze. Követelték, hogy csak 8, leány-középiskolától távol eső iskola vehessen fel lányokat. A városi iskolai tanács 1922-ben 14 iskolának adott engedélyt. Abban az esetben is elfogadta a felvételt, ha a tanuló helyhiányra hivatkozott. A felső tagozat esetében a városi tanulmányi tanácsos engedélyére továbbra is szükség volt.

1923/24-ben már csak a két szövetségi nevelőintézetben (*Bundeserziehungsanstalt*) nem tanultak lányok, és egyre több iskolában nyíltak párhuzamos leányosztályok. A fiú-középiskolákban a tanárok

³²¹ FLICH, 1996. 13–15.

kis hányada volt nő: az oktatást saját tanszemélyzettel látták el, 1930 és 1937 között a fiú- és a vegyes osztályokban nem taníthatott nő.³²²

A korlátozások ellenére a koedukáció országos szinten is egyre inkább elterjedt: 1920/21-ben a középiskolai leánytanulók 17,3%-a járt fiúiskolába. Négy évvel később ez az arány már meghaladta a 30%-ot. A reform felerősítette a líceumok hanyatlását, és összességében nehéz anyagi helyzetbe sodorta a leány-középiskolákat, főként a magán (és egyesületi) iskolákat, ezért az állam kénytelen volt egyre nagyobb mértékben hozzájárulni fenntartásukhoz.

A magán leányiskolák tanárai kiegészítő fizetést (*Notstandsaulhilfe*) kaptak, ezzel az elérte az állami fizetések kb. 90%-át. Az állam négy bécsi egyesületi iskola első osztályának fenntartását is átvette (*Klassensubvention*). A fenntartók ezen osztályok tanulóitól csak az állami iskolai tandíjnak megfelelő összeget kérhettek. A tanárok és az igazgató kinevezését állami engedélyhez kötötték. A következő évben már nyolc intézményben voltak állami osztályok. Bécsen kívül ezt a gyakorlatot nem alkalmazták, az intézmények a helyi viszonyoknak megfelelően kaptak szubvenciót, amelyet csak személyi kiadásokra fordíthattak. 1921-ben 70 tanárt vettek át közszolgálatba. Mivel a tanárokat érintő támogatások csak a városi és az egyesületi iskolákat érintették, a magánszemélyek által fenntartott iskolákat egyesületivé alakították át.

A támogatással egyrészt megmentették ezeket az intézményeket, másrészt elodázhatták az állami iskolák egyre égetőbb fejlesztését. Az állam hamarosan visszakozeni kényszerült, a kiegészítő fizetések folyósítását leállították, új tanárokat 1922 és 1924 között nem vettek fel statusba, 1924/25-től állami tandíjtámogatást nem adtak.³²³

Glöckel tervei között szerepelt az egységes alsó középfokú oktatás létrehozása, amellyel célja a társadalmi esélyegyenlőség megteremtése, a pályaválasztás kitolása és a különféle területeken tehetségesek egyöntetű felkarolása volt.

A reform előkészítésére Glöckel 1919-ben bizottságot hívott életre, amelynek tagja volt Rudolf Ortmann is. Az alsó középfokú ún. német középiskola (*Deutsche Mittelschule*) tantervtervezete 1919-ben jelent meg. Ez volt az alapja az újonnan létrehozott állami nevelőintézetek (*Staats-*, majd *Bundeserziehungsanstalt*) alsó tagozata tantervének. 1919-ben hat ilyen intézmény alapítottak, amelyek közül kettő leányiskola volt (a két állami intézmény utódjai). A *Deutsche Mittelschule* tantervét 1921. július 30-i Z. 12847 sz. határozat léptette életbe. Az iskola célja mindent átfogó, harmonikus képzés nyújtása volt.³²⁴

³²² MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 82–84.

³²³ ENGELBRECHT, 1988. 141–142.; FLICH, 1996. 15–16.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 87–88.

³²⁴ Az új iskolatípusban idegen nyelvet a III. és a IV. osztályban lehetett választható tárgyként tanulni (lásd XVIII. táblázat). Amennyiben a lehetőséggel a diákok nem éltek, német, rajz és természetrajz órákra járhattak. A németoktatás különösen hangsúlyos volt: a politikai nevelés színterének szánták. Áthatotta a köztársasági, demokratikus, nagynémet szellemiség. A tanterv jellemzője volt továbbá, hogy a készségek fejlesztésére különös

Míg a *Deutsche Mittelschule*-ba felvételt kellett tenni, kötelező és felvételi mentes volt az ún. *Allgemeine Mittelschule*, amely a polgári helyére lépett volna. Mindkét intézmény ugyanazon tanterv szerint működött. Hasonló volt, hogy mindkettő alap és emelt szintű csoport közötti választást engedett. Előbbiben csak a kötelező tananyagot, míg az utóbbiban kiegészítő képzést is kínáltak.³²⁵

A felső középfokú ún. általánosan képző felső iskola (*Allgemeinbildende Oberschule*) tantervének különböző tervezetei is elkészültek az 1920-as évek első felében (1922, 1924). Ez az iskola speciális általános képzés akart nyújtani. Négy típusát különböztették meg: a klasszikus, valamint a modern nyelvi, a matematikai-természettudományi és a német típust. Első kettőben a lányok háztartást is tanultak, a harmadikban fakultatív tárgyként szerepeltek a mezőgazdasági ismeretek. Szakképzés keretében szakmák között választhattak.

Az elképzelések kevés visszhangot váltottak ki. A lányoktatásban ennek a hagyományosan hangsúlyos nyelvi képzéshez való ragaszkodás volt az oka. A létrejövő reformiskolák Bécsben lokalizálódtak, ahol a városi tanulmányi tanács erős propaganda tevékenységet fejtett ki mellettük.³²⁶

A közös oktatást bizonyos körök évtizedekig nem fogadták el, és speciális leány-középiskola felállítását követelték. Az egységes iskolákat is elutasították, mert szerintük a tanterv túlfutott a fiú-középiskoláét követve. Úgy vélték ugyanis, hogy a fiúiskolák céljai nem alkalmazhatók maradéktalanul a leányok oktatására és nevelésére. Az ellenzők ideálja a művelt, dolgozó nő volt, aki egyben jó anya és háziasszony. Az iskola elképzelésük szerint erre a hármas szerepre hivatott felkészíteni. Véleményük alapján a lányok az eltérő testi és szellemi örökségük, illetve adottságaik révén közös intézményben nem fejleszthetők megfelelően. Ezen törekvések vezettek az 1920-as években a női felsőiskola (*Frauen-Oberschule*) megalapításához.

Előzménye a líceumra épülő kétéves felső nőiskola volt. Három bécsi leányiskola igazgatónője (Hildegard Meissner, Amalie Mayer és Ida Wotawa) szakemberek bevonásával — a bécsi *Höhere Mädchenbildungsschule* példájára — négyosztályos felső középfokú intézmény számára tanterveket dolgozott ki. Bár a minisztérium ellenvetéseket tett, a reformkészséget érzékelve a terveket beterveztették azzal a kéréssel, hogy az állam alapítson ilyen iskolákat, a magán kezdeményezéseket

gondot fordított: mind a képző-, ipar- vagy zeneművészet, mind a testnevelés oktatására. Az életközelség is fontos szempont lett: a tanulókat — lányokat és fiúkat egyaránt — be kellett vonni a házi és ház körüli munkákba.

³²⁵ HUTTERER, 1978. 101–102.

³²⁶ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 86., 101–105. A *Deutsche Mittelschule* tantervét követő párhuzamos osztályt indított 1922-ben a bécsi leánygimnázium is, ahol a harmadik osztályban a francia és a latin nyelv között lehetett választani, ehhez jött az V. osztályban az angol. A felső tagozaton csak a nyelvtanításban volt különbség a gimnáziumi és a reformosztály között. Mindössze két reformosztály érettségizett, az első 1930-ban. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1955. 97.)

pedig támogassa. A tanterv egyszerre akart megfelelni a fentebb említett ideálnak, másrészt anélkül, hogy szakiskola lett volna, szakmákra is fel akart készíteni. Bár minisztérium kezdetben több kifogást támasztott, a három intézmény³²⁷ 1920/21-ben az V. osztályokat az új elképzelések szerint indította meg. Az iskolák nyilvánossági jogért folyamodtak a minisztériumhoz, amelyet e lépés egységes tanterv kidolgozására ösztökölt.

A tanterv 1921. június 30-án jelent meg a Z. 16954. sz. miniszteri határozattal. A női felsőiskola a líceum negyedik osztályára vagy más alsó középfokú iskolára épült, és ezzel alkotott 8 osztályos intézményt. Előkészítő osztállyal magában is megállhatott, de önálló intézményeket csak igazgatónők vezethették. Általános és szakképzést egyszerre adott. Ún. női foglalkozásokra készített fel, ezért a tantervben szerepelt a (gyermek)ápolás és -gondozás, a varrás, a szabás, a főzés és a háztartástan.³²⁸

Meg kell különböztetnünk ezt az iskolatípust a különböző nőegyesületek szervezésében meghirdetett rövid idejű szakképzésektől. Ezeken egyértelműen túlmutatott nemcsak a képzés időtartamát illetően, hanem elméleti megalapozottsága okán is. Az iskola sajátos képzettségű tanárokat kívánt: az elméleti tárgyakat csak középiskolai tanári oklevéllel rendelkezők oktathatták, míg a többi tárgynál ez eleinte nem volt feltétel. A középiskolai jelleg biztosítása érdekében a gyakorlati tárgyak tanárainak képzését felsőfokra kellett emelni.³²⁹

A női felsőiskola jelentősége abban állt, hogy átmentette a XIX. század polgári társadalomképét.³³⁰ A tanárképzés megoldásán túl nem volt egyszerű a diákok (és szülők) megnyerése sem az iskola számára. Sokak szemében a hagyományos női szerepek alacsonyabb rendűeknek tűntek, és inkább a hangsúlyozottabban intellektuális képzést nyújtó iskolákat részesítették előnyben. Úgy vélték, csak ugyanaz a képzés adhatja ugyanazokat a jogosítványokat, teszi teljesen egyenjogúvá a férfit és a nőt. A nőszervezetek attól tartottak, hogy saját eddigi tevékenységüket kérdőjelezi meg, az elért eredményekre jelent veszélyt ez az iskola. A női felsőiskola kitalálói az intézmény gyakorlati létjogosultságával és szükségességével érveltek. Azt azonban, hogy az új tanterv nem volt hatástalan, mutatja, hogy néhány reform-reálgimnázium a felső tagozatban választhatón egy délelőtti háztartási órákat akart az órarendbe iktatni. Az engedélyt a minisztérium nem adta meg.³³¹

³²⁷ *Schwarzwaldschule*, a *Frauenerwerbverein* iskolája és a *Hietzinger* iskola.

³²⁸ A reáltárgyak óraszámát csökkentették, a tananyagot egyszerűsítették, illetve kiegészítették, középpontba a gyakorlati alkalmazhatóságot állították. Csak egy idegen nyelvet tanítottak. Újdonság volt, hogy a tantervbe bekerült a néprajz, a gazdaság- és közlekedésföldrajz, valamint polgári ismeretek (lásd XIX. táblázat).

³²⁹ A főzés és háztartástan tanárjelöltek 1931-től vizsgázhattak. 1933-tól képzésükre külön szak és intézmény alakult (*Lebenswirtschaftskunde*, illetve *Institut für Lebenswirtschaft*), amely közvetlenül a minisztérium alá tartozott. 1940-től az intézet a bécsi egyetem filozófiai karának részeként működött tovább. 1930-tól lehetett kézimunka tanári vizsgát tenni, 1937-ben indult a képzés az egyetemeken. 1934-től kézimunka tanár helyett a tárgy oktatására rajztanár is foglalkoztatni lehetett.

³³⁰ FLICH, 1996. 16–20.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 105–119.

³³¹ FLICH, 1996. 23.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 120–121.

Az 1921-es határozat nem szabályozta az érettségi vizsgát és a jogosítványokat sem említette. A vizsgatárgyakat — először ideiglenes jelleggel — 1924. január 25-én állapították meg: négy írásbeli vizsgatárgy lett, közte a (gyermek)ápolás és a neveléstudomány. Az érettséginek szóbeli része is volt, két tárgyból pedig gyakorlati vizsgát terveztek (óvónői alkalmassági, valamint főzővizsga). Előírták a szükséges tananyagot is, amely terjedelmét tekintve megfelelt a többi középiskola számára előírtaknak. 1924. december 27-én kelt Z 30586 sz. határozattal új érettségi szabályzat lépett életbe, amely a korábbinál közelebb állt fiú-középiskolákéhoz, bár nem szerepelt a második idegen nyelv a vizsgatárgyak között. A két gyakorlati vizsga megmaradt: gyermeknevelésből és ápolásból decemberben, főzésből és háztartástanból a tanév vége előtt két hónappal kellett megfelelni. Mindkét vizsgának volt gyakorlati és elméleti része.

Hogy az intézmény ne jusson hasonló sorsra, mint a líceum, jogosítványokat kapott. Beágyazták a szakképzésbe azáltal, hogy végzettei — viszonylag könnyű kiegészítő vizsga teljesítése esetén — óvónők lehettek.³³² A női felsőiskolai érettségivel a lányok polgári iskolai idegen nyelvtanári képesítést szerezhettek, de jelentkezhetek leányiskolai testnevelés, zene és gyorsírás tanári szakokra is, rajzból pedig leányiskolai tanári vizsgát tehettek. Rendkívüli hallgatóként beiratkozhattak az egyetemek filozófiai karjaira. Később a választék tovább bővült: olyan alacsony presztízsű felsőoktatási intézményekbe jelentkezhetek, mint a *Világkereskedelmi Főiskola (Hochschule für Welthandel, 1926)*, valamint a *Földművelési Főiskola (Hochschule für Bodenkultur, 1927)*. Amennyiben teljesítették latinból és matematikából a kiegészítő vizsgát, reálgimnáziumi érettségit tehettek. Ez pedig — alig néhány kivétellel — az egész felsőoktatást megnyitotta előttük.³³³

Az 1920-as években a felerősödő érdeklődés új, főképp szerzetesrendi intézmények alapításához vezetett. Mivel a jogosítványoknak köszönhetően a női felsőiskola elsősorban az alacsonyan fizetett tipikus női foglalkozások felé irányított, kevesebb tanulót vonzott, mint a többi leány-középiskola. A gyakorlati tárgyak oktatásához be kellett szerezni a szükséges felszerelést. A költségeket kevés iskola vállalta, ezért csak néhány női felsőiskola vagy nő felső iskolai osztály alakult.

Az új intézmények általában reálgimnáziumok voltak. A fennálló líceumok döntő többsége leány reform-reálgimnáziummá átalakult át, az utolsó líceumi osztály 1927/28-ban végzett. A nyolcosztályos iskolák kedveltsége háttérben az ország kritikus gazdasági helyzete, a foglalkoztatottság csökkenése állt. A gazdasági helyzet az 1920-as évek közepére ugyan konszolidálódott, de a belpolitikai bizonytalanság továbbra is megmaradt. A reform-

³³² Több iskola óvodát indított vagy kereste a kapcsolatot már létező intézményekkel.

³³³ ENGELBRECHT, 1988. 143.; FLICH, 1996. 22–23.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 121–123.

reálgimnáziumok korábbi rugalmasságát 1925. június 24-én kelt miniszteri határozattal szüntették meg. Felső tagozata tantervet kapott, amelynek ismérvei az alábbiak.

- A tananyag a jelenre koncentrál, az oktatás során ki kell emelni a tantárgyak közötti összefüggéseket, amihez szükséges a tanárok együttműködése;
- a latin óraszámot 30-ról 24-re mérsékeltek, a felszabaduló időt a német, a polgári ismeretek és a fizika oktatására fordították (lásd XX. táblázat);
- a felső tagozatban a természettudományi és matematikai, valamint a nyelvi és történelmi tárgyak között egyensúlyt kell teremteni;
- számos tárgy oktatása kétciklusú lett;
- a tananyag az idegen nyelvek kivételével megegyezett a gimnáziuméval, és mindkét nem számára ugyanaz volt, eltekintve a természetrajz oktatásától, ahol a lányoknál különös figyelmet kellett szentelni a női és a gyermeki test fiziológiájára és higiéniájára.

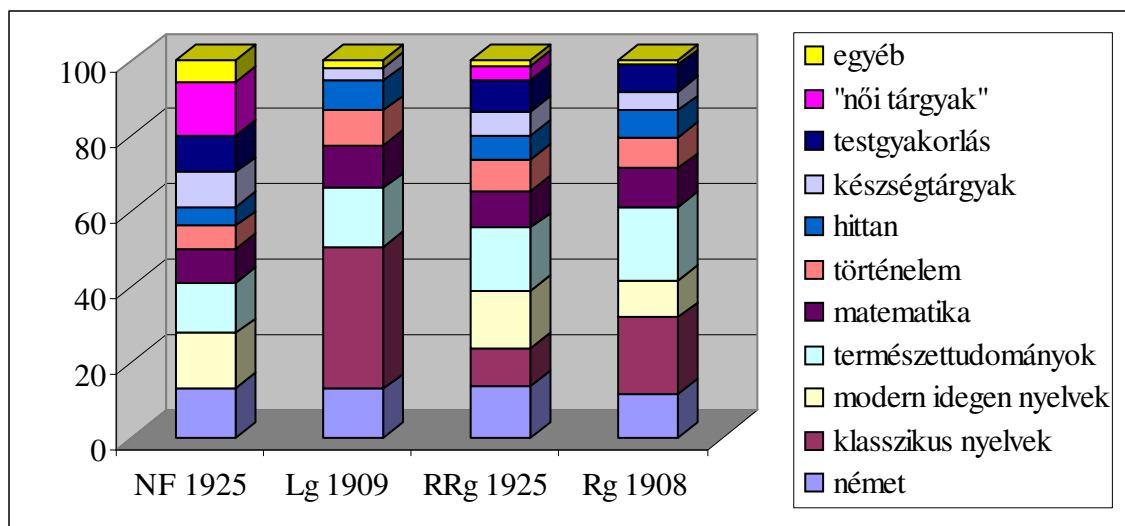
Az 1920-as évek második felében a reform-reálgimnázium és a női felsőiskola alsó tagozatát is adó líceum tanterve több helyen módosult.³³⁴ A leány reform-reálgimnázium igen népszerűvé vált a lányok körében: 1925-ben már 18 intézmény működött 60 osztállyal.³³⁵ 1926/27-ben 3 női felsőiskola, 21 leány reform-reálgimnázium, 8 leány reálgimnázium és 1 leánygimnázium állt fenn.³³⁶

³³⁴ Az angol nyelv oktatását a harmadik osztályban meg kellett kezdeni. A történelemtanítás nem a harmadik, hanem a negyedik osztályban zárult. A természettudományt (fizika, kémia, ásványtan) a III–IV. osztályban a reálgimnáziumi tanterv szerint kellett oktatni. A kézimunka az I–IV. osztályban kötelező lett, a testgyakorlásra pedig a korábbinál több időt lehetett fordítani. A francia, mint első idegen nyelv megmaradt az alsó tagozatban. (Lásd XXI. táblázat.) A változtatás már az egységesítési törekvéseket tükrözte. (ENGELBRECHT, 1988. 144.)

³³⁵ FLICH, 1996. 24–25.; ENGELBRECHT, 1988. 144.

³³⁶ MAYER, MEISSNER, SISS, 1955. 264–269., 274–275.

9. ábra. Óratervi arányok az egyes leány-középiskolákban (%)

Rövidítések: NF: női felsőiskola (1925),
Lg: leánygimnázium (1909),
RRg: reform-reálgimnázium (1925),
Rg: reálgimnázium (1908).

Az első világháborút követően a leány-középiskolai szektorban jelentős átrendeződés történt. Az érdekeltek (tanárok, igazgatók, fenntartók) erőfeszítése ellenére a líceumok megszűntek vagy átalakultak. Utódjuk a nyolcosztályos női felsőiskola lett, amelynek női jellege a líceuménál erősebb volt. A neveléstudomány, pszichológia, gyermeknevelés és -ápolás tárgyak mellett jelentős óraszámban tanítottak háztartási ismereteket. A jogosítványok társadalmi keresettsége a nyolcosztályos, felsőoktatásba belépőt adó intézményeknek kedvezett. Ezért terjedt el a reform-reálgimnázium speciális, leány-középiskolai tartalommal, illetve ezért alakultak fiú-középiskolai tantervet követő leány reálgimnáziumok, vagy jártak lányok fiúiskolákba. Új képzési célú és tartalmú reformiskolák jöttek létre mint a német középiskola. Ezek azonban csak a kínálatot színesítették, leginkább Bécsre korlátozódtak, valós alternatívát nem nyújtottak. Összességében megállapítható, hogy a leány-középiskolai oktatás bővült, különböző profilú, egymástól sokban eltérő típusok (lásd 9. ábra) jelentek meg. Szabályozottsága is növekedett.

6. Az új középiskolai rendszer

Richard Schmitz oktatási miniszter e színes és egyben tagolt iskolarendszert egységesebbé és átláthatóbbá kívánta tenni. Nem új iskolatípusok létrehozását tervezte, hanem a meglévőkre

alapozott. A szabályozást a lehető legfelső szintre helyezte: 1927. augusztus 2-án a Nemzetgyűlés egyhangú döntésével megszületett Ausztria első középiskolai törvénye.³³⁷ A törvény négy nyolcosztályos iskolatípust ismert el: a humanista oktatási ideát követő gimnáziumot, az újkori európai világképet közvetítő reálgimnáziumot és a reáliskolát,³³⁸ valamint a lányok számára a női felsőiskolát (*Frauenoberschule*). A törvény szerint ez a női természetnek leginkább megfelelő a leány-középiskola. A továbbtanulás szempontjából a női felsőiskola eddig nem volt egyenrangú a többi középiskolával. A törvény változtatott ezen a helyzeten. Az iskolában végzettek már egyetemen is továbbtanulhattak, ha az illető szakon kiegészítő vizsgát tettek. Az intézmények közös céljává tették, hogy magasabb általános műveltséget adjanak, egyetemi tanulmányokra készítsenek fel, és hogy diákjaikat szociális, állampolgári, nemzeti és valláserkölcsi nevelésben részesítsék. A reform-reálgimnázium — kimondottan lányok részére — a reálgimnázium C típusaként megmaradt.³³⁹ Ebben az iskolában a latin oktatását — második idegen nyelvként — csak az ötödik osztályban kezdték meg, s az ábrázoló geometriát nem kellett tanítani.

Sokak aggodalommal fogadták a leány-középiskolák fenntartását. Attól tartottak, hogy ezért nem fogják felvenni a lányokat a gimnáziumokba. 1927 novemberében több nőegyesület közösen ülésezett. Követelték, hogy a lányok előtt feltétel nélkül nyissák meg az összes középiskolát, és korlátlan számban vegyék fel őket ott, ahol hasonló szintű leányiskolák nincsenek. Kérték továbbá, hogy a párhuzamos leány, illetve a koedukált osztályokban tanárnők is taníthassanak, és hogy legyen női vezető is azokban a fiúiskolákban, amelyekben a párhuzamos osztályok teljesen kiépültek.

A törvény nem akarta a lányok továbbtanulását a reálgimnázium C típusára és a női felsőiskolára korlátozni, a fiú-középiskolákon belüli szegregációt azonban erőltette. Ha nem lehetett a gyakorlatban alkalmazni, az iskoláknak — elvileg — gondoskodniuk kellett arról, hogy a lányok saját osztálytermet kapjanak. A törvény kimondta, hogy a leányiskolák egyenrangúak a fiúiskolákkal, de a női sajátosságra és a lányok fejlődésének törvényszerűségére figyelemmel kell lenniük. Ez vonatkozott az oktatási javak kiválasztására és elosztására, az oktatás menetére, megfelelő fakultatív tárgyak bevezetésére.³⁴⁰

³³⁷ A törvény a polgári iskolai rendszerre is kiterjedt. A korábbi hámososztályos intézmény helyére a négyosztályos ún. *Hauptschule* lépett, amely az alsó középfokon kínált alternatívát. A *Hauptschule* voltaképpen az *Allgemeine Mittelschule* folytatása volt. A lányok és a fiúk részére közös intézményeket hoztak létre, amelyben oktatásuk párhuzamos osztályokban történt. (GRUBER, 1993. 66–67.)

³³⁸ A törvény engedélyezte „latinos” reáliskola alapítását is. Ez annyiban különbözött a reáliskolától, hogy első idegen nyelvként a latint oktatták. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 127.)

³³⁹ A reálgimnáziumnak összesen három típusa volt: az A típusban a latin nyelv oktatása a II., a B és a C típusban az V. osztályban kezdődött. (FLICH, 1997. 224.)

³⁴⁰ FLICH, 1996. 23., 25–26.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 127–129.

1928. június 1-jén minden középiskola új tantervet kapott. A tanterv a nemek közti differenciálást tartalmi és módszertani szempontból is fontosnak tartotta. Nemcsak a tananyag kiválasztásánál kellett különbséget tenni (pl. az irodalomoktatásban), hanem prezentációja és tárgyalása során is. A közös oktatásnál minderre különösen gondos figyelemmel kellett lenni.³⁴¹

Az alsó tagozat I–III. osztálya az idegen nyelvek kivételével minden típus számára ugyanaz volt. A IV. osztályban a gimnáziumban görögöt tanultak, míg a többi iskolában ezt az időt a reáltárgyakra fordították. Az első idegen nyelv oktatása kompromisszumos megoldással a II. osztályban kezdődött.³⁴² Minden típusban tanították az éneket. A felső tagozatban a lányok és a fiúk oktatásában a tanterv csak a testnevelésnél tért el. A reform reálgimnáziumhoz képest a reálgimnáziumban magasabb volt az idegen nyelv órák száma, és általában emelkedett az óraszám.

A női felsőiskola és a többi középiskola (főként a reálgimnázium) között az oktatott általános tárgyak tanterve nagyon hasonlított. Az alsó tagozat megegyezett a reálgimnáziuméval.

Az idegen nyelvoktatásnak kezdete a női felsőiskolában is a második osztályba került. Azt az időt, amelyet a C típus a második idegen nyelv tanítására fektetett, a női felsőiskola a „nőies tárgyak” oktatására fordította (lásd XXII. és XXIII. táblázat).³⁴³ A 10. ábra mutatja, hogy a két iskolatípus között a képzés arányait tekintve a különbség nem volt jelentős. A reálgimnázium C típusában a latin nyelv tanítására „fordított időt” a női felsőiskola a női tárgyak, illetve a készségtárgyak oktatására használta.³⁴⁴ A női felsőiskolában a korábbi óratervhez viszonyítva arányait tekintve megnövekedett a reál tárgyra és a matematikára fordított óraszám, az idegen nyelvek tanítására ellenben kevesebb idő maradt.³⁴⁵

³⁴¹ A tanároknak a bánásmód során differenciálniuk kellett a két nem között, de nem szükségtelenül. A megkülönböztetés főképpen a testnevelésre és a kézimunka oktatására vonatkozott: előírták a szegregált oktatást, és teljesen eltért a tananyag. A kézimunka órákon a lányok kizárólag varrni tanultak, míg a fiúk — a német középiskola tantervének hatására — a mai technika oktatásnak megfelelő képzésben részesültek. A rajzoktatásban is voltak különbségek. E tárgytól eltekintve a differenciálás minimális volt, inkább a részletekre vonatkozott. (FLICH, 1996. 25–27.)

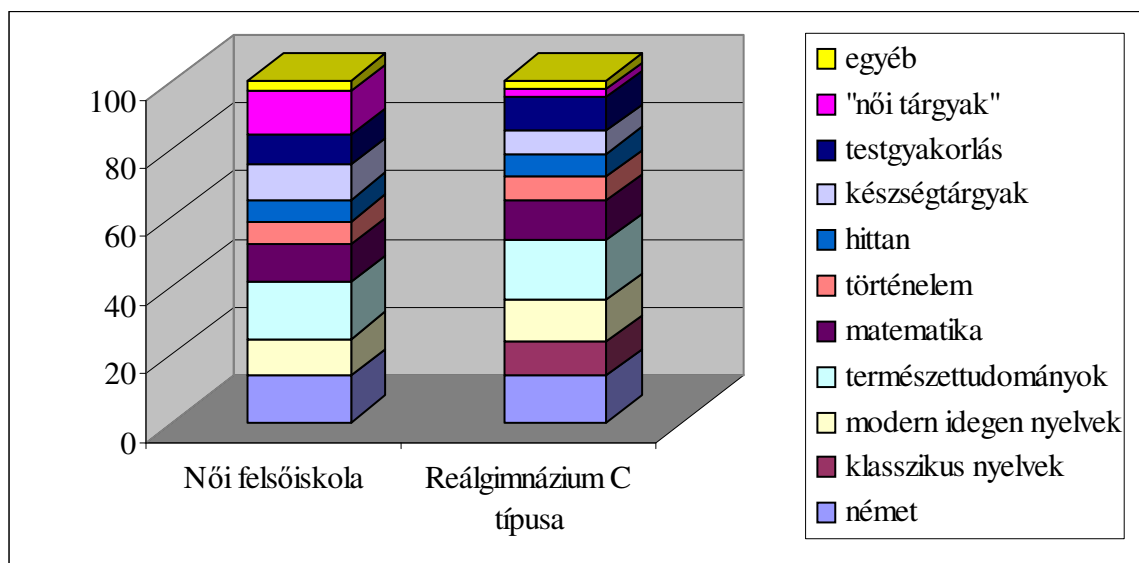
³⁴² A szociáldemokraták a III. osztály mellett érveltek, míg a többi párt az I. osztályban való kezdésnél maradt volna.

³⁴³ Ezek tanterve alapján véve nem változott. A VII. osztályban tanították a gyermekápolást. A VIII. osztály anyagában továbbra is helyet kapott az egészségtan és a jogi ismeretek, valamint szerepelt mindaz, amit a lakással és az otthonnal kapcsolatban az életben hasznosítani lehetett: milyen lakások vannak, melyek az előnyei, hogyan lehet berendezni őket stb.

³⁴⁴ Az ábrán – ahogy eddig is – a kézimunka a „női tárgyak” között szerepel.

³⁴⁵ Uo. 24.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 133.

10. ábra. A középiskolai törvényben szereplő leány-középiskolai típusok óratervének összevetése (1928, %)

Az 1928/29-es tanévre vonatkozó statisztikai adatok azt mutatják, hogy a leányok több mint kétharmada (68,5%) a reálgimnáziumot választotta. 8,9%-uk tanult gimnáziumban és mindössze 4,5%-uk női felsőiskolában. Ebben az iskolai évben 14 329 leány járt középiskolába, míg a fiúk száma ennek két- és félszerese, 36 533 volt.³⁴⁶ A lányokat tehát a teljes végzettséget adó iskolák vonzották, amelyekben a fiúk és a lányok oktatása csak csekély mértékben tért el egymástól. Hogy a leány-középiskolák száma az egyes típusok szerint hogyan oszlott meg, arra 1934-ből rendelkezünk adatokkal. Ebben az évben Ausztriában a két szövetségi nevelőintézet és a koedukált intézmények mellett csak nem állami intézmények működtek: 2 humanista gimnázium, 12 A típusú, 2 B és 31 C típusú reálgimnázium, valamint 8 női felsőiskola.³⁴⁷ A második leánygimnáziumot az orsolyiták alapították Grazban 1930-ban.³⁴⁸ A tagadhatatlan mennyiségi fejlődés ellenére a leány-középiskolák száma a fiúkéhoz viszonyítva alacsony volt, körülbelül a negyede. Figyelembe kell venni azonban, hogy a lányok megközelítőleg 40%-a fiú-középiskolákba járt.³⁴⁹

A törvényt követően, az ország gazdasági helyzetének megszilárdulása következtében, folytatódott a leány-középiskolai szektor lassú államosítása.

1927-ben a *Nemzeti Tanács* úgy határozott, hogy minden tanárt állami státusba kell átvinni. A megvalósítást 1928. április 1-jén kezdték el. Ekkor az állam a szükséges létszámnak már csak a 75%-át akarta átszervezni. A döntés előnye volt, hogy az intézményeknek nem kellett évente támogatásért

³⁴⁶ Összevetésként e két szám 1919/20-ban 34 210 és 7 424 volt.

³⁴⁷ FLICH, 1996. 28.

³⁴⁸ BREHMER, SIMON, 1997. 323.

³⁴⁹ ENGELBRECHT, 1988. 145–146.

folyamodniuk. Az átvétel a szolgálati idő szerint történt, de a *Mädchenmittelschule* egyesület kérésére az iskolák rászorultságát is figyelembe vették. A kimaradó iskolák támogatást kaptak. A rendelkezés nem érintette a felekezeti iskolákat, akik eseti készpénztámogatásban részesülhettek. 1929-ben azonban nyolc szerzetestanárnőt is átsoroltak. A felháborodásra reagálva a miniszter azzal védekezett, hogy ez mindössze a folyamatos intézményi szubvenció egyik formája.

A gazdasági világválság hatására az 1930-as évek elején a támogatás különböző formáit néhány évig szüneteltették. 1931. december 16-án hozott *Abbaugesetz* leépítéseket eredményezett, amelyek főként tanárnőket érintettek. Az általánossá vált ún. osztálytámogatások 1931-től az iskolák fenntartási költségének maximum 57,8%-át érheték el.

Abban az esetben, ha az állami támogatás a költségek felét meghaladta, az iskolaépület és az intézmény összes vagyona állami tulajdonba került. A minisztérium belenézhetett a könyvelésbe, beleszólt a köztisztviselői állások betöltésébe, az igazgató és a tanárok kinevezésébe, és az elbocsátásokhoz is beleegyezésére volt szükség. A magániskolák mozgásterét ezáltal jelentősen korlátozták. Viszonylagos függetlenséget csak a szerzetesrendi iskolák tudtak megőrizni. Egy 1931. február 17-én kelt határozat értelmében ugyanis esetükben a támogatás nem érhetette el az 50%-ot.³⁵⁰

A középiskolai törvénnyel a leánynevelés jogi szabályozása a korábbiaknál magasabb szintre került. A törvény két leány-középiskolai típusról rendelkezett, amelyek a leánynevelés történetének két eltérő hagyományát jelenítették meg. (Érdekes, hogy a humán leány-középiskolai típus, a leánygimnázium, noha ilyen intézmény működött, nem került be a törvénybe.) A női felsőiskolában az oktatás-nevelés női jellegét egyes tárgyak tantervben szereplése biztosította, jogosítványa pedig nem volt teljes körű. A reálgimnázium C típusa ellenben — amely a reform-reálgimnázium utódjának tekinthető — a fiú-középiskoláktól tartalmat és jogosítványokat tekintve alig, illetve semmiben nem különbözött. Ahogy neve is kifejezi, azok egyik változata volt. (Pontosabban azokkal a fiú-középiskolákkal mutatott rokonságot, amelyekben a klasszikussal ellentétben a modern idegen nyelvi képzés volt erős.) A törvény fenntartotta a leány-középiskola intézményét, annak ellenére (vagy épp azért?), hogy az iskolán vagy osztályon belüli koedukáció egyre elterjedtebbé vált.

³⁵⁰ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 89–95.

7. Konzervatív fordulat: az ausztrófasizmus

Az 1930-as évek a konzervatív ideológia és a katolicizmus megerősödését és ezzel együtt a műveltségfelfogás megváltozását hozták. 1933-ban a Dollfuss kormány kiiktatta a parlamentet és lépéseket tett egy korporatív, ún. ausztrófasizta állam létrehozására. Németország ellenében Olaszországgal kereste a kapcsolatot, és Ausztria önállóságának megőrzésén fáradozott. A hatalom mind a szociáldemokratákat, mind a nemzetiszocialistákat illegálisba kényszerítette. Politikai tisztogatás kezdődött az állami hivatalokban, a tanulmányi tanácsokban és a tanárok között. Az oktatásügyben a cél az osztrák kultúr- és állameszme megvalósulása, a régi iskolatípusok felé fordulás, a legfontosabbak még hangsúlyosabbá tétele volt. Márciusban határozatban írták elő a hazafias nevelés kötelezettségét az iskoláknak, anélkül, hogy ezt pontosabban körülhatárolták volna. Áprilisban ismét kötelezővé tették a hittan órát. Az iskolai nevelésnek három szegmensből kellett állnia: a valláserkölcsi, a hazafias és a szociális-néphű nevelésből. Az iskola feladata volt a harckészség felélesztése, amit a testnevelésórákon kellett megvalósítani. Az állam határozottan fellépett a marxista ideológia ellen, azt nemzetközinek és vallástalannak, ezért saját céljaival összeegyeztethetetlennek tartotta.³⁵¹

Az oktatáspolitikai mozgásterét behatárolta az ország súlyos gazdasági helyzete, amely nem engedte meg a középiskolai szektor további expanzióját. Aggasztó állapotokat teremtett a munkanélküli értelmiségek tömege, ezért az oktatáspolitikai a szakoktatás felé próbálta terelni a diákokat. Kurt Schuschnigg miniszter 1934-ben a korábbinál jobban szelektáló iskolarendszer létrehozása mellett döntött. Március 24-én (Z. 9311) újraszabályozta a középiskolák felső tagozatát. Eszerint a fiúk oktatását két iskolatípus szolgálja: a nyelvi-történeti orientációjú gimnázium és a természettudományi-matematikai jellegű reáliskola. A népszerű reálgimnázium megszűnt, mint önálló intézmény.³⁵² A lányok integrációját Schuschnigg helytelenítette, oktatásukat külön iskolatípusokban képzelte el. Ilyen volt az újonnan létrehozott nyolcosztályos felsőliceum (*Oberlyzeum*), amelynek bevezetése már 1927-ben is felmerült. A női felsőiskola megmaradt, az oktatáspolitikai nőnevelési eszményének leginkább megfelelő iskolatípusnak tekintette. Célja azokra a feladatokra való felkészítés volt, amelyek természetüknél fogva — mind a családban, mind a társadalomban — a nőkre hárultak. Ezt szolgálták az ún. háztartási és életgazdasági szakok (*haus- und lebenswirtschaftliche Fächer*). Társadalmi szerepe a nők éretté tétele volt. Célja, hogy a nők

³⁵¹ FLICH, 1996. 28–29.; GRUBER, 1993. 70–71.

³⁵² A gimnázium egyik típusa lett, ahol a görög helyett elő idegen nyelvet lehetett választani, és ábrázoló geometriát sem tanítottak.

tudatosabban és felelősségteljesebben lássák el feladataikat. A két leány-középiskola működhetett közös I–II. osztállyal.

A középiskolai típusok számának redukálásával nemcsak a kínálat csökkent, hanem az átjárhatóság is nehezebbé vált.³⁵³ Az egyes iskolatípusok tantervét vizsgálva megállapítható — meglepő módon — az idegen nyelvi oktatás bővülése.³⁵⁴

Az új műveltségfelfogás jegyében készült el 1935-ben az új tanterv. Kimondta: a fiúk és a lányok nevelése közös alapon áll. Továbbra is a nemek egyenjogúságából indult ki, de szó sem volt egyenlővé tételükről. A nő és a férfi tradicionális szerepét hangsúlyozta, kiemelve a nő különösségét. E felfogás szerint a nevelésnek tükröznie kellett a nemek sajátosságait. A nő elsődleges feladata volt, hogy — férjét kiegészítő és nemesítő — hitves és anya legyen. Áldozatot tudjon vállalni másokért, szolgálni tudja szűkebb és tágabb környezetét. A nő értékhordozó és értéktovábbító szerepe is előtérbe került: feladata lett, hogy példát mutasson a hit gyakorlásában, erkölcsös életet éljen, ápolja a hazai (nemzeti) értékeket, szokásokat, kultúrát.³⁵⁵ A nőt azonban nem akarták ismét a családi tűzhelyhez kötni, mert a *„nő az utóbbi időben messzire tört elő, saját kárára és a közösség hátrányára, de hogy most kizárólag a házban legyen helye, az ugyanúgy értelmetlen.”*³⁵⁶

Az 1928. évi tanterv több eleme megmaradt, az újítás főleg az ideológiai célokra alkalmas tárgyakat érintette. Ilyen volt a német, a történelem, a bevezetés a filozófiába, valamint a testgyakorlás, amelyen — az utolsó osztályban — népi gyermekjátékokat tanultak. Az iskolai testnevelés premilitáns jellege felerősödött. Ez utóbbi a lányok óráira is vonatkozott (sorgyakorlatok bevezetése).³⁵⁷

A felsőliceum tantervét (vö. XXIV. táblázat) a gimnáziuméhoz igazították. Szervezetét és célkitűzéseit tekintve lényegében a reálgimnázium C típusát követte.³⁵⁸ A női felsőiskola tanterve a korábbtól leginkább a nyelvoktatásban tért el (vö. 10. és 11. ábra).³⁵⁹ Az általános

³⁵³ A középiskolai törvény több lehetőséget hagyott erre, valójában azonban csak kevesen éltek velük.

³⁵⁴ Az idegen nyelvi oktatás kezdete visszakerült az első osztályba, amely három következménnyel járt: a felső osztályokban a terhelés csökkent, be lehetett vezetni egy újabb nyelv oktatását és nagyobb lett a szelekció. A reformmal a gimnáziumban és a felsőliceumban három, a reáliskolában és a női felsőiskolában — a korábbinál magasabb óraszámban, illetve az eddigi egy helyett — két idegen nyelvet tanítottak. A reáliskolát kivéve már az alsó tagozatban két idegen nyelv szerepelt a tantervben, szinte lehetetlenné téve az átlépést az alsó középfokú iskolából, a *Hauptschuléből*. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 135–137.; ENGELBRECHT, 1988. 282–283.)

³⁵⁵ FLICH, 1996. 29–33., 35.

³⁵⁶ Idézi FLICH, 1996. 32.

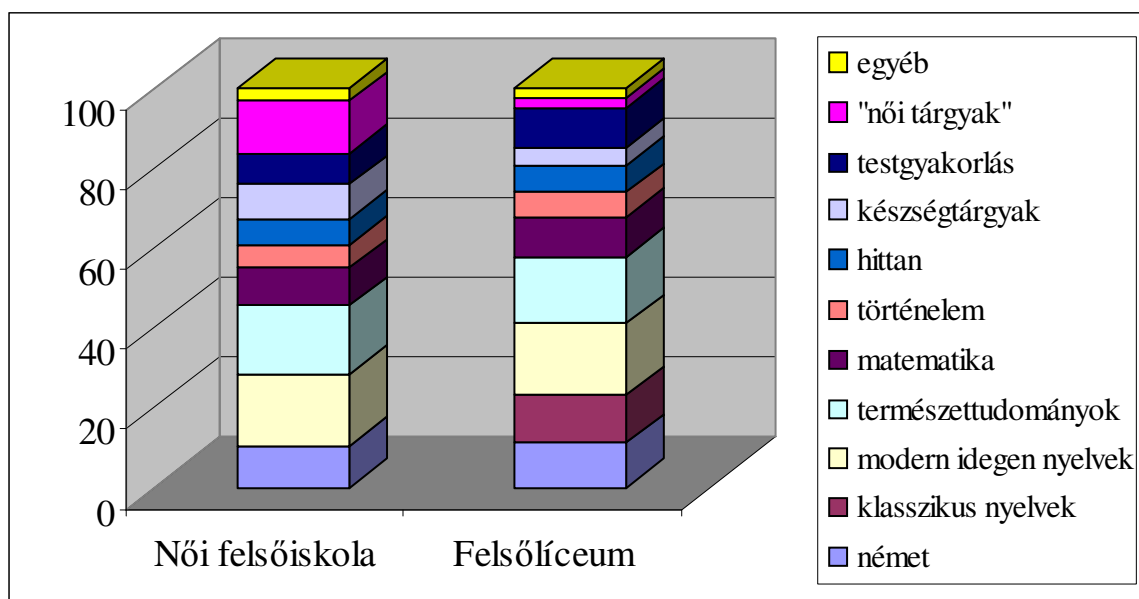
³⁵⁷ ENGELBRECHT, 1988. 284.

³⁵⁸ Az új reálgimnáziumi ágtól legfőképp a harmadik idegen nyelv oktatásának kezdetében különbözött. (Először a diákok franciát vagy olaszt tanultak, majd a III. osztálytól latint, az V-től angolt.)³⁵⁸ Ennek érdekében a tárgyak nagy részének óraszámát némileg csökkentették. A tantervben is kevés volt az eltérés: néhány (főként módszertani) megjegyzés a német, a polgári ismeretek, a biológia, az egészségtan oktatás kapcsán, illetve a katonai nevelés hiánya. A tanterv lehetővé tette, hogy akik gyakorlatiasabb képzésre vágnak, a negyedik osztály elvégzését követően a női felsőiskolában folytathassák tanulmányaikat.

³⁵⁹ Az idegen nyelv órák számának növekedése leginkább a német- (8 óra) és a matematikaoktatás (4 óra), valamint a gyermekápolás és a testgyakorlás rovására (3–3 óra) következett be, de egyórás csökkenést további

tárgyak tananyaga a két leány-középiskolában alapján megegyezett. Különbségek azonban továbbra is adódtak.³⁶⁰

11. ábra. Óratervi arányok a női felsőiskolában és a felsőlíceumban (1935, %)

A felsőlíceumot a szülők kezdetben — már az elnevezés okán is — bizalmatlanul fogadták. A már bevált női felsőiskolákban ezért emelkedett a tanulólétszám,³⁶¹ sőt az intézmények száma 1937/38-ra 15-re nőtt. Ehhez az új jogosítványok is hozzájárulhattak. 1934-től a női felsőiskolai végzettség továbbtanulásra jogosított minden latint nem kérő egyetemi szintű tanárszakon (matematika, fizika, kémia, biológia, torna, ének), a műszaki egyetemek kémia-műszaki karain, a pénzügyi főiskolákon, valamint az állatorvosi és a gyógyszerész képzésben.³⁶² Felsőlíceumok száma azonban gyorsan nőtt (1937/38-ban 26), és hamar meghaladta a női felsőiskolákét. 1937/38-ban a középiskolai leánytanulók majdnem 39 %-a állami fiú-középiskolába járt. Ez az arány tehát annak ellenére nem módosult (bár nem is növekedett), hogy a minisztérium legszívesebben csak különleges esetben engedte volna meg.³⁶³

négy tárgynál megállapíthatunk. A kémia- és a kézimunkaoktatás nyert az új tantervvel. A női felsőiskolában a hazafias ismeretek (*Vaterlandskunde*) órán jogi tudnivalókat is átadtak. A biológia órán elsősegélyt és betegápolást is tanítottak, a kémia órán a háztartástanra és a táplálkozásra is ki kellett térni. A VII. osztályban az ének az óvónői pályára készített elő. A női felsőiskolában a gyermeknevelés tananyag kiegészült a csecsemő- és gyermekbetegségek, valamint a serdülő lányok ápolásának tárgyalásával. A gyermekápolás külön tárgy lett. A főzés és a háztartástan oktatója a tananyag kiválasztásában a korábnál nagyobb szabadságot kapott. (Vö. XXVI. táblázat.)

³⁶⁰ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 138–139.; FLICH 1996. 34–35.

³⁶¹ FLICH, 1996. 35.

³⁶² MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 134.

³⁶³ ENGELBRECHT, 1988. 285.

A leány-középiskolák számának emelkedése tehát folytatódott. Az új alapítások továbbra is kiváltképp a női szerzetesrendeknek voltak köszönhetők.³⁶⁴ A megszorító intézkedések az új rendszerben is folytatódtak, és az oktatásügy területén főként a leányiskolákat érintették súlyosan.

A 90, majd 85%-os tanári fizetés-kiegészítés 1920-ban elkezdett folyósítását az 1932/33-as tanév végén beszüntették. Az állami támogatás csökkentése következtében az iskolák fenntartási költségüket a tandíj növelésével akarták előteremteni.³⁶⁵ Erre a lépésre még az állami intézmények is rákényszerültek. A családok a növekvő terheket egyre kevésbé tudták vállalni, és mivel a fiúk oktatására hagyományosan több pénzt szántak, elsősorban a lányok iskoláztatásán spóroltak.

Folytatódtak a leépítések. 1933-ban határozat (*Doppelverdiener-Verordnung*) mondta ki, hogy minden olyan közszolgálati státusban lévő nőt el kell bocsátani, akinek a férje is az, és közös jövedelmük meghaladja a 340 Schillinget. Ezt a rendelkezést a tartományok is átvették, és igen sok tanárnőt érintett. A leány-középiskolai tanárok 51%-a állt 1935-ben közszolgálatban. Az intézkedés következtében 1937-re ez az arány 43%-ra mérséklődött. 1933 közepe óta egyes tartományokban (Tirol, Voralberg, Salzburg és Felső-Ausztria) ismét életbe léptették a tanárnői cölibátust, vagyis kötelezték a tanárnőket, hogy házasság esetén önként kilépjenek az állami jogviszonyból. Azok, akik a házasság előtt 10 évet tanítottak 60 éves koruktól, illetve özvegységük vagy rokkantságuk esetén, nyugdíjra voltak jogosultak. A különféle intézkedések nagy felzúdulást váltottak ki. 1934. február 2-án az *Osztrák Nőegyesületek Szövetsége* a bécsi tanulmányi tanács, köztisztviselői, tanárnői szervezetek, a szülők és a fenntartók részvételével tiltakozó gyűlést szervezett. Eredményt azonban nem tudtak elérni.

A nők hátrányos helyzete már a munkába állásnál megmutatkozott: a pályakezdő állástalan tanárok között másfélszer annyi volt a nő, mint a férfi.³⁶⁶ A tanárnők szinte kizárólag leányiskolákban tanítottak, mivel 1930 és 1937 között koedukált osztályokban vagy fiú-középiskolákban csak a tankötelezettségi kor betöltéséig taníthattak.³⁶⁷

Az ausztrófasiszta oktatáspolitikai középiskolai leánynevelés kialakult rendszerén lényegét tekintve nem változtatott. Hiszen megmaradt a női felsőiskola, a reálgymnázium C típusát a tőle tartalmilag nem sokban különböző felsőlíceum váltotta fel, és a koedukáció is

³⁶⁴ Az 1937/38-as tanévben az iskolák fenntartók szerint a következőképpen oszlottak meg: 1 állami, 3 városi, 22 szerzetesi, 1 evangélikus egyházközségi, 16 egyesületi. Megtörtént a nem állami szektor jogi helyzetének rendezése. Az 1934. évi határozat szabályozta a magániskolák helyzetét, nyilvánossági jogukat. A Szentszékekkel kötött ugyanezen évi konkordátum pedig a katolikus iskolák nyilvánossági jogát rendezte. (MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 141., 138.)

³⁶⁵ 1933-ban eltörölték ugyanis azt a korábbi rendelkezést, amely szerint az állami iskolák tandíjánál magasabb összeget nem kérhetnek.

³⁶⁶ Pl. 1932/33-ban 2 050 nő és 1 430 férfi.

³⁶⁷ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 90–95.; ENGELBRECHT, 1988. 145–146.; FLICH, 1996. 35–36.

hasonló kereteket öltött mint korábban. A jogi szabályozás a parlament kiiktatásával rendeleti szintre süllyedt vissza. Az új nőnevelési eszmény a két leány-középiskolában a tantárgyi struktúrát és arányokat nem befolyásolta lényegesen. A változásokat a részletekben, magában a tananyagban kell keresni. Tartalmi szempontból a fiú- és a leány-középiskolai oktatás között a különbség tehát a korábbi tendenciákkal ellentétben növekedett.

8. Anschluss a német oktatási rendszerhez

A Schuschnigg-kormány erőfeszítései ellenére nem tudta Ausztria önállóságát megőrizni. Az ország 1938. március 13-án a német katonai invázió hatására — több-kevesebb lelkesedéssel — csatlakozott a Harmadik Birodalomhoz. Ez automatikusan a nemzetiszocialisták hatalomra kerülését jelentette, a többi pártot, politikai szervezetet betiltották. Mivel az iskolát politikai eszköznek tekintették, feladata a nemzetiszocialista emberré nevelés lett, néhány héten belül pártfunkcionáriusokat helyeztek az oktatásügy élére. A tisztogatás 1938 nyarán intézményi szinten is megvalósult különösen a középiskolákat és a felsőoktatást érintve. Minisztériumi tisztviselők, tanügyigazgatók mellett igazgatóknak és tanároknak is meg kellett válniuk állásuktól. Elbocsátották vagy nyugdíjazták őket, volt, akit koncentrációs táborba deportáltak. A tisztogatás nem csak a zsidókat érintette, hanem mindenkit, aki „politikailag megbízhatatlannak” minősült. Az eljárást megkönnyítette, hogy visszamenőleg meg lehetett semmisíteni a kinevezéseket, illetve idő előtt nyugdíjazni lehetett. A megmaradt tanároknak ideológiai tanfolyamokon és gyűléseken kellett részt venniük. Az intézkedések következményeként a nemzetiszocialista oktatáspolitikai teljes megvalósítása nem ütközött akadályba. Az oktatásirányítás szervezete teljesen átalakult. Az oktatási minisztérium 1938 májusában először a bel- és kulturális ügyi minisztérium egyik osztálya lett, majd 1940 júniusában fel kellett oszlatnia önmagát. Feladatait részint a birodalmi oktatási minisztérium, részint az egykori Ausztria területén létrejövő új közigazgatási egységek vették át. A tanügyigazgatás alsóbb szintjeit a változás nem érintette.

Ausztria megszűnésével a megkötött nemzetközi egyezmények, így az 1934-es konkordátum is, érvényét veszítették. Ezzel megnyílt a lehetőség az egyházellenes intézkedések előtt. Az osztrák nemzetiszocialisták többsége kimondottan antiklerikális beállítottságú volt, és következetesen ki akarta szorítani a hit minden megnyilvánulását az iskolából. Megkezdődött az iskolák államosítása,³⁶⁸ a fészületek helyére a Führer képe került,

³⁶⁸ Ez a lépés leginkább a leányiskolákat érintette: a leány-középiskolák 26,8%-a volt felekezeti intézmény, amelyekbe a tanulók 15%-a járt. (ENGELBRECHT, 1988. 308.)

a hittanórákat a „Dicsértessék ...” helyett (előtt) a „Heil Hitler!”-rel kellett kezdeni, 1938 októberében betiltottak minden vallásos rendezvényt az iskolában (misét, áhítatot, imát stb.). Papok és szerzetesek nem taníthattak világi tárgyakat, s gyakorlatilag megtiltották a felekezeti egyesületi tagságot stb. Az államosítás több lépcsőben történt. Volt, amelyik iskolában már 1938 őszén nem engedték a tanévnyitást, máshol egyelőre csak a nyilvánossági jogot vonták vissza. Az üresen maradt iskolaépületekben általában állami iskolákat nyitottak. Több városban ugyanis eddig középiskolai szinten csak felekezeti iskola működött. A hittanórákat lépésről lépésre beszüntették: először az óraszámot csökkentették, majd felmentést lehetett kérni, később délutánra helyezték, majd megszüntették az osztályzást, és külön jelentkezni kellett rá. Arra törekedtek, hogy papok helyett világiakat alkalmazzanak. A szerzeteseket teljesen kitiltották az iskolákból, nem taníthattak többé (sőt még tanárképzőkbe sem járhattak). A párt célja az volt, hogy a vallásnak az ifjúságra gyakorolt befolyását a hittanórák betiltása nélkül minimalizálja. Attól tartott ugyanis, hogy a hittanórák eltörlése tiltakozáshoz vezet. A katolikus egyház pedig ezzel — hiszen elsősorban vidéken eleve nagy volt a befolyása — erősítene helyzetén.

A nemzetiszocialista felfogás szerint a nevelés és az oktatás állami feladat. Ezért nemcsak a felekezeti iskolákat érintette az államosítás, hanem a magán és az egyesületi intézményeket is. Utóbbiak olykor még üdvözölték is a döntést. A községek is sokszor támogatták iskoláik államosítást, örülve, hogy a fenntartási költségektől megszabadulnak. Mindez persze burkoltabban történt: először a nyilvánossági jogot vonták meg, majd feloszlatták az egyesületet, vagyonát pedig átvette az állam. A közvélemény szociális szempontból sokszor még egyet is értett döntéssel. Jelentősebb felzúdulás általában csak neves, reformpedagógiai programmal működő iskoláknál történt.

A tanárok helyzete a felekezeti, egyesületi és magániskolák felszámolásával, illetve államosításával romlott. A nem állami iskolákban dolgozó tanárnőkre ugyanis eddig nem vonatkoztak a korlátozó rendelkezések. Most sokukat nem vették át, mert a családi jövedelem meghaladta az előírt maximumot. Ez vonatkozott mindazokra, akiknek férje nyugdíjra jogosult közszolgálatban állt. 35 éves kor lett a végleges kinevezés feltétele, és a nők a férfiakkal — porosz mintára — 10%-kal alacsonyabb fizetést kaptak. 1939-ben a középiskolákból csak két magánintézmény maradt. Az államosítás következtében az iskolák telítődtek, kollégiumokból pedig hiány mutatkozott. Leány-középiskolákból sem volt elegendő. Bécsben pl. 12 leány-középiskolát szüntettek meg, ezek közül öt nem volt felekezeti. Egyetlen pozitívumnak az iskolahálózat jobb regionális eloszlására való törekvést lehet tekinteni. Figyelmet fordítottak arra, hogy iskolahiányos területeken új oktatási intézményeket nyissanak.

A harmadik átfogó intézkedéssorozat a zsidókra irányult. Ebben az osztrák tartományban keményebbek és következetesebbek voltak, mint másutt a birodalomban. Ennek történelmi okai is lehettek: egyes politikai szervezetekre a XIX. század végétől jellemző volt az antiszemitizmus, amely azonban az 1920-as években alábbhagyott. A tanároknak és a professzoroknak esküt kellett tenniük az új rendszerre. A nem árják azonban nem esküdhetek, így nem is taníthattak tovább. 1938 májusában a *Neuordnung des österreichischen Berufsbeamtentums* kibocsátásával a zsidók eltávolításának jogi alapja is lett. Akiket a zsidó iskolák nem tudtak alkalmazni, azokat nyugdíjazták. Csak a bécsi leányközépiskolákból 45 állami és 11 nem állami státusban lévő tanárt küldtek el. Ugyanilyen kirekesztő jelleggel léptek fel a zsidó tanulókkal szemben is. Az egyetemeken 1938 tavaszán nem iratkozhattak be, a középiskolákban pedig egy 1938. április 27-i utasítás szerint el kellett választani őket a többiektől, illetve külön intézetekbe irányítani.³⁶⁹ A következő tanévtől már csak saját iskoláikba járhattak, ahol csak zsidó tanárok taníthattak. A zsidó iskolákba járók létszáma nem érte el a középiskolások számának 2%-át. (A felsőoktatási intézmények szinte mindegyikébe egyáltalán nem is jelentkezhetek.) 1939 őszén elkezdődött a zsidók deportálása. Az oktatási intézményekre lassan nem is volt szükség: 1942. június 30-án az egész birodalomban minden zsidó iskolát bezártak.³⁷⁰

A politikai változással döntő szervezeti reformra is sok került. Ezt az osztrák nemzetiszocialisták kezdetben erősen ellenezték, ők ugyanis a szellemiség átvételét tekintették lényegesnek. A tervek megvalósítása ellen azonban csak részsikereket tudtak elérni. 1938. június 10-én megszületett a határozat a német iskolarendszerhez történő igazodásról.³⁷¹ Legnagyobb változások a középiskolai szektorban történtek. A Német Birodalomban 1937/38-ban elkezdett ún. újjászervezést (*Neuordnung des höheren Schulwesens*) — a hagyományokat figyelmen kívül hagyva — az osztrák területekre is kiterjesztették. A középiskola elnevezése is megváltozott a németországi szóhasználat szerint (*Mittelschule* helyett *Höhere Schule*). Az intézmények nyolcosztályosak maradtak, de az egyes tagozatok — Ausztriában merőben szokatlanul — 5, illetve 3 osztályból álltak. A fiúk 1938/39-től az *Oberschule für Jungen* (fiú felsőiskola) és a gimnázium között választhattak, míg a lányok oktatását egy iskolatípus, az *Oberschule für Mädchen* (leány felsőiskola) szolgáltatta. Hat év után a tanulók dönthettek, a nyelvi vagy a háztartásni tagozaton tanulnak-e

³⁶⁹ Az izraelita felekezetű tanulók részére már 1934-ben megkezdődött a párhuzamos osztályok szervezése. Ausztriát a lépésért antiszemitizmussal vádolták. A rendelkezést vallási okokkal indokolták: a felekezeten kívülieket és a zsidó vallásúakat azért különítik el, hogy ne zavarja őket a kötelező katolikus vallásgyakorlat. Az evangélikusok azonban gyakran együtt maradtak a katolikusokkal. (FRIEDRICH, 1988. 302.)

³⁷⁰ ENGELBRECHT, 1988. 304–316.

³⁷¹ A *Hauptschule* intézményét, valamint a népiskolai és a *hauptschulei* tanárképzést viszont az egész birodalomban bevezették. (FRIEDRICH, 1988. 319., 322.)

tovább. Előbbit választók a második és a harmadik idegen nyelv oktatását ekkor kezdték meg.³⁷² A leányiskolák élére férfi igazgatók kerültek.

A reform főleg a lányokra nézve volt hátrányos. A rendelet szerint a nemek közös iskolai nevelése ellentmond a nemzetiszocialista nevelési elveknek. Ha a lányok kivételesen fiúiskolákba jártak, akkor ezekben a leányiskolák tanterve szerint külön osztályokban kellett oktatni őket. Lányokat — az 1939. május 8-i miniszteri határozat értelmében — csak egészen kivételes esetben (amennyiben nem volt a közelben leányiskola, leányosztály indítása pedig lehetséges volt), miniszteri engedéllyel lehetett felvenni gimnáziumba.³⁷³ Ennek eredményeképp a közös középiskolákba járók aránya 1942/43-ra 22%-ra esett vissza.³⁷⁴

A középiskolában továbbra is — viszonylag jelentős — tandíjat kellett fizetni, és fennmaradt a felvételi is. Feladatává tették, hogy az ifjúságot állandó tanulással és vizsgákkal olyan érettségi fokra emelje, amely képessé teszi különleges teljesítmény elérésére. Ezt a célt azonban — úgy vélték — csak akkor teljesítheti, ha megfelelően szelektál, de nemcsak a szellemi képességek, hanem a fizikaiak alapján is. A tudományos képzés háttérbe szorult.³⁷⁵

Habár a lányok és a fiúk oktatásában néhány tárgy megegyezett (német, történelem, földrajz, zene, angol, illetve a filozófia hiánya), mégis inkább a különbség érvényesült.³⁷⁶

A nemzetiszocialista elképzelés szerint — ahogy fentebb már említettük — a nő feladata elsődlegesen az, hogy gyermekeket adjon a népnek. Egyfajta út számított igazán elfogadhatónak: az anyaság, erre kellett felkészítenie az iskolának.³⁷⁷ Az egyedülálló nőket is a népközség szolgálatába állították, nekik női specifikumnak megfelelő hivatást kellett választaniuk. A tudományos és világnézeti tárgyakat ezért csak azzal a céllal oktatták, hogy a női tárgyakat szellemileg alátámasszák, hogy a lányok a praktikus dolgokat megértsék, s hivatásukban jobban helyt tudjanak állni. Kevésbé volt tehát elvont a képzés, inkább a gyakorlati ismeretek szerepeltek, mindaz, amire egy anyának vagy egy feleségnek szüksége lehet a jövőben. Mindez különösen hangsúlyosan jelentkezett a háztartási ágba, de a korábbiaktól eltérően — korlátozottan — a nyelvi ágba is érvényesült. A *Fächer des Frauenschaffens* összefoglaló néven illetett tárgyakat csak a háztartási típusban tanították. A VI. osztályban a háztartástan óra keretében pénzügyi ismereteket oktattak. A VI–VIII. osztályban a

³⁷² A fiúk számára a felsőbb osztályokban a matematikai-természettudományi, illetve nyelvi ág között kínáltak választási lehetőséget.

³⁷³ FLICH, 1996. 39.; ENGELBRECHT, 1988. 316., 319–320.; MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 99.

³⁷⁴ A gimnáziumok számát egyébként erősen leredukálták: 52-ből 16 maradt meg. Csak ott lehetett gimnáziumot működtetni, ahol felső iskola is volt. A gimnázium hagyományos klasszikus műveltséget adott: a latin oktatást az I., a görögöt a III., az angolt pedig az V. osztályban kezdték meg. (MIKULA, 1997. 248.)

³⁷⁵ A tanterv rövidítésével, az óraszámok csökkentésével időt akartak hagyni a test, a jellem, az akarat, a döntéskészség erősítésére, illetve fejlesztésére. A tantárgyak súlyozásánál, valamint a tananyag kiválasztásánál politikai szempontok érvényesültek. Az értékeket és normákat a párt határozta meg, az oktatás fundamentumának a nemzetiszocialista ideológia adta. A legfontosabb tárgy a német, a történelem és a földrajz lett.

³⁷⁶ A matematikában és a természettudományi tárgyakban vagy a biológiában például jelentősen eltért a tananyag. A latin csak a leány felsőiskola nyelvi tagozatában szerepelt, mint választható tárgy, ezzel szemben mindkét fiú-középiskolában oktatták.

³⁷⁷ Vö. GUGLER, 1997. 274–284.

lányoknak egy-egy hónapot el kellett tölteniük egy csecsemőotthonban, egy óvodában és egy családnál.³⁷⁸ Ezt a gyakorlati foglalkozást sokan kritizálták, mert megakasztotta a tanítás folyamatát. A VIII. osztályban ezért a nyárra helyezték. Amennyiben a két ág óratervét összevetjük, az említetteken túl (idegen nyelv órák, illetve női tárgyak) a testnevelés és a művészet vonatkozásában állapíthatunk meg különbséget. Nem egyeztetett a matematika tanterv sem.³⁷⁹ (A leány felsőiskola óraterve a XXVI. táblázatban.)

Az újjászervezés három év alatt lezajlott. 1940-ben a *Die Organisation des Unterrichts an den Höheren Schulen im Kriege* c. rendelettel a tagozódást a felső osztályokban megszüntették, helyette — osztályokon belül — ún. munkacsoportokat lehetett kialakítani. Az említettek mellett középiskolák közé tartoztak a korábbi osztrák szövetségi nevelőintézetekből átalakított ún. nemzetpolitikai nevelőintézetek (*Nationalpolitische Erziehungsanstalt*), amelyekből egy volt leányiskola. Közvetlenül a birodalmi oktatási minisztérium alá tartoztak. A tanterv a német felsőiskoláét követte, de még hangsúlyosabb volt a testnevelés. Az intézmények célja az új politikai vezetőréteg (ki)képzése volt. Pártiskolák (ún. *Adolf-Hitler-Schulen*) alapítására az Ostmark területén nem került sor, noha léteztek ilyen tervek.³⁸⁰

1940/41-ben 31 állami *Oberschule für Mädchen* állt fenn. Az egyetlen magániskolát, a Komensky iskolaegyesület cseh nyelvű intézményét, ebben az évben szüntették meg. Nyolc, majd hét *Oberschule für Jungen*-ben indítottak leány párhuzamos osztályokat. Koedukált osztályok azon településeken lehettek, ahol leány felsőiskola nem működött. Számuk főleg a bombázások hatására növekedett meg.³⁸¹

A második világháború kitörése nemcsak a fiúkat, hanem a lányokat is elvonta a tanulástól. Aratásnál segítettek, gyárakban dolgoztak, híradóknál működtek közre, betegeket gyógyítottak stb. A háborús években szabályozott iskolalátogatásról több helyen nem lehetett szó. 1944 végén az ún. *Kinderlandverschickungen* keretében tanárok vezetésével egész alsó tagozatok költöztek vidékre (*Schullager*).³⁸²

A szövetségesek győzelmével Ausztria 1955-ig szovjet megszállás alá került. A német iskolarendszert felszámolták, az 1946. évi átmeneti tanterv az 1927-es középiskolai szervezetet állította vissza.³⁸³ Ismét megengedték a koedukációt, és a lányok képzésére állami leányiskolákat alapítottak. A női felsőiskola intézménye egészen 1962-ig fennmaradt. A koedukációt 1978-ban tették kötelezővé az összes állami iskolában.³⁸⁴

³⁷⁸ FLICH, 1996. 40–41.; ENGELBRECHT, 1988. 321.

³⁷⁹ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 144–145.

³⁸⁰ ENGELBRECHT, 1988. 320–321.

³⁸¹ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 148–149.

³⁸² HUTTERER, 1978. 143.

³⁸³ FLICH, 1996. 41.

³⁸⁴ SIMON, 1996. 34.; FLICH, 1996. 24.

Ausztria függetlenségének elvesztésével — a művészeti oktatást és a hittant érintő minimális óratervi változtatásokkal — bevezetésre kerültek a német leány-középiskolai típusok, a kétféle leány felsőiskola. A leány felsőiskola háztartási ága, ha az óratervi arányokat megvizsgáljuk, az 1925. évi női felsőiskolával rokon. (Az 1935. évi tantervben már magasabb volt az idegen nyelv órák aránya.) A nyelvi ág óraterve ilyen közeli hasonlóságot egyik korábbi iskolatípussal sem mutat. A „nyelvi” jelző ellenére, a nyelvek tanítására fordított idő összevetésben nem volt jelentős. Viszont magasnak mondható a természettudományi órák aránya. (A testnevelés órák aránya mindkét ágba kiemelkedően magas volt.) A náciizmus tradicionális nőideája a fiú- és a leány-középiskolák között az ausztrófasiszta időszakban újra megnövekedett különbség fokozódását eredményezte. Hozzájárult továbbá a koedukáció gyakorlatának visszaszorulásához. Az egysíkesítési folyamat tehát Ausztriában az 1930-as évek közepén megfordult.

III. Svájc

Mielőtt a svájci felsőbb leányiskolai és leány-középiskolai rendszer, illetve a nők felsőfokú továbbtanulásának történetét tárgyalnánk, áttekintést adunk az oktatási rendszer egészéről. A forrásaink adta lehetőségeken belül mozogva az 1930-as évekre koncentrálunk. Erről az évtizedről viszonylag átfogó, komplex kép rajzolható. Segítségével az egyes leányiskolák elhelyezhetők az iskolaszervezet(ek)ben.

1. A svájci oktatási rendszer az 1930-as években

Az ország oktatási rendszeréről általános képet nyújtani nem könnyű vállalkozás. A szövetségi állam mind a 25³⁸⁵ kantonja autonóm oktatásüggyel rendelkezett (és rendelkezik), amely a kantonok történetéhez, nyelvi, vallási, gazdasági és kulturális adottságaihoz, valamint a politikai helyzethez igazodva változott. A szövetségi törvények csak keretjellegűek voltak, és általános elveket tartalmaztak. Központi oktatási minisztérium nem is állt fenn korszakunkban, az e szinten elintézendő ügyeket a belügyminisztérium látta el. A kantonok saját nevelési igazgatósággal vagy osztállyal rendelkeztek (*Erziehungsdirektion*, *Erziehungsdepartement* stb. néven). E irányítási rendszernek, illetve az iskolák demokratikus szerveződésének köszönhetően az oktatásügy a helyi igényekhez rugalmasan igazodhatott.

Svájcban a XX. század első felére diverzifikált oktatási rendszer jött létre, egymásra épülő általános és szakiskolák fonadéka. Az iskolakötelezettség az 1930-as években 6-tól (egyes kantonokban 7-től) 15 éves korig terjedt. A nyugati vidékeken kötelező volt az óvodalátogatás. A gyerekeknek nem csak az oktatás, hanem a tankönyvek és taneszközök ingyenességét is biztosítottak. Ennek volt köszönhető az analfabétizmus teljesen felszámolása. Az elemi iskolák általában 7-9 osztályos intézmények voltak, attól függően, hogy az ismétlő (kiegészítő, továbbképző) osztályok/iskola betagozódott-e vagy sem. Luzernben például ez az elemi IX. osztályának felelt meg, ahol a fiúk naponta részesültek oktatásban, a lányok pedig hetente kétszer női kézimunka órán vettek részt.³⁸⁶

Az elemi iskolákra³⁸⁷ vagy azok IV., illetve a VI. osztályára épültek a középfokú, ún. sekundariskolák³⁸⁸ (*Sekundarschule*). Ez utóbbi volt a jellemzőbb. Ennek megfelelően 2-5, de leginkább hároméves intézményekkel találkozhatunk. Egyes tartományokban (Solothurn,

³⁸⁵ Jelenleg 26.

³⁸⁶ FRANCISCI 1937, 86-87.

³⁸⁷ Basel városában a négy éves elemire.

³⁸⁸ A korabeli magyar szakirodalom sekundarius iskolának is nevezte őket.

Baselland, Aargau) a középfokú iskoláknak — elhelyezkedésükre utalva — körzeti iskola (*Bezirksschule*) volt a nevük.³⁸⁹ Az olasz nyelvterületen *scuole maggori*, a francián *école secondaires* vagy *industrielles* (Neuenburg), másutt *école apprentissage* vagy vidéken *école secondaires rurales* (Genf) nevet viseltek. A tankötelezettséget a középfokú iskolákban is teljesíteni lehetett. Közös jellemzőjük volt, hogy egy vagy két idegen nyelvet is tanítottak bennük, egyiket (egy hazai nyelvet) kötelező jelleggel. A tanári kart egyetemet (illetve annak néhány szemeszterét) végzett pedagógusok alkották.³⁹⁰ Az iskolák célja volt, hogy a később gyakorlati pályákra lépőknek általános műveltséget adjanak. Az intézményekhez — 1–2 éves, nem kötelező — továbbképző tanfolyamok kapcsolódtak. Ezekben a lányoknál a kézimunka oktatáson volt a hangsúly. Léteztek olyan tanfolyamok is, amelyek a középiskolába történő átlépést tették lehetővé. A sekundariskolákhoz szakiskolák is tartozhattak. A felsőbb leányiskolákat (*höhere Mädchen-* vagy *Töcherschule*, illetve ezek francia megfelelői) és a leányinternátusokat is a sekundariskolákhoz sorolták, ahogy általában a reáliskolákat is. Volt olyan kanton, ahol reál- és sekundariskola is működött (pl. Basel vagy Uri). Baselben a reáliskola magasabb rangú volt, ahol osztálytanítás helyett szakrendszerű oktatás folyt. A négyosztályos reáliskolát ugyanitt a lányoknál alsó leányiskolának is nevezték. A legtöbb kantonban azonban a reáliskola maga a sekundariskola volt. A felsőbb leányiskolák több kantonban³⁹¹ az elemi iskola VI. osztályára épültek, és négy- (Glarus) vagy kétévesek (Neuenburg, Genf) voltak. A középfokon a koedukáció nem volt általános, sokszor még a nagyobb városokban is külön fiú- és leányiskolák álltak fenn, amelyekben a tananyag némileg különbözött (pl. természetrajz, kézimunka, idegen nyelvórák száma stb.). A sekundariskolákból szakiskolákban, a tanítóképzőkben³⁹² és a középiskolákban lehetett tovább tanulni.

A középiskolákat két csoportba oszthatjuk. Egyrészt ide tartoztak a humán gimnáziumok, amelyek az elemire vagy az egyik osztályára (III–VI.) épültek, vagy a sekundariskolára, illetve annak valamelyik osztályára. Másrészt ebbe a kategóriába sorolták a technikai és a kereskedelmi iskolákat, amelyekbe szinte kivétel nélkül középfokú iskolából vagy annak valamelyik osztályából lehetett jelentkezni. A tanulmányi idő ennek függvényében változott. A francia nyelvterületen is ugyanezen irányú iskolákkal találkozhatunk: *gymnase classique*, *gymnase scientifique* és *école de commerce*. A középiskolákat volt, ahol kantoniskolának

³⁸⁹ Kerületenként fel kellett állítani minimum egy középfokú iskolát.

³⁹⁰ Ellentétben a tanítóképzőt végzett elemi iskolai tanárokkal. Csak néhány olyan kanton volt, ahol középfokú végzettséget is elfogadtak. Ebben az esetben a képesítő vizsgákon állítottak magasabb követelményeket. A középiskolai tanári vizsgára az egyetemi diploma megszerzését követően lehetett jelentkezni.

³⁹¹ Forrásaink igen szűkszavúak a felsőbb leányiskolákkal kapcsolatban, csak néhány kanton esetén említik őket.

³⁹² Volt, ahol a tanítóképző az elemire épült (Wallis), de nem ez volt a jellemző.

(*Kantonschule*) hívták (Schaffhausen).³⁹³ A középiskolába történő átlépéshez elsősorban a latin (mellette pl. a mértan) tanulmányokban történő lemaradást kellett pótolni. Erre szolgáltak a már említett tanfolyamok, illetve egyes kantonokban a vidéki reáliskolákban latint is lehetett tanulni. Ugyanezzel a céllal létesültek a — Németországban is fennálló — középfokú progimnáziumok. Volt olyan kanton, ahol a középiskolák a progimnáziumokra épültek.³⁹⁴

A középiskolákból az egyetemi képzésbe lehetett továbblépni. Svájcban az 1930-as évek második felében a zürichi műegyetemet, a sankt galleni és a genfi kereskedelmi főiskolát leszámítva hét tudományegyetem működött. Mindegyik intézménybe nőket is felvettek.³⁹⁵

Korszakunk második felére Svájcban tagolt és sokszínű iskolarendszerek jöttek létre, amelyek az egyes kantonokban — a felsőfokú képzést helyenként leszámítva — az oktatás teljes vertikumát lefedte. A kantonok teljes oktatási autonómiája az iskolatípusok elnevezésének különös tarkaságát eredményezte.

2. A leányoktatás középfokú szinttől

Az első felsőbb leányiskolák alapítása

Elemi ismereteken túlhaladó oktatási intézmények a lányok részére Svájcban először a XVIII. században alakultak. Ezek egyrészt a katolikus területeken nyíló szerzetesrendi intézmények voltak, másrészt magániskolák. Az első magán felsőbb leányiskola (*höhere Mädchenschule*) Zürichben jött létre Leonhard Usteri kezdeményezésére. Ezt követte (1786) az aarai iskola. Pestalozzi 1806-ban nyitotta meg Ifertenben — később mintául szolgáló — szemináriummal egybekötött leányintézetét. 1815-ben egyesületi³⁹⁶ iskola nyílt Baselben. Az 1830-as évektől az alapítások sűrűsödtek. 1830-ban a *Baldegger Schwestern* női rend nyitotta meg — ma is működő — leányiskoláját anyaházában (Baldegg). 1834-ben Bernben alakult felsőbb leányiskola, 1838-ban Lausanne-ban (*Ecole supérieure de jeunes filles*), 1839-ben pedig

³⁹³ Egyéb – kevésbé gyakori – iskolatípusokkal is találkozhatunk: reálgimnázium, reálkollégium stb.

³⁹⁴ Zugban ezért a gimnázium és a technikai iskola 4,5, a kereskedelmi iskola 3 éves volt. Graubündenben a kétéves progimnáziumra ötéves gimnázium és négyéves technikai iskola épült. Ebben a kantonban — más kantonokhoz hasonlóan — a kereskedelmi iskolába a sekundariskolát elvégezve lehetett jelentkezni.

³⁹⁵ SÁGHELYI, 1930. 304–316., 392–401.; SPEARE, 1939. 680–682.; SZIRMAI, 1936. 26.

³⁹⁶ A fenntartó egyesület a *Gesellschaft für das Gute und Gemeinnützige*.

Olsbergenben. A XIX. század közepéig több állami intézmény is létrejött (Genf, Neuenburg, Bern, Winthertur, Schaffhausen, Aarau, St. Gallen). Az újonnan alapított *Ingenbohrer Schwestern* szerzetesrend Churban nyitott leányinternátust az 1840-es években, működése azonban elsősorban a szociálisan hátrányos helyzetű rétegek nevelésére, gondozására stb. irányult.

Noha az iskolák alapítói szélesebb társadalmi bázisban gondolkodtak, a felsorolt iskolákat szinte kizárólag a nagypolgárság és a művelt középrétegek gyermekei látogatták. Létrejött tehát a nagyvárosokban egy olyan intézményrendszer, amely kiegészítette a párhuzamos fiúiskolai szektort. Az intézmények neve kantononként különböző volt, de társadalmi merítésük mellett célkitűzéseik és tantárgyaik is hasonlítottak. A lányokat természetes hivatásukra készítették fel. Fontos volt a valláserkölcsei nevelés, az általános képzés, valamint a családi életre és a házimunkára való felkészítés. Ehhez igazodott a tananyag: tanítottak hittant, anyanyelvet és irodalmát, egy vagy két idegen nyelvet (anyanyelvtől függően németet vagy franciát, mellette választhatóan olaszt, angolt, esetleg latint) és női kézimunkát. Jelentőségét tekintve csak ezután következett a matematika, valamint a többi tárgy: a szabadkézi rajz, a reáliák (földrajz, történelem, természetrajz), az ének és olykor a testnevelés. Hetente a tanulók megközelítőleg 26–27 órán vettek részt. Az iskolák ugyanis nem akarták elvenni az időt az otthoni házimunkától. A lányok 14 vagy 15 éves korukban — legalább kétéves középfokú tanulmány után — léptek be a felsőbb iskolákba, és 18–20 évesen hagyták el őket.³⁹⁷

A nőnevelés kiteljesedéséhez a XIX. században Svájcban is sokban hozzájárult a nőmozgalom. Jeles alakjait (pl. Rosette Niederer-Kasthofer vagy Albertine Necker-de Saussure) vagy felsőbb leányiskolai oktató és vezető szerepük, vagy saját gyermekeik nevelésében szerzett tapasztalataik ösztönözték arra, hogy beleszóljanak nevelési kérdésekbe. A leánynevelés reformálásával a világot szerették volna igazságosabbá és erkölcsösebbé tenni. Anyagi indítékok (munkaerő-piaci elhelyezkedési kényszer) eleinte egyáltalán nem játszottak szerepet. A nők és a férfiak — műveltségi — egyenrangúságának elérésére törekedtek. Ez azonban nem a teljes egyenlőséget jelentette minden területen, hanem a természetes nemi különbségekből adódó speciális női tevékenységek felértékelését.³⁹⁸

³⁹⁷ MANTOVANI VÖGELI, 1986. 382–384., 404–407.

³⁹⁸ Uo. 390.

A középszintű leányoktatásban újabb lendületet a XIX. század második fele hozott. Az oktatás évszázada Svájcban az elemi oktatás kötelezővé és ingyenessé tételét, az analfabétizmus teljes felszámolását hozta. A kantonok 1831-től 1874-ig lépésről lépésre bevezették a kötelező népoktatást, amelynek hossza — kantonok szerint különbözően — kb. 6 év volt. Ennek köszönhetően a lányok iskolázottsági foka folyamatosan javult. Az elemi iskolát elvégezve a gyerekeknek ismétlődő iskolákban kellett járniuk. A tankötelezettség általában 15 éves korig terjedt ki. Bevezetése felszínre hozta a fiúk és a lányok közös oktatásának kérdését. Amíg a katolikus körök a gyerekek erkölcsi fejlődését féltették leginkább, addig másokat az a kérdés foglalkoztatta, vajon szellemi fejlődésük, vagy eltérő jövőbeli feladataik nem teszik-e szükségessé a külön oktatást. Az elemi iskolákban — az egyházi/felekezeti fenntartásúakat kivéve — elsősorban anyagi okok miatt megvalósult a koedukáció. A középfokon viszont még sokáig fennmaradt a külön oktatás.³⁹⁹

Egyre több középfokú magán leányiskola alakult. A háttérben két eltérő társadalmi igény tapintható ki. A feltörekvő, számban egyre gyarapodó polgárság leánygyermekait reprezentációs feladatokat ellátni képes feleséggé, valamint megfelelő tudás birtokában lévő anyává akarta nevelni. Szüksége volt ezért olyan intézményekre, amelyek felnövekvő leányaiknak státusuknak megfelelő képzést nyújtanak. A működő felsőbb leányiskolák és leányinternátusok egyre növekvő társadalmi presztízsre tettek szert. A társadalom átstrukturálódásából adódóan a nők számára korábban is létező szociális tevékenységek mellett a század végén elfogadhatóvá lettek a szolgáltatási szektor egyes területei (bank, posta, közigazgatás, iskola) is. A polgári nőideál azonban — amely a nő helyét a családban találta meg — módosulva ugyan, de továbbélt. E társadalmi közegben ezután is az számított természetesnek, ha a nő a hagyományos szerepeket tölti be: feleség, anya, háziasszony. A nemek közötti feladatmegosztást és hierarchiát biológiai érvekkel támasztották alá. Ezen elképzelés szerint a férfi és a nő adottságuknál és természetüknél fogva kiegészíti egymás: a nő emocionális és passzív, míg a férfi racionális és aktív. Mivel a szociális helyzet jelének számított, ha a nőnek nem kell otthon dolgoznia, a kispolgárság körében a házimunkát inkább titkolták. A gazdaság munkaerő szükségletei ellenben növekedtek, így Svájcban a becslések alapján 1882-ben a nőknek már az 52%-a dolgozott. A polgári nőideál hátráltatta a női foglalkozások elismerését. Az ellentétet feloldotta, ha a munkát ideiglenes állapotnak

³⁹⁹ Uo. 392–398.

mutatják be: a hajadonoknál nézik jó szemmel. Kényszerűségnek fogták fel, míg a nő nem talál férjet, ki gondoskodik róla és születendő gyermekeiről.⁴⁰⁰

A XIX. század második felében a nők a felsőoktatásban is megjelentek. Az 1848. évi forradalmakban német területeken professzorok is részt vettek, akik a restaurációt követően menekülni kényszerültek. Néhányukat a zürichi egyetem fogadta be. Ők hazai példára bevezették az esti előadássorozatot, amely nagy népszerűségnek örvendett, és nőket is vonzott. 1864-ben egy pétervári hölgy, Marina Knyaznima, engedélyt kért a zürichi nevelési igazgatóságtól, hogy orvostudományi előadásokat hallgathasson. A beleegyezést követően bejárt az órákra, fizette a felmerülő költségeket, korrektül és visszafogottan viselkedett, beazonban nem iratkozott, és néhány szemeszter után eltűnt. A zürichi lett e döntéssel a második egyetem Európában, ahol nő is tanulhatott. Viselkedésének köszönhetően e tény szinte észrevétlen maradt. Nem váltott ki olyan heves vitákat, mint ugyanebben az időben az Egyesült Államokban vagy Angliában. Mivel beiratkozási igénnyel nem léptek fel, egyre több nőnek engedélyezték a vendéghallgatói státust. Hogy a folyamat hova vezet, csak akkor vált világossá, amikor 1867-ben az egyik orosz hallgatónő államvizsgázni akart. A nevelési igazgatóság az Orvostudományi Karhoz fordult. A tanácskozásban részt vevő négy német professzor pragmatikusan járt el. Ahelyett hogy a nők egyetemi továbbtanulásának értelmét firtatták volna, azt válaszolták, a kérésről csak akkor lehetne érdemben beszélni, ha a hölgy beiratkozott hallgatója lenne az egyetemnek. Mivel ekkor már több nő tanult az intézményben, és a szabályzat sem pozitívan, sem negatívan nem rendelkezett beiratkozásukról, az igazgatóság és a rektori tanács is nők javára döntött. Nagyvezsda Szuszlovát 1867-ben az orvostudomány doktorává avatták. Ő volt a világon az első nő, aki rendszeres tanulmányokat követően államilag elismert egyetemen diplomázott. Őt a Sorbonne-on négy hölgy követte: egy orosz, egy francia, egy angol és egy amerikai. 1869-ben újra nő végzett a zürichi egyetemen, ezúttal egy angol. Feltűnést azonban még ez az esemény sem keltett. Ellenérzést az oroszok egyre növekvő száma,⁴⁰¹ valamint néhányuk szocialista és anarchista emigráns körökkel ápolta kapcsolata váltott ki. Hevesebb reakciót okozott az is, amikor 1868-ban egy svájci hölgy iratkozott be az egyetemre. A folyamatot azonban nem lehetett megállítani, amit a külföldieknek szabadott, a hazaiaknak is meg kellett engedni: Marie Vögtlin 1872-ben államvizsgázhatott. Asszisztensi idejét azonban Németországban kellett eltöltenie, mert egyetlen svájci kórház sem vette fel. Később viszont hazatért, és sikeresen praktizált. Az 1870-es években a berni (1872) és a genfi (1876) egyetem is megnyitotta kapuit a nők előtt. 1873-ban Zürich lakosai elfogadták azt a törvényt, amely a

⁴⁰⁰ Uo. 386–389., 402–403.

⁴⁰¹ 1870/71-as tanév téli szemeszterében 14, 1872/73-as tanév első félévében 94, míg második félévében már 109 orosz hölgy tanult az egyetemen.

felvétel tekintetében egyenlő jogokat biztosított a nők és a férfiak számára legitimálva a kialakult helyzetet. Nem sokkal később Lausanne-i egyetemre is felvettek nőket. A baseli egyetemen azonban csak 1890-ben hozták meg a döntést.

A felsőfokú tanulmányok lehetővé váltak ugyan, de a lányok nem tudtak hol megfelelő előképzettségre szert tenni. A felsőbb leányiskolák hálózata ugyan adott volt, de ezek nem érték el a fiú-középiskolák színvonalát, és azoknak megfelelő végzettséget sem nyújtottak. Az egyetemvárosokban ezért az említett döntéseket követően néhány éven belül a felsőbb leányiskolákban gimnáziumi tagozatokat indítottak. A fiú gimnáziumokba csak igen huzakodva vettek fel lányokat.⁴⁰²

A XX. század első fele: párhuzamos iskolarendszer

A XX. század elejére tovább növekedett a rendszeres iskolai oktatásban résztvevő leányok aránya. Háttérben a kötelező népiskolai oktatás meghosszabbítása, a felső tagozaton (illetve a sekundariskolákban) a mindennapi és ingyenes oktatás bevezetése állt. A kötelező oktatáson túlmenő iskolák nemek szerinti elkülönülése megmaradt. Fiú gimnáziumok csak szórványosan vettek fel lányokat, ahogy Bern kantonban 1901-től.

A felsőbb leányiskolák diverzifikálták kínálatukat. Továbbra is a fő tevékenységük — mélyebb általános műveltséget nyújtva — a lányok felkészítése volt hagyományos hármas hivatásukra. Másrészt azonban ezekbe az iskolákba tanítónőképző szemináriumok, kereskedelmi iskolák és leánygimnáziumok is betagozódtak. A leánygimnáziumok elismerése mind a közvélemény, mind a szövetségi állam részéről nehézkesen ment: a zürichi városi felsőbb leányiskola például 1904-től 1973-ig várt a szövetségi jóváhagyásra. 1934-ben azzal az érveléssel tiltották meg kereskedelmi érettségi tartását az iskolának, hogy már elegendő konkurens hallgatónő van az egyetemen.

Társadalmi bázisát az iskoláknak továbbra is a módosabb középosztály adta. Fenntartói ebben az időszakban a protestáns területeken általában kantonok vagy községek voltak, míg a katolikus Svájcban magán vagy államilag támogatott magániskolákat találhatunk, többnyire szerzetesrendieket. Habár leánygimnázium kevesebb volt, mint fiú, még az állami intézményekben is fennmaradt a párhuzamos képzés. Csak a XX. század utolsó harmadában vonták össze az állami fiú- és leány-középiskolákat, Zürichben például 1975-ben. Érdemes megemlíteni azt is, hogy szövetségi szinten a nők csak 1971-ben nyertek választójogot. 1981-ben került az alkotmányba a nemek egyenjogúsága.

⁴⁰² MANTOVANI VÖGELI, 1986. 411–417.

Meg kell említenünk egy Svájcra oly jellemző szokást, amely a középfokon is megmutatkozott (nemcsak a tanárképzésben). A német Svájc jól szituált köreiből általános lett, hogy a népiskola vagy a felsőbb leányiskola elvégzését követően a lányok bizonyos ideig francia nyelvterületen tanulnak. A lausanne-i leánynevelő intézetben például idegen nyelvet (francia, olasz, angol) oktattak, mellette kézimunkázni, zongorázni, rajzolni, festeni tanultak a diákok.

A tehetősebb középosztály körében a szakképzés továbbra sem volt jellemző, a nők hagyományosan a korábban is elfogadott szakmákat választották. A svájci lakosság csak a második világháborút követően ismerte el, hogy nőknek érdemes szakmát tanulniuk.⁴⁰³

A leánynevelés Svájcban kettős természetet mutatott. Ennek oka az ország demokratikus berendezkedésében kereshető. Felsőoktatási intézményei — autonóm testületeik, illetve az intézmény székhelye szerinti kanton oktatásirányítási szervének döntése alapján — nemzetközi összehasonlításban korán megnyitották kapuikat a nők előtt. Ezen intézkedéseket követően hozták létre azokat az intézményeket, illetve indították el azokat a tanfolyamokat, amelyeken a tanulmányokhoz szükséges képzettséget meg lehetett szerezni. A középiskola bázisát adó polgárság hagyományos nőképe, valamint a szövetségi szintű oktatáspolitikai ellenállása késleltette az érettségit adó leány-középiskola elterjedését. A koedukáció összehasonlításban kimondottan késői bevezetése a középiskolákban a klasszikus nőideál erős társadalmi beágyazottságát tanúsítja, illetve esetleg a fenntartói viszonyokból következhet.

⁴⁰³ Uo. 419–427.

LEÁNY-KÖZÉPISKOLÁK MAGYARORSZÁGON

A különböző oktatási intézmények Magyarországon — ahogy szerte Európában — évszázadokon keresztül elsődlegesen a fiúk nevelését szolgálták. Céljaikat, az oktatás tartalmát az ő szempontjaik, lehetséges élethivatásuk és életpályáik határozták meg. A leányok oktatása-nevelése a reformáció hatására a XVI. században került a nevelésről gondolkodók látóterébe. Ennek háttérében felekezeti hovatartozástól függetlenül a vallásgyakorlat elmélyítése, intenzitásának fokozása, s általában a valláserkölcsei szempontok húzódtak. A XVI–XVII. század folyamán a magyar területeken (elsősorban a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben) az iskolarendszer jelentős minőségi és mennyiségi változáson ment keresztül. Az intézményi leánynevelés bővüléséhez jelentős mértékben hozzájárult a női tanító szerzetesrendek letelepítése. Az angolkisasszonyok 1627-ben Pozsonyban nyitottak intézetet, míg az orsolyiták ugyanebben a városban 1676-ban, majd 1678-ban Kassán. Ezen iskolák színvonala nem érte el a fiú gimnáziumok, illetve a protestáns kollégiumok vagy a líceumok gimnáziumi tagozatának szintjét, de az alapvető ismereteknél és készségeknél (írás, olvasás, számolás) többet nyújtottak. Az angolkisasszonyok pozsonyi intézetében oktatták például a latin nyelvet is. Az oktatás-nevelést a fentebb említett vallásos jellegén túl a társadalmi szerepekre történő felkészítés határozta meg. Ezért kapott helyet a tantervben a kézimunka, a hímzés, a zene, s bizonyos háztartási ismeretek.

A lányok neveléséről alkotott általános felfogással szemben a XVIII. század végétől egyre gyakrabban hangzottak el kritikai észrevételek. Mind többen javasolták a lányok iskoláztatásának fejlesztését. A *II. Ratio Educationis* (1806) már külön rendelkezett oktatásukról. A megjelenő sajtótermékek lehetőséget adtak a reformok hirdetésére, és fórumot nyújtottak a vitáknak. A nevelés a reformkorban központi kérdéssé vált, s a nőnevelés céljaival, eszményeivel, feladataival is mind többen foglalkoztak. Egyesek a női szerepkör kiterjesztésére, mások — Rousseau hatására — a férj és feleség műveltségének közelítésére hivatkozva indítványozták az oktatás tartalmának gazdagítását, a képzés idejének növelését. Fáy András író, politikus a meglévőnél magasabb szintű, s egyben gyakorlatias jellegű leányiskola alapítására vonatkozó terveit (*Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban*, 1841) nem tudta megvalósítani. Eredményt hoztak azonban Karacs Teréz és gróf Teleki Blanka törekvései. Karacs 1846-ban nyitotta meg miskolci leánynevelő intézetének kapuit. Az iskola az anyai, s a háziasszonyi szerepre való felkészítés (kézimunka, szabás-varrás, fehérnemű-készítés) mellett a társasági életre nevelt (zene, tánc, szépírás, francia nyelv oktatása). Teleki Blanka pesti intézete ugyanebben az évben kezdte meg működését. A kimondottan főúri családok leányai számára szervezett iskolában kiemelten kezelték az anyanyelvi képzést és a

nemzeti kultúra megismerését. A tantervben a humán tárgyak mellett a reáliák és a művészetek is helyet kaptak. Az oktatás minden eddiginél közelebb állt a gimnáziuméhoz. A tantestületnek ugyanis egyetemet végzett férfi tanárok is tagjai voltak: Vasvári Pál történelmet és magyar irodalmat, Hanák János természettudományi tárgyakat oktatott. A növekvő kereslet kielégítésére más városokban is szerveződtek magániskolák, s számuk folyamatosan emelkedett.

Teleki Blanka — Karacs Terézszel ellentétben — a gyakorlatban is meg kívánta valósítani a leányok és a fiúk, a nők és a férfiak oktatásának egyenrangúvá és egyenjogúvá tételét, kérte a leánynevelés további fejlesztését, s a nők felsőfokú tanulmányok folytatásának engedélyezését.⁴⁰⁴ Ebben az időben a művelt rétegek gondolkodásában azonban korántsem volt általános ez a nézet. A közvélekedés csak a dualizmus korában változott meg.

A leánynevelés fontosságának felismerését — legalábbis bizonyos területeken — azonban mutatja, hogy 1848-ban az első egyetemes tanügyi kongresszus is foglalkozott a kérdéssel. Külön albizottságot küldtek ki a nőnevelés helyzetének felmérésére és javaslatok kidolgozására. A bizottság kimondta, a hiányok orvoslásához szükség van nőképzők felállítására, s a leányiskolák részére szakpedagógusok képzésére. Indítványozta, hogy az összes leánynevelő intézet részére nemzeti irányú általános nevelési rendszert alakítsanak ki, és dolgozzanak ki kötelező tantervet. A fiúk és a lányok oktatását külön intézményekben képzelte el. A bizottság által kidolgozott tervezet hiányossága, hogy csak az alapfokú leányneveléssel foglalkozott. A felsőbb leánynevelés intézményes biztosítását csupán a tanítónőképzés területén látta szükségesnek.⁴⁰⁵

A kongresszus javaslatai lekerültek a napirendről. A leánynevelés ügyében sürgetett intézményi és tantervi reformok a polgári közoktatási rendszer kialakításakor születtek meg. Az 1868. évi XXXVIII. tc. az elemi és felsőbb népiskolák mellett a lányok számára polgári leányiskolák és a tanítóképezdek felállításáról rendelkezett. Lépések történtek a felsőbb leánynevelés reformját illetően is (lásd következő fejezet).

⁴⁰⁴ PUKÁNSZKY, 2004. 356–386.

⁴⁰⁵ NAGYNÉ SZEGVÁRI, 1969. 56–58.

I. Felsőbb és felső leányiskolák

1. Az Országos Nőképző Egyesület⁴⁰⁶ kezdeményezése

A leánynevelés korábbinál magasabb szintre emelésében, az elvek gyakorlati megvalósításban kulcsfontosságú szerepe volt Veres Pálné Beniczky Herminnek és a vezetésével alakult *Országos Nőképző Egyesület*nek. Veres Pálné Madách Imre akadémiai székfoglaló beszédével⁴⁰⁷ vitázva, arra reagálva lépett a nyilvánosság elé. *Felhívás a nőkhez* című cikke a Hon c. folyóiratban jelent meg 1865. október 28-án.

„Belső indignációt okozott bennem mindenkor értelmesnek tartott férfiak által gyakran ejtett azon vélemény nyilvánulása, hogy a nőnek tudományos műveltsége szükségtelen, és fájdalmas érzéseim közepette felkaroltam gondolataimban nemünk alkotását s földi rendeltetését. [...] Az isten az észtehetséget ... nemcsak az egyik nem monopóliumává rendelte ... az ész, az isteni szikra, mindkét nemmel közös, ... vajon mire való volna a női nemnél, ha ... kifejtésére, hasznosítására semmi szükség sem volna?” — utalt, többek közt, Madách cikkére.⁴⁰⁸ Az ember rendeltetése a jólét és a tökéletesedés utáni törekvés — tartotta. Ezen utóbbihoz a képzés is hozzájárul. A művelt nő lelkesítheti munkájában ellankadó férjét, az anyagi kiadásokat pedig a szükségletekhez igazítja. Felhívása ezért a férfiakhoz is szólt: *„Ne féljete, ha nőtestvéreitek szellemi és tudományos örökségüket erélyesen követelni fogják; ti csak nyerni fogtok, ha az élet komolyságát felfogni képes, tökélesbülés után törekvő társ fog e földi pályán oldalatok mellett haladni.”*⁴⁰⁹ A nők művelést a nemzet szempontjából is lényegesnek tartotta. Elsősorban azonban a nőkhez szólt. Kérte őket, taníttassák lányaikat 18–19 éves korukig. A felnőtt nők számára pedig indítványozta, hogy jöjjenek össze tudományos eszmecserét folytatni.⁴¹⁰

Veres Pálné cikkére reagálva Karlovsky M. Ida női önképző egyesület alapítását indítványozta. Veres Pálné helyeselte a javaslatot, mert — ahogy válaszában fogalmazott — *„a tudományos képzettség a szellemi látókört kiterjeszti, gondolatgazdagságot ad, s az ésszel bíró egyént legméltóbb módon foglalkoztatja ... erőt, megnyugvást, méltóságot szerez ... önálló boldogságra vezet.”*⁴¹¹ A jövőendő egyesületnek azonban — az önképzésen túl — másik feladatot is szánt: leánynevelő intézet felállítását és működtetését.⁴¹² Az egyesület 1867. május 24-én tartotta első ülését 22 hölgy részvételével. Három célt tűzött ki maga elé: 1.

⁴⁰⁶ Kezdetben *Országos Nőképző Egylet* néven. Az egyszerűség kedvéért azonban az *Országos Nőképző Egyesület* (ONE) nevet fogjuk használni.

⁴⁰⁷ A beszéd 1864-ben jelent meg a *Koszorúban*. Madách szerint a nő *„... mindig csak a szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb contingensét szolgáltatja, soha a művészetet és tudományt előre nem viszi.”* (Idézi M. BAGOSSY, 1996. 28.)

⁴⁰⁸ Uo. 33.

⁴⁰⁹ GÖNCZY, 1915–1916. 55.

⁴¹⁰ Uo.

⁴¹¹ M. BAGOSSY, 1996. 36.

⁴¹² Uo. 28–40.

közhasznú tudományok terjesztése, 2. vagyontalan hölgyek számára kereseti lehetőségek keresése és 3. kapcsolattartás külföldiekkel.

Megnyitó beszédében Veres Pálné ismételt a nők képzésének fontossága mellett szót, és az ezt tagadó, társadalomban uralkodó vélemény megváltoztatására hívott fel. A magasabb fokú oktatás során szerzett ismeretek vezetnek az igazsághoz — hangoztatta. Nézete szerint a tudomány és a munka a tökéletesedés feltétele, a haladás motorja. Aki szellemi és anyagi tulajdont szerez, csak az lehet ura saját sorsának. Országos női tanintézetet akart ezért alapítani, ahol a leányok az elemi iskola elvégzését követően tanulhatnak, és a szegényebbek számára lehetőség nyílna szakképzésre. Céljainak támogatására először a sajtón keresztül a közvéleményt akarta megnyerni. Majd a törvényhozáshoz és a kormányhoz akart fordulni, elsősorban az anyagi támogatás megszerzése érdekében.

Az egyesület tagsága gyorsan növekedett. Működési engedélyt — *Nőképző Egyesület* névre — 1868 januárjában kapott. Elkészült az alapszabályzat és 1868. március 23-án sor került az alakuló közgyűlésre. Az egyesület elnökévé a tagság Veres Pálnét, alelnökké gróf Teleki Sándorné született gróf Teleki Jozefint választotta.

Ugyanebben az évben Veres Pálné röpiratban ismertette törekvéseit, amelyek *Nézetek a női ügy érdekében* címmel külön füzetben is megjelentek. Ebben a munka jelentőségéről szólt. Kiemelte a szerinte nőknek való területeket, amelyek a tanítás, az ipar, a kereskedelem, a pénzügyi cégek alapítása, a posta, a távírászat, a gyógyszerészet, a gyermek- és nőgyógyászat. Véleménye szerint saját ügyükben a nőknek kell megtenniük az első lépést. Kötelességük értelmüket fejleszteni, függetlenségre törekedni, hogy senkinek ne legyenek terhére.⁴¹³

Az egyesület az 1868. november 7-i közgyűlésen elhatározta, hogy mintaiskola felállítása tárgyában kérvényt intéz az országgyűléshez. A kérvényben a nők nevelésének elhanyagolt voltára hívta fel a figyelmet. A nő a családban betöltött anyai és hitvesi szerepét műveltség nélkül nem tudja kellőképpen ellátni — hangsúlyozta. Országos leány-főtanoda felállítását kérte. Felsorolta a tervezett tantárgyakat, és leszögezte, hogy nem tudósokat, hanem tudománykedvelőket akar nevelni. Az egyesület tagjai Eötvös József minisztert is felkeresték. Ő először negatívan fogadta a kezdeményezést, inkább a szegényebbek szakképzését támogatta volna, később azonban mellé állt. A kérvényt Deák Ferenc nyújtotta be 1869-ben a Képviselőházban. Veres Pálné minden egyes képviselőtől levélben kérte együttműködését. Az egyesület az iskola működésének anyagi fedezetét az államtól várta, hiszen — érvelt — a fiúk

⁴¹³ Uo. 40–46.

nevelésére milliókat szánnak, míg a lányokéra csak néhány ezer forintot fordítanak. Párhuzamosan gyűjtést is kezdeményezett. A kérvény konkrét eredményeket nem hozott.⁴¹⁴

Az egyesület általános tanfolyam számára tantervet kért a neves pedagógustól, miniszteri osztálytanácsostól, Gönczy Páltól. Veres Pálné Gönczy javaslataival nem volt elégedett. A tantervet nem tartotta elég tudományosnak, ezért végül maga dolgozta ki.⁴¹⁵ Az igazgató Gyulai Pál lett, tanárnak több diplomás pedagógust sikerült megnyerni. Az első tanévnyitót 1869. október 17-én tartották. Veres Pálné beszédében a tanfolyam célját szellemileg független, öntudatos, nemes nők nevelésében jelölte meg, akik — ha a sors úgy hozza — megélhetésükhöz szükséges forrásokat is elő tudják teremteni. A tehetségesek előtt az egyetemi tanulmányok lehetőségét is felvetette. Anyagi okokból egy osztályt indítottak, amelybe 13. életévüket betöltött lányok és tovább tanulni vágyó felnőtt hölgyek jelentkezhetnek. Az első évben tizenegy növendék iratkozott be, közülük a tanév végén heten tettek osztályvizsgálatokat.

A tanfolyam — internátussal kiegészülve — a következő iskolai években is megnyílt. Fenntartását az egyesület nagyrészt adományokból fedezte, de az állam hozzájárult a költségekhez. 1877-ben az egyesület a tanfolyamot felsőbb leányiskolává szervezte át. Az iskola 1881-ben a Zöldfa (ma: Veres Pálné) utca 38. sz. alatt felépített épületbe költözött. Későbbi vásárlásnak és újabb építkezésnek köszönhetően az egyesület iskolakomplexumot alakított ki több iskolatípussal (elemi, polgári, felsőbb leányiskolával, 1896-tól leánygimnáziummal, több szakképző tanfolyammal) és internátussal.⁴¹⁶

Magyarország a tárgyalt országokkal rokonságot mutat abban, hogy felsőbb leányoktatási intézmény alapítására a társadalomban jelent meg törekvés. Az *Országos Nőképző Egyesület* — neve is ezt tükrözi — kimondottan e cél megvalósítására alakult. A létrejövő iskolát (tanfolyamot) nehéz elhelyezni a korabeli magyar iskolarendszerben. Célja szerint tudományos szintű oktatást nyújtott, a középiskolák felsőbb osztályait és a felsőoktatást egyaránt helyettesíteni kívánta. Figyelemreméltó, hogy a kulturális és a társadalmi célkitűzések mellett a gazdasági is jelen volt már a kezdeményezés elindulásakor. A létrejövő intézmény működését az állam engedélyezte, sőt támogatást is kapott, jogilag azonban nem

⁴¹⁴ Uo. 46–50.

⁴¹⁵ A tantervben a következő tantárgyak szerepeltek: nevelés- és egészségtan, lélektan, elemző gondolkodástan, erkölcsstan, természettan, gyakorlati vegytan, magasabb számtan, könyvvitel, művelődéstörténet, művészettörténet, esztétika, alkotmányismeret, magyar nyelvtan, stílus, logika, földrajz, irodalomtörténet, világtörténet, angol, német, francia nyelv, rajz és a hazai törvények alapvonásainak ismerete.

⁴¹⁶ M. BAGOSSY, 1996. 50–60.

szabályozta. A költségek nagysága és talán az érdeklődés visszafogottsága miatt a létrejött „tanfolyam” nemzetközi összehasonlításban szerénynek mondható a maga 1–3 osztályával.

2. A női középiskola terve

A *Nőképző Egyesület* (egy-, két-, majd hároméves) tanfolyama évekig az ország legmagasabb szintű leányiskolája volt. Jelentősége működésében rejlett. Bebizonyosodott, létező, valós igényt elégít ki, s teszi ezt jó eredménnyel. A nők képzésének magasabb szintre helyezése terén a következő kezdeményezés Molnár Aladár nevéhez fűződik. Molnár behatóan tanulmányozta — többet meg is látogatva — a svájci és német felsőbb leányiskolákat, valamint a nőnevelés amerikai és oroszországi gyakorlatát.⁴¹⁷ 1873. február 25-én beszédet tartott a Képviselőházban. Ebben arra kérte Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy alapítson a nagyobb városokban „női középiskolákat”.⁴¹⁸ A nők számára ugyanis nincs megfelelő iskola a népiskolai oktatáson felül, pedig „... a nőnek ép ugy joga van neveltetését illetőleg az állam gondoskodását igénybe venni, mint a férfinak.” [...] „Nincs gondoskodva az olyan leányok kiképzéséről, kiknek családja nem képes külön nevelőnőt tartani a háznál, de másfelől magasabb műveltségre van szüksége annál, mit a népiskolákban elsajátíthatnak.” — mondta.⁴¹⁹ Beszéde a képviselők helyeslését váltotta ki, határozathozatal vagy intézkedés azonban nem történt.

Molnár 1873 márciusában *Nőképzés és annak feladata hazánkban* címmel az *Országos Nőképző Egyesület* estélyén is előadta nézeteit. Külföldi tapasztalatai alapján a jogok megadása és a képzés biztosításának sorrendisége szerint a nőnevelésben két irányt különített el.

- Az angolok és az amerikaiak nemcsak egyenjogúságot biztosítanak a nőknek, hanem a férfiaknak járó közéleti jogokat is megadják nekik. A jogok gyakorlása közben szerzik meg a szükséges ismereteket. A jogok és kötelességek egyformaságából következik, hogy a nőknek ugyanazon tudásra és képzettségre van szükségük, így külön iskolák felállítása nem indokolt.
- A német és a svájci felfogás szerint a nőknek először lehetőséget kell adni a magasabb képzésre, hogy tehetségüket kibontakoztathassák, majd meg kell találni a számukra

⁴¹⁷ MOLNÁR, 1877. 14–21.

⁴¹⁸ Nézete szerint ugyanis Magyarországon nem lehet olyan mértékben támaszkodni az egyesületek működésére mint külföldön. Az állam érdeke az alapítás mert — úgy vélte, — „aki a nőnevelést a kezében tartja, a jövő nemzedék érziületét tartja kezében.” (Uo. VI.)

⁴¹⁹ Uo. V.

megfelelő munkaköröket, amelyek betöltésére képessé váltak és képesnek bizonyultak. Számukra ezért külön iskolákat alapítanak.⁴²⁰

Magyarországot — mintegy természetszerűen, indokok nélkül — a második irányhoz kapcsolja. A nőnevelés célja nézete szerint, hogy a lányokat önálló, szabad személyekké nevelje. Alkalmazkodnia kell a nő egyéniségéhez (természetéhez és jelleméhez), valamint társadalmi helyzetéhez, ezért különböznie kell a férfiak nevelésétől. Ebben látta a nemek közötti különbség fennmaradásának biztosítékát és az oktatási-nevelési tevékenység sikerének zálogát. Az iskolarendszerű külön képzés kezdetét 13–14 éves korra tette, amikor a nemek közötti eltérő sajátosságok előtérbe kerülnek. A nevelés céljában a kor társadalmi berendezkedésének megfelelő munkakörök betöltését jelölte meg, elsődlegesen a családi életre való felkészítést. A javasolt iskola azonban nem szakiskola, hanem általánosan képző intézmény lenne,⁴²¹ mivel nézete szerint a „*legjobb feleség és anya az a nő, ki neveltetésében a nőiség gondos megőrzése s teljes kifejtése mellett magasabb (férjével legalábbis egyenfoku) szellemi műveltséget nyert.*”⁴²² A nevelés célja továbbá, hogy a nő saját lábán is meg tudjon állni. Így mentesülne a kényszerű házasságkötéstől, s a szellemi munkaereje sem veszne el.⁴²³ Ha pedig nincs ráutalva kenyérkeresetre, lehetősége lesz arra, hogy szabadideje eltöltésére színvonalas szellemi foglalkozást találjon. A tudomány és az irodalom foglalkozásszerű művelését csak a kiemelkedően tehetségeseknél fogadta el. A női középiskola általános céljaként ezt nem lehet kitűzni — vallotta.⁴²⁴

Molnár beszédében felhívta a figyelmet a családon kívüli képzés fontosságára és szükségességére, és elemezte a kialakult helyzetet.⁴²⁵ A felekezeti és a magán nőnevelő intézetek több szempontból sem megfelelőek — állította,⁴²⁶ ezért állami (vagy államilag támogatott községi, társulati) iskola felállítását javasolta,⁴²⁷ amely (vidéken) szükség szerint

⁴²⁰ Uo. 13.

⁴²¹ Emellett azonban szakiskolák felállítását is kérte az államtól. (Uo. 44., 47.)

⁴²² Uo. 36.

⁴²³ Hogy a nők mely foglalkozások betöltésére alkalmasak, szerinte a választ a jövő adja meg. A nőiességgel és a családi élettel nem összeférhetetlen pályákat látott megfelelőeknek.

⁴²⁴ Uo. 26–40.

⁴²⁵ Csak a gazdag családok engedhetik meg leányaik megfelelő képzését. A nevelők azonban csak egy-egy tárgyhoz értenek, a lányok műveltsége így nem elég széles körű. Az egyéni nevelés elszigeteli a lányokat a kortársaktól, ezért káros a személyiségfejlődésre. (Uo. 6.)

⁴²⁶ A magánszemélyek által alapított tanodákat — nyereségvágyból fakadó — alacsony színvonaluk miatt nem tartotta megfelelőnek: túl sokféle tárgyat oktatnak felületesen, a képzés rövid, a tanárok nem elég magasan képzettek, a növendékek pedig szükségtelenül elnézőek. A zárdaiskoláknak pedig az a hibája szerinte, hogy elszakítják a világtól a lányokat. (Uo. 9–10.)

⁴²⁷ A nyilvános iskola mellett szól — szerinte —, hogy a családi nevelésnek is időt hagy, nem nyereségre törekszik, szakképzett tanárai vannak, és egyenletes műveltséget ad a különböző társadalmi rétegekből származóknak. (Uo. 43.)

internátussal egészül ki.⁴²⁸ Ez az intézmény a művelt középosztály igényeit szolgálná, annak vagyoni, társadalmi helyzete, műveltségi színvonala határozná meg. Létrehozása azonban általában a nők sajátos érdekeiből, valamint osztársadalmi és nemzeti érdekből is fontos lenne.

Molnár a következő indokokat sorolta fel.

- E társadalmi csoport a nemzet zömét alkotja, ezért nőtagjait ugyanolyan szinten kell művelni, mint a férfiakét a gimnáziumban és a reáliskolában.
- A nő befolyással van — anyaként és feleségként — a férfiak művelődésére, magyar szellemben történő nevelése ezért hozzájárul a haza egységének és a nemzeti közszellemnek a biztosításához.
- A boldog házasság feltétele, hogy a férj és a feleség egyazon műveltségi színvonalon álljon.
- A gimnáziumi és a reáliskolai nevelés sikerének egyik legfontosabb akadály a rossz családi nevelés.
- A demokrácia igényli, hiszen a műveltség hozzájárul — a nőknél eleve nagyobb — társadalmi különbségek megszüntetéséhez.

Minden nagyobb városban és vidéken nyilvános „női középiskolák” felállítását javasolta. Ezek *„oly középtanodák, melyekben a nők egyéniségéhez s hivatásukhoz mért, s a fiukétól különböző nevelési és oktatási rendszerrel a növendékek lehetőleg olyan mérvű általános műveltséget nyerhetnek, mint a fiúk saját hivatásukhoz képest a férfi középtanodákban.”*⁴²⁹ Az iskola működésével kapcsolatban a következőket indítványozta:

- képesített tanárokat, tanítónőket alkalmazzanak, lehetőleg ne óraadóként;
- egy osztályban 30, maximum 40⁴³⁰ leány tanuljon, hogy az egyéni nevelés biztosítva legyen;
- ne csak tanító, hanem egyben nevelő intézet is legyen,⁴³¹
- a tanterv és az oktatás alkalmazkodjon a női nemhez;
- a 4, legfeljebb 6 éves képzés alapos legyen, és az elemi népiskolai oktatásra épüljön;⁴³²
- az iskola nyilvános felügyelet és igazgatás alatt álljon, a hatóságokban anyák is kapjanak helyet.

⁴²⁸ Az internátus nézete szerint akkor megfelelő, ha a kevés növendékekkel családias légkörben foglalkoznak, mert a nőknél az egyéni nevelés fontosabb, mint a férfiaknál. (Uo. 11–12.)

⁴²⁹ Uo. 42.

⁴³⁰ A Trefortnak írt memorandumban maximum 35 fős osztályokat tartott helyénvalónak. (Uo. 58.)

⁴³¹ Felhívta a figyelmet a testnevelés fontosságára.

⁴³² A 8 éves oktatást társadalmi okokból lehetetlennek tartotta.

Molnár el szeretne volna érni, hogy a törvényhozás rendelkezzen az általa javasolt „női középtanodák” felállításáról.⁴³³ Mivel erre nem került sor, emlékiratot intézett Treforthoz, amelyben egyrészt megismételte céljait és indokait, másrészt ismertette a tantárgyakat, és órabeosztást adott. Hangsúlyozta, hogy a tananyag nem ugyanazt az általános műveltséget tartalmazná mint a fiú-középiskolákban, de annak megfelelőt. Az iskola 16 éves korban végződne.⁴³⁴ (Ezért sem tartotta helyes megoldásnak a fiú-középiskolák tantervének átvételét.) Aláhúzta, „tudományos főtanodáról” a nők számára nem lehet szó, hiszen nincsenek meg a feltételek, nincs előzménye, és előkészítő iskola sincs. A „női középtanoda”⁴³⁵ nem a (mű)egyetemre készít fel, hanem a „női életre”, ezért befejezett műveltséget nyújt.⁴³⁶ Ez az iskola 1 vagy 2 éves általánosan képző „felsőbb tanfolyammal” egészülhetne ki — javasolta.⁴³⁷ A beiskolázási korhatárt — nem 10, hanem — 12 éves korra tette volna, egyrészt mert a vidékiek számára ez a megoldás költségkímélőbb lenne, másrészt mert így több idő jutna az anyai nevelésre. A felvételin a hatosztályos elemi iskolában megszerzett tudásról kellene számot adni. Az iskolát a felső népiskolától és a polgári iskolától nem csak a tanult tárgyak, hanem a tanítás tudományos jellege is megkülönböztetné, amelynek biztosítékát az egyetemet végzett szaktanárokból látta.⁴³⁸ A nevelés szempontjából szükségesnek tartotta, hogy minden osztálynak ún. állandó osztálytanítója legyen.⁴³⁹

A legfontosabb kötelező tárgynak a magyar nyelvet és irodalmat jelölte meg. Két idegen nyelv (a német és a francia) kötelező tanítását javasolta és egy további választhatót.⁴⁴⁰ A latin és a görög oktatását csak azért nem támogatta, mivel az egyetemre való felkészítés nem szerepelt az iskola céljai között. Kimaradásukat pedagógiai szempontból szerintem semmi sem indokolja. A számítás és a mértan tananyag mélységét és mértékét tekintve — tervei szerint — nem érné el a fiú-középiskoláét. Az embertanon belül szerepelne az egészségtan, és az órarend részét képezné az ének és a „női munkák” nevű tárgy is. A háztartástan ellenben nem

⁴³³ Uo. 41–44.

⁴³⁴ Indoklása szerint a nők testi és szellemi „kifejlődése” korábban fejeződik be mint a férfiaké, és 16 éves korban a gyakorlat szerint is befejezik a tanulást. (Uo. 53–54.)

⁴³⁵ Az intézményt hangsúlyozottan középiskolának nevezte: „Középiskolának nevezem ezen intézeteket nem egészen azon értelemben, mint a gymnasiumokat s reáliskolákat, melyek a tudományos főtanodákra készítenek elő, hanem azért, mert félek, hogy ha felsőbb nőtanodának nevezem, még azt gondolnák, hogy akadémiai főtanodát ohajtok, melyben az oktatás mérve egyfelől a népiskolai, másfelől a tudományos akadémiai oktatás között középen áll. Azután még eljöhethet az idő, midőn ezek mellett vagyis ezek fölé magasabb női tanintézeteket is gyakorlati haszonnal állíthatunk, s majd azok legyenek a női fensőbb tanodák.” (Uo. 57.)

⁴³⁶ A lányok az iskolát elhagyva szellemileg önállóak legyenek — fogalmazta meg a célt —, műveltségük ezért rendszeres, önmagában egészet képező, részeiben összefüggő legyen. (Uo. 53.)

⁴³⁷ Mindkét év befejezett képzést adna, a korábban tanultakat egészítenék ki. (Uo. 90–91.) (Lásd XXVII. táblázat.)

⁴³⁸ Uo. 50–58.

⁴³⁹ Az állandó osztálytanító az a tanár, aki az adott osztályban a legtöbb tárgyat tanítja. Amennyiben az illető férfi, legyen mellette állandó osztálytanítónő — javasolta. (Uo. 59.)

⁴⁴⁰ Angol nyelvet azok tanulnának, akik tudnak németül. (Uo. 64.)

lenne külön tárgy.⁴⁴¹ A heti óraszám minden osztály esetében a javaslat szerint 30 lenne (lásd XXVII. táblázat). Ha a tárgyakat nézzük, azok lényegében megegyeznek a reáliskolában oktatottakkal. Molnár szerint ugyanis a két nem középiskolája között a különbségnek nem a tárgyakban, hanem a következőkben kell állnia:

- a tanítás módszere,⁴⁴²
- az egyes tárgyak oktatásának némileg különböző céljai,
- ugyanazon tárgyak részben más tartalma.

Nagy lett volna a különbség viszont az egyes tárgyra fordított időt illetően. A tervezet szerint a női középiskolában a képzésben az idegen nyelvoktatás (22,5%) és humán jelleg (magyar: 15%, történelem: 10%) dominált volna. A természettudományokra (13,3%) és a matematikára (számтан és mértan együttesen mindössze kb. 8%) fordított idő alacsony lett volna.⁴⁴³

A javaslat szerint a női középiskolában középiskolai tanári képesítéssel rendelkező tanároknak kell tanítaniuk. Az igazgató mellett hét tanár alkalmazásával számolt, akik középiskolai szintű fizetést kapnának. A nevelés érdeke Molnár szerint megkövetelné, hogy nők is tanítsanak az iskolában, konkrét arányt azonban szándékoltan nem javasolt. Megfelelő képzettség hiányában ők az alsó osztályokban magyart és németet, vallástant, testgyakorlást, női munkát és angolt taníthatnának. Véleménye szerint az igazgató is lehet nő, ha „pedagógiai ügyességgel” és megfelelő — általa pontosan nem körülhatárolt — tudományos képzettséggel bír. Az intézményt internátus egészítené ki.⁴⁴⁴

A női középiskola a fiú-középiskolai oktatáshoz célkitűzéseiben, a képzés szintjében, mélységében közeli, de a módszereket, az oktatás tartalmának több részletét tekintve attól különböző, speciális képzést akart nyújtani. Hazai jelentősége abban állt, hogy deklaráltan középiskola akart lenni.

⁴⁴¹ A legszükségesebb tudnivalókat szerinte más tárgyak keretében lehetne elsajátítani. (Uo. 81.)

⁴⁴² Kevésbé tartotta jónak például előadás tartását. A házi feladatok számát csökkentette, 13 éves kor után pedig elhagyta volna. A képzésben inkább az egyéni jelleget érvényesítette volna. (Uo. 59.)

⁴⁴³ Árnyaltabb nemzetközi összehasonlítást a rövidebb képzési idő miatt nem lehet tenni. A német és az osztrák felsőbb leányiskolák általános jellemzői azonban, mint a modern idegen nyelvoktatás fontossága, a reáltárgyak elhanyagolása, a női tárgyak tantervébe illesztése, a női középiskolai képzésre is vonatkoztak volna. (Figyelemreméltó, hogy a történelem oktatására arányait tekintve ebben az iskolában jutott volna a legtöbb idő.)

⁴⁴⁴ MOLNÁR, 1877. 60–90

3. A felsőbb leányiskolák alapítása

Molnár lobbitevékenysége sikeresnek bizonyult. Trefort támogatást adott, hogy tanulmányozza a felsőbb leányiskolák németországi működését. A látogatásra 1873 őszén került sor. Két évvel később megszületett a javasolt intézmény *Budapesti állami felsőbb leányiskola* néven. Az iskola elnevezése a német szóhasználatot tükrözte. Molnár korábbi terveivel ellentétben szervezete nem a 4 (+1 vagy 2) osztályos felosztást követte, hanem egyéves előkészítőből és négyéves ún. középiskolai tanfolyamból állt. A felvételit mind az előkészítőbe, mind az első középiskolai osztályba meghirdették. A tanítás október 20-án kezdődött a 16, illetve a 33 tanulóval. Az iskola vezetőjévé a miniszter Molnárt nevezte ki. A tantestületet öt férfi és két női tanár alkotta.⁴⁴⁵ Az intézmény tantervét az első év tapasztalatai alapján véglegesítették (vö. XXVIII. táblázat). Az oktatásban a humán jelleg dominált, az általános műveltségi tárgyakat a női hivatásra felkészítő órák egészítették ki. Az intézményt létrehozó rendelet az eredeti molnári célokat tartalmazta. E szerint a felsőbb leányiskola célja „... alkalmat nyújtani arra, hogy benne társadalmunk nőtagjai nemük sajátlagossága és a társadalmi viszonyok által felvértezett, de egyszersmind oly mérvű általános műveltséget szerezzenek, amely egyfelől élethivatásukra szükséges és másfelől megfelel azon általános műveltségnek, melyet a férfiak saját életcéljaiknak érdekében gimnáziumi és reáliskolai középiskoláikban nyerhetnek.”⁴⁴⁶ E célkitűzéssel nem mindenki értett egyet. Volt, aki helytelenítette a fiú-középiskolák mintául vételét.⁴⁴⁷

A felsőbb leányiskola fennállása második évében párhuzamos első osztályt indított. Egy évvel később már mind a három alsó osztály párhuzamos volt.⁴⁴⁸ 1879-ben az iskola az 12.440 sz. rendelettel új szervezetet kapott, hatosztályossá alakították 10–16 éves lányok számára. Módosult az órarend is (francia rovására, a matematika és a reáliák előnyére).⁴⁴⁹ 1883-ban ismét új szervezetet és tantervet kapott az iskola. A legfontosabb változás az volt, hogy a beiskolázást egy évvel korábbra tették. A tananyag óraszámcsökkentéssel lényegében változatlan maradt.⁴⁵⁰ (Vö. XXIX. táblázat.) Porosz mintára az igazgatók mellé — ahol

⁴⁴⁵ Az egyik tanárnő angolt, a másik testgyakorlást és női munkát tanított.

⁴⁴⁶ OTROK, 1905. 152.

⁴⁴⁷ FELMÉRI, 1985. 29.

⁴⁴⁸ SCHWARCZ, 1938. 51.

⁴⁴⁹ Az egyes rendeletek csak az állami felsőbb leányiskolákra vonatkoztak. További részleteket a rendeleteket illetően lásd NAGYNÉ SZEGVÁRI, 1969.

⁴⁵⁰ A magyar órák száma 32-ről 28-ra, a számtan 15-ről 13-ra, a természettan, egészségtan 21-ről 17-re, a történelem 18-ról 13-ra, a földrajz 8-ról 6-ra csökkent, a francia órák száma viszont nőtt: 15-ről 18 órára. Két új tárgy tanítását vezették be (szépírást, testgyakorlást), az angol továbbra is fakultatív maradt. Az összóraszám szinte mindegyik osztályban csökkent: II.: 28-ról 26-ra, III.: 27-ről 26-ra, IV.: 28-ról 25-re, V.: 27, VI.: 28-ról 27-re. (KRAMMER, 1916b. 170.)

internátus is működött — igazgatónőket állítottak.⁴⁵¹ Az intézmény középiskolai jellege — részben a középiskolai törvény hatására — fennmaradt.⁴⁵² Érettségi vizsgát azonban nem tehettek tanulói. (A középiskolai törvény értelmében a lányok magántanulóként fiú-középiskolákban érettségizhettek.)

Két év múlva a tanterv újfent módosult. A változtatást az indokolta, hogy létrehozott állami intézmények⁴⁵³ közül egyedül a budapesti vonzott elegendő számú tanulót, főként a nagypolgárság köréből. Itt az 1880-as évek első felében már párhuzamos osztályt is indítani kellett. A peremvidékeken működő iskolák (Trencsény, Máramarossziget, Sopron, Lőcse), amelyek egyszerre voltak hivatottak a műveltséget és a magyarságot terjeszteni, viszonylag alacsony osztályátlagot tudtak csak felmutatni. Ezért — a mutatkozó iskolai kezdeményezéseket is megerősítve — az oktatáspolitikai internátusok létrehozását kezdeményezte.⁴⁵⁴ A tantervet felülvizsgálták (az összóraszám jelentősen emelkedett (13 órával), a francia, a német, a számtan órák száma nőtt, míg a magyaré csökkent), a tanítási módszereket újragondolták. Új tárgyként kezdték oktatni a háztartástant és könyvvitelt (lásd XXX. táblázat.) Az oktatás ellenében felértékeltek a nevelő tevékenységet: „*a társadalomnak nem tudományosságot szegélyező, még kevésbé tudákos, hanem józan értelemmel bíró, az ismeretek alaptételeit tudó, helyesen gondolkodó, munkaszerető és munkálkodni tudó szerény és vidám nőkre van szüksége.*” [...] „*Az ismeretekből nem a soknak összehalmozása, hanem azok alaptételeinek megtanítása s logikai egészé alakítása legyen a helyes mérték.*”⁴⁵⁵ A felsőbb leányiskola a reformmal eltávolodott a fiú-középiskoláktól. A fiú-középiskoláknak megfelelő műveltség átadása — mint célkitűzés — elmaradt, helyére általános célok kerültek: „*az iskola a növendékeinek lelkét a jó, a szép és az igaz iránt valósággal megnyerni iparkodik, s gondosan kerüli mindazt, a mi csak álműveltséget eredményezne.*”⁴⁵⁶ Az új elképzelés szerint a felsőbb leányiskolában csak annyit kell tanítani, hogy a „*tanulók a tanultakat értsék, és adandó alkalommal megfelelő biztonsággal alkalmazni is tudják.*”⁴⁵⁷ A felsőbb osztályokban már nem volt kötelező középiskolai tanárt alkalmazni, hanem a polgári

⁴⁵¹ SCHWARCZ, 1938. 52.; SEBESTYÉN, 1885. 423.

⁴⁵² SEBESTYÉN, 1887. 246–247.

⁴⁵³ A budapesti mellett az állami iskolák: Máramarossziget (alapítva 1877-ben), Trencsén (1877), Lőcse (1881), Sopron (1881), Besztercebánya (1883), Pozsony (1883), Temesvár (1884). Miskolcon az evangélikus leánynevelőintézet 1879-ben alakult felsőbb leányiskolává. Kolozsvárott a város állami támogatással 1880-ban alapított felsőbb leányiskolát. Az állami kezdeményezésre szükség volt, mert sem a felekezetek, sem a községek nem tudtak (nem akartak) erre a célra áldozni. (MÖSZL, 1884. 41.; KRAMMER, 1916b. 169.)

⁴⁵⁴ Az első internátusok Máramarosszigeten, Trencsényben és Kolozsvárott iskolai kezdeményezésre jöttek létre. 1883-ban és 1884-ben már az állam állított bentlakó intézeteket, illetve átvette ezeket (Besztercebánya, Máramarossziget, Pozsony, Temesvár). Utóbb a többi iskola mellett is létrejöttek a bentlakó intézetek (Lőcse 1886, Sopron 1887, Trencsény 1894). Ezt követően az internátust általában már az alapításkor létrehozták. (KRAMMER, 1916b. 171.)

⁴⁵⁵ -n., 1883. 413.

⁴⁵⁶ SEBESTYÉN, 1885b. 420.

⁴⁵⁷ Uo.

iskolai tanítói képesítést is elfogadták, az alsóbbakban pedig több rokon tárgyat egy tanárnak kellett tanítania. Előírták, hogy a hét rendes tanár közül három nő legyen. A tanterv nem érintette a tananyagot, csak az osztályonkénti elosztást és a heti óraszámot.⁴⁵⁸

A változások ellenére a túlterhelést felvető kritikák nem szűntek meg: egyesek további könnyítést láttak volna helyénvalónak, valamint a női jelleg határozottabb megjelenítését.⁴⁵⁹ Más — a klasszikus nyelvek kivételével — a tananyagot a fiú-középiskolákéhoz igazította volna, és az eredeti molnári koncepcióhoz közelítve csak a módszerekben tett volna különbséget. A VKM-ben meginduló tárgyalások⁴⁶⁰ hatására konkrét javaslatok is születtek.⁴⁶¹ 1887-re elkészült az újabb, immár az 5. tanterv, amelyet összhangba hoztak a többi leányiskola tantervével. A tananyagot csökkentették,⁴⁶² egyes tárgyaknál a célokat is lejjebb szállították, a tanmenetet módosították, a nevelésnek a korábbinál nagyobb fontosságot adtak (vö. XXXI. táblázat). Mivel a vidéki iskolák (Máramarossziget, Trencsény, Sopron, Lőcse, Pozsony, Besztercebánya, Kolozsvár, részint Temesvár) felső osztályait olykor még elindítani is nehéz volt, a felsőbb leányiskolák két típusát különböztették meg. A hatosztályos intézményeket elsőrendűnek nevezték el, mellettük fennállhattak négyosztályos másodrendű felsőbb leányiskolák is. Az alsó négy osztály tantervét — a francia nyelv kivételével — lényegében azonossá tették a szintén új tantervet kapó polgári leányiskoláéval, megkönnyítve a két iskolatípus között az átlépést. A felsőbb leányiskola mindkét típusából tovább lehetett lépni a tanítónőképzőbe.⁴⁶³ Az elsőrendű felsőbb leányiskolák órarendjében ezért helyet kapott az egészségtan és a neveléstan.⁴⁶⁴ Ezt a lehetőséget utóbb többen kifogásolták, mert attól tartottak, hogy tovább növeli a tanítónők eleve túl magas számát.⁴⁶⁵ A felsőbb leányiskolák feletti felügyeletet a rendelet megosztotta: pedagógiai vezetőül miniszteri biztost kaptak, adminisztratív ügyekben pedig a tanfelügyelők alá rendelték őket.⁴⁶⁶ (Eddig a budapesti iskola közvetlen miniszteri, a többi intézmény — 1884 óta — miniszteri biztosi felügyelet alatt állt.)⁴⁶⁷

Az új szervezet előnyeit a polgári leányiskolák igyekeztek kihasználni. A budapesti iskolák memorandumban kérték átalakításukat felsőbb leányiskolákká.⁴⁶⁸ (Az átalakítás azonban nem valósult meg, Budán ezért a polgári iskolát végzeteknek szülői kérésre felsőbb

⁴⁵⁸ Uo. 421.; KRAMMER, 1916b. 172.

⁴⁵⁹ A felsőbb leányiskolák ügyében ..., 1887. 41.; KERÉKGYÁRTÓ, 1887. 44.; THURÁNSZKY, 1887a. 98–102.

⁴⁶⁰ Trefort a témában 1887 januárjában értekezletet hívott össze. (KRAMMER, 1916b. 173.)

⁴⁶¹ Lásd pl. GÚTA, 1887. 152–158.

⁴⁶² Az összóraszám 7%-kal csökkent (166-ra).

⁴⁶³ Felvételi nélkül felvették a jelentkezőket a III. osztályba. (KRAMMER, 1916b. 173.)

⁴⁶⁴ A két tárgy egyben a női hivatásokra való felkészítést szolgálta.

⁴⁶⁵ Nőnevelési Szemle, 1887. 374.; Nőnevelési Szemle, 1888. 52–53.

⁴⁶⁶ SEBESTYÉN, 1887. 247–254.

⁴⁶⁷ KRAMMER, 1916a. 174–175.

⁴⁶⁸ A fővárosi polgári leányiskolák átalakítása felsőbb leányiskolákká, 1888. 145–146.

leányiskolai magántanfolyamot indítottak.⁴⁶⁹) Több vidéki polgári leányiskola azonban sikeresebb volt, magasabb presztízsű felsőbb leányiskolává tudott válni, amit végül két fővárosi iskola is el tudott érni.⁴⁷⁰ A reform hatására egyes felsőbb leányiskolák 5 (Sopron, Besztercebánya, Pozsony), mások 4 évenként (Trencsény, Máramaros-sziget) alakultak át. Teljes maradt a budapesti, a kolozsvári, a lőcsei és lett az új szegedi felsőbb leányiskola.⁴⁷¹ Megszervezték a felsőbb leányiskolai tanárképzést is. A képesítést a polgári iskolai tanítóképző elvégzését követő egyéves tanfolyamon lehetett megszerezni.⁴⁷²

A felsőbb leányiskola célja, feladata és helye az oktatási rendszerben az újabb és újabb reformok ellenére vitákra adott okot. A középiskolai jelleg elvesztése sokak nemtetszését váltotta ki.⁴⁷³ De Gerando Antonina, kolozsvári felsőbb leányiskolai igazgató, 1888-ban kérvényt nyújtott be a Képviselőházhoz. Helytelenítette, hogy a budapesti iskolát kivéve a nőoktatás alig emelkedik az elemi népiskolai szint fölé. „Középoktatást” kért, nem a fiú-középiskolákéhoz hasonlóan — hangsúlyozta, hanem annak megfelelően, ahogy az 1883-ig a tantervekben szerepelt. A követelések háttérében a tanárok és tanítónők között az állásokért folytatott küzdelem is meghúzódott.⁴⁷⁴ Volt, aki a felsőbb leányiskola szakiskolává alakítását javasolta kereskedelmi, ipari képzéssel, más a túlterhelésre panaszkodott, vagy a női jelleg erősítését kérte.⁴⁷⁵ Az 1890-es években a fenntartókat a megnyilvánuló társadalmi igény arra ösztönözte, hogy a felsőbb leányiskolákat továbbképző tanfolyamokkal egészítsék ki. A felsőbb osztályok a bővítések ellenére továbbra is kevés tanulóval indultak.⁴⁷⁶

A felsőbb leányiskola az ONE tanfolyamától szervezettségével, kiforrottságával különbözött. (Ez annak is köszönhető volt, hogy az állam mellé állt: vállalta fenntartását, elfogadta, s ezzel egységesítette óratervét. Így tudott a magán és felekezeti leánynevelő intézetek színvonala fölé emelkedni.) Az alapítók törekvése volt, hogy helyet találjanak az iskolának a magyar közoktatási rendszerben: a fiú-középiskolákkal párosították. A leánynevelést a felsőbb leányiskola nyújtotta rendszeres képzéssel e szinttel kívánták bővíteni.

⁴⁶⁹ Felsőbb leányiskolai magánoktatás Budán, 1889. 58–59.

⁴⁷⁰ Az átalakult iskolák székhelye: Lőcse, Eger, Temesvár, Nyitra, Szatmárnémeti, Debrecen stb. (felekezeti), Szeged, Budapesten kettő (községi). (KRAMMER, 1916b. 176.)

⁴⁷¹ Uo. 444–445.

⁴⁷² SEBESTYÉN, 1888. 450.

⁴⁷³ Vö. A felsőbb leányiskolákról..., 1888. 271.

⁴⁷⁴ Női középoktatás, 1888. 432–433., 439–441.

⁴⁷⁵ THURÁNSZKY, 1890. 105–106., 111–112.

⁴⁷⁶ KRAMMER, 1914. 342.

A leánynevelés intézményes és általános megszervezésében létrejött — a polgári leányiskolákéhoz hasonlóan — mérföldkönek tekinthető.

4. A leánygimnázium alapításának felvetése

Leánygimnázium alapítására Magyarországon már korábban is mutatkozott törekvés. Báró Eötvös József közoktatásügyi miniszter és Molnár Aladár a budai tanítóképző intézet gimnáziummá nyilvánítását indítványozta. Erre azonban nem került sor. Lányok vagy polgári leányiskolákba, vagy felsőbb leányiskolákba, vagy leánynevelő intézetekbe járhattak. Csak ritkán fordult elő, hogy lány gimnáziumban tanult.⁴⁷⁷ Jogilag erre a középiskolai törvényt követően nyílt lehetőség. A nők egyetemi tanulmányának lehetővé válása az Egyesült Államokban és több európai országban, a felsőbb leányiskola középiskolai jellege körüli viták hozták újra elő leánygimnázium alapításának kérdését.

1890 körül a sajtóban egyre többször jelent meg a „női gymnasium” felállításának kérdése egyelőre elvi szinten.⁴⁷⁸ 1890-ben a vidéki felsőbb leányiskolai igazgatók memorandumot nyújtottak be a miniszternek, amelyben kérték a középiskolai rangot, a „női középiskola” elnevezést, az iskolák főigazgatói hatáskörrel felruházott miniszteri biztos alá rendelését, és hogy csak középiskolai vagy felsőbb leányiskolai pedagógusokat alkalmazzanak.⁴⁷⁹ Ezzel szemben voltak olyanok, akik elítélték ezeket a törekvéseket, és azt hangsúlyozták, hogy a felsőbb leányiskola még mindig nem készíti fel eléggé a lányokat természetes hivatásukra, és a nők alkalmazását szorgalmazták. Középiskolára amúgy sincs szükség, mert nincs női egyetem — húzták alá.⁴⁸⁰ Egyéb elképzelések is születtek: az *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület* a polgári leányiskola és a felsőbb leányiskola alsó négy osztályának összevonását szorgalmazta „alsó női középiskola” néven. Véleménye szerint ugyanis egyik sem népiskola, hanem magasabb tanintézet, s ugyanabból a közegből veszi tanulóit.⁴⁸¹

1891-ben Vikár Béla etnográfus a leányok és a fiúk számára közös középiskola felállítását kezdeményezte gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszternél. A visszautasítás miatt az általa szerkesztett *Élet* c. folyóirat hasábjain a társadalomhoz fordult segítségért.⁴⁸² Felkérésére Hampelné Pulszky Polyxéna javaslatot dolgozott ki.

⁴⁷⁷ KÉRI, 1997. <http://iqdepo.hu/dimenzio/12/b403-097.html>, 2.

⁴⁷⁸ Az 1890-es évek elején a fiú-középiskolai reform is napirenden volt, felmerült az egységes középiskola létrehozásának lehetősége.

⁴⁷⁹ Az állami felsőbb leányiskolák, 1890. 541.; A felsőbb leányiskolák reformja, 1891. 24–38.

⁴⁸⁰ LÁZÁRNÉ KASZTNER, 1891. 1–6.

⁴⁸¹ PÁSTHY, 1891. 97–100.

⁴⁸² VIKÁR, 1893. 5–7.

Ő azonban kimondottan lányok oktatására szolgáló középiskola, 9 osztályos leánygimnázium felállítását támogatta.⁴⁸³ Vikár koncepciója mellé állt. A *Nemzeti Nőnevelés*⁴⁸⁴ és A *Hét* c. folyóirat az olvasók véleményét kérte a leánygimnázium felállításának lehetőségéről. A nézetek ugyan megoszlottak, de a többség támogatólag nyilatkozott. A leánygimnáziumot ellenzők szerint a lányok művelődésével csorbulnak a hagyományos női értékek. A támogatók a leánynevelésnek az ország fejlődésében betöltött szerepét, a nőnevelés kiterjesztésének elkerülhetetlen szükségszerűségét, a nők munkába állásának jogát és gazdasági fontosságát hangsúlyozták.⁴⁸⁵ Az iskola alapítása érdekében konkrét lépések is történtek: tanárokat kértek fel, kidolgozták az óratervet, megfelelő helyet kerestek, meghirdették a beiratkozást stb. Az első osztályt 1892 őszén kívánták megnyitni. Erre azonban a VKM engedélyének hiányában nem került sor. A kudarc okát az alapítás előkészítetlenségében, valamint az iskolatípus megválasztásában jelölhetjük meg. Leánygimnázium indítása az intézmény számára az érettségi tartásának jogát vindikálta volna, s ezzel az érettségi és az egyetemi felvételi általános engedélyezését eredményezhette volna.⁴⁸⁶

A lányok középfokú oktatásának reformját az 1890-es évek elején a középiskolai tanáregylet is napirendre tűzte. Felhívására számos javaslat érkezett. Többen (Geöcze Sarolta, Galauner Lujza) a középfokú leányiskolák egységesítését indítványozták. Mások ellenben az oktatás tudományosabbá tételét akarták elérni.

Geöcze Sarolta egységes leány-középiskola felállítását szorgalmazta. A hatosztályos felsőbb leányiskolához hároméves gyakorlati képzést kapcsolt volna arra hivatkozva, hogy a nők egyre nagyobb számban jelennek meg a munkaerőpiacon. Ennek egyik oka véleménye szerint, hogy az értelmiségiek körében csökken a házasságkötések száma. A felsőbb leányiskolában nagy súlyt adott volna a női hivatásokra előkészítő tárgyaknak: a lélektannak, a neveléstannak és az egészségtannak, valamint a női jellemet fejlesztő tárgyaknak, mint az irodalom és az esztétika. A „luxus” tárgyakat, azaz a franciát, az angolt és a zenét fakultatívvá tette volna. Helyettük esetleg valamelyik hazai nemzetiség nyelvét vette volna tantervbe. A felsőbb leányiskolai tanárok alkalmazását Geöcze nem kötötte volna egyetemi végzettséghez, mert szerinte a tanárok egyénisége ennél fontosabb. A felsőbb osztályokban tartotta szükségesnek nők alkalmazását. Ezen megállapításai mögött — a külföldön is megfigyelhető — tanár-tanítónő ellentét, pozíció- és megélhetési harc húzódhatott. Az új felsőbb leányiskolát, mivel lezárná a lányok képzését, felsőfokú intézménynek tekintette volna.⁴⁸⁷ Két évvel később Galauner Lujza szintén a középfokú leányoktatás egységesítését javasolta. A tanító-, óvónőképző, valamint az ipari és a kereskedelmi szakiskolákat véleménye szerint sokan csak azért látogatják, hogy 16 éves korukig felügyelet alatt, értelmesen töltsék el idejüket, tanult szakmájukban

⁴⁸³ HAMPELNÉ PULSZKY, 1892.

⁴⁸⁴ FELMÉRI, 1892. 285–292.

⁴⁸⁵ KÉRI, 1997. <http://iqdepo.hu/dimenzio/12/b403-097.html>, 3–6.

⁴⁸⁶ További részleteket lásd a tervek szerint 2007-ben publikálásra kerülő tanulmányunkban.

⁴⁸⁷ GEÖCZE, 1892. 213–221.

elhelyezkedni azonban nem akarnak. Az ő oktatásukat is szolgálná a felsőbb leányiskola, amely elsősorban a női hivatásokra készítene fel. Ezért tanítaniuk kell — véleménye szerint — kézimunkát és neveléstant rendes, franciát pedig fakultatív tárgyként. Ezzel értelmét vesztené a polgári iskola különállása, hiszen az iskolák közötti különbség csak abban állna, hogy 4 vagy 6 osztályosok.⁴⁸⁸ Egy másik javaslat ugyanebből az időből a nők felsőbb leányiskolai humán képzésének erősítését szorgalmazta. Bevezette volna a latin oktatását az V. osztályban, fakultatív tárgyként tanította volna az angol helyett az ó- és az újjörögöt. Másvalaki elegendőnek tartotta volna a görög irodalom ismertetését.⁴⁸⁹ 1893-ban a budapesti állami felsőbb leányiskolában kétéves ideiglenes tanfolyam indult, amely alkalmat adott a végzeteknek általános műveltségük bővítésére és elmélyítésére. A tanított tárgyak megfelelték a gimnáziumban oktatottaknak.⁴⁹⁰

A felsőbb leányiskolák reformja az 1890-es évektől — hullámokban — újra és újra napirendre került. Geőcze Sarolta 1899-ben új javaslattal állt elő, a polgári megtartása mellett a felsőbb leányiskolákkal szembeni jogos kritikák (drága, rossz az elhelyezésük, aránytalanul nagyobb a tanárok fizetése, rangfokozata stb. a polgáriénál) orvoslását javasolta. Megtartotta volna a polgári leányiskolát, és a felsőbb leányiskola két utolsó osztályában a női hivatásra felkészítő tárgyak bevezetését javasolta.⁴⁹¹

A felsőbb leányiskola középiskolai jellege az 1880-as évek végétől képlékennyé vált. Felügyeletükben is megmutatkozott helyzetük instabilitása: a népiskolák és a középiskolák között álltak. Problémát okozott, hogy a két felügyeleti hatóság illetékességi köre nem volt minden kérdésben tisztázott. Személyi ügyekben — a kialakult gyakorlat szerint — a tanfelügyelő döntött, a „szellemi” irányítás pedig a miniszteri biztos feladata volt. Volt, aki a felügyeleti rendszert tette felelőssé a felsőbb leányiskola minőségének és státusának romlásáért: hogy tananyagát tekintve közeledett a polgári iskolához. Különbség lényegében a francia nyelv tanításában volt. (A felső két osztályban a polgáriból átiratkozóknak 1895-től franciából felmentést is adhattak.) 1891-ben szó volt arról, hogy a felsőbb leányiskolákat főigazgatói hatáskör alá helyezik, de a VKM közoktatási ügyosztálya vezetőjének ellenzése miatt ez a terv nem valósult meg. Az iskolák kettős felügyeletét 1897-ben szüntették meg, mikor kivették őket a tanfelügyelők hatásköréből, és egységesen külön közeg, a miniszteri biztos szakfelügyelete alá helyezték.⁴⁹² 1897-től az V–VI. osztályban csak középiskolai tanári végzettséggel lehetett tanítani.⁴⁹³

⁴⁸⁸ GALAUNER, 1894. 170–174. (Kerékgyártó Elek szerint a leányiskola a társadalom egy része számára „elhelyező intézmény”. Ezért nevelőintézet kell hogy legyen, a női élethivatásoknak nincs szüksége mélyenjáró tudományokra – vélte. (KERÉKGYÁRTÓ, 1895. 19–21.))

⁴⁸⁹ n.n., 1893. 115.

⁴⁹⁰ nn., 1893. 454–455.

⁴⁹¹ GEŐCZE, 1899. 211., 218–222.

⁴⁹² SZEPESI, 1897a. 102–104., 1897b. 230–239.

⁴⁹³ KRAMMER, 1916a. 365.

A felsőbb leányiskolák száma — részben a polgári leányiskolákhoz való közeledésnek köszönhetően — folyamatosan gyarapodott. 1894/95-ben már 23 intézmény működött az országban 4 165 tanulóval, míg 1900/01-ben 27 intézmény 4 911 tanulóval. Új felsőbb leányiskolák alakultak az ország központi, magyarlakta területein is: Szeged, Mezőtúr, Eger, Pápa városában.⁴⁹⁴

A felügyelet kérdésének rendezése ellenére a felsőbb leányiskola félig középiskolai státusa megmaradt, sőt az 1895-ben és az 1896-ban bekövetkezett változásoknak köszönhetően állandósult. (Ennek ellenére hivatalosan — ahogy ezt a Magyar Statisztikai Évkönyv felosztása is tükrözi — a népiskolák közé sorolták.) Az iskolák és tanulók számának fokozatos növekedése (lásd XXXIX. táblázat) jelezte, hogy a társadalom korábbi fenntartásai a lányok magasabb szintű formális oktatásával szemben a századfordulóra nagyrészt megszűntek.

5. Leánygimnázium és/vagy felsőbb leányiskola?

A kolozsvári és a budapesti egyetem javaslatára 1895-ben kiadott királyi felsőbb elhatározás, majd az ennek nyomán született miniszteri leirat⁴⁹⁵ és rendelet⁴⁹⁶ megnyitotta az egyetem bölcsészettudományi és orvosi karát, valamint a gyógyszerészi képzést a nők előtt. A miniszteri rendelet elismerte a — hangsúlyozottan művelt és előkelő körökből származó, tehetséges — nők jogát a tudományos pályára. Báró Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanis helytelennek, társadalmilag igazságtalannak találta, hogy a nőket már elvben kizárják a tudományos pályákról, az ezekhez vezető felsőoktatásból.⁴⁹⁷ Aláhúzta azonban, hogy a nőknek elsősorban családjukban kell megtalálniuk hivatásukat, sőt a magasabb tanulmányok is arra szolgálnak, hogy ezen feladatuknak még inkább eleget

⁴⁹⁴ Felsorolása azon mozzanatoknak, melyek a felsőbb leányiskolák, polgári iskolák, valamint a kereskedelmi és iparoktatás körében 1894 óta a haladást mutatják. I. Felsőbb leányiskolák. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903. (K 721-2/c-1903.)

⁴⁹⁵ 1895. december 19-én kelt 67.719. sz. miniszteri leirat a budapesti és a kolozsvári egyetem egyetemi tanácsának.

⁴⁹⁶ 1895. december 31-én kelt 72.039. sz. miniszteri rendelet a tankerületi királyi főigazgatókhoz.

⁴⁹⁷ „... azon nőt, kit szellemi képességei arra jogosítanak, hogy tudományosan kiképezze magát s magának a tudományos pályák valamelyikében állást biztosítson, ezen az életfenntartásra irányuló törekvéseiben támogassa azzal, hogy a tudományos pályán való boldogulás lehetőségétől el ne zárassék.” (A magyar középiskolai oktatás és a vele kapcsolatos intézmények fejlődése dr. Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter idejében. MOL VKM K 721 3. csomó 2/d. tétel 1883-1903. Középiskolák (K 721-2/d-1903.)

tudjanak tenni.⁴⁹⁸ A belépéshez szükséges érettségit a lányok eddig magántanulóként tehették le fiú-középiskolákban.⁴⁹⁹ Ennek megkönnyítése érdekében a miniszter megengedte, hogy a latin rendkívüli tárgyként szerepelhessen a felsőbb leányiskolákban. A tankerületi királyi főigazgatókhoz írt körrendeletében hangsúlyozta, hogy a lányokkal szemben a vizsgákon ugyanazon követelményeket kell támasztani, s hogy a vizsgalehetőség csak a valóban tehetséges és szorgalmas lányokat illesse meg.⁵⁰⁰

A fiú-középiskolák koedukálttá tételéről azonban nem volt szó. A miniszter,⁵⁰¹ a nőmozgalom, a szakma a lányok számára megfelelő előkészítő iskolák létrehozásában gondolkodott, ahol a szükséges ismeretek megszerzésén túl le lehet tenni az érettségi vizsgát. Két különböző elképzelés körvonalazódott: egyesek a felsőbb leányiskola kiegészítését, míg mások új középiskola létrehozását indítványozták.⁵⁰² Ahogy fentebb láthattuk, mindkettőnek volt előzménye. A vélemények az 1896 nyarán megrendezésre került *II. Országos Tanügyi Kongresszuson* ütköztek. A *leányok középfokú oktatásának reformjáról, tekintettel a nők egyetemi képzésére* c. témában előadás megtartására felkért Szuppán Vilmos és Marusák Pál felsőbb leányiskolai igazgatók a felsőbb leányiskola reformjában és tanfolyamokkal történő kiegészítésében látták a megoldást, a tervezett nyolcosztályos leánygimnázium intézményét pedig elutasították.

Szuppán intézményi keretek között folyó egyetemi előkészítést sürgetett. A magánúton történő felkészülés ugyanis véleménye szerint rendszertelen, hiányos és költséges, az érettségi magában pedig nem bizonyítja a rátermettséget. Elítélte azokat a kezdeményezéseket, amelyek a fiú-középiskolák szervezetének és tantervének átvételével kívántak felsőfokú tanulmányokra felkészítő leány-középiskolát (leánygimnáziumot) létrehozni. A középiskolai törvényre történő hivatkozás, miszerint az nem tesz különbséget fiú és leány tanuló között, szerinte nem elfogadható. Nézete szerint a törvény eleve csak a tantárgyakat rögzíti, a felosztást, a feldolgozás módszerét nem írja elő. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a leány-középiskolák számára más, a fiú-középiskolákétól különböző tanterv is kidolgozható. A teljes egyenlőségtételt kizárja — vélte — a leánynevelés egységes célja: a családi életre történő — természetnek megfelelő — nevelés. Amennyiben ez a cél a leány-

⁴⁹⁸ VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában, 1896. 1–3.

⁴⁹⁹ A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag, 1896. 25–26.

⁵⁰⁰ A magyar középiskolai oktatás és a vele kapcsolatos intézmények fejlődése dr. Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter idejében. MOL VKM K 721 3. csomó 2/d. tétel 1883–1903. Középiskolák (K 721-2/d-1903.)

⁵⁰¹ A miniszteri leirat maga is említette a „később keletkező leánygimnáziumokat”. (VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában, 1896. 3.)

⁵⁰² SCHWARCZ, 1938. 58.

középiskolában nem valósul meg, kárt szenved a növendék és a társadalom is — mondta.⁵⁰³ A leánygimnázium létrehozása ellen a következő érveket hozta fel:

- az átlagosan tehetségesek egyetemi tanulmányát meg kell akadályozni, ezért a leányok középfokú oktatását nem lehet ennek a célnak alárendelni, az előkészítésnek abban a korban kell kezdődnie, amikor már nyilvánvaló, kinek van hajlama és tehetsége a komoly és céltudatos tanuláshoz;
- a leány-középiskolának az egyetemi tanulmányokra alkalmatlannak bizonyulókat nem szabad elidegenítenie természetes hivatásától;
- az előkészítő iskola kezdetének eltolása a nőnevelés egységessége, az intézmények közötti kapcsolatok megőrzése miatt is lényeges;
- túlságosan igénybe veszi a szervezetet, káros az egészségre, ezért a leánygimnáziumot testi (vagy szellemi) adottságuk miatt kevesen végeznék el, az érettségizők közül több tanuló egészségi állapotával problémák lennének, a kimaradók pedig csonka képzésben részesülnének;
- külön leánygimnázium felállítása költségesebb, mint a felsőbb leányiskolák átszervezése.

Szuppán mindezért a felsőbb leányiskola átszervezését javasolta. A felsőbb leányiskola és a fiú-középiskola célja szerinte ugyanaz: magasabb általános műveltség adása. A felsőbb leányiskolában a képzésnek ezért — ismét, eredeti rendeltetésének megfelelően — a gimnáziuménak megfelelőnek kell lennie (nem csak a modern idegen nyelvekben). Ezért egyrészt a tanterv revízióját,⁵⁰⁴ másrészt középiskolai képesítésű tanárok alkalmazását indítványozta, amely biztosítaná nézete szerint a képzés tudományos voltát.⁵⁰⁵ Az új tanterv a latin, a görög és a matematika egyes részei kivételével az új leány-középiskolában és a fiú-középiskolákban tervei szerint azonos lenne. Az érettségihez így elegendő lenne véleménye szerint a különbséget pótolni egy kétéves kiegészítő tanfolyam keretében, ahol ugyanazok a tárgyak szerepelnének mint a gimnáziumban. Tanfolyamokkal nem egészülne ki valamennyi leányiskola, csak a nagyobb városokban fennállók. Ezekben internátusok létrehozását javasolta. A felsőbb leányiskola (osztrák és francia mintára „leány-lyceum” néven) megmaradt volna hatosztályosnak, de a IV. osztálytól bifurkációt tett volna lehetővé: az egyetemre készülők francia és női kézimunka helyett latint, a VI. osztályban neveléstan helyett görögöt vagy görögpótlót és matematikát tanulnának. Véleménye szerint az ezúton biztosított öt, illetve három év elegendő lenne a szükséges latin és görög tudás megszerzésére. Megszüntette volna a másodrendű felsőbb leányiskolákat. (A leminősített államiak ugyanis átalakultak elsődlegesekké, a másodlagos felekezeti

⁵⁰³ „... a legsúlyosabb vétket követné el növendékei és a társadalom ellen az oly leányiskola, mely szem elől tévesztené a nők legfőbb rendeltetését és csupán arra törekednék, hogy természetöktől idegen célok elérésére képesítse őket. A kenyérkeresetre vezető irány a leányok nevelésében csak annyiban jogosult, a mennyiben kiválóan tehetséges leányoknak, kik helyzetüknél fogva arra utalva vannak, utat nyit a literátus vagy egyéb foglalkozásokhoz. Ezen leányok kiválogatásánál azonban a legnagyobb elővigyázattal és szigorral kell eljárni, máskülönben egy női proletariátust teremtünk, mely sokkal szomorúbb, mint a már meglévő férfi proletariátus.” (NAGY, BEKE, KOVÁCS, HAJÓS, 1898. I/2. 1184.)

⁵⁰⁴ A tantárgyak között szorosabb kapcsolat létrehozását, egyes tárgyaknál új felosztást javasolt. A középiskoláknak közös műveltséget kell közvetíteniük, mondta, a tantervet ezért közelítette volna a fiú-középiskolákéhoz bizonyos különbségek meghagyásával (pl. rajz, női kézimunka, neveléstan tárgyak megmaradása).

⁵⁰⁵ Javasolta ezért, hogy nőket szükséges számban vegyenek fel a tanárképző intézetekbe, az állam gondoskodjon ösztöndíjról, kollégiumi elhelyezésről, a polgári iskolai tanítók könnyített átképzéséről.

felsőbb leányiskolák színvonalát pedig nem tartotta megfelelőnek.)⁵⁰⁶ Szuppán szerint a rendezést törvényi szintre kell helyezni, így biztosítható az egységesség, a megfelelő színvonal.⁵⁰⁷

A másik előadó, Marusák Pál egyfelől elfogadta, hogy az egyetemek jogosan követelnek ugyanolyan felkészültséget a jelentkező nőktől mint a férfiaktól, de nem éretett egyet azokkal, akik szerint ezt — egyedül — a nyolcosztályos leánygimnáziumban lehetne megszerezni. (A koedukációt mint lehetetlen ötletet elvetette.) Mivel a lányoknak — vélte — csak töredéke jár azért iskolába, hogy egyetemen továbbtanulhasson, a többség a VI. osztályt követően ki fog maradni. Amennyiben az utolsó két évben — folytatta a gondolatmenetet — csak azok maradnak, akik a felsőoktatásba készülnek, számukra felesleges új iskolatípust létrehozni. Leánygimnáziumok felállítását lehetségesnek sem tartotta. Ugyanis 16–17 éves kortól szerinte a lányoknak női hivatásukra kell felkészülniük, és a nemek közötti fizikai különbség is indokolja a képzés rövidebb voltát. Ezért a felsőbb leányiskolák reformját szorgalmazta. Ezeknek az intézményeknek továbbra is fő feladatuknak kell lennie, hogy általános műveltséget adjanak, másrészt alapot kell adniuk a szakképzéshez, beleértve a felsőoktatást. Szerinte a felsőbb leányiskola helyes elvek alapján, megfelelő szervezetben működik. A modern leánynevelés legelhivatottabb középiskolájának nevezte, mivel

- 6 éves képzést ad 16 vagy 17 életévig bezárólag,
- csak azt tanítja, amire a tanulóknak valóban szükségük van,
- alkalmazkodik a nő egyéniségéhez, sajátosságaihoz,
- céljait tekintve valódi középiskola.

Véleménye szerint ha közelebb akarják hozni a fiúk és a leányok középiskolai oktatását, a következő intézkedéseket kell tenni:

- függetleníteni kell a felsőbb leányiskolát a polgári leányiskolától és a tanítónőképzőtől,
- törvényben szabályozni kell,
- meg kell újítani a szervezetet és a tantervet,
- részletes utasítást kell kiadni.

A felsőbb leányiskolát egyetemi tanulmányokra előkészítő kétéves tanfolyammal egészítette volna ki. A tantervet úgy kell összeállítani, hogy tartalmazza mindazon ismereteket, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a leány- és a fiú-középiskola nyújtotta általános műveltség harmonikus legyen — hangsúlyozta. Az egyetemi tanulmányokhoz szorosan kapcsolódó ismereteket a tanfolyamon, a fennmaradó ismereteket pedig a felsőbb leányiskolában oktatták volna. A tanfolyamon kiegészítő képzés lenne — javaslata szerint — matematikából, fizikából és latinból. Utóbbi tárgyat az V.

⁵⁰⁶ Elismerte, hogy a döntéssel megnehezülne az átlépés a polgári leányiskolákból, erre azonban szerinte leginkább Budapesten volt példa. A két intézmény közös tantervét pedig az eltérő óraszámok miatt csak fikciónak nevezte.

⁵⁰⁷ NAGY, BEKE, KOVÁCS, HAJÓS, 1898. I/2. 1182–1195.

osztálytól választhatóvá tette volna (francia helyett vagy meghagyása mellett).⁵⁰⁸ A tanárokat tekintve Marusák is csak egyetemet végzettek alkalmazását helyeselte.⁵⁰⁹

Szuppán tíz, Marusák öt határozati javaslatot terjesztett a kongresszus elé, mindketten indítványozták, mondja ki a kongresszus, nem támogatja a leánygimnázium intézményét. Az *Országos Nőképző Egyesület* leánygimnáziuma ekkor már előkészítési fázisban volt. A szervezőbizottság elnöke, az intézmény jövőendő kurátora (Beöthy Zsolt) és tanára (Alexander Bernát) felszólalt a leánygimnázium mellett.

Mindketten hangsúlyozták: a leánygimnáziumot alapítani szándékozók nem törekednek a felsőbb leányiskola megszüntetésére, és helytelenítették, hogy ezt az új kezdeményezést — amely szerintük kiszámíthatatlan következményekhez vezet — már a kezdetekkor elítélik. A szükséges (igényelt) előképzettségét Alexander véleménye szerint a tantervi hiányosságok miatt a felsőbb leányiskolában nem lehet megszerezni, melléktárgyakkal történő kiegészítést pedig nem tartotta megfelelő megoldásnak. Szerinte az egyetemre készülők számára egyetemre előkészítő iskolát kell létrehozni. Beöthy azt hangsúlyozta, hogy a műveltségnek egy társadalmon belül egységesnek kell lennie. Nézete szerint a nők műveltségének egyenlővé tétele a férfiakéval társadalmi nyereség: annak műveltségi szintje nő, továbbá jobb és nemesebb lesz.

A szakosztályt előkészítő — *Mária Dorothea Egyesület* szervezésében megalakuló — bizottság elnöke, Sebestyén Stetina Ilona a leánygimnázium intézményét kifogásoló passzus elhagyását indítványozta, helyette a leánygimnázium alapítását üdvözlő határozat beiktatását javasolta. Szuppán Vilmos visszakozására, mi szerint ő csak azokat a leánygimnáziumokat nem fogadja el, amelynek tanterve teljesen megegyezik a fiú gimnáziumokéval, kompromisszum született: a leánygimnáziumot elutasító határozat kimaradt, és az elnevezés kérdésében sem döntöttek. A szakosztály elfogadta Szuppán javaslatát a felsőbb leányiskola reformjáról (bifurkáció és kiegészítő tanfolyam), de csupán mint lehetséges megoldást.⁵¹⁰

A szempontunkból kiemelendő határozati javaslatok az alábbiak.

„4. A kongresszus a felsőbb leányiskolákban is látja azt az intézetet, melyre szervezetének és tantervének amúgy is kívánatos revíziója mellett rá lehet bízni a kiváló növendékeknek egyetemi tanulmányokra való előkészítését.

5. A felsőbb leányiskola szervezete úgy módosítandó, hogy hat év alatt a nemzeti szempont alkalmazása és a modern nyelvek irodalmának felhasználása mellett megadja a leánynak a nemzet

⁵⁰⁸ A lányok így a reáliskolákba járókéhoz hasonló mélységű latin nyelvtudásra tehetnének szert. A görög nyelv esetleges oktatásáról nem szólt.

⁵⁰⁹ NAGY, BEKE, KOVÁCS, HAJÓS, 1898. I/2. 1197–1204.

⁵¹⁰ Uo. 1205–1208.

közös műveltségének azon részét és irányát, melyet a vezető osztály férfi tagjai a gymnasiumban vagy reáliskolában szerezhettek.

*6. Ott, a hol annak szüksége mutatkozik, a felsőbb leányiskola IV. osztályától kezdődő bifurkáció mellett (francia, neveléstan, gazdaságtan egyfelől, latin, görög, mértan másfelől) a VI. osztály fölé két évre terjedő felső tanfolyam állítandó, melyen a sikerrel végzett növendékeknek alkalom adatik az érettségi vizsgálat letételéhez szükséges ismereteket megszerezni.”*⁵¹¹

A kongresszuson javasolt átfogó oktatáspolitikai reformra évekig nem került sor. Az egyetemi tanulmányokhoz szükséges előképzettséget a nők társadalmi, iskolai kezdeményezéseknek köszönhetően szerezhették meg. Erre — a korábban is lehetséges magánúton végzett tanulmányok mellett — két út kínálkozott: új, érettségit adó leány-középiskola alapítása vagy a felsőbb leányiskola kiegészítése érettségit adó tanfolyammal.

Az ország első leánygimnáziumát az *Országos Nőképző Egyesület* — ismételten felvállalva a kezdeményező szerepet — az 1896/97-es tanévben nyitotta meg Budapesten. Az I. osztályba négy elemi népiskolai, az V. osztályba polgári vagy felsőbb leányiskolai végzettséggel lehetett jelentkezni. A megnyitón Wlassics Gyula miniszter is megjelent. Az állam évente segélyben részesítette az intézményt, majd 1908-tól szerződés alapján állandó évi támogatást kapott. A nyilvánossági jogot eleinte ideiglenesen, 1901-től hosszabb időre nyerte el. Az intézmény célja volt, hogy általános műveltséget nyújtson diákjainak, és felkészítse őket az egyetemi tanulmányokra. A leánygimnázium egységes nyolcosztályú iskola lett, de alkalmazkodva a szülői igényekhez már az első hat osztály elvégzése biztosította a szükségesnek tartott általános műveltséget. Noha ugyanazon korosztály művelésére szolgált, és a célok is megegyeztek, a leánygimnázium nem vette át a gimnázium tantervét. Más volt a tárgyak felosztása például. A kimaradókra tekintettel a humán oktatás (irodalom és történelem) az V–VI. osztályra, míg a reál (természettudományok, matematika) inkább a VII–VIII. osztályra koncentrálódott. Fontos különbség volt, hogy a leánygimnáziumban a latin nyelv tanítása csak az V. osztályban kezdődött. (Az első négy osztályban helyette modern idegen nyelv szerepelt.)⁵¹² Az I–IV. osztályban kötelező tárgy volt a női kézimunka, és végig tanulták a rajzot és az éneket (lásd XXXIII. táblázat).⁵¹³ Az első érettségi vizsgára 1900-ban került sor. A kiváló tanári karnak, a diákok nagyobb — minőségi, illetve társadalmi — szelekciójának köszönhetően az érettségi eredmények a fiú-középiskolákkal összevetve igen jóknak mondhatók. Az iskola tanulóinak száma — a

⁵¹¹ Uo. 1196.

⁵¹² A görög helyett ókori irodalom került a tantervbe.

⁵¹³ A tanárok között az első világháborúig alacsony volt a nők aránya. Ők elsősorban a készségtárgyakat oktatták.

szervezeti reformnak köszönhető néhány évet leszámítva — folyamatosan növekedett.⁵¹⁴ Egyértelmű sikere ellenére példáját eleinte csak néhány iskola követte. 1912-ig mindössze négy nyilvános leánygimnázium alakult az országban (lásd XL. táblázat).

A másik koncepciót vallók a gimnáziumi tanulmányok megkezdését későbbre, 14 éves korra tolták el. Szerintük ekkorra derül ki, kiben van megfelelő tehetség és hajlam komolyabb tanulmányokra. 1897 őszén a budapesti VI. kerületi állami és a IV. kerületi községi felsőbb leányiskola érettségig adó képzést indított. Az állami felsőbb leányiskola igazgatója ebben az időben Szuppán Vilmos volt. A reformra a kongresszuson általa ismertetett terveknek megfelelően került sor. Az iskola 1893/94-től indított továbbképző tanfolyama mellett, pontosabban azt beolvasztva indította el a gimnáziumi képzést. A IV. osztályt követően elvált a gimnáziumi és a felsőbb leányiskolai oktatás. Előbbi — az iskola célja szerint — a kor követelményei szerint megreformált, alaposabb és mélyebbre ható felsőbb leányiskolai oktatást nyújtott, amely azt két évvel kiegészítve megfelelt a gimnáziuménak.⁵¹⁵ A gimnáziumi és a felsőbb leányiskolai osztályokban (V–VI.) a képzés eleinte több összetevőben különbözött. A gimnáziumi osztályokban választani lehetett a latin, illetve a francia, a kézimunka és az ének tárgyak között. Alaposabb volt a képzés matematikából és természettudományból. 1901/02-es tanévtől a latin kivételével a különbséget felmenő rendszerben megszüntették. A gimnázium VII–VIII., érettségire előkészítő osztályában folytatódott a latin oktatás.⁵¹⁶ Ekkor kellett a diákoknak a felsőbb leányiskolai és a gimnáziumi tanterv közötti eltérést bepótolniuk. Problémát okozhatott, hogy a VII–VIII. osztályba nem csak érettségizni kívánók jártak, hanem azok is, akik csak műveltségüket akarták bővíteni. Lehetőség nyílt továbbá rendkívüli tanulói státusra. Ők csak általuk kiválasztott tárgyakat hallgattak. Ennek a gyakorlatnak vetettek véget 1904/05-ben. Ettől kezdve az iskola három tagozatra oszlott: felsőbb leányiskolára (6 osztály), gimnáziumi (4 osztály) és továbbképző tanfolyamra (2 osztály). A gimnáziumi tanfolyamra nem csak a felsőbb leányiskola, hanem — magyar, német, matematika tárgyakból különbözeti vizsgálával — a polgári leányiskola IV. osztályából is lehetett jelentkezni. A tanterv eltért a felsőbb leányiskoláétól és a gimnáziuméhoz hasonlított. A diákok az V. osztálytól latint tanultak,⁵¹⁷ a VI. osztálytól görögöt vagy görög-pótló tárgyat (lásd XXXV. táblázat). A gimnáziumi

⁵¹⁴ MÜLLER, 2000. 204–223.

⁵¹⁵ „Célja gyakorlatilag bebizonyítani, hogy a felsőbb leányiskola keretében, érintetlenül hagyva ezen iskola általános nőnevelő jellegét, meg lehet adni az alkalmat arra, hogy az iskola kiválóbb növendékei, a kiknek főiskolai tanulmányokhoz hajlamuk és képességük van, olynemű képzést szerezzenek, mely megfelel a főgymnasiumnak görög nyelv nélkül való elvégzésének és lehetővé teszi az illetőknek az egyetemi tanulmányokhoz vezető érettségi letételét.” (Idézi MÜLLER, 2004. 46.)

⁵¹⁶ A latint eddig nem tanuló felsőbb leányiskolai végzettséggel rendelkezők latinból felvételt téve jelentkezhetek a VII. osztályba.

⁵¹⁷ Korábban választani lehetett a francia és a latin között. (A franciát választók viszonylag magas száma (kb. 30%) jelzi, hogy sokan, noha gimnáziumi osztályba jártak, nem kívántak érettségizni.)

tanfolyam felső két osztályát a továbbképző tanfolyamtól az 1906/07-es tanévben választották el. A gimnáziumi tanfolyam ugyanúgy állami támogatásban részesült, mint a leánygimnázium. Működését Wlassics Gyula miniszter külön rendeletben engedélyezte,⁵¹⁸ és az első osztályvizsgálatokon (1898 júniusa) személyesen is megjelent. Szintén rendeletben szabályozta az érettségi kérdését.⁵¹⁹ Ebben engedélyezte, a továbbképző tanfolyamot végzett, latint és görögöt vagy görögpótló tárgyat tanulók számára, hogy nyilvános fiú-középiskolákban érettségit tegyenek. Az első gimnáziumi osztály 1901-ben érettségizett az V. kerületi állami főgimnáziumban. Az iskola falai között először 1906-ban tartottak érettségi vizsgát.⁵²⁰

A felsőbb leányiskola gimnáziumi osztályába járok száma — kisebb ingadozásoktól eltekintve — állandóan emelkedett.⁵²¹ Ezért e koncepciót is megvalósíthatónak és sikeresnek mondhatjuk. A társadalomban az érettségit adó képzési iránt jelentkező igény növekedése a nagyobb városokban hasonló tanfolyamokat szült. Ezek főleg magán fenntartásban voltak, de ha a miniszter szükségesnek ítélte őket, részesülhettek állami támogatásban.⁵²²

A nők műveltségi igényének növekedése, amelynek háttérében a társadalom kulturális szintjének emelkedése és a munkaerő-piaci elvárások egyaránt meghúzódtak, az 1890-es évekre Magyarországon az egyetemek megnyitását hozta. A szükséges előfeltételek megszerzésére két lehetőség bontakozott ki: új, szervezetében a fiúkéhoz hasonló leány-középiskola alapítása vagy a felsőbb iskolák kiegészítése (illetve átszervezése) érettségit adó osztályokkal. Utóbbi egyszerűbb és olcsóbb megoldás volt. Az állam mindkét modellt egyaránt támogatta. A kezdeményezések alá nyúlt, jogilag lehetővé tette, és anyagilag is segítette őket.

⁵¹⁸ 1897. június 26-án kelt 30 297. sz. rendelet.

⁵¹⁹ 1898. augusztus 15-én kelt 17 843. sz. rendelet.

⁵²⁰ Az iskolát főgimnáziumi joggal a miniszter 1905. december 14-én kelt 102 297. sz. rendeletével ruházta fel. Ekkor változott neve *Budapesti Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnáziumra*.

⁵²¹ MÜLLER, 2004. 46–52.

⁵²² A magyar középiskolai oktatás és a vele kapcsolatos intézmények fejlődése dr. Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter idejében. MOL VKM K 721 3. csomó 2/d. tétel 1883–1903. Középiskolák (K 721-2/d-1903.), MÜLLER, 2004. 57.

6. A felsőbb leányiskolák további sorsa

A VKM kiváráó álláspontra helyezkedett, eleinte egyik modell mellett sem kötelezte el magát. A felsőbb leányiskolai kísérletet az első érettségi eredmények fényében pozitívan értékelte: „Ezen két érettségi vizsgálattal [1901, illetve 1902] gyakorlatilag is be van bizonyítva, hogy a felsőbb leányiskola tulajdonképpeni jellegének megbolygatása nélkül a latin nyelvnek csupán a felső (V., VI.) osztályokban való fakultatív tanítása és két továbbképző osztály hozzácsatolása által az arra tehetséggel és hajlammal bíró növendékeknek alkalom és mód nyújtható arra, hogy ismereteiket a főgymnasiumi tanítás céljaihoz mérten kiegészítsék és érettségi vizsgálatot tehessenek.”⁵²³ Ennek ellenére nem ajánlatos engedélyezni latin tanfolyamok felállítását a vidéki intézeteknek — vélte a feljegyzést készítő minisztériumi tisztviselő, egyrészt az eredmény kétsége és a könnyen bekövetkező túlképzés elkerülése végett, másrészt a költségekre (újabb tanárok, két kiegészítő osztály) való tekintettel sem. Javasolta, hogy az állami felsőbb leányiskolák számát növeljék: alapítsanak új iskolákat nemzetiségi területeken,⁵²⁴ valamint javítsanak a területi eloszláson. Indítványozta továbbá, hogy hozzanak létre állami felsőbb leányiskolákat azokban a nagyvárosokban, ahol eddig nem működtek (Győr, Nagyvárad, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely). Hangsúlyozta az internátusok szervezésének fontosságát, és kiemelte, az elmúlt években számos beruházás történt, amelyeknek köszönhetően javult az iskolák elhelyezése, felszereltsége.

A felsőbb leányiskola tantervének felülvizsgálata évekig elhúzódott, az új (sorban 6.) tanterv 1901-ben született meg.⁵²⁵ (A leánygimnáziumok egységes szabályozása nem történt meg.) A reform főbb szempontjai az alábbiak voltak:

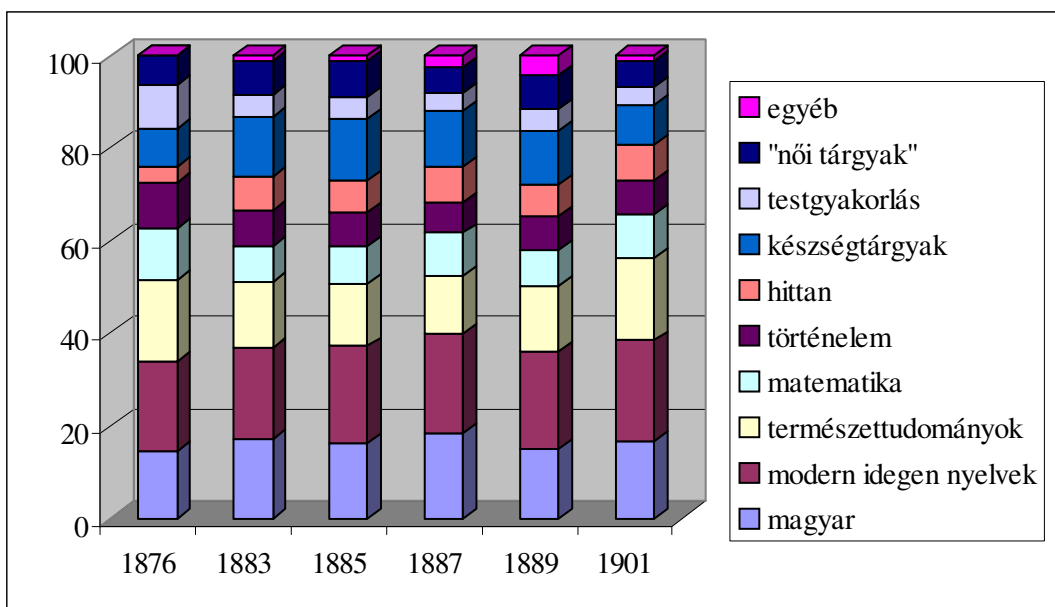
- megszüntetni a tagoltságot alsó és felső tanfolyamra és az ebből fakadó didaktikai hátrányt,
- gondoskodni az egyes tantárgyakban a nemzeti tartalom fokozottabb érvényesítéséről,
- határozottan kifejezésre juttatni a középiskolai jelleget,
- a tananyagot arányosabban felosztani (kötelező lett mindenki számára a neveléstan és a lélektan).⁵²⁶ (Vö. XXXIV. táblázat)

⁵²³ Felsőbb leányiskola. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903. (K 721-2/c-1902.).

⁵²⁴ „Művelt anyák nélkül a magyar kultúra fejlesztése veszélyeztetve volna s ezért kellene minden erőnkől igyekezni, hogy lányaink nemzeti irányban való nevelése és oktatása céljaira elegendő számú hazafias szellemű állami intézet álljon rendelkezésre.” (Felsőbb leányiskola. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903. (K 721-2/c-1902.))

⁵²⁵ VKM. 1901. 40.925. rendelete a felsőbb leányiskolák új tantervének életbeléptetése tárgyában, 1901. 311–317.

12. ábra. Óratervi arányok változása a felsőbb leányiskolákban (1876–1901, %) ⁵²⁷

A felsőbb leányiskolák óraterveiben a képzés arányait tekintve az egyes reformok, ahogy azt a 12. ábra mutatja, általában kisebb, hol negatív, hol pozitív előjelű változásokat hoztak. A hullámzás erőssége tárgyak szerint különböző, legnagyobb a természettudományoknál. Egyetlen tárgy esetén mutatkozik világos tendencia: az idegen nyelvek aránya az összes óraszámokon belül igen kis mértékben, de mindig növekedett. A testgyakorlás órák aránya a viszonylag magas kiindulóértéket (kb. 9%) leszámítva mindvégig 4 és 5% között maradt. Legjelentősebb a változás az 1876-os tantervjavaslat és az 1883-as tanterv között. A későbbiekben az arányok kis (egy százalék alatti vagy néhány százaléknyi) módosulása mutatható ki. Nagyobb arányelmozdulás a tárgyak esetében 1889-ben és 1901-ben történt újra. A reformok gyakorisága és e jellemzően hullámzó kép — véleményünk szerint — az oktatáspolitikai bizonytalanságára utal.

Az 1901. június 19-én kelt 40.925 sz. a. rendelet szerint a felsőbb leányiskola: „*egységes tanfolyamú hat osztályos intézet, amely a fiúközépiskola módjára a művelt osztály leánygyermekének befejezett alapos műveltséget ad.*”⁵²⁸ A tanterv egyik előnye volt, hogy lehetségessé tette, néhány tárgyból tett különbözeti vizsgával el lehessen végezni a

⁵²⁶ kf., 1901. 499–501.

⁵²⁷ A felsőbb leányiskola 1876. évi javaslata és a rendeletek alapján az óraterveket alapul véve csak a kötelező tárgyakat feltüntetve. „Egyéb” kategória alatt szereplő tárgyak: neveléstan, gazdaságtan, egészségtan, pszichológia. A háztartástan és könyvvitel órák száma (1885) a „női tárgyak” között van feltüntetve.

⁵²⁸ Felsőbb leányiskola. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903. (K 721-2/c-1902.).

középiskolai osztályokat.⁵²⁹ Nem tartalmazott azonban variánsokat a felsőbb leányiskolai és a gimnáziumi osztályokra és a kiegészítő, érettségit adó tanfolyamra sem.

A nők egyetemi továbbtanulási hajlandóságát az oktatáspolitikai nemcsak a szabályozás halogatásával, ezáltal a szükséges előkészítő iskolák számának alacsonyan tartásával, hanem a felvételt megszigorító rendelkezésekkel is visszafogta. Berzeveczy Albert miniszter 1904. július 7-én kelt rendeletében csak a jelesen érettek akadálytalan felvételét engedélyezte, jól érettek csak rendkívüli hallgatók lehettek, egyszerűen érettektől pedig megvonta a felsőfokú tanulmányok lehetőségét.⁵³⁰ Ezen döntés vezetett a *Feministák Egyesületének* megalakulásához.⁵³¹ Az egyesület szerint, ha a lányoknál az érettségi nem jelent egyben kvalifikációt is, hasonló rendszert vezessenek be a fiúknál is. Törekvése főként a nők politikai egyenjogúsítására irányult. El akarta érni továbbá, hogy minél több munkahelyet nyissanak a nők számára, ezért szorgalmazta a szakképzés fejlesztését. A leány-középiskolák kapcsán a koedukáció bevezetését indítványozta (főleg a középiskolákban, de általánosságban minden iskolában, s valamennyi korosztály számára).⁵³²

A nő és a társadalom c. folyóiratában, amelyet a *Nőtisztviselők Országos Egyesületével* közösen adott ki 1907 és 1913 között, valamint utódjában, *A Nő* c. lapban⁵³³ megjelenő cikkekben több érvet is felhoztak a közös nevelés mellett. Ezek csokorba szedve az alábbiak:

- a nő éppen úgy ember, mint a férfi, ezért nincs szükség külön iskolatípusra,
- a leányiskolák fenntartása költséges,
- minden gyermeknek joga van a kultúrához, hogy olyan foglalkozást válasszon, amelyet szeretne,⁵³⁴
- a koedukáció segít, hogy a nemek megismerjék, megértsék és megbecsüljék egymást,⁵³⁵
- megkönnyíti ezáltal a nemi felvilágosítást, nem veszélyeztet az erkölcsöket, sőt mérsékli a szexuális feszültséget,⁵³⁶
- megnyitja a lányok előtt azokat az iskolákat, amelyek eddig csak a férfiakat képesítették bizonyos állásokra,
- a lányok szellemi alacsonyabbrendűsége nem bebizonyítható,
- lehetséges, hogy a lányok fizikuma gyengébb, tegyük egységesebbé a fiúiskolákat, ez csak a javukra válik,⁵³⁷

⁵²⁹ VAJDA, 1916. 355.

⁵³⁰ Apponyi Albert miniszter a rendeletet utóbb módosította: azokat nem vehették fel rendkívüli hallgatóknak, akiknek érettségi bizonyítványukban három vagy több elégséges volt.

⁵³¹ SCHWIMMER, 1911. 3–4. Az egyesület a *Nőtisztviselők Országos Egyesületéből* vált ki. (Az egyesületről bővebben lásd KÉRI, 1997. <http://iqdepo.hu/dimenzio/21/21-04-08.html>, <http://iqdepo.hu/dimenzio/21/21-04-09.html>.)

⁵³² HACKER, 1916. 156.; VARSÁNYI, 1909b. 70.

⁵³³ Megjelent 1914 és 1918 között.

⁵³⁴ HACKER, 1916. 155–156.; VARSÁNYI, 1909b. 70.

⁵³⁵ DEMÉNYNÉ, PEISNER, 1908. 9.; VAJDA, 1917. 40.

⁵³⁶ DEMÉNYNÉ, PEISNER, 1908. 9.; VARSÁNYI, 1909a. 56.

- bevezetésével viisszaszorulna a tanári brutalitás.⁵³⁸

Az 1910-es évektől a középiskolai koedukáció egyre gyakoribb, de korántsem elterjedt jelenséggé vált, köszönhetően annak, hogy bár az állam saját fenntartású intézményeiben nem engedte, a felekezeti iskolák azonban igen.⁵³⁹ Néhány intézményben ugyanis lehetővé tették, hogy a lányok magántanulói státusuk ellenére bejárjanak az órákra.⁵⁴⁰ A háttérben a szülői igény húzódtott meg: a középiskola mind vonzóbbá vált a társadalom ún. művelt középső rétegei számára.

Az érettségi kérdésének rendezetlensége miatt az 1910-es évek elején újra megerősödtek azok a hangok, amelyek a felsőbb leányiskolák átalakítását szorgalmazták. A törekvéseket Bittenbinder Miklós összegezte 1913-ban. Szerinte a reformot követelik a tanárok, akik keveslik a hatéves képzési időt, és a továbbképző tanfolyamok „intézményét” nem tartják kielégítő megoldásnak. Úgy vélte, a szülők is nyolcosztályos középiskolát kívánnak, amely az érettségivel vagy más módon foglalkozást ad a lányok kezébe. Ezt az igényt tükrözte Bittenbinder szerint, hogy az V. és VI. osztályok a legtöbb intézményben elnéptelenedtek. A tanulók tanítónőképzőbe, női kereskedelmi vagy ipari iskolába jelentkeztek át, vagy nagy erőfeszítéssel magántanulóként elvégezték a gimnáziumot. Nézete szerint a felsőbb leányiskola — talán a fővárost leszámítva — soha nem volt népszerű, most azonban a leánygimnáziumok is elvonják tanulóit. Ezek sorra létesülnek (államiak Budapesten, Fiumében, Kolozsvárott, felekezetiiek Kolozsvárott, Debrecenben), vagy tervezik alapításukat (Pozsonyban, Kassán, Szegeden, Aradon, Győrött, Trencsényben stb.). Különböző szervezetben és tanterv szerint működnek egyedi engedélyek alapján. Nézete szerint szabályozásuk szükségességét a közvélemény és a szakmai közélet egyaránt elfogadja. Bittenbinder összegyűjtötte a nyolcéves, általános műveltséget és jogosítványokat egyaránt adó leány-középiskolát illetően a sajtóban megjelent különböző elképzeléseket, amelyek az alábbiak:⁵⁴¹

1. 8 osztályos felsőbb leányiskola gimnáziumi tanfolyammal kiegészítve (De Gerando Antonina);
2. 8 osztályos felsőbb leányiskola, ahol a lányokat természetes hivatásukra készítik fel, mellette esetleg más leány-középiskolák (Klimkó Mihály felsőbb leányiskolai igazgató);

⁵³⁷ VARSÁNYI, 1909a. 54–55.

⁵³⁸ Lányok és iskolák, 1914. 238.

⁵³⁹ Uo.

⁵⁴⁰ HACKER, 1916. 155.

⁵⁴¹ Zárójelben a javaslattevő személy vagy szervezet neve.

3. 8 osztályos leányiskola kevesebb jogosítványt adó érettségivel és külön párhuzamos, négyosztályos gimnáziumi felső tagozat (Révy Ferenc miniszteri biztos);
4. egységes 8 osztályos leány-középiskola III. osztálytól bifurkációval (klasszikus és modern nyelvi irány), amelyben a női tárgyak oktatása is helyet kap (Otrok Mihály főreáliskolai tanár);
5. 8 osztályos érettségit adó leány-középiskola latin és modern idegen nyelvekkel (női jelleg eltűnésével) (Református Tanáregyesület);
6. alsó négy osztályában egységes leány-középiskola, amely az V. osztálytól háromfelé ágazik (felsőbb leányiskola, gimnázium, felsőbb női kereskedelmi iskola) (ONE);
7. felsőbb leányiskola négy alsó osztályára épülő 4-4 osztályos leányreáliskola, leánygimnázium, női kereskedelmi iskola, illetve hároméves nőipariskola (a nyolc éves leány-középiskolára kétéves háztartási és gazdasági iskola épülne) (Bittenbinder Miklós).⁵⁴²

A következő évben (1914) Krammer József pozsonyi polgári iskolai igazgató is szorgalmazta a középfokú leányoktatás átfogó reformját. Véleménye szerint a polgári iskola átszervezésével, szakképző jellegének erősítésével alábbhagyna a tanítónőképzők iránti fokozott érdeklődés, s megelőzhető lenne a „febris gymnasialis” kitörése. Utóbbi első jelei már mutatkoznak — vélte — hiszen több város leánygimnáziumért ostromolja az államot. Az egységes nyolcosztályos leány-reformközépiskolának (felső leányiskola néven)⁵⁴³ nézete szerint három célt kell teljesítenie:

- általános műveltséget adni,
- felkészíteni a természetes élethivatásra, valamint
- bizonyos foglalkozások betöltésére.

Javaslat szerint az V. osztályban a diákok választhatnának: a felső társadalmi rétegek, a vagyonos értelmiség igényeinek megfelelő, elsősorban hagyományos női hivatásokra nevelő, de tisztviselői állások betöltésére is képesítő ágban, vagy a felsőfokú tanulmányokra felkészítő ágban tanulnak tovább. Megtartotta volna a leányiskolák hagyományos nyelvi irányultságát. Elképzelései szerint az első ágban angolt, míg a másodikban latint tanítanának.

⁵⁴² BITTENBINDER, 1913. 657–660.

⁵⁴³ Krammer nem tartotta megfelelőnek a „felsőbb leányiskola” megnevezést, helyette „felső leányiskola” elnevezést javasolt.

Emellett már az I. osztályban megkezdénék a német, a III-ban pedig a francia nyelv oktatását. Az első típus tananyagában szerepelne a neveléstan, a testtan, az egészségtan és a háztartástan. A második típus nem igazodna sem a gimnázium, sem a reáliskola tantervéhez, hanem valahol a kettő között lenne. Felső leányiskolát csak ott hozott volna létre, ahol már működik polgári leányiskola. Véleménye szerint ugyanis a lányoknak inkább utóbbit kellene választaniuk. Hangsúlyozta ezért, hogy a két iskola alsó 4 osztályának a tananyaga között ne legyen nagy különbség.⁵⁴⁴

A felsőbb leányiskola intézményét illetően az 1910-es években a kritika egyre erősödött: „luxusiskolának”, „gazdag úrilánynak való” intézménynek címezték, amely V–VI. osztályának fenntartása erőltetett. Egyöntetű vélemény alakult ki reformját illetően. A nézetek a megvalósítást illetően különböztek: egyesek valamilyen formában meg akarták őrizni, mások korszerűtlen látták, megszüntetését⁵⁴⁵ és a polgári leányiskola fejlesztését javasolták.⁵⁴⁶

Az oktatáspolitikai a leány-középiskola és a leány-középiskolai tanfolyamok mellett, majd ezekkel szemben a felsőbb leányiskola intézményét támogatta. Rendeleteivel és intézkedéseivel az érettségizők, a potenciális felsőoktatási hallgatók és munkavállalók számának alacsonyan tartására törekedett. (Azonban hajlandó volt arra is, hogy állami leánygimnáziumokat hozzon létre.) A társadalomban és a szakma részéről ellenben éppen ellenkező törekvések bontakoztak ki. A női jelleg megőrzése mellett vagy a nélkül középiskolák alapítását szorgalmazták.

A koedukáció óhaja mérvadó körökben — az oktatáspolitikai részéről vagy az irányadó szakmai folyóiratokban — nem fogalmazódott meg. Noha nem volt szó közös iskolák alapításáról, a szükség alkalmat szült az együttes nevelésnek.

7. A leány-középiskolák első átfogó szabályozása

A sürgetett reformra Jankovich Béla minisztersége alatt, 1916-ban került sor.⁵⁴⁷ A miniszteri rendelet indoklásában megjelentek a kritikákban említett problémák: a felsőbb leányiskolák

⁵⁴⁴ KRAMMER, 1914. 343–347.

⁵⁴⁵ Arató Frigyes szerint „az állami felsőbb leányiskola az általános nevelő iskolának legtisztább típusa. [...] Efelett a típus felett járt el az idő. A felsőbb leányiskolának is át kell alakulnia szakiskolává, vagy szakiskolára előkészítő iskolává. Nyilván az utóbbi lesz a sorsa s mint középfokú iskola az egyetemekre és akadémiákra előkészítő iskolává fog kibontakozni.” (ARATÓ, 1916. 359.)

⁵⁴⁶ VAJDA, 1916. 356–357.; KRAMMER, 1916a. 367.

⁵⁴⁷ A századfordulón a fiú-középiskolákat is egységes szervezetbe szerették volna rendezni, de ez nem valósult meg.

nem tudják kielégíteni az újabb igényeket, ezért a felsőbb osztályok elnéptelenedtek, a leányok magántanulóként a fiú-középiskolákat és a (fiú) felső kereskedelmi iskolákat, valamint az újonnan létesített különböző típusú leánygimnáziumokat és női felső kereskedelmi iskolákat látogatják. A felsőbb leányiskola nem adja meg nekik azt a lehetőséget, hogy szükség esetén — a megszerzett ismeretek és a végzettség birtokában — megélhetésükről gondoskodjanak. Az indoklás szerint reformra azért is szükség volt, mert a leánygimnáziumokat az 1883. évi XXX. tc. alapján, a fiú-középiskolák mintájára hozták létre, „ami pedagógiai szempontból, a nők oktatásánál megkívánt különös követelmények mellőzése miatt célszerűtlen”⁵⁴⁸ volt. A felsőbb leányiskolák IV. osztályára épülő leánygimnáziumok (gimnáziumi osztályok/tanfolyamok) a diákok túlterheltsége miatt is reformra szorulnak — vélte a miniszter. A közös oktatás lehetőségét Jankovich elvetette, annak ellenére, hogy egy évvel korábban társadalmi nyomásra engedélyezte, hogy lányok azokon a helyeken, ahol nincsen leánygimnázium, fiú-középiskolákban bejáró magántanulók lehessenek.⁵⁴⁹ A két nem együttléte kizárólag az oktatásra korlátozódott. A tantermekbe a lányok a tanárral együtt jöhettek be, és vele együtt távozhattak. Az órákon külön kellett ülniük, a szüneteket a lányszobában tölthették. A leány-középiskolák szabályozásával a miniszter e gyakorlat ellen kívánt hatni. Azonban az iskolák számának sokasodása ellenére e lehetőség egészen a koedukáció általános bevezetéséig megmaradt.⁵⁵⁰

A rendelet felső leányiskola néven meghagyta a felsőbb leányiskolát, hogy az továbbra is a „a művelt középosztály leánygyermekének nevelő intézete maradjon.”⁵⁵¹ A felső leányiskola fő célja a hagyományos női szerepekre való felkészítés maradt, de feladataul kapta, hogy a diákokat esetleges későbbi munkavállalásra is előkészítse. Hogy a képzés alaposabb és gyakorlatiasabb lehessen, a korábbi hat osztályt hetedik osztállyal egészítették ki. Az új iskolatípus nagyobb súlyt fektetett a reáltárgyak tanítására, viszont továbbra is gondot fordított a neveléstani, háztartási és gazdasági ismeretek átadására. Tananyagba kerültek közgazdasági és jogi kérdések, s az oktatás gyakorlati jellegét erősítette a gyermeknevelési és háztartástani képzés. A felső leányiskola jogosítványokat is adott. A hetedik osztály elvégzése után a tanulók záróvizsgára jelentkezhetnek, amely azonban nem volt kötelező. Amennyiben a vizsgán megfelelték, továbbtanulhattak a kereskedelmi és

⁵⁴⁸ A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbeléptetése tárgyában, 1916. 261.

⁵⁴⁹ A közös oktatás kérdése a *Magyar Paedagogiában* 1900-tól jelent meg, azonban nem mint egy lehetséges hazai megoldás, hanem kizárólag a külföldi gyakorlaton keresztül – Kelemen Ignác [?] 1910 körül megjelenő cikkeiben mindennemű állásfoglalás nélkül. (n.n., 1900. 216.; K-n, 1909. 52–53.; KELEMEN, 1910. 563–566.; K-n, 1910. 102–103.)

⁵⁵⁰ MÉSZÁROS, 1988. 110.

⁵⁵¹ A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbeléptetése tárgyában, 1916. 262.

színművészeti akadémiákon, különbözeti vizsgával pedig felvételt nyerhettek az elemi iskolai tanítónőképző intézetek negyedik osztályába. A hetedik osztályok fölé szervezhető volt nevelőképző osztály is, amelynek elvégzése nevelőnői állásra képesített.

A felső leányiskola mellett két leány-középiskolát: a leánygimnáziumot és a felső kereskedelmi leányiskolát ismert el a rendelet. A korai pályaválasztás elkerülése érdekében — illetve anyagi okok miatt — mind a három iskolatípust közös négyosztályos alapra helyezte. Ennek következményeként sor kerülhetett több iskolatípust magába foglaló intézmények létrehozására. A rendelet a felső leányiskolákat preferálta, ezek mellé vélte megszervezhetőnek a másik két iskolatípus valamelyikét. Szabályozta az iskolák közötti átlépést. Ennek értelmében a polgári iskolát elvégző kiemelkedő tanulók is továbbtanulhattak a leány-középiskolák valamelyikében.

A rendelettel született felső kereskedelmi leányiskolában a felső leányiskolában szerezhető általános műveltséget kereskedelmi szakismerettel lehetett kiegészíteni. Ahol mindkét iskolatípus fennállt, a közös tárgyakat a tanulók együtt tanulhatták. A leány-középiskolák harmadik típusa a leánygimnázium lett. Az eddigi hasonló elnevezésű intézmények helyébe lépett, mivel azok — az indoklás szerint — a nőnevelés sajátos feladataira kevés gondot fordítottak.⁵⁵² A leánygimnázium esetében a közös alsó tagozatra négy osztály épült. A felsőbb osztályokban kevesebb volt a kapcsolódási pont mint az előbbi két iskolatípusnál. „*Feladata, hogy oly nőnevelő irányú, magasabb általános műveltséget adjon a leánynak, amely egyenlő értékű a fiúgimnáziumokéval és őt meghatározott főiskolai tanulmányokra képessé teszi*” — írta elő a rendelet.⁵⁵³

A rendelet szabályozta a leány-középiskolákban a pedagógusokkal szemben támasztott követelményeket, valamint a felügyelet kérdését. A polgári iskolai tanítói képesítéssel ezt követően már csak az alsó tagozaton lehetett oktatni, a felsőbb osztályokban az alkalmazás feltétele a diploma lett.⁵⁵⁴ Igazgatásilag a miniszter a leány-középiskolákra kiterjesztette a tankerületi királyi főigazgatók felügyeletét, s ezzel egyenjogúsította őket a fiú-középiskolákkal.⁵⁵⁵

Az 1916/17-es tanévtől csak azok a felsőbb leányiskolák kaphattak nyilvánossági jogot, amelyek a rendeletet végrehajtották, és az új, 1916-ban kiadott tanterv szerint működtek, a többiek polgári iskolák lettek. Az átalakulásra a VKM 3–4 évet adott.⁵⁵⁶ A leánygimnázium a

⁵⁵² Uo. 262–263.

⁵⁵³ Uo. 263. A miniszter nem látta indokoltnak a többiek által javasolt leány-reáliskola létrehozását. Nézete szerint ellene szól, hogy társadalmi kezdeményezésből ilyen iskola még nem született, s a leány magántanulók túlnyomó többsége gimnáziumba jár. (Uo.)

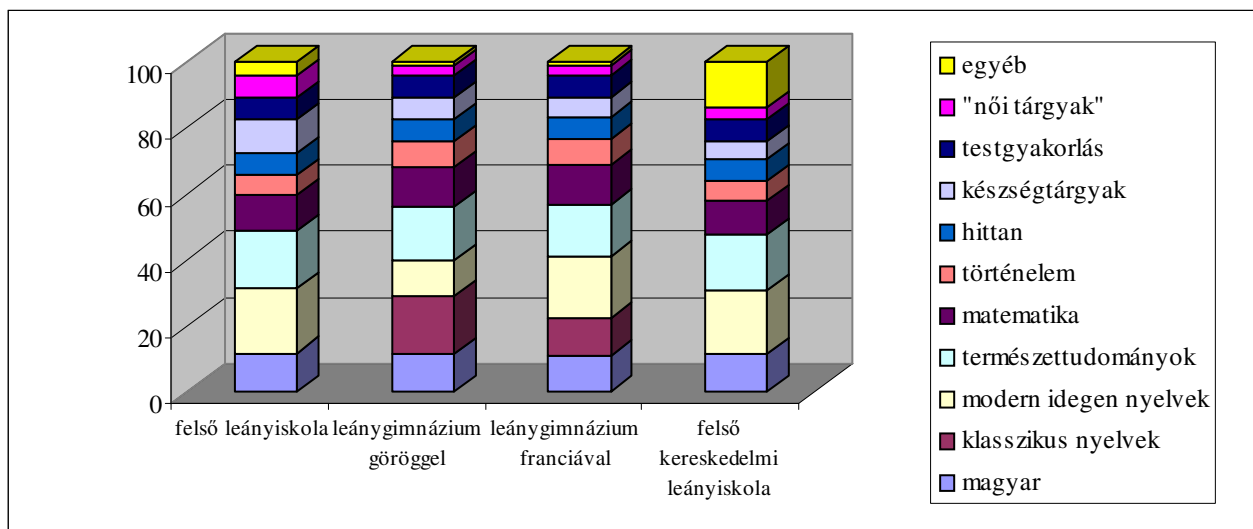
⁵⁵⁴ Uo. 264–265.

⁵⁵⁵ A felső kereskedelmi leányiskolákat egyben a felső kereskedelmi iskolai királyi főigazgatók felügyelete alá helyezte. (Uo. 263).

⁵⁵⁶ Uo. 264.

hagyományos középiskolai műveltség átadásának feladatát kapta, ezért szerepelt a tantervben a latin és a filozófia. A görög nyelv a VI. osztálytól választható tárgy lett. Az egy évvel hosszabb felső tagozat nem a tananyag szétterítését, hanem az elmélyültebb és alaposabb feldolgozást tette lehetővé. A felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola közötti különbség főként a — kereskedelmi és gazdasági — szaktárgyakban, valamint a női és a készségtárgyakban (kézimunka, rajz) mutatkozott meg (lásd XXXVI. táblázat és 13. ábra).

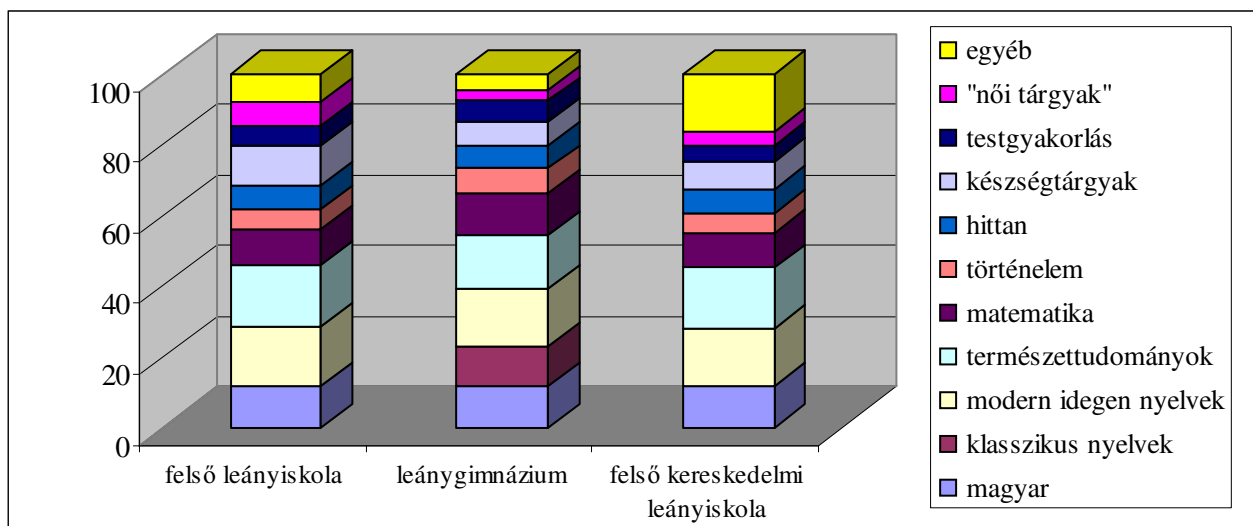
13. ábra. Óratervi arányok a leány-középiskolákban (1916, %)

A tanterv módosításra már két év múlva sort kellett keríteni. A módosítás a leánygimnáziumban átlagban hét, a felső kereskedelmi leányiskolában hat órával csökkentette a kötelező óraszámot. Szinte minden tantárgyat érintett a változás, úgy a humán, mint a reál tárgyakat, sőt a nyelvórákat is. E mögött a miniszternek a tanulói túlterheltség megszüntetésére irányuló általános törekvése húzódott. Az óraszám emelése négy tantárgy esetében tapasztalható: az egészségtan, az alsó tagozatban az ének, a gimnáziumban a filozófia, míg a másik két iskolatípus esetében a háztartási és jogi ismeretekre fordítható idő növekedett. Az egyes iskolatípusok önállósága nőtt. A gimnáziumban a görög rendkívüli tárgy lett, helyette a franciát tették kötelezővé az V–VIII. osztályban. A felső leányiskolában és a felső kereskedelmi leányiskolában a hagyományos női ismeretek és készségek átadása a korábbinál hangsúlyosabbá vált (lásd XXXVI táblázat és 14. ábra). A reform mélyreható változást nem eredményezett. A három iskola a korábbi elvek szerint, eddigi szervezetében működött tovább.⁵⁵⁷

⁵⁵⁷ NÁNY, 1918a. 443–445.

14. ábra. Óratervi arányok a leány-középiskolákban (1918, %)

A feminista sajtó a rendeletet több szempontból is kifogásolta. Glücklich Vilma, a *Feministák Egyesületének* ügyvezető elnöke, előzetesen egyrészt törvényi szabályozást várt volna, másrészt hogy a leány-középiskolák alsó négy osztályának egységesítésével megszüntessék a „felső leányiskola elavult, az élet mai viszonyai közül élesen kirívó iskolatípusát”⁵⁵⁸ A megjelent rendelettel kapcsolatban több negatív és pozitív megjegyzést tett. Üdvözölte, hogy a jövőben több „komoly leányközépiskola” lesz, mert a felső leányiskola — „minden létjogosultságot nélkülöző fényűzési cikk” — egymagában véleménye szerint nem állhat fenn.⁵⁵⁹ Kritizálta, miért írta elő a rendelet, egy helyen csak leánygimnázium vagy felső leányiskola lehet. Glücklich a tananyagra vonatkozóan is tett több apró megjegyzést. Véleménye szerint helyes a latin nyelv oktatását az V. osztályban kezdeni, a trifurkációt 14 éves korra tenni és az alsó három osztály órarendjébe 2-2 óra testgyakorlást iktatni. Az alsó tagozatban kézimunka helyett slöjdd oktatását javasolta, valamint a számtan tananyag csökkentését a német és a történelem ellenében.⁵⁶⁰ Végeredményben azonban Glücklich a leányok külön középiskolai oktatásának megszüntetését, az egységes iskola megteremtését indítványozta. Ennek szükségességét szociológiai és pszichológiai érvekkel támasztotta alá.

„Alkossák meg az egységes, fiúk és lányok számára közös, gyakorlati élet munkájára minden felferdlült egyenlően képesítő középiskolát; bajtársak legyenek a fiúk és a lányok már tanulásuk idején, értékeljék egymást emberi szempontok alapján, és ne lássanak egymásban sem titokzatos izgató lényeket, sem helyzetüket rontó illoyalis versenytársakat. Mérjék össze szellemi erejüket már annak fejlődése folyamán. Ne féltsük a „férfias” és „nőies” jellegüket az egyenlő munkaanyag feldolgozásától, éppen abban fog nyilvánulni természetes különbségük, hogy ugyanazt az anyagot nem

⁵⁵⁸ GLÜCKLICH, 1916b. 108.

⁵⁵⁹ GLÜCKLICH, 1916a. 118.

⁵⁶⁰ Uo.

ugyanugy fogják és dolgozzák fel. Vajjon miért kellene a priori megszabni — amit nem is lehet, — hogy azonos reakciót milyen anyag vált ki különböző szubjektumokból? Ami pedig az „erkölcsi” aggodalmakat illeti: számos vidéki gimnázium liberális igazgatói lehetővé tették annak bebizonyítását, hogy sokkal egészségesebb viszony fejlődik az együtt dolgozó fiuk és lányok között, mint ha csak az utcán, a tánciskolában, a korcsolyapályán találkoznának” — írta.⁵⁶¹

A jogszabály rendezte a felsőbb leányiskolák és a gimnáziumi osztályok/tanfolyamok helyzetét. Minden működő leány-középiskola országszerte egységes, fenntartótól független szervezetet és tantervet kapott. A leány-középiskolák új rendszere a közös alsó tagozatnak köszönhetően lehetővé tette mindkét korábbi modell továbbélését, hiszen a felsőbb leányiskolák könnyen leánygimnáziumokká alakulhattak. A felső leányiskolát elfogadták ugyan leány-középiskolának, de a jogosítványok szűk köre fokozatos átalakulásukat eredményezte. Ennek üteméről pontos információval nem rendelkezünk. (A *Magyar Statisztikai Évkönyv* a reformot követően összevonva, leány-középiskola kategória alatt tüntette fel mindhárom iskolatípust.)

⁵⁶¹ Uo. 119.

II. A leány-középiskolák első törvényi szabályozása

1. Az 1916. évi rendelet hatása

A női munkaerő háború okozta felértékelődése, a nők elhelyezkedési lehetőségeinek bővülése, és a háborút követő elszegényedés következtében az iskoláztatás jelentősége növekedett. Mindez együttesen az érettségit adó iskolák, a leányoknál a leánygimnáziumok elterjedését hozta. A mindig is némileg bizonytalan jogállású és tartalmú felső leányiskolák népszerűsége csökkent. Azokban a körökben, amelyek a — fiúkéhoz viszonyítva hagyományosan drágább — középiskolai leányoktatást megengedhették maguknak, a hagyományos női szerepekre felkészítő iskola, mint amilyen a felső leányiskola is volt, veszített presztízséből. A humanisztikus leánygimnázium körül maradt azonban bizonytalan tényező: az 1916-os tantervet — ahogy fentebb láttuk — már 1918-ban módosítani kellett. A közös alsó tagozat miatt nehéz volt gimnáziumi színvonalat adni az iskolának. A kompenzációként jelentkező magas óraszám a felső tagozaton nehezen volt teljesíthető.

A rendelettel létrejövő szervezet korántsem volt teljes mértékben elfogadott. A leánygimnáziumot volt aki a túlterhelés elkerülése, illetve a jobb eredmények elérése végett egy évvel ki szeretne volna egészíteni.⁵⁶² Más a — műegyetemi tanulmányokra képesítő — leányreáliskola megteremtését javasolta, azzal érvelve, hogy a reform során nem vették figyelembe a nők valamennyi érdeklődési körét.⁵⁶³ Már 1920-ban megjelent — Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató részéről — olyan javaslat, amely a leány-középiskolák leánygimnáziummá és a leányreáliskolává történő átalakítását és tantervüknek a hasonló fiúiskolákéval teljesen azonossá tételét tartalmazta.⁵⁶⁴ Elképzeléseit Pintér több középiskola (köztük leány-középiskolák) tantestületével megvitatta. A *Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége* írásban kérte a javaslat véleményezését, amelyhez számos egyesület is hozzászólt. A beérkező vélemények alapján Pintér módosította a javaslatot. Legnagyobb változás, hogy közbeiktatta és fő típusnak tette meg a reálgimnáziumot. A leánynevelésről alkotott elképzelésén nem változtatott. Tanterv javaslatában sehol sem tér ki a leánynevelésre, azt teljesen azonosnak tekintette a fiúkéhoz. Még az olyan tárgyaknál is mint a kézimunka

⁵⁶² MARÓT, 1918. 286–287.

⁵⁶³ NÁNY, 1918b. 428–429.

⁵⁶⁴ Pintér értelemszerűen a fiúk oktatására is – megreformálva – e két típust (gimnázium és reáliskola) képzelte el. Minden középiskola egységesen jogosítana valamennyi felsőfokú képzésre és egyaránt 9 éves lenne, az elemi III. (esetleg IV.) osztályára épülne. A tananyagot a típusok között közelítette volna, az óraszámot pedig megemelte volna. (Vö. PINTÉR, 1920c. 7–17.)

(vagy a zene és az ének) általánosságban fogalmazott: minden önként vállalkozó felveheti őket rendkívüli tárgyként.⁵⁶⁵

Az egységesítést — már ami a típusokat illeti — az 1934. évi középiskolai törvény hozta meg. Az 1920-as években, ahogy — többek között — azt a leány-középiskolai törvényjavaslat vitája és maga a törvény is mutatja, ez az elképzelés inkább elutasításra talált. A javaslatra beérkező írásbeli vélemények alapján azonban a fiú- és leány-középiskolák egységes jogosítását illetően már ekkor teljes volt az egyetértés.⁵⁶⁶ Ezt tükrözik a *Magyar Paedagógiában* megjelent, és alább ismertetésre kerülő vélemények is. A tantervi egységesítés ezzel szemben kritikát váltott ki. Kemény Ferenc reáliskolai tanár például így vetette el az ötletet 1920-ban: „A természettel szembeszállva ne akarjuk a nőt és a férfit szellemi és lelki tekintetben uniformizálni. Azt, ami örökké női, semmiféle közös tanterv nem fogja kiirtani; az ilyen, hogy úgy mondjam „szellemi koedukáció” nem fogja az anyát arra képesíteni, hogy az apát pótolja, avagy viszont megfordítva.”⁵⁶⁷

A VKM a tervezett középiskolai reform előkészítéseként megfogalmazta a legfontosabb kérdéseket. Ezek egyike a leány-középiskolákra vonatkozott. A *Magyar Paedagógiai Társaság* (a továbbiakban: MPT) 1920 májusában, júniusában több vitaülésén foglalkozott a témával. A felszólalók Pintér elképzelése reagálva nyilvánítottak véleményt. Szuppán Vilmos elfogadta, hogy a fiú- és a leány-középiskoláknak egyenértékűeknek kell lenniük, de azonos típusok és tanterv létrehozását elvetette. Tanári tapasztalataira alapozó indoklása szerint „a két nem középiskoláinak egyenlő értékűsége nem kíván azonosságot. Evégből elegendő, hogy egyenlő magasságú célokat tűzünk ki a fiuk és a lányok elé. Mindazonáltal az utak, amelyeken e célokhoz jutunk, mások lehetnek a leányoknál, mint a fiúknál. Sőt mások kell legyenek azért, mert nemcsak jelentékeny fiziológiai különbségek vannak a két nembeli fiatalok között, hanem lelki alkotásuk sem egyforma.”⁵⁶⁸ Az eltérő tanterv meghagyása mellett szóló véleménye szerint a két nem élethivatásának különbsége is: „... nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezentúl is az lesz a nőnek legfontosabb hivatása, hogy háziasszony és anya legyen. Ez az egyetlen hivatás, amelyben a normális nő igaz boldogságot és teljes megelégedést találhat. Minden másfajta hivatás a nőre nézve csak tartalék, refugium, amelybe akkor menekül, ha a körülmények abba a szomorú helyzetbe sodorják, hogy nem képes természetes hivatását betölteni. Azért minden fokozatú és irányú leányiskolában gondoskodnunk kell arról, hogy a leányt el ne idegenítsük a háziasszonyi és anyai hivatásától és egyéb képzés mellett erre a

⁵⁶⁵ PINTÉR, 1920a. 2–9.

⁵⁶⁶ PINTÉR, 1920b. 63–64.

⁵⁶⁷ KEMÉNY, 1920. 114.

⁵⁶⁸ Magyar Paedagógiai Társaság, 1920. 147.

*természetes rendeltetésére előkészítsük.*⁵⁶⁹ Hasonló nézetet képviselt egy másik előadó, Geöcze Sarolta is. Ő egyrészt egészségügyi szempontból nem támogatta Pintér javaslatát — mivel véleménye szerint a megerőltető tanulás a lányokat jobban igénybe veszi —, másrészt „társadalmi veszedelmet” látott benne: a középiskolai tanulmányok a háziasszonyság rovására mennek és eltávolítja a lányokat a női hivatástól. Szerinte az állásokba és az egyetemekre nem a megfelelőek jutnak, ezért hármass, egészségi, szellemi és erkölcsi szelekcióra van szükség — hangsúlyozta.⁵⁷⁰ Az elhangzottak alapján a leány-középiskolák tárgyában az MPT a következő álláspontot „fogadta el”: „*A leányközépiskolák szervezete és tanterve — tekintettel a fejlődésnek a nemi különbözőségekből eredő eltérő menetére — nem lehet teljesen azonos a fiúközépiskolák szervezetével és tantervével.* Ugyanazon [kiemelés: R. M.] *tanulmányi anyag más-más elrendezést kíván a kétféle középiskolákban.*”⁵⁷¹

A VKM élén több váltást követően 1922-től gróf Klebelsberg Kuno állt. Az új miniszter vezetésével valószínűleg a fiú-középiskolai törvényt követően (vagy még korábban) újabb leány-középiskolai reformjavaslat kidolgozása kezdődött el. A munkába társadalmi szereplőket is bevontak. 1925. április 27-én a *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének* szervezésében *Országos Nőnevelési Kongresszust* tartottak Budapesten. A rendezvényt a helyszínen nagy érdeklődés kísérte. Az elhangzottakról azonban — legalábbis eddigi kutatásaink ezt mutatják — szinte kivétel nélkül hallgatnak a források. Mindössze néhány felszólalóról és beszédének tárgyáról tudunk.⁵⁷² Klebelsberg Kuno beszéde azonban ismert, és bepillantást enged az említett előkészületi munkálatokba és saját személyes indítékaiba. Szerinte Európa-szerte az oktatásügy vezetői ugyanabba a hibába esnek: „*túlságosan utánozzák a fiúiskolában kifejlett típusokat s nincsenek tekintettel a nő sajátos pszichéjére és azokra a nagy megélhetési követelményekre, melyek különösen a középosztálybeli nővel szemben állnak fenn.*”⁵⁷³ Ő nem tette magáévá ezt a véleményt, a fiúkétól eltérő szervezetet és tantervet szeretett volna. Egyrészt új típusokat akart teremteni, másrészt a régieket átdolgozni, hogy a nők sajátos igényeinek még jobban megfeleljenek. A középfokú nőneveléssel kapcsolatban már kidolgozott javaslattal érkezett (és ennek véleményezését kérte). Eszerint két valóságos (érettségit adó és — elvileg — minden felsőfokú tanulmányra jogosító) leány-középiskola lesz: a humanisztikus leánygimnázium és a latinmentes, német vagy francia nyelvet és irodalmat központba helyező leánylíceum. Nem voltak ennyire kiforrott

⁵⁶⁹ Uo.

⁵⁷⁰ Uo. 152–153.

⁵⁷¹ Uo. 159.

⁵⁷² A tanácskozást Tormay Cecile a MANSz elnöke nyitotta meg. Kiemelte annak a jelentőségét, hogy az oktatásügy irányítói a nőnevelés reformjához tanácsot kértek a társadalomtól, a nőktől. A beérkezett vélemények alapján Sebestyén Stetina Ilona nőipariszkolai igazgató a nőnevelés céljait vette sorra. Pogány Iduna főiskolai tanár a testi neveléssel foglalkozott. (Az Országos Nőnevelési Kongresszus, 1925. 19.)

⁵⁷³ Uo.

elképzelései a harmadik típus kapcsán, mindössze leszögezte, hogy szeretné a felső leányiskolát megmenteni.⁵⁷⁴ Éppen a polgári nőmozgalom képviselői voltak azok, akik hangot adtak nemtetszésüknek a leányiskolák és a fiúiskolák közeledése miatt és a női hivatásra való felkészítés fontosságát hangsúlyozták.⁵⁷⁵ Így feltételezhetjük, hogy szándéka a tanácskozáson megerősítést nyert. Klebelsberg kultúr-, gazdaság- és szociálpolitikai szempontból egyaránt hangsúlyozta a nőnevelés szerepét. A nemzet a létért folytatott harcban nem nélkülözheti a nők szellemi tőkéjét — mondta. A fennálló gazdasági és társadalmi helyzet miatt senki nem tanácsolhatja a nőknek, hogy ne tanuljanak. Férjhezmeneteli kilátásaik ugyanis jelentősen romlottak: a középosztálybeli férfiak ritkán vagy csak előrehaladottabb korban alapítottak családot.⁵⁷⁶

Az 1916. évi rendezés hiányosságai hamar megmutakoztak. A szülői elvárások megváltoztak, illetve növekedtek a leány-középiskolákkal szemben, ami a szervezet és a tanterv újragondolását indokolta. A javaslatok az egységes alsó alap (I–IV. osztály) felszámolását vetítették elő.

Már az 1910-es évek elején megnőtt az érettségit adó leány-középiskolák száma (lásd XL. táblázat), s a végzettek között emelkedett a felsőoktatásban továbbtanulók aránya. Ez a tendencia az 1916. évi rendeletet követően is folytatódott. Előmozdította, hogy 1918-ban rendelet helyezte hatályon kívül a nők felsőfokú továbbtanulását korlátozó intézkedéseket. Megengedte, hogy a nők beiratkozhatnak az egyetemek világi karaira, a műegyetemekre és a jogakadémiákra.⁵⁷⁷ Ugyan a jogi (és a hittudományi) képzésre évente általában csak 1–2 főt vettek fel, a műegyetemi és főként a közgazdaságtudományi képzés lehetősége megnövelte a nőhallgatók számát.⁵⁷⁸ A polgári iskolai (tanító- és) tanítónőképzés főiskolai szintre emelése (1918) is hozzájárult a felsőfokú tanulmányok körének kiterjedéséhez.

A felsőoktatási beiskolázás bővülésével a leány-középiskolák előkészítő funkciója erősödött. Ez vezetett a Pintér Jenő tantervi egységesítését célzó javaslatához, amelyet azonban tanári körökben támadtak, és Klebelsberg Kuno miniszter sem fogadott el.

⁵⁷⁴ Uo. 19–20.

⁵⁷⁵ Rudnay Józsefné például a leánygimnáziumok elterjedését kritizálta. (Veres Pálné lánya a kultuszminiszterhez, 1926. 26–27.)

⁵⁷⁶ Az Országos Nőnevelési Kongresszus, 1925. 20.

⁵⁷⁷ A műegyetemre rendkívüli hallgatóként lehetett eddig beiratkozni. (VKM. 1896. évi 63.520. sz. a. kelt rendelete a nőknek egyetemi, illetőleg műegyetemi rendkívüli hallgatókul leendő felvétele tárgyában, 1896.)

⁵⁷⁸ Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1922., 1925. 189., Magyar Statisztikai Évkönyv 1923–1925., 1927. 249.

2. A törvényjavaslat kidolgozása és beterjesztése

Az 1920-as évek Magyarországon az oktatáspolitikai (és a kultúrpolitika) felértékelődését hozták. A körülmények adottak voltak az 1890-es évek óta hol jobban, hol kevésbé jobban forszírozott középiskolai reform keresztülviteléhez. Klebelsberg Kuno a kultúrfölény elérése és biztosítása érdekében tűzte ki a felsőfokú képzés alapjául szolgáló középiskolai rendszer reformját, s ennek keretében került sor a leány-középiskolai törvény meghozatalára. A középiskolákról 1924-ben hozott XI. törvény 18. paragrafusa kimondta, hogy hatálya alá csak a fiú-középiskolák tartoznak, a leányiskolákról külön törvény fog rendelkezni.⁵⁷⁹ Ez a törvény két év múlva született meg *1926. évi XXIV. törvény a leányközépiskolákról és a leánykollégiumról* címmel. Klebelsberg a miniszteri indoklásban a kérdés rendezésének sürgősségére hívta fel a figyelmet. A reform szükségességét abban látta, hogy az 1916. évi rendelet nyomán (át)alakult iskolák nem tudták beváltani a hozzájuk fűzött reményeket. Az új, 1918-as tanterv nem járult hozzá se a felső leányiskolák, se a felső kereskedelmi leányiskolák megerősödéséhez. Az első világháborút követő gazdasági és társadalmi viszonyok — véleménye szerint — eleve az 1916-os koncepció újragondolását tették indokolttá, de a törvényi szabályozással nagyobb fokú stabilizációt is el akart érni. A fiúiskolák példájára ezúttal korai és többféle választási lehetőséget biztosító, viszont egységes jogosítványt kínáló rendszert kívánt létrehozni. Ezek az intézmények továbbra sem koedukáltak, hanem speciális leányiskolák, amelyek figyelemmel vannak a lányok fizikai, szellemi és lelki adottságaira, alkalmazkodnak érdeklődésükhöz. A differenciálódást nemcsak a különböző egyéni képességek és célkitűzések, hanem az eltérő társadalmi szükségletek miatt is szükségesnek tartotta.⁵⁸⁰ Az indoklás általános magyarázatot is fűzött a törvényhez. Az új leány-középiskoláknak (és a leánykollégiumnak) a fiú-középiskoláknak megfelelő szintű műveltséget kell átadniuk. Feladatuk nem az egyetemi tanulmányokra való előkészítés, hanem *„elsősorban az önálló szellemi munkára való nevelés a tudományos képzés segítségével, azaz olyan lelki készség, szellemi érettség kialakítása, hogy azután a tanuló az ismeretek bármely szakterületén csakhamar otthonosan tudjon mozogni.”*⁵⁸¹ Ebben a célkitűzések azonosságát mutatnak a középiskolák között.

A törvényjavaslattal a Nemzetgyűlés Közoktatásügyi és a Pénzügyi Bizottsága közös ülésen foglalkozott. A tárgyalásról — amelyre Pekár Gyula elnöklete alatt 1926. május 21-én került sor — kevés információval rendelkezünk. Az összevont bizottság két okból kifolyólag találta üdvöztetőnek a javaslatot: mert az megszünteti az összevisszaságot, és mert helyesnek

⁵⁷⁹ XI. tc. a középiskoláról, 1925. 159.

⁵⁸⁰ 1926:XXIV. tc., 1927. 284–286.

⁵⁸¹ Uo. 287.

és célravezetőnek tartotta a lefektetett elveket. Csak minimális változtatást hajtott végre a javaslaton. A leányiskolák csekély számára hivatkozva — Örfy Imre jogász indítványára — egészében törölte a 11. §-t, amely kizárta volna a lányokat — mind magán, mind rendes tanulóként — a fiú-középiskolákból, és az eredeti 31. §-ba egy szót szúrt bele, amely így hangsúlyozza, hogy a leánykollégiumot végző tanulók kimondottan leánykollégiumi érettségit tehetnek. A bizottság néhány kérést intézett a miniszterhez:

- az egészségtan tanításánál mindhárom iskolatípusnál emeljék ki a végrehajtási utasításban, hogy — a gyermekhalandóságra való tekintettel — a gyermeknevelésre és -gondozásra különös figyelmet kell fordítani;
- a leánykollégiumi tanulók különbözeti vizsga letételével leány-középiskolai végzettséget szerezhessenek;
- a középiskolai tanári oklevéllel rendelkező leány-középiskolai tanárokat működésük alapján képesített tanárokká minősítsék át.⁵⁸²

Utóbbi kérésre válaszul — a problémát Vasadi Balogh György előadó és Maday Gyula, az *Országos Középiskolai Tanáregyesület* elnöke vetett fel — Klebelsberg biztosította a bizottság tagjait, hogy a polgári iskolai képesítésű felső leányiskolai tanárokat az átminősítés során el fogják ismerni képesített középiskolai tanárnak. A bizottság kimondta a törvényjavaslat sürgősségi tárgyalását. A tárgyalásra közel fél év múlva került sor.⁵⁸³

A benyújtott törvényjavaslat egyaránt állt az 1924-es középiskolai törvény és az 1916. évi rendelet alapján. A tervezett leány-középiskolák és a leánykollégium szervezetben igazodtak a fiú-középiskolákhoz, egyaránt nyolcévesek lettek, és nem rendelkeztek közös alappal (I–IV. osztály). A korábbi leánygimnáziumot (fakultatív görög vagy francia nyelvvel) két típusra választották szét, s hangsúlyosabbá tették a különbséget. A felső leányiskola helyébe lépő leánykollégium jogosítványi köre ugyan bővült, de vele ellentétben nem ismerték el középiskolának.

A bizottsági tárgyalás lényegében elfogadta a miniszteri koncepciót. Azzal, hogy kihúzta a lányok fiú-középiskolai tanulmányait tiltó paragrafust, fenntartotta a meglévő gyakorlatot. Lányokat magántanulóknak évtizedek óta felvették a fiú-középiskolákba. Az 1883. évi, majd

⁵⁸² Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai, 1926. 328–329.

⁵⁸³ A közoktatásügyi bizottság elfogadta a leányiskoláról szóló javaslatot, 1926. 5.

az 1924. évi középiskolai törvény a tanulók nemét nem említette, s ezzel nem zárta ki a lányokat a fiúiskolákból. A századfordulótól esetenként a leányok bejárását is megengedték bizonyos órákra. 1925/26-tól a leányok nyilvános tanulói státusban is megjelentek a fiúiskolákban.⁵⁸⁴

3. A törvény megszületése

A leány-középiskolákról és a leánykollégiumról szóló törvényjavaslat egy nap alatt (1926. november 11-én), érdembeli részletes tárgyalás nélkül került elfogadásra. A magyar politikai elitet és a széles közvéleményt a napilapok tanúsága szerint a kérdés nem igen foglalkoztatta. Az újságok hasábjain széles teret foglalt el a frankhamisítási ügy, amelynek bírósági tárgyalásai közvetlenül a javaslat nemzetgyűlési tárgyalását megelőzően folytak. A másik kérdés, amely — még inkább — uralta belpolitikai életet, a választás volt. A felsőházi törvény meghozatalát követően mindenki ennek kiírását várta. Az időpontot illetően folytak a találgatások. Klebelsbergnek a leány-középiskolai törvény vitája során tett felszólalásából a napilapok egy mondatot emeltek ki, azt szó szerint is idézve: „*Minthogy csak ez az egy ülésnap áll rendelkezésemre ...*”⁵⁸⁵ Ez a mondat volt az, amely fogódzót adott a bizonytalan helyzetben, és megerősítette a kiszivárgott híreket. A leány-középiskolai törvényt Klebelsberg még éppen keresztülvitte, úgy hogy egy napon zajlott az általános és a részletes vita, az ülészak utolsó napján pedig a harmadszori olvasás. Utóbbit — ez inkább (ha egyáltalán) jelzésértékű, hiszen ennek valós funkciója nem volt — még nagyobb érdektelenség övezte. Az elfogadott törvényjavaslatot felolvasták, de abból a nagy zajban alig lehetett bármit is érteni. Az elhúzódó bekiabálásokat még a szociáldemokrata tüntetések betiltása tárgyában benyújtott napirend előtti felszólalások megtagadása váltotta ki.⁵⁸⁶

A nemzetgyűlési tárgyaláson az előírtakon túl, vagyis a bizottsági előadón és a miniszteren kívül, összesen négy képviselő szólalt fel a szinte üres ülésteremben. (A képviselők a folyósokon inkább a jelöltállítás kérdéseit vitatták.)⁵⁸⁷ A bizottság nevében Vasadi Balogh György előadó hangsúlyozta, hogy a javaslat régi mulasztást pótol, mivel hazánkban, sőt Európa szinte valamennyi országában még nem született törvény a leányoktatásról. A nőnevelés társadalmi fontosságára hívta fel a figyelmet, mely azon túl, hogy a nemzet fejlődéséhez hozzájárul, a nők és a családok szociális helyzetének javítására

⁵⁸⁴ Magyar Statisztikai Évkönyv 1926, 1928. 232.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1927, 1929. 217.; stb.

⁵⁸⁵ December 8-án választ az ország, 1926. 1. Jellemzők az ülésnapról megjelent tudósítások címei (vö. Bibliográfia).

⁵⁸⁶ Eltemették a második nemzetgyűlést, 1926. 3., eszje, 1926. 4.

⁵⁸⁷ A Nemzetgyűlés utolsó előtti ülése, 1926. 2–3.

szolgál. Véleménye szerint a felsőbb leányiskola megalapítása óta eltelt időszakot a kapkodás, a toldozás-foltozás jellemezte, s egyértelműen csődbe jutott. A felállított iskolatípusok közül egyedül a leánygimnázium vált be, a felső leányiskola és a felső kereskedelmi leányiskola elsorvadt. Üdvözölte a törvényjavaslatot, a fiúk (reálgimnáziumi és reáliskolai) képzésének megfelelően két leány-középiskolai típus létrehozásának szándékát: *„Ez a felfogás — vélte — megfelel az élet követelményeinek, mert a nőnevelésre vonatkozólag ma már elavult az a régi felfogás, amely a lányokat oda utasítja a családi tűzhelyhez. Igaz ugyan, hogy a nőknek az a természetes hivatása, hogy a családban a maga munkássága révén a jövő generáció nevelését teljesítse, azonban éppen az élet a legtöbbre nézve ezt lehetetlenné teszi. Rá van utalva a leány arra, hogy felvegye a küzdelmet a kenyérért, a megélhetésért a férfiakkal és ezt csak úgy tudja elérni, ha a férfiakkal egyenlő fokú tudás és ismeret áll rendelkezésére, hogy ebben a versenyben megállhassa a helyét.”*⁵⁸⁸ A leánygimnázium és a leánylíceum az életben való boldoguláshoz — szavaival élve — tudást, műveltséget és harckészséget adna át. A leánykollégiumok ellenben azok számára létesülnének, akik nem kívánnak elhelyezkedni, csak magasabb általános műveltségre vágnak. Ez az iskolatípus nem a tudós, hanem az elmés nő képzésére szolgálna, aki *„nem tudásával és tudományával, hanem mindenben való járatosságával tűnik ki, s aki hivatva van arra, hogy a férfiakat maga köré vonván, minden kérdésben a maga véleményét nyilváníthassa, és ezáltal a férfiakban a nemes ambíciót felkeltse.”*

Az egységes párti politikust követően a szociáldemokrata Kéthly Anna emelkedett szólásra, aki a javaslat keretjellegét kifogásolta, és hiányolta belőle a valódi tartalmat, a tantervet. Helytelennek tartotta, hogy ezt miniszteri szinten szabályozzák, így a beleszólási lehetőségek behatároltak. Szerinte *„a javaslat a polgári osztályok leányainak iskoláztatását biztosítja,”*⁵⁸⁹ főképp ami a leánykollégiumot illeti. Ez utóbbi véleménye szerint *„minden középiskolai alapot nélkülöző általános kulturszósszal leöntött valami.”*⁵⁹⁰ Hozzátette, hogy mélyen megalázónak tartja, hogy *„létezzék egy olyan iskolatípus, amely csak arra való, hogy a leányok a serdülés és a férjhezmenetel közötti időt valahol és valahogy el tudják tölteni.”*⁵⁹¹ E „kimondottan luxusi” iskola fenntartása szerinte a nehéz gazdasági viszonyok mellett nem lehet állami feladat. A korábbi tapasztalatok alapján azt jósolta, hogy ez az iskolatípus — a felső leányiskolához hasonlóan — el fog néptelenedni, létesítése ezért csak haszontalan szervezési munkát jelent. Megkérdőjelezte, hogy szükség van-e egyáltalán külön leányiskolákra, hiszen — vélte — a nők a munkahelyükön csak a férfiakéval egyenlő

⁵⁸⁸ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, 1926. 328–329.

⁵⁸⁹ Uo. 370.

⁵⁹⁰ Uo.

⁵⁹¹ Uo. 370–371.

előképzettséggel állják meg a helyüket. A koedukáció kérdése azonban — hangsúlyozta — szóba sem kerülhet Magyarországon. Ezért is tartotta pozitívnak, hogy a bizottság az említett magántanulmányokra vonatkozó szakaszt beiktatta. Az 1916-os reformot Kéthly szociális szempontból is elhibázottnak tartotta. A három iskolatípus merev elválasztásával a vidéki szülők részére — vélte — lehetetlenné tették az iskolaválasztást. Kéthly szerint nemcsak hibás ez — a továbbra is fennmaradó — felosztás, hanem felesleges. Javaslatára szerint „*ha el akarják választani az egyetemre készülőket a többiektől, ami a tanítás egysége szempontjából egyáltalán nem helyes, akkor inkább egy olyan iskolatípus szervezésére volna szükség, amely más gyakorlati pályákra, például a szociális munka hivatásos elvégzésére készít elő és képesít.*”⁵⁹² Beszédének második részében Kéthly az iskolatípusokat sorra véve elsősorban tartalmi problémákkal és a továbbtanulás kérdésével foglalkozott.

Az egyes tárgyaknál — többek között — kiemelte a társadalmi és gazdasági összefüggések és az életre vonatkozó ismeretek tanításának fontosságát. A leánygimnáziumban javasolta gyakorlati hasznánál fogva legalább fakultatív tárgyként az angol nyelv bevezetését. Az egészségtan órán a gyermeknevelési ismereteknek kell előtérbe kerülniük — hangoztatta. A filozófia óra szerinte nem elég színvonalas: a kívánt cél a filozófiai alapfogalmak tanítása kell hogy legyen filozófiai szerzők művein keresztül. Megjegyzéseiből kiderül, hogy a leány-középiskola feladatának a hagyományos klasszikus műveltség átadását tekintette. Kifogásolta, hogy a leánylíceumban a görög nyelv nem szerepel fakultatív tárgyként a tantervben, a leánykollégiumban pedig hiányolta a latin nyelv oktatását. Mivel szerinte az igazi műveltség elengedhetetlen része a humán tárgyak tanítása, a „kultúra veszedelmének” tekintette, hogy „*a liceális típus az alapvető, a gimnázium pedig a középfokú oktatásnak csak ornamense.*”⁵⁹³ Nézete szerint a két iskola közötti átlépés lehetetlenné tétele igazolja azt a feltevését, hogy a líceum igazából nem középiskola, ezért „*kifejlesztése a nők középfokú oktatását agyonnyomja.*”⁵⁹⁴ Az érettségi és a felvételi javasolt szabályozása a szegények ellen szól, mert a vagyonosabb családok gyermekei külföldön is tovább tudnak tanulni — folytatta. Sürgette, hogy a törvény mondja ki, a nők ugyanolyan feltételekkel vehetők fel egyetemekre mint a férfiak, és továbbtanulásuknak sem felekezeti, sem nemi korlátozásai nem lehetnek. Mindazonáltal túlzásnak tartotta a középiskolai oktatás érettségi centrikusságát, és elvetette az érettségi felülvizsgálatára irányuló törekvést. A leánykollégiumi tanulók továbbtanulásával kapcsolatban megjegyezte, hogy nem világos számára, mit értenek a javaslat szövegezői „főiskola” alatt.

Kéthly beszédét azzal zárta, hogy a javaslat nem felel meg a pártja által kitűzött célnak, amely a magyar nép egyetememes műveltségének emelésére irányul, vagyis a népoktatás szabályozását látja elsődlegesen fontosnak, ezért azt még az általános vitára sem tartotta alkalmasnak.

⁵⁹² Uo. 371.

⁵⁹³ Uo.

⁵⁹⁴ Uo. 372.

A következő felszólaló a *Keresztény Gazdasági és Szociális Párt* szónoka, Petrovác Gyula volt, aki a fiú-középiskolai reform logikus következményeként üdvözölte a javaslatot. Szerinte szükség van elkülönülő leányiskolákra, mert — ahogy fogalmazott — „*ameddig különbség van a női lélek és a férfi lélek között, addig ezt a két lelket másként és másként kell kicsiszolni.*”⁵⁹⁵ Saját tanári tapasztalataira hivatkozva úgy vélte, hogy „*azt állítani, hogy a fiúközépiskola rendszere, tananyaga, tantervi beosztása minden további nélkül alkalmaztassék a női oktatásra, ez az oktatásügy terén való teljes járatlanságot bizonyítja.*”⁵⁹⁶ Szerencsésnek tartotta alapvető iskolatípusként a leánylíceum létrehozását, és nagy jövőt jósolt neki. Szerinte ez az iskolatípus felel meg legjobban a szülők elveinek és a növendékek adottságainak, ezért alkalmasnak tartotta, hogy elősegítse az összhangot az iskola és a társadalom között. Egyetértett azzal, hogy leánygimnáziumot csak ott lehessen létrehozni, ahol leánylíceum már van. Véleménye szerint azonban ilyen iskola csak a fővárosban fog létrejönni. Mivel léteztek hasonló nevű intézmények, nem tartotta szerencsésnek a líceum és a kollégium elnevezést. Ez utóbbi létrehozását nem támogatta, mivel nézete szerint, ha csak általános műveltséget akar adni, felesleges érettségi vizsgával zárulnia. Petrovác elfogadta részletes vita tárgyául a javaslatot.

A *Földművesek és Polgárok Szövetsége* nevében felszólaló Szilágyi Lajos ugyan általánosságban elismerte, hogy a javaslat pozitív irányba viszi a leánynevelést, viszont több kifogásolnivalót talált. Például ellenezte, hogy a leány-középiskolai oktatás tízéves korban kezdődjön. Az 1916-os szervezethez hasonló megoldást javasolt: az elemi népiskola I–IV. osztályának elvégzése után a lányok a négyéves polgári leányiskolában tanuljanak, és csak ezután következzen a leánygimnázium vagy leánylíceum, esetleg más nevet viselő leány-középiskola. Ha pedig ez a négy év kevés lenne a középiskolai ismeretek átadásához, elfogadhatónak tartotta volna az ötéves leány-középiskolai oktatást is. Szilágyi hibásnak és értelmetlennek találta a középiskola és a középfokú intézet megkülönböztetést. Amennyiben a középiskola kezdete kitolódna, véleménye szerint a leánykollégium is megkaphatná a középiskolai jelleget. A leánygimnáziummal kapcsolatban megjegyezte, hogy a korábbiakhoz képest kevés változás történt (a latin és a francia nyelv oktatásának kezdetét felcserélték⁵⁹⁷), s tantárgyai nagyrészt megegyeznek a gimnáziuméval. A kézimunka oktatás kimaradásában visszafejlődést látott, különösen amikor — érvelt — a lányok arra törekednek, hogy külsejükben is utánozzák a fiúkat.

⁵⁹⁵ Uo.

⁵⁹⁶ Uo. 373.

⁵⁹⁷ A latin lett az első idegen nyelv, oktatását a III. osztályban kezdték, míg a franciáét az V. osztályban.

Nem az a fontos, hogy a kötést vagy a varrást megtanulják, hanem azzal „a hajlamukat elégitették ki bizonyos mértékben, munkára nevelték őket, és közelebb hozták ezzel is a családi nevelést. Hiszen a nő egész élethivatása — folytatta — aprólékos ténykedésekből tevődik össze, és jaj annak a háznak, amelynek nője nincs előkészítve arra, hogy ezeket a reávaró kötelességeket észrevegye és teljesítse.”⁵⁹⁸

Véleménye szerint a kézimunka oktatás mellett szól egyrészt, hogy fejleszti az ízlést és a színérzékét, s ezáltal lehetőséget ad az egyéniség megnyilvánulására, másrészt felüdülést nyújt az elméleti tárgyak mellett. A kézimunkát tehát nem megszüntetni, hanem megreformálni kell — vonta le a következtetést. Gyakorlati haszna miatt elítélte, hogy törölték a közgazdasági és jogi ismeretek tanítását a leánygimnáziumi tantervből.

A leánylíceumokról szólva Szilágyi támogatta a művészettörténeti oktatás bevezetését, mert szerinte ez kiválóan megfelel a „leányléleknek”. Hozzátette azonban, hogy a fiúknál is tantervbe kellene iktatni. Pozitívnak tartotta az óraszám csökkentését, habár megjegyezte, hogy az énekórák számát növelni kellene: tanítsák mind a négy osztályban, a felsőbb osztályokban zenetörténettel kiegészítve. Figyelemreméltó az a megjegyzése, hogy ha már a fiúiskolákban nem lehet, legalább a leányiskolákban legyen élet közelebb az oktatás. Petrováczhoz hasonlóan egyetértett azzal, hogy csak ott állítsanak fel leánygimnáziumot, ahol leánylíceum is van. Javasolta, hogy a fővárosban az egyetlen állami leánygimnázium mellett a nagy érdeklődésre való tekintettel legalább másik kettő ilyen típusú iskolát alapítsanak.⁵⁹⁹ Szigorú végrehajtását kérte a 40 fős osztálylétszám betartásának. A leányközépiskolai beiskolázás feltételének — a fiúkéhoz hasonlóan, hiszen „fejlődésük, különösen szellemi képességeinek tekintetében nincsenek hátrányban”⁶⁰⁰ — gyakorlati okokból elfogadta volna a 9 éves korhatárt.

Szilágyi pozitívan nyilatkozott a fiú- és a leány-középiskolai érettségi egyenértékűvé nyilvánításáról, és arról, hogy a törvény nem kötötte legalább jó rendű érettségihez a beiskolázást. Egyetértett az egyetemi felvétel esetleges rendeleti korlátozásával. Fenntartásai ellenére a törvényjavaslatot a részletes vita alapjául elfogadta.

A miniszter előtti utolsó felszólaló a szociáldemokrata Hebelt Ede volt, aki nem fogadta el a javaslatot. Hebelt annak hibájaként rótta fel, hogy túlságosan nagy hatáskört biztosít a miniszternek az iskolatípus megválasztásánál. Úgy vélte, mivel félő, hogy a leánykollégium — hiszen képezést nem ad, ezért zsákutcába vezet — nem fog beválni, a miniszter át fogja alakítani intézményeket ezzé a típussá. Minden iskolának tartania kell attól, hogy ez bekövetkezik, ezáltal függőségük megnövekszik. Hebelt a tananyagra vonatkozó megállapításokat is tett.

⁵⁹⁸ Uo. 374.

⁵⁹⁹ Tolmácsolta Budapest Székesfőváros Közoktatásügyi Bizottságának kérését, amely autonómiájára hivatkozva kérte a VKM-től, hogy saját fenntartású iskoláinál – a felekezeti iskolákhoz hasonlóan – maga választhassa meg az iskolatípust. (Uo. 375.)

⁶⁰⁰ Uo.

Többek között kiemelte, hogy az idegen nyelvek tanításánál a kiscsoportos oktatást kell megvalósítani, mégpedig ezeket a gyermekek tudása, és nem kora alapján összeállítva. A leánygimnáziumban és a leánylíceumban a francia helyett az angol legyen a kötelező tárgy — javasolta, s a szomszédos államok nyelveit is oktassák minimum választhatóan. Megítélése szerint a nőket közgazdaságtanra is tanítani kell, és legalább felületesen megismertetni őket a szociálpolitikával, a nemzetiségi kérdéssel. Foglalkozniuk kellene az emberiséget érintő problémákkal, a békével. Általánosságban óvott az oktatásügy átpolitizálásától, és részletesen foglalkozott a tanárok revíziójával.⁶⁰¹

Klebensberg a napirend feszességére hivatkozva csak röviden válaszolt az elhangzottakra. A struktúrát érintő kritikákra (Kéthly, Petrovác és Szilágyi felvetéseire) a fiú-középiskolai rendszerrel történő harmonizálás szükségességét hozta fel. A leánylíceumi latinmentes iskola létrehozását társadalmi igényekkel magyarázta. Nem tagadta, hogy ezt szánta alaptípusnak, de lehetőséget akart nyújtani egyúttal azoknak, akik a klasszikus gimnáziumi képzés iránt érdeklődnek. A leánykollégiumot védelmébe véve kijelentette: nem térhet napirendre a vagyonos családok óhaja felett, akik külön iskolát szerettek volna. Beszédét azzal zárta, hogy szerinte az ellenzéki felszólalások is elismerték a javaslat nélkülözhetetlenül szükséges voltát.

A beterjesztett törvényjavaslatot az ellenérveket figyelmen kívül hagyva a Nemzetgyűlés változtatás nélkül elfogadta. A törvény a fiú-középiskolai rendszer mintájára három nyolcosztályos, önálló iskolatípust hozott létre (9., 10. §). Ezek közül kettőt középiskolának (leánygimnázium, leánylíceum), egyet középfokú intézménynek ismert el (leánykollégium).⁶⁰² Az iskolákba a népiskola alsó négy osztályát elvégző, 10. életévüket betöltött leányok jelentkezhetnek (12. §).⁶⁰³ A leánygimnázium a reálgimnáziumnak, a leánykollégium a korábbi felső leányiskolának feleltethető meg, a leánylíceum pedig a kettő között helyezkedett el. A hasonlóságok ellenére Klebensberg fontosnak tartotta leszögezni: „*a leányközépiskola nem lehet pusztán másolata a fiúközépiskolának.*”⁶⁰⁴

Az egyes leány-középiskolák egységesek voltak az ún. nemzeti tárgyak oktatásában. Specialitásuk célkitűzéseikben, jogosítványaikban és az oktatás bizonyos szegmenseiben, főképp a nyelvtanításban nyilvánult meg. A leánykollégium átlagos képességű, középfokon tanulni vágyó leányok igényeit szolgálta, családi és társadalmi életre nevelt. A pontos törvényi meghatározás szerint: „*a leánykollégium oly vallásos és nemzeti szellemű magyasabb általános műveltséget nyújt tanulóinak, amely különösen a nők sajátos hivatására, családi és társadalmi szerepére van tekintettel. E szerint a leánykollégium, mint középfokú tanintézet, olyan tanulók iskolája, akik magasabb műveltségre, esetleg főiskolai*

⁶⁰¹ Uo. 376–379.

⁶⁰² Uo. 288.

⁶⁰³ 1926:XXIV. tc., 1927. 291.

⁶⁰⁴ Uo.

tanulmányokra törekednek ugyan, de egyetemi tanulmányokat folytatni nem kívánnak.” (17. §)⁶⁰⁵ Szükségét statisztikai adatokkal igazolták, melyek szerint a gimnáziumba beiratkozott leányok csak egyharmada akar egyetemi tanulmányokat folytatni.⁶⁰⁶ A nevelés és oktatás speciális női jellege a leánykollégiumban domborodott ki leginkább. A leánylíceum mellett ebben az iskolában tanítottak művészettörténetet, csak itt szerepelt a lélek- és neveléstan, a háztartás- és gazdaságtan, valamint a kézimunka rendes tantárgyként (18. §).⁶⁰⁷ Kimondottan kevés volt a matematika tananyag.

A leánygimnázium a klasszikus műveltségtelemelek oktatására szentel speciális figyelmet. Benne latint is tanítottak, s — rendkívüli tárgyként — a görög nyelv és irodalom oktatására is lehetőség nyílt. A latin nyelv fontossága a korábbinál hangsúlyozottabb, és oktatását már a III. osztályban megkezdték. A második idegen nyelv a francia lett (2. §).

A leánylíceumban a modern nyelvek és irodalmuk tanítására került a hangsúlyt. (Rendkívüli tárgyként azonban a latin is tanulható volt (4. §). A diákok a német mellett nemcsak a francia, hanem az angol vagy az olasz nyelvet is választhatták. Ebben az iskolában külön tantárgyként szerepelt a művészettörténet.⁶⁰⁸

A három típus közül a miniszter leginkább a leánylíceum létrehozását támogatta. Ehhez a törvény is felhatalmazást adott neki. Ő állapíthatta meg ugyanis az új leány-középiskolák típusát. A törvény pedig előírta, hogy leánygimnázium lehetőleg akkor állítható fel, ha már működik a településen leánylíceum. Kivételt képeztek a felekezeti iskolák, amelyek fenntartói maguk határozhattak a típust illetően. A döntést utólag kellett jóváhagyásra beterjeszteni. (7. §)⁶⁰⁹

A leánykollégiumi érettségi nem jogosított egyetemi, csak főiskolai tanulmányokra (31. §).⁶¹⁰ A leánygimnáziumot és a leánylíceumot végzetek ellenben egyetemeken folytathatták tanulmányaikat. A törvény nem tartalmazta az 1920-as években újra bevezetett korlátozást, amely a rendes hallgatói státust minimum jó rendű bizonyítványhoz kötötte. (15.§) A miniszteri indoklás ugyanis bizonyítottan vette, hogy a nők szellemi képességei ugyan a férfiakétól eltérőek, de nem alacsonyabb rendűek.⁶¹¹ A leány-középiskolák feladata — ha más szavakkal is megfogalmazva, de lényegében a fiú-középiskolákéval megegyezően —, hogy

⁶⁰⁵ Uo. 292–293.

⁶⁰⁶ Uo. 292. Az érettségizett leány-középiskolai tanulók között azonban az 1920-as években jelentősen megnövekedett a felsőoktatásban továbbtanulók aránya. Az 1920-as évek első felének öt éves átlaga 48,5%, míg az évtized második felének átlaga már 65,8% volt. Még magasabb értékeket kapunk, ha az érettségizők közé a fiú-középiskolákban vizsgázó leányokat is beleszámítjuk. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1919–1922., 1925. 189.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1923–1925., 1927. 249.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1926., 1928. 239.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1927., 1929. 224.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1928., 1929. 262.)

⁶⁰⁷ Uo. 293.

⁶⁰⁸ Uo. 289–290.

⁶⁰⁹ Uo. 291.

⁶¹⁰ Uo. 294.

⁶¹¹ A felvételi szabályozását a VKM hatáskörébe utalta. (Uo. 289.)

„a tanulót vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben magasabb általános műveltséghez jutassa és ekként az egyetemi és általában főiskolai tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára is képessé tegye” (1. §).⁶¹²

A törvény alapján a két leány-középiskolában és a leánykollégiumban — a testnevelőn kívül — férfi tanárok is alkalmazhatók voltak a középiskolai törvényben támasztott feltételeknek megfelelően (31. §). Azonban legalább annyi női tanárnak kellett lennie — a testnevelő tanárt leszámítva —, ahány osztály volt az iskolában (13. §).⁶¹³

A törvényjavaslat vitáját összegezve elmondható, hogy — mivel a törvény kompromisszumnak tekinthető — az előadó beszédében megjelentek a lányok középiskolai oktatásával kapcsolatos különféle álláspontok. A vita során teljes egyetértés mutatkozott a képviselők között a leánykollégium létrehozásának feleslegességét illetően. Figyelemre méltó, hogy többen (Kéthly, Szilágyi, Hebelt) hangsúlyozták a leányoktatás gyakorlati jellegének fontosságát, illetve a leányoktatáson belül a gyakorlati irány megteremtésének szükségességét (Kéthly). A felszólalók többsége a leányoktatás sajátos nőies jellegének garanciáját néhány tárgy, mint a kézimunka, az ének vagy a művészettörténet oktatásában látta. A fiú- és a leány-középiskolai oktatás közötti tartalmi különbség megszüntetését egyedül Kéthly támogatta. Ezt konkrétan ki is jelentette a szerinte szóba sem hozható koedukáció kapcsán, rejtetten pedig amikor szóvá tette a nyelvtanításbeli eltéréseket. A középiskolák egységes jogosítását azonban már minden képviselő helyeselte.

A törvény a fiú- és a leány-középiskolák szervezetének és tananyagának közeledésében jelentős lépést hozott. Felszámolta a jogosítványokban, a tanárok képesítésében mutatkozó korábbi különbséget. Nyolcosztályos, teljes középiskolákat hozott létre a lányoknak is.

4. A törvény(javaslat) fogadtatása

A napilapok közül néhány a bizottsági tárgyalásról is tudósított (*Budapesti Hírlap*, *Népszava*, *Pesti Hírlap*),⁶¹⁴ az *Új Nemzedék* kivételével⁶¹⁵ pedig mindegyik részletesen beszámolt a

⁶¹² Uo.

⁶¹³ Uo. 294., 291.

⁶¹⁴ A közoktatásügyi bizottság elfogadta a leányközépiskolákról szóló javaslatot, 1926. 5.; A leányközépiskolákról és a leánykollégiumról szóló törvényjavaslat tárgyalása, 1926. 7.; Törvényjavaslat a lányiskolákról és kollégiumokról, 1926. 10.

nemzetgyűlési vitáról. Jellemzően — politikai irányultság szerint eltérően — hosszabb-rövidebb formában közölték a beszédeket. Törekedtek azok lényegét visszaadni. A *Budapesti Hírlap* például mind a négy képviselő felszólalását kivonatolta, Klebelsberg válaszát pedig talán szó szerint is közölte. A *Népszava* ugyanígy járt el a két szociáldemokrata képviselő beszédével. Kommentálásra a lapok nem vállalkoztak, különbség esetleg a válogatás szempontjaiban figyelhető meg, amely inkább politikai indíttatásból fakadt. A *Pesti Hírlap* csak annyit állapított meg Klebelsberg válaszáról, hogy „kortesbeszéd jellegű”. A kritikája tehát nem szakmai, hanem a belpolitikai eseményekhez köthető.⁶¹⁶ A vita egyik lapban sem került a címlapra, hanem egy a belpolitikai hírek közül. (Amennyiben igen, akkor is csak Klebelsberg „elszólása”, s nem a vita maga.)

Vezércikk sem született a kérdésben. Az egyetlen cikk, amely — tudunkkal — teljes egészében a leányneveléssel foglalkozott, *Diákkisasszonyok* címmel a *Pesti Napló*-ban jelent meg ugyanabban a számban, amely a vitáról is tudósított.⁶¹⁷ A szerző ismeretlen egyetemi tanár, aki saját és amerikai tapasztalataira hivatkozva helyeselte a leányok és a fiúk elkülönülő oktatását. Szerinte a koedukáció káros, mert nem hozott sem a modor, sem más szempontból pozitív hatást egyik nemre sem. Véleménye szerint a leányok nevelésében a módszereknek döntőbb jelentősége van, mert minél intelligensebb egy nő, annál nehezebben fegyelmezhető (szemben a férfiakkal). A nők és a férfiak közötti pszichológiai különbségek szerint az életkor előrehaladtával csak növekednek. Javasolta ezért felsőfokon is külön leányiskolák alapítását. A szerző általában támogatta a törvény meghozatalát, mert társadalmi viszonyok változása miatt a lányoknak — vélte — a korábbinál sokkal nagyobb műveltségre van szüksége.⁶¹⁸

A szakajtó hasonlóan kevés figyelmet szentelt a leány-középiskolai reformnak. A *Néptanítók Lapja*⁶¹⁹ a javaslat ismertetésére, illetve közlésére szorítkozott.⁶²⁰ Röviden tudósított a bizottsági ülésről,⁶²¹ a tárgyalásról már részletesebben beszámolt, igaz a beszédekből egyedül Petrováczerá tért ki, a többit csak említette. A miniszteri választ pedig

⁶¹⁵ A lap érdektelenségét jelzi, hogy leány-középiskolai törvényjavaslat helyett helytelenül a korábban elfogadott felsőházi javaslat a harmadszori olvasásáról számolt be. (Ma olvasták fel a kormányzó házfelosztató kéziratát, 1926. 1.)

⁶¹⁶ Már csak egy ülésnap lesz: mondta a kultuszminiszter, 1926. 8.

⁶¹⁷ Vö. Törvény lett a MFTR szubveciójának és a leányközépiskolák reformjának javaslatairól, 1926. 10. A cikk a vitából elsősorban az ellenzéki megszólalásokat emeli ki különösen Kéthly beszédét értékelve.

⁶¹⁸ *Diákkisasszonyok*, 1926. 4.

⁶¹⁹ A folyóirat 1925. februári száma a nőnevelésnek ugyan külön cikket szentelt, ebben azonban a szerző nagyrészt Paul Janet francia egyetemi tanárnak évtizedekkel korábban megjelent tanulmányát ismerteti ara hivatkozva, hogy a szakma és a közvélemény által szinte türelmetlenül várt miniszteri javaslat valószínűleg felújítja a leánygimnáziumok körüli 30 évvel korábbi vitát, amelyben az említett francia tanulmány a támogatóknak szolgált érvekkel. (k.h., 1925. 1–4.)

⁶²⁰ Gróf Klebelsberg Kuno törvényjavaslata a leányközépiskoláról és a leánykollégiumról, 1926. 19–22.

⁶²¹ A polgári iskoláról, a külföldi magyar intézetekről, a nemzeti közművelődési alapítványról, a leányiskolákról és a leánykollégiumról szóló törvényjavaslat tárgyalása, 1926. 29–30.

teljes terjedelmében lehozta.⁶²² Kommentálásra, értékelésre — talán mert hivatalos lapról van szó — egyik cikkben sem vállalkozott. Az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* (a továbbiakban: OKTK) cikkírója a javaslat ismertetését dicsérő szavakkal zárta: „*ritka körütekintéssel és jelen élet kívánalmainak, szükségleteinek bölcs mérlegelésével készült. Úgy érezzük, a leánynevelés sorsa ezen az alapon messze jövőre mintaszerűen biztosítva lesz*”.⁶²³ Az OKTK a vitáról is tudósított minden felszólalást ismertetve ismét nagy jövőt jósolva a törvénynek.⁶²⁴

Az *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*ben megjelent tanulmányában Kováts György 1926 március–áprilisában, tehát még a vitát megelőzően a miniszteritől jelentősen eltérő javaslattal állt elő. A családi életre nevelés fontosságára hívta fel a figyelmet.⁶²⁵ A leányiskoláknak ezért véleménye szerint széleskörű ismereteket kell nyújtania elméleti és gyakorlati háztartástanból, gazdaságtanból, egészségtanból és kézimunkából. A lányokat minden középszintű iskolában ezekből az ismeretekből egyformán képezni kell, a leány-középiskolákban is, ahol szerinte erre a területre nem fordítanak kellő figyelmet. Két leány-középiskolai típust fogadott el: a leánygimnáziumot és a leányreáliskolát. Elsőben az oktatás alapját a klasszikus nyelvek és műveltség képezné, míg másodikban a modern nyelvek, a világirodalom és a reáltárgyak. Az alsó tagozatban a nyelvek kivételével minden tárgy ugyanaz lenne mint a polgári leányiskolában. A hatosztályossá alakítandó polgári V. és VI. osztályából különbözeti vizsgákkal át lehetne lépni a leány-középiskolákba. A polgári leányiskola ebben a rendszerben középponti szerepet kapott volna, amit Kováts azzal indokolt, hogy a polgári az életre való nevelés szempontjából értékesebb, mint a leány-középiskolák. Utóbbiak felállítását csak minden nagyobb városban látta szükségesnek. Nem a központban, hanem a határon vagy a városon kívül, ahol adott a megfelelő környezet (lehetőség kertészeti, mezőgazdasági ismeretek gyakorlására, illetve szabadban történő tanításra).⁶²⁶

Ami a polgári leányiskolával való összekötést illeti, Kovátséhoz hasonló javaslattal állt elő a törvény meghozatalát követően ugyanebben a folyóiratban Magyar László. A leánykollégium intézményét a jogosítványok hiánya miatt elítélte. Szerinte ugyanarra a sorsra fog jutni mint elődje, a felső leányiskola. A célkitűzéseknek sem fog megfelelni: eleinte, amíg

⁶²² A leányközépiskolákról és a leánykollégiumról szóló törvényjavaslat tárgyalása, 1926. 21–22.

⁶²³ drn, 1926. 391–394.

⁶²⁴ „... ezzel a törvénnyel a középiskolai oktatás évtizedes reformtörekvései szerencsés megoldáshoz és egy felvirágzás felé vezető nyugvóponthoz jutottak. A középiskolai oktatás keretei biztos alapot nyertek; most még a keretek tökéletes kiépítése van hátra.” (drn, 1927. 216–218.)

⁶²⁵ Legszívesebben azt látta volna, ha az állam a nőket eltölti a kenyérkeresettől, a férfiak lehetőségeit pedig intézményesen támogatja. Így lenne leginkább megmenthető a családok élete — vélte. Addig azonban, míg nem gondoskodnak a férfi helyzetének, a családalapításnak a megkönnyítéséről, nem lehet elzárni a nők elől a tudományos pályákat — hangsúlyozta. (KOVÁTS, 1926b. 403–405., 407.)

⁶²⁶ Uo. 407–408.

divatos, nem a magyar nagyasszonyok, hanem az újjgazdagok iskolája lesz, később azonban ki fognak ábrándulni belőle. A IV. osztályt követően — jósolta — sokan el fogják hagyni az iskolát. Ők azonban nem kapnak befejezett műveltséget (szemben a polgárral), nem lesznek a szükséges alapvető ismeretek birtokában fizikából, csillagászati földrajzból, egészségtanból, világtörténelemből. Egy már többször is felmerült, illetve Szilágyi által is felkarolt javaslattal állt elő: a középfokú leányiskolák (beleértve a polgári leányiskolákat) alsó négy osztályát egységesíteni kell, ezekre épülne a leánygimnázium és a leánylíceum V–VIII. osztálya, a női felső kereskedelmi iskola, a tanítónőképző és más szakiskolák. Ismét olyan javaslattal találkozhatunk tehát, amely a polgári iskolának alapozó jelleget adott, így próbálva megerősíteni annak helyzetét, a nőnevelésben pedig a női jelleget fokozottabban érvényesíteni akarta. Magyar a leánykollégium reformjára is tett indítványt. E szerint ki építhető olyan felső tagozat, amelyben általános műveltséget adó tárgyak mellett háztartástan, kertészet, s egyéb gazdasági ismeretek elméleti és gyakorlati oktatása történne. Ez az intézmény váltaná fel a leánykollégiumot, venné át célját.⁶²⁷

A törvényt a sajtóban megjelent cikkek és elemzések többsége tárgyilagosan vagy pozitívan fogadta. Az alternatívaként felmerülő javaslatok az 1916-os szerkezettel rokoníthatók: az egységes középfokú leányiskola létrehozását szorgalmazták, s a felső tagozatban engedtek volna differenciálódást. A leány-középiszkolák szervezetébe többen a polgári leányiskolát is beépítették volna. Ezek a megoldások a fiú-középiszkolák rendszerétől való távolodást hozták volna.

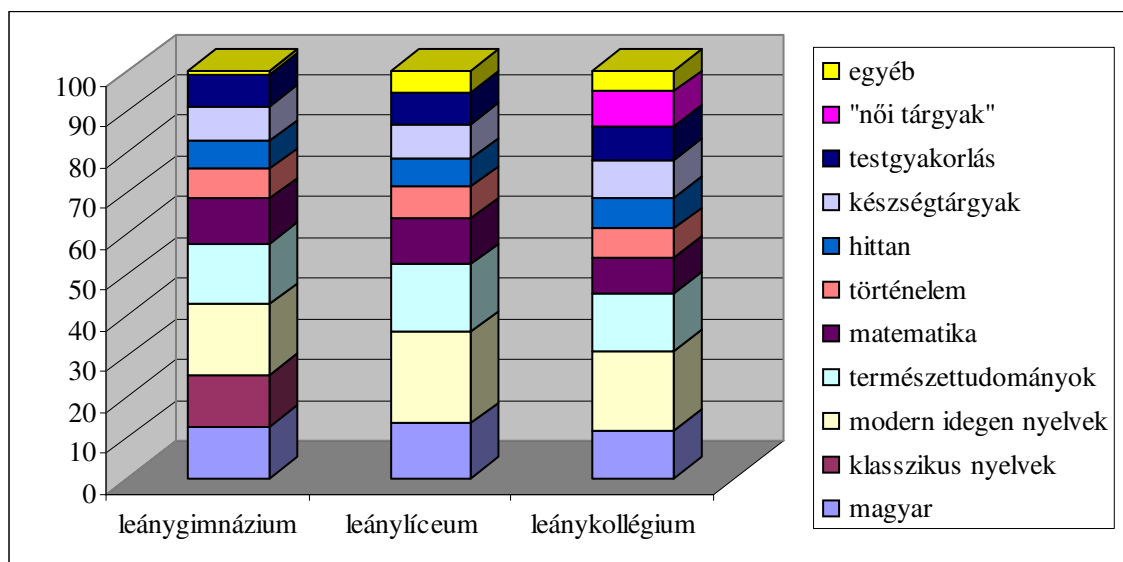
5. A tantervi szabályozás

A leány-középiszkolai törvényhez kapcsolódó tantervet a VKM — hosszas OKT tárgyalást követően — 1927-ben adta ki. A tantervet fokozatosan, osztályonként felmenő rendszerben az 1927/28-as tanévtől kezdve vezették be. A tanterv készítői figyelmet fordítottak az oktatás ún. női jellegének megőrzésére. Ez egyrészt a különböző (magyar és idegen nyelvi) olvasmányok megválasztásánál érhető tetten, másrészt a tantárgystruktúrában. Hiszen míg a fiú-középiszkolákban nem szerepelt rendes tárgyként az ének, addig a leányoknál igen, a leánygimnáziumban négy évig, a másik két iskolában pedig 6-6 évig. Művészettörténetet

⁶²⁷ MAGYAR, 1927. 178–180.

mind a leánylíceumba, mind a leánykollégiumba járók tanultak. A rajz ugyan a fiúk órarendjének is része volt, de náluk az oktatásban a gyakorlati jelleg dominált. A korábbi tantervhez képest változást jelentett, hogy a latin nyelv tanulását a leánygimnáziumban két évvel korábban, már a III. osztályban kezdték, és az óraszámot is emelték az eddigi 27-ről 30-ra. Viszont a gimnáziumban (46 óra), sőt még a reálgimnáziumban (41 óra) is jóval több időt fordítottak a nyelv oktatására. A nemzeti műveltségelemek az új tantervben fokozottabban előtérbe kerültek. A leánygimnáziumban a magyar nyelv és irodalom összórászáma eggyel nőtt (28 helyett 29 óra), a líceumban annyi maradt, amennyi korábban a leánygimnáziumban (28 óra), a leánykollégiumban pedig, mint amennyi felső leányiskolában (25 óra) volt.⁶²⁸ A magyar történelmet pedig már nem csupán a VIII., hanem a VII. osztályban is oktatták (lásd XXXVII. táblázat).⁶²⁹

15. ábra. Óratervi arányok a leány-középiskolákban és a leánykollégiumban (1927,%)⁶³⁰

Ha a képzési területek súlypontjainak változását tekintjük az óraszámok alapján, feltűnő, hogy az arányok az 1916-os és az 1927-es leánygimnázium között minimálisak. Mindössze a készségtárgyakra fordított idő növekedett a korábban női tárgyakra szánt idővel (vö. 14. és 15. ábra). A 15. ábra azt is mutatja, hogy a leánygimnázium és a leánylíceum között az egyéb kategóriában szereplő művészettörténetet kivéve csak a nyelvtanításban volt lényeges

⁶²⁸ A fiúiskoláknál ez a szám 27, 27 és 28 volt.

⁶²⁹ A VKM 1927. évi 1889. eln. sz. r. a leányközépiskolák és a leánykollégium új tantervének életbeléptetése tárgyában, 1927. 223–224.

⁶³⁰ A művészettörténet és rajz c. tárgy órászáma fele-fele arányban a készségtárgyak között, illetve az egyéb kategóriában szerepel. Egyéb címszó alatt ábrázoltuk továbbá a filozófiát, valamint a lélektan és neveléstan c. tárgyat.

különbség. A leánykollégiumi arányszámok több területen (humán és reál tárgyak, nyelvek) alacsonyabbak voltak, mint a leány-középiskolákban.

Az 1927-es tanterv módosítására 1933-ban került sor.⁶³¹ A változtatás ismét⁶³² a latin nyelv oktatását érintette. Mintegy előzményeként a miniszter 1931-ben rendeletileg engedélyezte, hogy az 1931/32-es tanévtől a leánygimnázium III. osztályában latin helyett ugyanannyi órában a leánylíceumi tanterv szerint a franciát tanítsák.⁶³³ Az új tanterv a latin nyelv oktatásának kezdetét — a szükségletekre hivatkozva — az V. osztályba helyezte vissza, a heti óraszám pedig a következő lett: V. osztály: 4, VI.: 5, VII.: 5 és VIII.: 5 óra, ami azt jelentette, hogy a még az 1916. évi rendelethez képest is csökkent a latin nyelv oktatására fordítható idő. Ez azt feltételezi, hogy ezúttal a tananyagot is lényegesen csökkentették.⁶³⁴ A többi tárgy tekintetében a tanterv nem változott. Mielőtt azonban az időközben meghozott új törvény alapján a VIII. osztályban bevezették volna — az új tanterv megszületéséig — átmeneti tantervet léptettek életbe.⁶³⁵

Az 1927. évi tanterv és annak módosítása (1933) fenntartotta a fiú- és leány-középiskolák közötti különbséget. Ahogy korábban is, az eltérés egyik oka a leányiskolákban fontosabbnak tartott esztétikai nevelés (magasabb ének óraszám, művészettörténet oktatása) volt, másik oka pedig a női szerepekre való felkészítés (kézimunka). A latin nyelv oktatása körüli állandó tantervi változások (tanulásának kezdete, óraszám) hátterében több tényező húzódnak meg. A hagyományos, s e korszakban már kevésbé elfogadott vélekedés szerint a latin (és általában a holt nyelvek) elsajátítása olyan képességeket kíván (például logikus gondolkodás), amelyek a lányokra kevésbé jellemzőek. A latin nyelv tanulásának haszna — a klasszikus műveltség gyarapításán túl — a felsőoktatásban mutatkozott meg. A latin a nők számára — a statisztikák szerint — két leginkább vonzó egyetemi tanulmányhoz volt elengedhetetlen: az orvosi

⁶³¹ Egy kisebb változtatást kell még megemlíteni 1927-ből, amikor előírták, hogy a leánylíceumban és a leánykollégiumban az énekórákon az V–VI. osztályban az elméleti részt ki kell bővíteni, a tantárgyból pedig — az V–VIII. osztályban — magánvizsgát lehet tenni, az érdemjegy pedig az előmenetelbe is beleszámít. (A rendtartás szerint ugyanis az ún. készségtárgyak közül a testnevelés, a kézimunka és az ének nem számított bele az előmenetelbe.) (VKM 1927. évi 89.205 V. sz. rendelete a leánylíceumok és leánykollégiumok V–VI. osztályaiban szereplő ének érdemjegyeinek beszámítása tárgyába, 1927. 336–337.

⁶³² Ahogy az 1918. évi tantervnél. Ebből is látható a latin nyelv stratégiai fontossága, s egyben vitatott helye a leány-középiskolákban.

⁶³³ VKM. 540-05-418-1931. sz. r. a leánygimnázium latin nyelvi és irodalmi tantervének módosítása tárgyában, 1931. 155–156.

⁶³⁴ VKM 29.706/1933. V. a. 1. sz. r. a leánygimnázium latinnyelvi tanterve tárgyában, 1933. 145–146.

⁶³⁵ A törvény születését megelőzően — a fent említetteken túl — a felvétel, az osztálylétszám, az iskolatípusok közötti átlépés és a tanárok képesítése tárgyában hoztak rendeleteket.

képzéshez és a bölcsész szakok többségéhez.⁶³⁶ Az érettségizett lányok körében ugyan az 1920-as évek második felében, az 1930-as évek elején is sokan maradtak otthon (kb. 15–20%),⁶³⁷ egyre nagyobb hányaduk azonban továbbtanult egyetemeken vagy főiskolákon (kb. 65–75%).⁶³⁸ A lányok továbbtanulására kedvezően hatott 1928/29-ben a Polgári Iskolai Tanár- és Tanárnőképző Intézet felállítása is. (Ez a tendencia az 1931/32-es tanévtől megfordult: a továbbtanulási kedv ismét csökkenni kezdett.⁶³⁹)

6. A nőnevelés kérdése a *III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson*

A *III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus* 1928. július 2. és 5. között tanácskozott Budapesten. A leány-középiskolai törvény mérlegének megvonásához ekkor egy tanév tapasztalatai már rendelkezésre álltak. A „tanügyi alakulatok” közül három nőegyesület is részt vett a rendezvényen: a *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége* (MANSz), az *Országos Nőképző Egyesület* és a *Mária Dorothea Egyesület*. A kongresszus témái között kezdettől fogva szerepelt a leánynevelés, az előkészítéssel külön szakosztály foglalkozott, amely tárgyalta és megvitatta a beérkezett javaslatokat.⁶⁴⁰ A nőnevelési szakosztály Sebestyénne Stetina Ilona elnöklétével a nőnevelés speciális (tartalmi és módszertani) kérdéseivel, a tanárképzéssel és az irányítással foglalkozott. A szekció határozatai közül hármat emelnénk ki:

- a jelenlevők javasolták, hogy valamennyi iskolában — a leány-középiskolákat beleértve — minden 14–16 éves leány részesüljön kötelező jelleggel háztartási oktatásban, amelyet szakképzett tanár tart;
- hangsúlyozták a női kézimunka oktatás fontosságát a leány-középiskolákban is;
- indítványozták *Nőnevelési Tanács* felállítását iskolatípusokként 3-3 taggal, illetve a VKM-ben külön leányiskolai szakosztály létrehozását, valamint a szakfelügyelők és az érettségi miniszteri küldöttek között nők alkalmazását.⁶⁴¹

⁶³⁶ 1925/26 és 1927/28 között az összes érettségizett leány között az orvosi, valamint a bölcsészettudományi karokon továbbtanulók aránya átlagban 10,8%, illetve 43,7%, 1928/29. és 1930/31. között pedig 7,1%, illetve 30% volt. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1926., 1928. 239.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1927., 1929. 224.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1928., 1929. 262., Magyar Statisztikai Évkönyv 1929., 1930. 259., Magyar Statisztikai Évkönyv 1930., 1931. 257.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1931., 1932. 273.)

⁶³⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv 1927., 1929. 224.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1928., 1929. 262.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1929., 1930. 259.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1930., 1931. 257.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1931., 1932. 273.

⁶³⁸ Lásd a 606. és a 636. lábjegyzetet. Az összes érettségizett lányok között a továbbtanulók aránya a legmagasabb 1931/32-ben volt: 84,1%. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1932., 1933. 281.)

⁶³⁹ Magyar Statisztikai Évkönyv 1933., 1934. 304., Magyar Statisztikai Évkönyv 1934., 1935. 307.

⁶⁴⁰ SIMON, PAPP, 1928. I. 3–49.

⁶⁴¹ SIMON, PAPP, 1928. II. 142–192.

A középiskolai leánynevelés kérdésével részletesen a középiskolai szakosztály foglalkozott.⁶⁴² Bernolák Kálmán, az *Állami Mária Terézia Leánygimnázium* igazgatója, expozéjában üdvözölte az 1926. évi törvényt, remélve, hogy meghozza a várt állandóságot. Véleménye szerint a továbbfejlődés irányát a törvény adta kereteken belül kell keresni. Elfogadta, és szükségesnek tartotta a leánykollégium felállítását. Úgy gondolta ugyanis, hogy az érettségit adó leány-középiskolák túlon túl megterhelik a leányok idegrendszerét, ráadásul feleslegesen, mert az érettségizők kb. 40%-a tanul tovább egyetemen,⁶⁴³ a diplomások pedig elhelyezkedési nehézségekkel küszködnek. Csak azoknak javasolta volna a leány-középiskolákat, akik valóban képesek felsőfokú tanulmányokra. Megítélése szerint a többiek számára megfelelő intézmény a leánykollégium, amelyet — elviekben — az 1925. évi *Nőnevelési Kongresszus* is szorgalmazott: középfokú iskola, amely a női ideált tartja szem előtt. Bernolák értetlenségének adott hangot a leánykollégiumot érő szülői idegenkedéssel⁶⁴⁴ szemben: ez az iskola — ellentétben a felső leányiskolával — képesítést ad, és elvégzése könnyebb, mint a leánygimnáziumé. Nézete szerint azonban az iskola jövője csak abban az esetben biztosított, ha a törvényben garantált főiskolai továbbtanulás mellett köztisztviselői pályákra is jogosít. (A törvény erre intézkedést ígért, de rendelet még nem született meg, a kongresszus ezért sürgette kibocsátását.)⁶⁴⁵

A leánykollégium fennállásáról vita alakult ki a szekcióban. A hozzászólók szintén a fogadtatásból kiindulva a törvényben rögzítettől eltérő szervezetet javasoltak, de voltak, akik egyáltalán nem támogatták az intézmény bevezetését. Lázár Piroska budapesti felső leányiskolai igazgató véleménye szerint ugyanis bár a leánykollégium célja, tanterve jó, a gazdasági és társadalmi viszonyok miatt nem felel meg a(z) — elszegényedett — középosztály igényeinek. Ezt mutatja szerinte, hogy a fennálló két leánykollégium közül csak egyikben, az evangélikusban tanul elegendő számú diák, főleg vidéki birtokosok gyermekei. A nyolcosztályos elemi iskola bevezetésével a polgárit át kell alakítani, ez lehet majd — vélte — a megfelelő középfokú iskola. A leánykollégiummal szemben a leány-középiskolákat fenn kell tartani, meg kell erősíteni, mert ezek hozzájárulnak a „magyar társadalmi élet komolyabbá” tételéhez, a családok erősebbé, szilárdabbá, nemzetibbé válásához, a gyermekek

⁶⁴² Számos más szakosztály is programjába vette a nőnevelés, és a témával saját nézőpontjából foglalkozott (pl. iskolán kívüli nőnevelés).

⁶⁴³ A számadat pontatlan, lásd fentebb.

⁶⁴⁴ A leánygimnáziumok és a felső leányiskolák átszervezésekor az iskolák legnagyobb része leánylíceum lett, 7–8 [11, lásd XL. táblázat] leánygimnázium maradt. A szülők azonban sok iskolában — így Bernolák — indítványozták a visszaalakulást leánygimnáziummá. Attól tartottak ugyanis, hogy a latin érettségivel rendelkezők az egyetemi felvételnél előnyt fognak érezni. Leánykollégium csak néhány iskola lett, sem az állam, sem a községek nem tartottak fenn ilyen intézményt. (SIMON, PAPP, 1928. II. 284–285.)

⁶⁴⁵ Uo. 286–287., 313.

iskolaihoz alkalmazkodóbb családi neveléséhez.⁶⁴⁶ Borsos Károly mezőtúri református gimnáziumi igazgató a szülői igények elfogadása és tiszteletben tartása mellett érvelt. Úgy gondolta, a leánykollégium legfeljebb a fővárosban lesz életképes, bármennyire is jó az elgondolás. Csak ott fogadta el leánykollégium létrehozását, ahol a szülők leánygimnáziumot és/vagy leánylíceumot is választhatnak. Vitatta Bernolák véleményét a leány-középiskolai túlterhelésről.⁶⁴⁷

A leánykollégium fontosságát és szükségességét hangsúlyozó felszólalók a törvény szerinti megvalósítás sikerét kétségbe vonták. Gajda Béla budapesti állami reál-gimnáziumi igazgató a leánylíceumokban és a leánygimnáziumokban a tagozati rendszer bevezetését szorgalmazta. A leánykollégiumot kezdetben ne önálló típusként hozzák létre — javasolta, hanem tagozat formájában. Szükség esetén, ha a diákok száma megnő, az oktatáspolitikai támogatásával külön intézményekké lehetne fejleszteni őket. Nézete szerint ugyanis a leány-középiskolák, az ott szerzett érettségi bizonyítvány feleslegesen felsőfokú tanulmányokra ösztönzi a lányokat. A leánykollégium fenntartását ugyan a szülők is kívánják, az azonban önállóan — egyelőre — nem lenne életképes.⁶⁴⁸ Demeter István debreceni református leánygimnáziumi igazgató Gajda javaslata mellé állt. Azt annyiban módosította volna, hogy a leánykollégiumot — mind önállóan, mind tagozat formájában — csak ott engedte volna felállítani, ahol leánygimnázium vagy leánylíceum is van. A tagozatok létrehozását Bernolák is támogatta.⁶⁴⁹ A kongresszus az eredeti javaslatot módosítással fogadta el: önállóan, s tagozat formájában egyaránt sürgette a leánykollégiumok felállítását.⁶⁵⁰

A szekcióülésen további témák is felmerültek. Bernolák a leány-középiskolák és a leánykollégium tanárainak képzésére tett javaslatot. Véleménye szerint számukra gyakorlóiskolával egybekötött külön tanárképző intézet felállítása szükséges, amelyben „nőtannal” is foglalkoznak. A nők eltérő lelki alkatából fakadó tantervi és módszertani különbségek miatt nézete szerint a képzésüknek a fiú-középiskolai tanárokéétól el kell térnie.⁶⁵¹ Erre az indítványra egyetlen felszólalás sem érkezett, a szekció határozatként

⁶⁴⁶ Uo. 292.

⁶⁴⁷ „... a lányokat nem a latin, nem is a matematika teszi idegesekké, vérszegényekké az iskolában, hanem pszichológiai adottságuk, a fiukénál nagyobb szorgalmuk, nagyobb lelkiismeretességük, sensibilitásuk, a „drukkolásra” való nagyobb hajlandóságuk s maga az iskolában való hosszabb tartózkodás. Ha a leánykollégium komoly szellemi munkát kíván, amint kell, hogy kívánjon, ép úgy idegesekké, vérszegényekké fogja tenni a lányokat tantervi különbözősége ellen is, mint a leányközépiskolák.” (Uo. 289–290.)

⁶⁴⁸ Uo. 290–291.

⁶⁴⁹ Uo. 294.

⁶⁵⁰ Uo. „A III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus nőnevelésünk érdekében kívánatosnak tartja, hogy mind az állam, mind más iskolafenntartók leánykollégiumokat is állítsanak fel, illetőleg a helyi viszonyoknak megfelelően a meglévő leányközépiskolák mellett a bifurkáció elve alapján leánykollégiumokat is szervezzenek és ennek megejtése végett az 1926. évi XXIV. törvénycikk 10.§-ának rendelkezése megfelelően módosíttassék.” (Uo. 312.)

⁶⁵¹ Uo. 288–289.

elfogadta Bernolák javaslatát.⁶⁵² Arató István, kőszegi evangélikus leánylíceumi igazgató az érettségi vizsgatárgyak számában mutatkozó szerinte indokolatlan különbségtételre hívta fel a figyelmet. Helytelenítette, hogy míg a fiú gimnáziumokban öt, addig a leány-középiskolákban hét tárgyból kell érettségizni. Bernolák egyet értett e különbség megszüntetésével, de azt indítványozta, hogy a javaslatot a tanáregyesület tegye meg.⁶⁵³

A leánykollégiumot érintő javaslatok nem valósultak meg. Az intézmény nem bizonyult életképesnek.⁶⁵⁴ A gazdasági helyzet bizonytalansága ellen a családok a gyermekek oktatásába történő befektetéssel próbáltak védekezni. A képzés egyazon hosszúsága és a jogosítványok közötti különbség egyértelműen a leány-középiskolák javára billentette a mérleget. A leánykollégium amellet, hogy bizonyos rétegek számára a nőnevelési eszményt testesítette meg, — bár ez nem jelentették ki — a diplomás munkanélküliség mérsékléséhez járult volna hozzá. Az oktatáspolitikában — nem igazolva be a képviselőházi vitákban megfogalmazott félelmeket — nem erőltette ezt az iskolatípust. A társadalmi igényeknek megfelelően hagyta az iskolatípus megválasztását: a leánykollégiumok egy, a budapesti evangélikus iskola kivételével átalakultak, a leánylíceumok közül pedig több a latin nyelv oktatását is biztosította.

⁶⁵² „A III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus kívánatosnak tartja, hogy a női lélek sajátosságainak megfelelően nőtanárjelöltek részére külön tanárnőképző intézetek és gyakorlóiskolák állítassanak fel.” (Uo. 313.)

⁶⁵³ Uo. 294.

⁶⁵⁴ 1927/28-ban három leánykollégium működött az országban: 1-1 evangélikus, izraelita és magán intézmény. A következő tanévtől 1933/34-ig közülük már csak a budapesti evangélikus leánykollégium maradt meg. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1928., 1929. 250.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1929., 1930. 247.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1930., 1931. 245.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1931., 1932. 242., 264.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1932., 1933. 272.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1933., 1934. 295.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1934., 1935. 280.)

III. Az egységes leány- és fiú-középiskola

1. A törvényjavaslat előkészítése

Az 1926. évi törvény három iskolatípust hozott létre, a nyelvoktatásban megnyilvánuló szabadságot kihasználva azonban több iskolatípus működött az országban. A középiskolákban általában gyakoriak voltak a tantervi módosítások. Ez nehézzé tette az áttekintést, és bizonytalanságot szült. Problémát jelentett, hogy az egységes jogosítvány csak elméletben létezett, az egyetemek különbséget tettek az iskolatípusok között. A középiskola műveltségtartalmát is érték kifogások.⁶⁵⁵ Hóman Bálint a törvény eredeti rendelkezéseitől való eltérésre, az átláthatatlanságra, valamint az egységes (nemzeti) szellem megteremtésének szükségességére hivatkozva határozta el a reformot, amelyet még hivatalba lépésekor bejelentett. Személyes ambíciók is vezették, úgy vélte, ezen a — kiváltképp bírált — területen alkothat maradandót, léphetet sokat dicsért és bíralt, de mindenképpen elismert elődje, Klebelsberg Kuno nyomdokaiba.

A középiskolai törvény meghozatalát több mint egyéves előkészítő munka előzte meg. A fenntartókkal és a szakmai, illetve érdekképviselői szervezetekkel történt egyeztetés során kialakult vitában a felvételi jogosítvány és a tagozatok kialakításának kérdése kapott különös hangsúlyt, de szóba került a fiú- és a leánynevelés egységesítése is. A VKM 1933 márciusában három napos (március 6–8.) szakértői értekezletet hívott össze, amelyen főként (egyetemi) tanárok, tanügyigazgatásban dolgozók vettek részt. Hóman a meghívóban tíz pontban ismertette főbb elképzeléseit. A másodikban a fiú és a leány-középiskolák szervezeti és tantervi egységesítését tűzte ki.⁶⁵⁶ Az új középiskola közös alsó tagozatú gimnázium és reáliskola lett volna.⁶⁵⁷ Antall József kutatásainak köszönhetően a tanácskozás anyaga szemelvényekben hozzáférhető. Antall válogatási szempontjai között a nőnevelés is szerepelt, így feltételezhetjük, hogy mindazt rögzítette, amely e témában a jegyzőkönyvek szerint elhangzott.⁶⁵⁸ A 17 válogatásban szereplő felszólaló közül kilencen foglalkoztak e kérdéssel. Máday István orvos, a *Magyar Szülők Szövetségének* ügyvezető elnöke, a kompetencia

⁶⁵⁵ Hóman Bálint iskolapolitikája. Egyetemi Könyvtár Kézirattár F 103/VII/7. Prohászka Lajos, Töredékek (Orosz Gábor kutatásai alapján a szerző feltehetően Kornis Gyula.); BARTA, 1935. 21–22.

⁶⁵⁶ „A fiú- és a leányközépiskoláknak az 1924. évi és 1926. évi törvényekben adott egyenjogúsításából, a fiúk és a lányok főiskolai tanulmányainak és képzésének azonosságából véleményem szerint természetesen következik, hogy alapvető középiskolai tanulmányaik menetét és rendjét is egységessé kell tennünk. Ezért külön fiú- és leányközépiskolai típusok fenntartását szükségtelennek tartom. A női lélek sajátos vonásainak figyelembevételéből származó követelményeket nem külön típusok és ennek megfelelően tantervi eltérések által, hanem a tantervek és utasítások gyakorlati alkalmazásánál, a tanítás és a nevelés módjának tényleges keresztülvitelénél kell érvényre jutatni.” (A középiskolák újabb reformja, 1933. 171.)

⁶⁵⁷ Uo.

⁶⁵⁸ Az eredeti források az 1956-os forradalomban megsemmisültek.

hiányát vetette fel: ha a témát újra napirendre tűzik, legalább egy nőt is hívjanak meg — indítványozta.⁶⁵⁹ A további felszólalók véleményét két nagyobb csoportba oszthatjuk, aszerint, hogy az egységesítést ellenezték vagy támogatták. Árnnyaltabb megkülönböztetést a forrás szűkszavúsága nem tesz lehetővé.

A leány- és fiú-középiskolai oktatásban a különbségek fenntartása mellett érvelők közé tartozott Kornis Gyula egyetemi tanár, korábbi államtitkár, aki a lányoknál — szerinte — fokozottabban jelentkező mobilitási törekvésekre vezette vissza a leánykollégium elsorvadását. Helyeselte a miniszteri javaslatban a két leány-középiskolai típus összevonását. A latin nyelvet is oktató leánygimnáziumot tartotta megfelelő típusnak, mert véleménye szerint a lányok által leginkább preferált bölcsész képzés során erre a nyelvre szükség van. Ezt mutatják a tendenciák is — állapította meg. Helyeselte, hogy a javaslat a tanterv és az utasítások gyakorlati alkalmazásánál érvényesíthetővé teszi a női sajátosságokat. A leány- és a fiú-középiskolák tantervében a lelki eltérések miatt különbséget kell tenni — hangsúlyozta. Erre ügyelni kell az olvasmányok megválasztásakor is.⁶⁶⁰ A lányok és a fiúk eltérő fejlődésére, illetve eredményeik pszichikai különbségeire hivatkozott Mitrovics Gyula egyetemi tanár is, aki a fiú- és leány-középiskolák közötti különbségek erőteljesebb érvényesítését javasolta. A középiskola — érvelt — anyagi és társadalmi helyzettől függően mindenki számára elvégezhető. Az egyetemen a szelekciónak köszönhetően az eltérések kiegyenlítődnek, ezért ott elfogadja az egységességet.⁶⁶¹ Mátrai Rudolf tankerületi főigazgató szerint a lelki különbségeket nem külön típusokban és tantervekben kell érvényesíteni, hanem a tantervek és az utasítások gyakorlati alkalmazása közben, a tanítási és nevelési módszerekben.⁶⁶² Egy másik tankerületi főigazgató, Ady Lajos szerint sem a tantervben, hanem a tananyagban kell fenntartani az eltérést, sőt abban is kizárólag a kézimunka és az irodalmi olvasmányok terén. Feltette a kérdést, vajon honnan lehet ehhez a szükséges időt előteremteni.⁶⁶³ Krywald Ottó, a *Katholikus Hittanárok Egyesületének* főbiztosa, a szervezeti és a tantervi egységesítést, ha nem is deklaráltan, de elfogadta. A különbségeket (női léleknek megfelelő olvasmányok és — közelebbről nem meghatározott — tudnivalók) az utasításokban fejezte volna ki.⁶⁶⁴ Voltak, akik nem tudtak jelen lenni a tanácskozáson, véleményüknek azonban hangot szerettek volna adni. Közéjük tartozott Raffay Sándor evangélikus püspök. Raffay védelmébe vette a leánykollégiumot, amelynek egyik kezdeményezője volt. Véleménye szerint ugyanis ez — annak eredeti, minisztériumi módosítások előtti változata —

⁶⁵⁹ ANTALL, 1986. 24.

⁶⁶⁰ Uo. 8.

⁶⁶¹ Uo. 13.

⁶⁶² Uo. 15.

⁶⁶³ Uo. 17.

⁶⁶⁴ Uo. 35.

felel meg leginkább a lányok lelki alkatának. Szerinte nem értették meg vagy félreértették a leánykollégiumot. Ez, a leány-középiskoláktól való hangsúlyos elkülönítése, valamint a jogosítványok korlátozottsága vezetett megszűnéséhez. Az azonos képesítés okán külön leány- és fiú-középiskolák fenntartását nem tartotta elfogadhatónak. Pszichológiai okokból különbséget tett volna a tananyagban: az irodalmi olvasmányok megválasztásában, illetve a módszerekben. Nézete szerint mindez megoldható lenne csak női tanerők alkalmazásával is.⁶⁶⁵

Az értekezleten három felszólaló nem javasolt megkülönböztetést a fiú- és a leány-középiskolák között. Kürti Menyhért középiskolai igazgató a felsőfokú tanulmányok és képesítések azonosságára hivatkozva fogadta el az előképzettség, vagyis a középiskolai tanulmányok egységesítést.⁶⁶⁶ Szandtner Pál egyetemi tanár általában ellenezte a középiskolai szektor expanzióját, és az egységesítést is azért támogatta, mert véleménye szerint a lányok között a fokozottabb szelekció irányába hat.⁶⁶⁷ Szücs István helyettes államtitkár, országgyűlési képviselő legszívesebben megszüntette volna a — szerinte szükségtelen — leánygimnáziumot, de mivel ezt nézete szerint nem lehet megvalósítani, egységesítette volna tananyagát a fiúgimnáziuméval. Szükszavúsága miatt indokaira még csak nem is következtethetünk.⁶⁶⁸ Imre Sándor egyetemi tanár levélben küldte el véleményét a miniszternek. Nézete szerint az egységesítést az azonos rendeltetés indokolja, ezáltal biztosítható az oktatás és a színvonal egyöntetűsége. A reformot szükségesnek tartotta az intézménytípusok közeledése miatt is, amelyet egyaránt jellemzőnek vélt a fiú- és a leányiskoláknál is. A törvényeknek ellentmondó fejlemények, az egyes típusok rossz asszociációkat keltő elnevezése (pl. a leánygimnázium inkább a reálgimnáziumnak felel meg) miatt nemcsak új, hanem közös rendezés szükséges — húzta alá.⁶⁶⁹

A VKM javaslatával az érdekelt társadalmi szervezeteket is megkereste. Konzervatív álláspontot képviselt a nőnevelésről a *Magyar Szülők Szövetsége*, amely 1933. április 12-én kelt levélében írta meg véleményét. A levél 9. pontja foglalkozott a leány-középiskolákkal: ezen iskolák egységesítését „*bizonyos fokig nem kifogásoljuk, de feltétlenül kívánatosnak tartjuk, hogy a lányok már az alsó tagozatban a háztartással és kézimunkával foglalkozzanak, a felső tagozatban pedig a női hivatásra is kellő előkészítést kapjanak (háztartás, csecsemőápolás, szociális feladatok, nevelés)*” — szólta.⁶⁷⁰

⁶⁶⁵ Uo. 53.

⁶⁶⁶ Uo. 25.

⁶⁶⁷ Uo. 33.

⁶⁶⁸ Uo. 34.

⁶⁶⁹ Uo. 46.

⁶⁷⁰ A Magyar Szülők Szövetségének 1933. április 12-én kelt levele. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

A vélemények tehát korántsem voltak egyöntetűek még az alapvető kérdésekben sem. Az 1933 végére elkészült javaslat kompromisszumot hozott. E szerint egyetlen intézménytípus jönne létre, a gimnázium, amely azonban nem lehetne koedukált, hanem külön iskolákba járnának a lányok és a fiúk is. A tantervben — ha minimális mértékben is —, de fenntartották volna a különbségeket. A javaslat 1934 elején került az *Országos Közoktatási Tanács* (OKT) elé. Az 1934. január 9-i tanácskozáson elhangzott, hogy semmi sem indokolja a külön leány-középiskolai típus fenntartását, hiszen 1. a leány- és a fiú-középiskola tanterve lényegében eddig sem tért el; 2. a sikeres érettségi ugyanúgy felsőfokú tanulmányokra képesített; 3. az egyetemeken a nők kevés kivétellel ugyanazt a képesítést megszerezhetik, mint a férfiak. Az OKT szerint ezért nincs értelme annak, hogy a lányok középiskolai képzése eltérjen a fiukétól. Megállapította, hogy a szervezeti egységesítés mellett a tervezet gondoskodik arról, hogy a fiúk és a lányok számára fenntartott középiskolák tanterve és tananyaga a külön nevelési szempontok szerint eltérő legyen, hiszen a lányok számára rendes tárgyként a tanterv része maradna például a kézimunka. Véleménye szerint a tervezet ezáltal „*csupán a női lélek követelményére akar bizonyos tekintettel figyelemmel lenni.*”⁶⁷¹ A javaslat részletes tárgyalásán módosító indítványt nyújtottak be a 2. §-sal kapcsolatban, amely így hangzott: „*vannak fiú- és leányközépiskolák külön igazgatással és külön elhelyezéssel.*”⁶⁷² Pintér Jenő tankerületi főigazgató a vitában a fiúgimnázium és leánygimnázium elnevezést ajánlotta. Az OKT végül az eredeti szövegezést fogadta el, és a törvény szövegében is az eredeti megfogalmazás maradt meg, de a közbeszédben, sőt a hivatalos szóhasználatban is a leánygimnázium megnevezés gyökeresedett meg. A szelekció kérdése is szóba került tárgyaláson. Csapody Vera leánygimnáziumi igazgató a szelekció szigorítását kérte a lányok számára. Felvetését azzal indokolta, hogy a lányok jobb tanulmányi eredménye miatt ugyanazt a hatást csak a feltételek szigorításával lehet elérni. Javaslatát az OKT elvetette.⁶⁷³

A VKM 1934 elején a leány-középiskolák V–VIII. osztályaiban párhuzamos tagozatok kialakításában gondolkodott (leánygimnáziumi, reálgimnáziumi (leánylíceumi) és a reáliskolai tagozat). A javaslat megvalósíthatóságát felmérendő a miniszter rendeletben kérte az egyes leány-középiskolák vezetőit, írják meg, mely tagozat kialakítása milyen plusz terheket róna rájuk. 1934 január második felében született válaszlevelek számos nehézséget helyeztek kilátásba (helyhiány, tanárhiány), és többen a gimnáziumi tagozat sikertelenségét jósolták. Ennek ellenére az iskolák legnagyobb része leánylíceumi és leánygimnáziumi

⁶⁷¹ Az OKT 1934. január 9-i ülésének jegyzőkönyve. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

⁶⁷² Uo. (A törvényben elfogadott szakasz szerint: „*Fiúk és lányok számára külön igazgatás alatt álló és külön elhelyezett középiskolák vannak.*” (3. §) (XI. Törvénycikk a középiskoláról, 1935. 86.))

⁶⁷³ Az OKT 1934. január 27-i ülésének jegyzőkönyve. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

tagozatok kialakítását tartotta leginkább megvalósíthatónak, illetve érdemesnek. Alig volt, aki mindhárom tagozat felállítását lehetségesnek látta. Néhányan azt is a VKM szemére vetették, hogy a javaslat nem elég konkrét, ezért nem tudtak csak hozzávetőleges számításokat tenni.⁶⁷⁴ A várható nehézségek ellenére a véglegesített, országgyűlés elé kerülő törvényjavaslat fenntartotta a tagozatokról kialakított elképzelést.

A tagozatok kapcsán érdemes kitérni Bartha József javaslatára, amely a *Magyar Művelődés*ben 1934 elején jelent meg. Bartha csak a latint is tanító középiskolák egységes alsó tagozatát találta helyénvalónak.⁶⁷⁵ Erre épülne rá — javaslata alapján — a gimnázium, a reálgimnázium és a leánygimnázium (V–VIII. osztály). Ezzel szemben a reáliskola és a leánylíceum nyolcosztályos önálló intézmény maradna. Utóbbit választhatná azok, akik számára nehéz lenne a latin nyelv, s az iskola elvégzését követően nem készülnek felsőfokú tanulmányok folytatására. (A leánykollégiummal nem foglalkozott, mert az — indokolta — a vélemények szerint magától meg fog szűnni.)⁶⁷⁶

A leány-középiskolák 1934 januárjára kikristályosodó új, miniszteri szervezete az 1916-os 4+4 éves szerkezethez való visszatérést jelentette. Az eltérés a fiú- és a leány-középiskolák egységesítésében volt, amelyet főként azonos előkészítő funkciójukkal és jogosítványukkal magyaráztak. Noha a koncepció kidolgozása és megvitatása során a különbségek fenntartása melletti vélemények voltak többségben, utóbb — s ebben az OKT határozata perdöntő lehetett — az egységesítés mellett született döntés. Közrejátszhatott benne, hogy a különbséget fenntartani akarók egy része a tantervben nem, csak az utasításokban, tehát a módszerekben és a tananyagválasztásban differenciált volna. Az egységesítés ellen a korábbi időszakokban felhozott érvek sokféleségével szemben (pedagógiai, erkölcsi, biológiai, szociológiai) egyedül pszichológiai érveket említettek.

⁶⁷⁴ Törvényjavaslattal kapcsolatos vélemények az egyházi hatóságoktól stb., iskolák vezetőitől. [1934. január] MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

⁶⁷⁵ Abból indult ki, hogy a hírek szerint az egységes első tagozatra öt különböző felső tagozat épül: a fiúgimnázium, a fiú reálgimnázium, a reáliskola, a leánygimnázium és a leánylíceum. Szerinte azonban a rokon és az eltérő iskolatípusokat nem lehet egységesíteni, ezért más szervezetet javasolt.

⁶⁷⁶ BARTHA, 1934. 4–6.

2. A törvény megszületése

A törvényjavaslat hosszas előkészítő fázist követően került tehát a Parlament elé, ahol a viták hol erősebb — hol gyéresebb érdeklődés mellett zajlottak.⁶⁷⁷ Az okokat a törvény keretjellegetében és — szakmai mellett — politikai előkészítésben kereshetjük. Hóman Bálint még a képviselőházi tárgyalás előtt külön értekezleten ismertette a javaslatot a kormányzó párt tagjaival.⁶⁷⁸ Az összejövetelen felszólalt Gömbös Gyula miniszterelnök is, aki a(z iskolai) jellemnevelés fontosságáról beszélt. Hozzászólásra is lehetőség nyílt, de ezek nem érintették a leánynevelést.⁶⁷⁹

Hóman a középiskolai törvényjavaslatot 1934. március 6-án nyújtotta be. A *Képviselőház Közoktatásügyi Bizottsága* 1934. március 12-én tárgyalta és a szervezetet érintően döntő változást eszközölt a javaslaton. Az eredeti koncepció ugyanis — ahogy fentebb már említettük — késleltetve ugyan, de megtartotta volna a trifurkációt tagozatok formájában. Eszerint a tanterv csak az első négy osztályban lett volna azonos, az V. osztálytól pedig a diákok — az iskolán belül maradván — választhattak volna gimnáziumi, reálgimnáziumi és reáliskolai tagozat között. A gimnáziumi és a reáliskolai tagozat megszervezése alól a VKM felmentést adhatott volna. A bizottság az elkülönülő tagozatok helyett — feltételezhetően anyagi, személyi, valamint szervezési okok miatt — az óraválasztás lehetővé tételéről döntött. Az V. osztályban a módosított törvényjavaslat szerint a diákok vagy a görög és vagy egy második modern idegen nyelvet tanulhatnának.⁶⁸⁰

A Képviselőház elnyújtva, összesen kilenc ülésnapon keresztül tárgyalta a javaslatot.⁶⁸¹ A bizottsági előadó, Szinyei Merse Jenő, az egységesítés szükségességét a túlságosan differenciálódott iskolarendszer létrejöttével magyarázta, amely a törvényekben rögzített iskolatípusokon túl a választható tantárgyak rendszerével öt fiú- és öt leányiskola típus kialakulását eredményezte. A leányiskoláknál ezek a következők voltak: 1. a fiúgimnáziumnak megfelelő humanisztikus leánygimnázium; 2. a reálgimnáziumnak megfelelő leánygimnázium, ahol a görög választható tárgy; 3. a leánylíceum választható latinnal, 4. a reáliskolának megfelelő leánylíceum; 5. a leánykollégium, amely azonban elsorvadt vagy már ki sem alakult. Érveléséből kitűnik a leányiskoláknak a fiúiskolákkal való

⁶⁷⁷ Összehasonlításképpen: az előtte elfogadott Fővárosi törvény hevesebb vitát váltott ki.

⁶⁷⁸ Többek között kijelentette: „*Helytelennek bizonyult a leányközépiskolák külön tantervének megállapítása is, annál is inkább, mert ezekben csak két eltérő tantárgy volt a fiúiskoláktól: művészettörténet az egyik típusban, a háztartástan, a gazdaságtan a másik típusban, mind a két típusban pedig az ének.*” (Gömbös Gyula új, népi és gyökerekig nemzeti nevelést hirdet, 1934. 1.)

⁶⁷⁹ Uo. 2.

⁶⁸⁰ 722. sz. A Képviselőház Közoktatásügyi Bizottságának jelentése “a középiskoláról” szóló 718. számú törvényjavaslat tárgyában, 1934. 414–416.

⁶⁸¹ 1934. április 6., 10–12., 17–20. és 24.

párhuzamba állítására irányuló törekvés. A fiúiskola a minta, amelyhez viszonyul a leányiskola, elveszítve ezáltal önálló karakterét. Az előadó szerint ebben a káoszban, a nehezen átlátható rendeleti szabályozásban kíván rendet teremteni az új törvény. A latin nyelv tantervbe iktatását olyan iskolákban, hol eredetileg nem szerepelt, a felsőfokú felvételi követelményekkel magyarázta. Noha az egyes középiskolák ugyanazt a jogosítványt adták, az egyetemek egyrészt megkívánták a latin nyelvtudást, másrészt a nagyobb társadalmi tőkével rendelkező (reál)gimnáziumot végzett fiatalat részesítették előnyben. Az egységesítést azonban nem csak gyakorlati (mint például a korai iskolaválasztás kényszere is), hanem elvi okokkal is magyarázta. A műveltségről alkotott felfogás módosulása véleménye szerint azt eredményezte, hogy a középiskoláknak nem többféle műveltséget (humán, reál, modern nyelvi), hanem egyféle általános műveltséget kell átadniuk többféle irányt megengedve. Az egységes középiskola megteremtését nemzet-, és kultúrpolitikai szempontokkal is indokolta: a társadalmi és az állami vezető szerepre hivatott értelmiségnek kell „*a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez*”⁶⁸² jutnia. A javaslat ezért a nemzetismereti tárgyakat állította a középpontba. Az értelmi nevelés helyett az erkölcsi és a jellemnevelés kapott alapvető szerepet. Ezért került a tantervbe az osztályfőnöki óra, illetve a magyarázat szerint ezért emelték fel a testnevelés órák számát.⁶⁸³ Az előadó az említetten kívül még egy helyen hozta szóba a leányoktatást. Úgy vélte, hogy az egységes középiskola megszervezése által feleslegessé válik a külön leány-középiskolai típus, ezért a törvény megszüntetné mind a leány-középiskolákat, mind a leánykollégiumot. Fenntartaná azonban a fiúk és a lányok számára külön igazgatás alatt álló és külön elhelyezett középiskolát, általánosságban lehetetlenné téve a koedukációt. A tananyag gondoskodna arról, hogy „*a testgyakorlatoknál és a testi ügyességeknél a női lélek és a női szervezet sajátos követelményei tekintetbe véssenek.*”⁶⁸⁴ A javaslat leginkább vitatott része az ún. szelekciós szakasz lett, mely szerint az érettségi nem jogosítana feltétlenül felsőfokú tanulmányokra, hanem szerepét külön képesítés venné át, amelyet szintén bizottság hozna, a tanuló nyolcéves tanulmányi, illetve érettségi eredménye, valamint magaviselete és egyénisége alapján. Szinyei Merse Jenő a szelekciót azzal indokolta, hogy szerinte a felsőoktatásba való bejutás elől a nem megfelelő képességűek kiszűrésére leginkább az érettségi alkalmas, amelynek eredménye azonban sokszor a véletlentől függ. A képesítésről való külön döntéssel ezen lehetne korrigálni — mondta.⁶⁸⁵

⁶⁸² Az országgyűlés képviselőházának 257. ülése, 1934. 114.

⁶⁸³ Uo. 115.

⁶⁸⁴ Uo. 114.

⁶⁸⁵ Uo. 112–116.

Az előadót követően az általános vitában a miniszter mellett tizenhét képviselő⁶⁸⁶ emelkedett szólásra, köztük elsőként Kéthly Anna. A képviselői felszólalásokból az alábbiakban már csak azokat a részleteket emeljük ki, amelyek kimondottan a leányok középiskolai oktatására vonatkoznak. A szociáldemokrata politikus véleménye szerint nincs szükség új törvényre, a régi keretjellege miatt a módosítás elegendő lenne. Az új törvény szerinte legfeljebb arra alkalmas, hogy a meghaladott részt kioperálja. Ilyennek nevezte a leánykollégiumot, amelyről — vetette a beterjesztő szemére — az ellenzék előre megmondta, hogy felesleges. A leánykollégium nem vált be, mert „*semmittevésre készülő úrihölgyek*”⁶⁸⁷ inkább külföldi intézmények mellett döntöttek. Akiknek pedig vagyoni helyzete megengedte, hogy iskolába járjanak, azok „*a célszerűbb és a hasznos munkára előkészítő egyéb iskolatípusokat*”⁶⁸⁸ választották.

A keresztény gazdasági és szociális párti Petrovác Gyula — Szinyei Merséhez hasonlóan — az iskolarendszer differenciálódásával kapcsolatban említette a leányiskolákat. Az 1926. évi törvényről így szólt: Klebelsberg „*a differenciálás gondolatában annyira ment, hogy még ott is differenciált, ahol azelőtt nem volt differenciálva a középfokú oktatás, a leányközépiskoláknál; ahol azelőtt csak egyetlen egységes típus volt, a leánygimnázium, ott is megcsinálta — ad normam fiúiskolák — a hármas tagozódást.*”⁶⁸⁹ Petrovác is kitért arra, hogy a differenciálódás ezzel nem állt le, hanem a három típusból öt lett, mivel a leánygimnázium a görög, a leánylíceum a latin felvételt kérte. A leánykollégiumról megjegyezte, hogy sokan megmondták előre: nem fog beválni, mert nem ad kvalifikációt.⁶⁹⁰

Két felszólaló is foglalkozott a koedukáció kérdésével. Farkas Tibor a javaslatból arra következtetett, hogy az — a fiú- és a leányiskolák elkülönítésével — kizárja a koedukációt. Ezért bizonytalan abban — mondta, hogy a jövőben a bevett gyakorlat folytatódhat-e, amely szerint — ahol erre lehetőség nyílt — a nehezen elsajátítható gyakorlati tárgyaknál mint pl. a fizika vagy a kémia megengedték, hogy a leány magántanulók bejárhassanak a fiú-középiskolák óráira. Véleménye szerint a koedukáció kérdésében demokratikus és gazdasági szempontokat egyaránt figyelembe kell venni. Félő — vélte a párton kívüli képviselő —, hogy az állam nem tud gondoskodni mindenütt leány-középiskola felállításáról. Ezért ha a

⁶⁸⁶ Az általános vitában felszólalt: Szinyei Merse Jenő, Kéthly Anna, Petrovác Gyula, Vázsonyi János, Fitz Artúr, Kornis Gyula, Farkas Tibor, Kocsán Károly, Turi Béla, Gál Jenő, Erneyi István, Krüger Aladár, Pintér Béla, Tóth Pál, Madai Gyula, Andretti Károly, Éber Antal, Hóman Bálint és Szücs István. A részletes vitában kért szót: Petrovác Gyula, Vázsonyi János, Kéthly Anna, vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, Éber Antal, Hóman Bálint, Kocsán Károly, Szinyei Merse Jenő, Fitz Artúr, Petri Pál, Madai Gyula, Farkas István és Györki Imre. (A lánynevelésre beszédükben kitérők dőlt betűvel kiemelve.)

⁶⁸⁷ Az országgyűlés képviselőházának 257. ülése, 1934. 117.

⁶⁸⁸ Uo.

⁶⁸⁹ Az országgyűlés képviselőházának 258. ülése, 1934. 125.

⁶⁹⁰ Uo. 127.

koedukációt nem engedik, a családok nagy kiadásokra kényszerülnek. A kötelező állami feladatvállalást szerinte az indokolja, hogy szinte minden álláshoz képesítés szükséges.⁶⁹¹

Az egységes párti Tóth Pál ugyan azzal vezette be a témát, hogy a javaslatban „igen helyesen” külön középiskola szerepel a fiúk és a lányok részére, hozzátette azonban, hogy léteznek olyan települések, amelyekben lehetetlennek tartja külön leánygimnázium felállítását. Magyarozatként az érvényben lévő gyakorlatra utalt: több vidéki felekezeti iskolában, különösen azokon a helyeken, ahol csak egy középiskola működik, megengedik, hogy a fiúiskolákba lányok is járjanak.⁶⁹² Megítélése szerint az évtizedre visszanyúló tapasztalat azt mutatja, hogy majdnem könnyebb a nevelést irányítani és ellenőrizni, ha a két nem egy iskolába jár, mintha két közvetlenül egymás melletti iskolába járna. Példaként a szarvasi gimnáziumot hozta fel. Itt megengedték, hogy a lányok magántanulóként naponta bejárhassanak. A szünetekben külön tanárnők felügyelete alá voltak helyezve. Szerinte ha ebben a rendszerben pár lány növendék is tanul az iskolában, az „bizonyos mértékig” a fiúkra még serkentően is hat és erősíti jó ízlésüket. Tóth kérte ezért, hogy ezt a gyakorlatot ott is engedjék meg, ahol leánygimnázium van. (Hóman Bálint erre közbevetette: így is van.) Tóth kérte, hogy erre a lehetőségre a jövőben is legyen mód. Hozzátette továbbá, hogy nem látja annak akadályát, hogy a leányok a fiúiskolákban rendes tanulóként szerepeljenek. Hiszen valójában bejárók, s a kapott képzés is ugyanaz. A megkülönböztetés tehát felesleges — hangsúlyozta.⁶⁹³

A szintén egységes párti Andreetti Károly a reáliskola megszüntetésének ellensúlyozásaképp a rajzórák számának emeléséért lobbizott. Ennek kapcsán mellékesen említette a leányiskolákat a latin „hódításának” példajaként: „*ha tehát a latin annyira előtérbe jutott, hogy megkapja az összes leányközépiskolákat, sőt a leánylíceumokat is*”,⁶⁹⁴ akkor a legkevesebb lenne a tantervben a rajznak nagyobb teret biztosítani — érvelt.

A vitában felszólalók egyrészt a leánykollégium felállításának szükségtelenségét kérték számon a minisztériumon, másrészt megoldásra számítottak a koedukáció kérdésében. A képviselők szavaiban egyértelműen tetten érhető a gyakorlati megközelítés, és csak az előadó

⁶⁹¹ Az országgyűlés képviselőházának 259. ülése, 1934. 158.

⁶⁹² 1925/26-tól arra is lehetőség nyílt, hogy a leányok nyilvános tanulói státusban fiú-középiskolákba járjanak. Az említett tanévben a nyilvános középiskolai leánytanulók 2,2%-a járt fiúiskolába. Ez az arány a következő tanévekben 2 és 3% között maradt. 3% fölé először 1934/35-ben emelkedett. Az országhatárok módosulásáig jelentősen nem változott (2–4%). A Felvidéken elterjedt koedukáció nagyságrendileg módosított az arányokon. (A trianoni magyar területekre vonatkozó statisztikai adatok hiányoznak.) (Magyar Statisztikai Évkönyv 1926., 1928. 232.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1927., 1929. 217.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1928., 1929. 255.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1929., 1930. 252.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1930., 1931. 250.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1931., 1932. 267.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1932., 1933. 275.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1933., 1934. 298.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1934., 1935. 301.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1935., 1936. 311.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1936., 1937. 293.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1937., 1938. 301.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1938., 1939. 289.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1939., 1940. 186.)

⁶⁹³ Az országgyűlés képviselőházának 260. ülése, 1934. 219.

⁶⁹⁴ Az országgyűlés képviselőházának 261. ülése, 1934. 231.

említette a megkülönböztetés szükségességét elvi alapon. Ennek megkérdőjelezésére egyedül Tóth Pál vállalkozott.

Hóman Bálint részletekbe menően válaszolt a felszólalóknak, a leányok oktatásával foglalkozó megjegyzésekre azonban nem reagált. Nem érintette tehát sem a szervezeti reform, sem a nyelvoktatás, sem pedig a koedukáció kérdését. A részletes vitán sem kerültek említésre ezek a problémák. A részletes vita, illetve a bizottsági tárgyalás több ponton módosította a beterjesztett javaslatot, ezek közül kettőt emelünk ki: a Képviselőház által elfogadott javaslat egyrészt önálló tárgyként szerepelteti a gazdasági és társadalmi ismereteket,⁶⁹⁵ másrészt becsempészte a reáliskolai irányt a gimnáziumba, mikor lehetővé tette, hogy az V. osztályban latin helyett a tanulók ábrázoló mértant és vegytant válasszanak.⁶⁹⁶

A *Felsőház Közoktatásügyi Bizottsága* egy nappal később, április 25-én tárgyalta javaslatot, s változtatás nélkül elfogadta azt. A felszólalások — a sajtóban megjelent tudósítások alapján — nem érintették a nőnevelést.⁶⁹⁷ A bizottság jelentése mindössze egy kitélt tartalmazott: „*A női testi és lelki alkatnak megfelelően fog alakulni a leányok számára a tanterv, a testnevelési gyakorlatok és a kézügyességek.*”⁶⁹⁸ A felsőházi tárgyalásra május 3-án került sor. A leányoktatás kérdése viszonylag visszhangtalan maradt. Sebes Ferenc piarista tartományfőnök, a javaslat előadója a történelmi előzmények ismertetésekor említette az 1926-os törvényt, illetve a további differenciálódás eredményeképpen kialakult öt különböző típusát a leány-középiskoláknak.⁶⁹⁹ A koedukációval kapcsolatban pedig az idézett bizottsági jelentéssel egybehangzóan a következőket mondta: ahogy nincs helyi értelemben vett koedukáció, úgy nincs szellemi értelemben sem. A „*leányközépiskolák az egységes középiskola határain belül, a női test és lélek alkatának megfelelően, tananyag, testgyakorlás és ügyességek tekintetében más tantervet fognak kapni, mint a fiúközépiskolák.*”⁷⁰⁰ Az egységes középiskola megítélése szerint nem merev, hanem alkalmazkodó.

Az előadón túl a vitában összesen hat képviselő⁷⁰¹ szólalt fel. Lényegében ugyanazokat a kérdéseket érintették, amelyeket a képviselőházi felszólalók. A Felsőház összetételéből adódóan kiemelkedett ezek közül a katolikus iskolák ügye. A leányiskolákkal érdemben egy képviselő, Kapi Béla evangélikus püspök foglalkozott. (Kelemen Krizosztom pannonhalmi

⁶⁹⁵ Az országgyűlés képviselőházának 264. ülése, 1934. 295.

⁶⁹⁶ Uo. 294.

⁶⁹⁷ A felsőház közoktatási bizottsága elfogadta Hóman Bálint reformterveit, 1934. 4.; A felsőház bizottságai letárgyalták a kultuszjavaslatokat, 1934. 6.; Kultuszjavaslatok a felsőház közoktatásügyi bizottságában, 1934. 3–4.

⁶⁹⁸ 243. sz. A Felsőház közoktatásügyi bizottságának jelentése „a középiskoláról” szóló 244. számú törvényjavaslat tárgyában, 1934. 508.

⁶⁹⁹ 58. ülés. A középiskoláról szóló törvényjavaslat, 1934. 219–220.

⁷⁰⁰ Uo. 222.

⁷⁰¹ Serédi Juszinián, Zelovich Kornél, Kelemen Krizosztom, Kolossváry Mihály, Kapi Béla és vitéz Endrey Antal.

főapát mindössze a differenciálódás kapcsán említette ezeket.⁷⁰²) Kapi helytelenítette a fiú- és a leány-középiskolák egységesítését, s szeretne volna elérni legalább a tanterv differenciálását: „A leányközépiskoláknak és a fiúközépiskoláknak ugyanannak a törvényjavaslatnak keretében való kormányzati rendezését illetőleg örömmel látom ezt az egységesítést, azonban bizonyos mértékű aggodalom marad a szívemben. Nem éppen érzelmi húrok rezdülnek meg a szívemben, - bár ezek is megrendülhetnének, - amikor az önálló leányközépiskolai típusnak ez a törvényjavaslat mintegy sírboltját jelenti, hanem inkább az, hogy a leányközépiskoláknak a fiúközépiskolákkal való azonos elbírálását a leánynevelés szempontjából nem tartom egészen megnyugtatónak.”⁷⁰³ Kapi az előadó külön tantervről szóló szavait üdvözölte, és kérte, hogy „a tantervben, a végrehajtási utasításban és más rendeletekben jusson érvényre és kifejezésre az, hogy a női lélek mást akar és másra van szüksége, mint a fiúléleknek.”⁷⁰⁴ A javaslatból két olyan rendelkezést hiányolt, amely a régi törvényben még szerepelt: 1. a leány-középiskolákban legalább annyi női tanerő legyen, mint ahány osztály; 2. a tantárgyak között szerepeljen a művészettörténet, amelyet Kapi „éppen a női lélek kifejlésére vonatkozólag rendkívül értékesnek és szükségesnek”⁷⁰⁵ tartott volna. A leány-középiskolák feladatát a következőképpen látta: „Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a mi nemzeti kultúránk és nemzeti jövőnk szempontjából sok minden fontos, és sok minden feladat égetővé válik a leányközépiskolák és a nemzet jövőjének aranykapuja előtt, de kevés dolog olyan fontos, mint az, hogy leányközépiskoláink szem előtt tartásuk azt, hogy nőket kell nevelniük: hitvest, édesanyját, aki szívében, lelkében hordozza azokat az erényeket, amelyek nélkül a nemzetnek el kell sorvadnia és el kell pusztulnia. (Úgy van! Úgy van!)”⁷⁰⁶ Kapi egyértelműen a hagyományos célokat kitűző leánynevelés fenntartása mellett volt, és az egységesítést túlzottnak tekintette. Még az azonos jogosítás értelmét is kétségbe vonta, és tartalmi tekintetben is jobban differenciált volna.

Hóman Bálint Kapi beszédére reagálva megköszönte, hogy a fiú- és a leányiskolák különleges elbírálásával kapcsolatban néhány értékes szempontra felhívta a figyelmet, és diplomatikusan utalt arra (de ígéretet nem tett rá), hogy a törvényi felhatalmazásnál fogva módja lesz arra, hogy ezeket a végrehajtási utasításban megfelelően érvényesítse.⁷⁰⁷ A Felsőház általánosságban elfogadta a javaslatot. Módosító indítványt nem nyújtottak be, ezért még ugyanazon az ülésen sor került a részletes vitára, amelyen hozzászólás nem esett, így — a pozitív kimenetelű végszavazást — még aznap megtartották.

⁷⁰² 58. ülés. A középiskoláról szóló törvényjavaslat, 1934. 231.

⁷⁰³ Uo. 240.

⁷⁰⁴ Uo.

⁷⁰⁵ Uo.

⁷⁰⁶ Uo.

⁷⁰⁷ Uo. 243.

Az új középiskola az általános műveltség, azon belül a nemzeti műveltségelemek átadására összpontosított: „A középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása nemzeti jellege, ennek a műveltségnek az európai műveltség színvonalán álló, de a leghatározottabban nemzeti irányú műveltségnek kell lennie. A középiskolai műveltség kell, hogy magában foglalja a korunk műveltségi színvonalától előírt humanisztikus és reális elemeket, de mégis oly magyar műveltségnek kell lennie, amelynek birtokában és anyagának ismeretében volt tanulói hasznos tagjai lehetnek a magyar társadalomnak, képzett munkatársai a magyar közéletnek és etikus világnézeti polgárai az államnak.”⁷⁰⁸ A tanítás középpontjába a törvény a nemzeti tárgyakat állította: a magyart, a történelmet, a gazdasági és társadalmi ismereteket, a latint, a földrajzot kiegészítve néprajzi ismeretekkel, illetve a hittant. Az egyes tárgyakon belül pedig tartalmi változásokat előlegezett meg.⁷⁰⁹ Fontosság tekintetében a nevelést az oktatás elé helyezte, ezért a testgyakorlás órák számát emelték, és bevezették az osztályfőnöki órát, amely ebben a formában újdonságot jelentett.

Az új középiskola alapját az elfogadott törvény szerint — mint a leginkább elterjedt és bevált iskolatípus — a reálgimnázium adta. A törvény egyetlen magyar középiskolát hagyott meg, a nyolcosztályos gimnáziumot (4–5. §).⁷¹⁰ A fiúk és a leányok oktatását külön igazgatás alatt álló, és külön elhelyezett intézményekben kellett megvalósítani (3. §). A különbség a fiúk és a lányok számára felállított gimnázium között néhány dologra terjedt ki. Az általános indoklásban a leány-középiskola mindössze két helyen szerepelt, általában a(z egységes) középiskoláról beszéltek. Csak a testnevelésnél emelte ki — a képviselőházi előadóhoz hasonlóan —, hogy a tananyagban a nemek szerint különbséget kell tenni.⁷¹¹ A rendes tantárgyak sora a fiú- és a leányiskolák tekintetében csak a kézimunkában különbözött. A gimnázium első osztályába az elemi népiskola IV. osztályát elvégzett minimum — betöltött — 10 és maximum 11 éves tanulót lehetett felvenni (26. §). Az alsó tagozat egységes lett, az egyéni érdeklődésnek az V. osztálytól adott teret, így a pályaválasztás kötelessége négy évvel

⁷⁰⁸ XI. Törvénycikk a középiskoláról, 1935. 83. Ezzel összhangban a törvény első paragrafusa így határozta meg a középiskola feladatát: „A magyar középiskola feladata, hogy a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez juttassa s az egyetemi és más főiskolai tanulmányokra képessé tegye.” (Uo. 85.)

⁷⁰⁹ Az egyetemes történet oktatása háttérbe került, a nyelvtanításnál pedig az irodalomtörténet helyett a gyakorlati nyelvtanulás dominanciáját kellett megvalósítani. A latin nyelv oktatásánál az olvasmányoknak új szempontok szerinti megválasztása javasolt: a jellemnevelést elősegítő és a latin műveltség lényegére rávilágító művek kiválasztása. De figyelmet kellett szánni a magyarországi latin irodalom bemutatására, a nyelvnek a magyar kultúrában betöltött szerepére is.

⁷¹⁰ Az általános indoklás szerint az iskolák differenciálódása nem egészséges, sőt elavult, mert a szakmai specializációt támogatta, és túl nagy terhet rótt a diákokra: „része van annak a szomorú jelenségnek az előidézésében, amit általánosságban a nemzeti közszellem, az egységes nemzeti világnézet hiányának szoktunk nevezni. [...] A differenciálódás eredménye a magyar értelmiség általános műveltségének többféle és gyakorta hiányos szakműveltséggé való szétesése lett.” (XI. Törvénycikk a középiskoláról, 1935. 83.)

⁷¹¹ Uo. 84.

későbbre tolódott.⁷¹² Az V. osztályba lépő tanuló választhatott, hogy görögöt vagy egy második elő idegen nyelvet (az angolt, a franciát vagy az olaszt) tanul. Miniszteri engedéllyel — a nemzeti művelődés szempontjából fontos — más idegen nyelv tanítása is lehetséges volt (22. §), illetve latin helyett az V. osztálytól mértant vagy vegytant is lehetett választani (23. §).⁷¹³ Az érettségi kérdésében a törvény kimondta, hogy a vizsga mindazokkal a képesítésekkel felruhazza a tanulót, amelyekkel 1883. évi középiskolai törvény. Ahhoz azonban, hogy valaki egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytathasson, a vizsgabizottság külön megállapítása szükséges. A döntést a testületnek az érettségi eredmény, a középiskolai tanulmányi eredmény, a magaviselet és a diák egyéniségének mérlegelésével kell meghoznia — írta elő (38. §).⁷¹⁴ E szelekció értelmét vagy igazságos megvalósíthatóságát azonban már a tárgyalások során is többen kétségbe vonták. A szakmai oldalról is érkező kritikák miatt végül nem is alkalmazták.

A középiskolai törvény parlamenti tárgyalása során a leánynevelés kérdése mellékszál maradt. A két nem oktatása közötti tartalmi különbségek szinte teljes felszámolását a Képviselőházban nem kérdőjelezte meg senki, sőt ennél egyes képviselők tovább is mentek, mikor aggodalmaikat fogalmazták meg a koedukáció visszaszorítása, eseti engedélyezésével kapcsolatban. A koedukáció általános bevezetéséről vagy akár törvényi szabályozásáról nem esett szó. Ezzel szemben a Felsőházban a bizottsági előadó, illetve a felszólaló képviselő annak a — főként a világháborút megelőzően általános, de az 1926. évi törvény létalapját képező és a vitában többször hangoztatott — nézetnek adott hangot, amely szerint a női test és lélek adottságbeli különbözősége miatt szükséges lenne az oktatás terén történő differenciálást a törvényben elfogadott mértéket meghaladva meghagyni.

A törvény a fiú- és a lánynevelés, illetve -oktatás relációjában mérföldkönek tekinthető: immár nem létezik külön iskolatípus a középiskolák között a fiúk és a lányok számára, megmaradtak viszont a külön intézmények. Ennek egyik oka egyes tantervi különbségek fennmaradása volt.

⁷¹² Uo. 85–86., 92.

⁷¹³ Uo. 91–92.

⁷¹⁴ Uo. 95.

3. A törvény fogadtatása

Az egyes napilapok — az *Új Nemzedék* kivételével, amely az országgyűlés munkájáról általában elég rendszertelenül tudósított — részleteiben is követték a vitát. Beszámoltak a bizottsági tárgyalásokról, ismertették a képviselőházi és a felsőházi vitán elhangzott egyes felszólalásokat. A leánynevelésre azonban csak Tóth Tibor beszéde kapcsán tértek ki. Hangsúlyozták, hogy Tóth helyesnek tartotta volna, ha a fiúk és a lányok részére közös iskolákat hoznak létre, és ahol erre nincs mód, ott fogadta volna el a külön intézményeket.⁷¹⁵ A napilapok a vitát legtöbbször nem a címlapon hozták le, hanem a belpolitikai oldalak egyikén. Több problémás kérdés, leginkább a szelekció, a képzés nemzeti jellege, a humán-reál műveltség összeegyeztetése és súlya, vagy a nyelvtanulás vezércikkekben is megjelent. A nőnevelésnek azonban nem szenteltek külön írást. Kivételnek számít egy olvasói levél, amelyet *Egy anya panaszai és kívánságai* címmel L-né Révész Irén tollából a *Pesti Napló* közölt még a képviselőházi vita előtt. Ebben a szerző az állandó kísérletezés okozta izgalomra és bizonytalanságra hívta fel a figyelmet, illetve azon nézetének adott hangot, hogy a munkanélküliséget nem oldja meg a tananyag növelése.⁷¹⁶

A szakfolyóiratok közül az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* ismertette a képviselőházi vitát, egyes képviselők és Hóman Bálint miniszter beszédét szó szerint, más beszédekből részleteket közölve, egyes felszólalásokra viszont ki sem tért. A válogatás szempontja a tanárok szerepe, a tanárok munkája volt. A nőneveléssel kapcsolatos vélemények nem kerültek közlésre.⁷¹⁷

A törvény lényegében egységessé tette a fiúk és a lányok középiskolai oktatását, nevelését. A megengedett különbségeket kifejtő és rögzítő tanterv és az utasítások kidolgozása késett. Ez is oka lehetett annak, hogy a törvény meghozatalát követően több cikk is foglalkozott a leány-középiskolai oktatással. A szaksajtóban felerősödtek azok a hangok, amelyek a nevelés speciális női jellegét kívánták vissza. Alapvető kifogásai voltak a reformmal kapcsolatban Gálffyné Tarczay Erzsébet leánygimnáziumi tanárnak, aki a felső tagozatban a leánygimnáziumi és a leánylíceumi típus visszaállítását szorgalmazta. A tantervre és az óratervre vonatkozóan — tantárgyanként — részletes javaslatot tett. (A művészettörténetet például meghagyta volna a leány-középiskolában.)⁷¹⁸ Kiemelte a nevelés

⁷¹⁵ Általános elismeréssel tárgyalják Hóman Bálint középiskolai törvényjavaslatát, 1934. 1.; Tovább folyik a középiskolai vita a képviselőházban, 1934. 2.; A tanszabadság korlátjai és Széchenyi „európai magyar” eszménye a középiskolai javaslat vitájában, 1934. 5.; A középiskolai reform tárgyalása a képviselőházban, 1934. 4. (Egyedül a *Magyarország* nem említette Tóth beszédének kapcsán ezt a kijelentését. Vö. A képviselőház kedden folytatja a középiskolai reform vitáját, 1934. 8.)

⁷¹⁶ Tanárok, szülők, diákok a középiskolai reformról, 1934. 8.

⁷¹⁷ A középiskolai törvényjavaslat országgyűlési vitája, 1934. 252–295.

⁷¹⁸ Hasonlóan Bónisné dr. Wallon Emmához. (BÓNISNÉ DR. WALLON, 1936. 343–348.)

sajátos női jellegének fontosságát: „...a leányközépiskolának nem is annyira a kiszemelt anyag sajátos színeződése adja meg az igazi jellegét, hanem az, hogy nevelő és oktató munkájában, a kiszemelt anyag feldolgozásában mindig tekintettel van a leánylélek sajátosságára. És mert a nőnek kettős hivatása van, úgy kell nevelni az iskolában, hogy lelki készség vigye rá a házi, sajátosan női foglalkozások, ügyességek elsajátítására ... Az általános műveltség ennek nemhogy akadályozója volna, hanem ellenkezőleg: segédeszköze, támasza.”⁷¹⁹

Az ismert író és műfordító, Kosáryné Réz Lola szerint a nevelésben nem, csak tudományban fejlődtek a leányiskolák.⁷²⁰ Az anyai hivatásra való felkészítést hiányolta a nőnevelésben — a szakképzés mellett — Nemesné M. Márta reformpedagógus. Véleménye szerint nem a numerus clausust kell erőltetni, hanem emelni kell a női foglalkozások értékét. Ha az anyai hivatatáshoz nem kívánnak képzettséget, nem lehet csodálkozni azon — hangsúlyozta, hogy a szellemi munka magas presztízse miatt csak azok választják, akik különös elhivatottságot éreznek iránta.⁷²¹ A korábban már említett Máday István a kettős hivatásra való felkészítés fontosságára hívta fel a figyelmet. Elfogadta, hogy gazdasági és lelki okok miatt minden lánynak szüksége van foglalkozásra, de szerinte minden tantervnek a gerincét az anyaságra való felkészítésnek kell adnia, ezért a „női tárgyaknak” (varrás, gyermekápolás) is helyet kell biztosítani a tudományos képzés mellett — javasolta.⁷²² Evva Gabriella is a két életfeladat egyazon fontosságát hangsúlyozta. Szükségesnek tartotta e két feladat közt az egyensúly megvalósítását, és a nő öntudatra ébresztését jellemnevelés útján.⁷²³

Arató Amália nézete szerint a férfi és a nő közötti alapvető különbségek indokoltá teszik, hogy az oktatás tartalma kiváltképp néhány tárgyban (irodalom, idegen nyelvek stb.) eltérő legyen. Szerinte minden tárgyban vannak olyan részletek, amelyek nagyobb sikerrel taníthatóak a leányoknak (vagy a fiúknak). Nem a tantervben javasolt eltérést, bár szerinte vannak olyan tárgyak, amelyek inkább a lányoknak vagy a inkább fiúknak valók (művészettörténet, esztétika, pszichológia versus logika), hanem a tananyagban (pl. „kézügyesítő munka”, „gazdaságtan-háztartástan” más-más tartalommal fiúknak és lányoknak). Ezáltal lehetővé válna — írta, hogy a leányok (és a fiúk) természetüknek, fejlődési sajátágaiknak megfelelő nevelést kapjanak.⁷²⁴

Zibolen Endre gimnáziumi tanár szintén a nőnevelés kettőségéből, e két cél összeegyeztetésének nehézségéből indult ki, és tett megoldási javaslatokat. Hangsúlyozta,

⁷¹⁹ GÁLFFY NÉ TARCZAY, 1936. 138–142.

⁷²⁰ KOSÁRY NÉ RÉZ, 1935. 119.

⁷²¹ NEMES NÉ M., 1935. 117.

⁷²² MÁDAY, 1935. 121–124.

⁷²³ EVVA, 1937. 160–162.

⁷²⁴ ARATÓ, 1936. 394–397.

hogy teljesen eltérő nem lehet az oktatás a leány- és a fiú-középiskolákban, de erre nincs is szükség: ugyanakkor a tananyagnak felhasználásával és megfelelő módosításával is fejleszthetők a lányok sajátos lelki tulajdonságai. Részleges eltérést külön tananyag beiktatásával azonban indokoltnak tartott. Emellett a módszerek megválasztására helyezte a hangsúlyt. Javasolta, hogy a tantervben szerepeljenek kifejezetten vagy nagyobb részt lányok nevelését szolgáló tárgyak (művészettörténet, női kézimunka, közgazdaságtan, ének, egészségtan). Minden olyan tantárgy oktatásánál pedig, ahol erre alkalom adódik, tekintettel kell lenni a női lélek sajátosságaira. E téren elsősorban a magyar és idegen nyelvi olvasmányok megválasztására hívta fel a figyelmet.⁷²⁵

Ezen követelések vezettek a gyakorlati középiskolák létrehozásához.⁷²⁶ A leánylíceum lépett a felső(bb) leányiskola és a leánykollégium örökébe. Ez lett az az iskola, amely a létrehozók szándéka szerint középiskolaihoz hasonló általános műveltséget kínál, mellette azonban a női természetnek is megfelelő képzést és nevelést biztosít. Az 1930-as évek végére, az 1940-es évek elejére tovább fokozódó diplomás és érettségizett munkanélküliség mérsékléseként az oktatáspolitikai régi-új kereseti lehetőségek felé akarta irányítani a lányokat: a nevelői és a szociális munkák felé. (Ez a cél még fokozottabban érvényesült a mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari középiskoláknál.)⁷²⁷

A törvényjavaslatnak a lányok nevelésére vonatkozó részei a vitáról szóló tudósításokban alig kerültek ismertetésre. A koedukáció kérdése volt az egyedüli, amely a lapok és folyóiratok érdeklődését kiváltotta, a szélesebb közvéleményt azonban — erre következtethetünk a kommentárok hiányából — nem foglalkoztatta. A szaksajtóban, ha nem is a koedukáció, hiszen ez nem volt elterjedt jelenség,⁷²⁸ de a fiúk és a lányok oktatásának egységesebbé tétele váltott ki reakciókat. Felerősödtek azok a hangok, amelyek a leánynevelés hagyományos célját (felkészítés a női hivatásokra) kérték számon, és a két nem közötti különbségeket emelték ki. Ezeket adottságként fogták fel, amelyeknek meg kell jelenniük az iskolai munkában (módszerekben, tananyagban).

⁷²⁵ ZIBOLEN, 1937. 377–382.

⁷²⁶ Gyakorlati középiskola létrehozását indítványozta konkrét javaslatokat téve Laurentzy Vilmos is. (LAURENTZY, 1938. 435–441.)

⁷²⁷ KÓSA, 1938. 272–277.; LOCZKA, 1938. 84.

⁷²⁸ Lásd a 692. lábjegyzetet.

4. Az új tanterv és módosítása

A középiskolai törvény leszögezte, hogy „a fiúk és lányok számára fenntartott középiskolák tanterve a különleges nevelési szempontokhoz képest eltérően állapítható meg” (23. § (2)).⁷²⁹ Az új tanterv kidolgozása évekig húzódott. Megszületéséig (1938) átmenti tantervek szerint tanítottak, amelyek minden évre vonatkozóan jelentek meg a VKM lapjában, a *Hivatalos Közlönyben*. 1934/35-ben a 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelet értelmében a leánylíceumban az 1927-es leánygimnáziumi tanterv szerint kellett tanítani. Ebben az évben osztályfőnöki óra csak a fiú-középiskolákban volt.⁷³⁰ Az 1935/36-os tanévtől kezdődően minden középiskolának a (leány)gimnázium nevet kellett használnia, a bizonyítványt azonban — míg ezek az osztályok fel nem fejlődtek — a régi iskolatípusnak megfelelően kellett kiállítani. Az egyes tantárgyak pontos óraszámát a rendelet adta meg. A leánygimnáziumban is fel kellett venni az osztályfőnöki órát az órarendbe, és a latin helyett az I. osztályban — miként az előző tanévben is — a németet kellett tanítani egyelőre heti három órában. A heti óraszám mindkét iskola első osztályában 31-31 óra lett. Különbség a testnevelés, a latin, a német és a kézimunka tekintetében volt.⁷³¹ A rendelet melléklete tartalmazta az egyes tantárgyak tananyagát, azt magyarázattal is ellátva. A speciálisan lányokra vonatkozó kitételek zárójelben szerepeltek, de csak az osztályfőnöki és a rajz óránál találunk ilyeneket.⁷³² (A testnevelés tananyaga pedig csak a fiúiskolákra vonatkozott.) Az osztályfőnöki órán például a köszöntésnél⁷³³ vagy az utcai viselkedésnél⁷³⁴ szerepeltek lányokra vonatkozó megjegyzések. Többször is hangsúlyozta a szöveg, hogy a lányokat a tanároknak figyelmeztetniük kell háztartási teendőikre.⁷³⁵ A következő tanévekhez kapcsolódó rendeletekben továbbra is az egységesítési törekvések térnyerését figyelhetjük meg. A nemek közti különbségtétel a tananyag és az oktatott tárgyak tekintetében minimálissá vált: az első idegen nyelv (latin vagy német) mellett csak a testnevelés és a kézimunka óraszámában, illetve tanításában érhető tetten (I–II. osztály). A korábbi külön fiú- és leány-középiskolák számára elkészített tankönyvek helyett mindkét iskolába járók jórészt ugyanazokat a tankönyveket használhatták.

⁷²⁹ XI. Törvénycikk a középiskoláról, 1935. 92.

⁷³⁰ VKM 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelete a középiskoláról szóló 1934:XI. tc. bizonyos rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában, 1934. 124–125.

⁷³¹ A fiúknál testnevelés 4, latin 4 óra, a lányoknál testnevelés 3 óra, német 3 óra, kézimunka 2 óra.

⁷³² A hangsúlyt a síkformákra és a díszítési feladatokra kellett helyezni a műszaki rajz rovására.

⁷³³ „A leányiskola növendékeit kellő felvilágosítással rá kell bírni, hogy se maguk, se mások ne használják az értelmetlen és rút becéző neveket, mint Putyi, Tyutyi, Pipi stb.” (VKM 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelete a középiskoláról szóló 1934:XI. tc. bizonyos rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában, 1934. 135.)

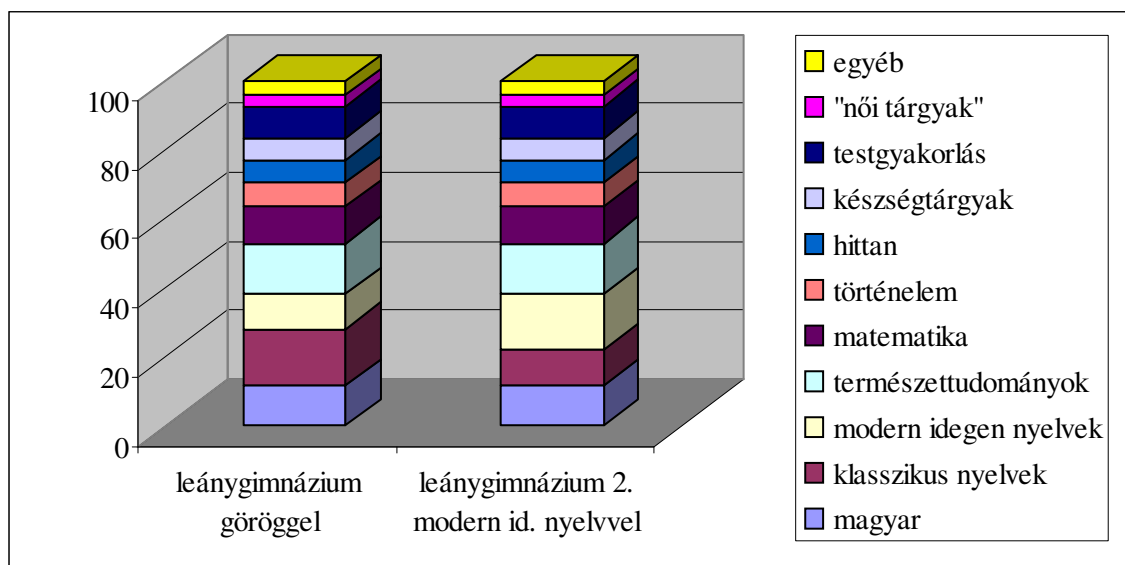
⁷³⁴ „A lányokat a sikongatástól kell eltiltani, valamint attól a lányos rossz szokástól, hogy az iskolából hazamenet egymásba karolva járjanak az utcán.” (Uo. 136.)

⁷³⁵ VKM 3000/1935. eln. sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek a középiskolák első osztályába való bevezetése és ezzel kapcsolatban szükséges intézkedések tárgyában, 1935. 132.

A tananyagra vonatkozóan külön rendelkezéseket csak az osztályfőnöki, valamint a latin és a német, illetve a testnevelés órákra vonatkozóan hoztak.⁷³⁶ A VKM 6717/1937. eln. sz. rendelete — gyakorlati szempontokra hivatkozva — lehetővé tette, hogy a szülők választásának megfelelően a III. osztályban a leányok latin helyett a második elő idegen nyelvet tanulhassák, így a leánygimnáziumon belül megjelenhetett a latinmentes irány.⁷³⁷

Az új tanterv 1938-ra készült el,⁷³⁸ és az 1938/39-es tanévben került bevezetésre.⁷³⁹ Szinte minimálisra szűkítette a fiúk és a lányok órabeosztása közötti különbséget. A korábbiaktól eltérően — de az átmeneti rendelkezéseknek megfelelően — mindössze négy tantárgynál maradt eltérés (leszámítva, hogy a kézimunka csak a leánygimnázium, míg a sportdéltűn csak a fiúgimnázium órarendjében szerepelt). A fiúknál fennmaradt a hagyományosan magasabb latin óraszám, míg a lányok a német nyelv és a filozófia tanulására fordíthattak több időt. A testnevelés órák száma a fiúknál lényegesen (mintegy 34%-kal) nagyobb volt, mint a lányoknál (lásd XXXVIII. táblázat).

16. ábra. Óratervi arányok a leánygimnáziumban (1938, %)⁷⁴⁰

A 15. és a 16. ábrát összevetve több tárgynál vagy kategóriánál állapíthatunk meg kisebb-nagyobb eltérést. Az 1927. évi tantervben a leánygimnáziumban mind a nyelvekre (+3,5%),

⁷³⁶ VKM 1301/1936. eln. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek fokozatos bevezetése tárgyában, 1936. 122–128.; VKM 5200/1937. eln. B sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tanterv fokozatos életbeléptetése tárgyában, 1937. 122–125.

⁷³⁷ VKM 6717/1937. eln. sz. rendelete az 1934: XI. tc. alapján átszervezett leánygimnázium tanterve tárgyában, 1937. 153.

⁷³⁸ Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára, 1938.

⁷³⁹ VKM 109.646/1938. IX. sz. r. a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített gimnáziumi tanterv és utasítások életbeléptetése tárgyában, 1938. 194–195.

⁷⁴⁰ Egyéb kategória alatt szerepel: gazdasági és társadalmi ismeretek, bölcsészet, egészségtan, gyorsírás, osztályfőnöki óra. A föld- és néprajzot a természettudományoknál tüntettük fel.

mind a készségtárgyakra (kb. +2%) több időt fordítottak. Ezzel szemben növekedett az egyéb, a „női tárgyak” és a testgyakorlás (+1,5%) oktatására fordított órák aránya.

Az előírt tananyagon túl a gimnazisták ismereteiket egyrészt a rendkívüli tárgyak tanulásával, másrészt az önképzőköri és egyéb tudományos diákköri foglalkozásokon bővíthették ki. A gimnáziumokban és a leány gimnáziumokban az alábbi rendkívüli tárgyak tanítására nyílt lehetőség.

2. táblázat Rendkívüli tárgyak a leány(gimnáziumban) (1938)⁷⁴¹

Tantárgy	Osztály
Német társalgási gyakorlat	III–VIII.
Francia, angol, olasz	V–VIII.
Hazai kisebbségi nyelv	III–VIII.
Görög	V–VIII.
Természetrajz gyakorlat	V–VIII.
Vegytan gyakorlat	VI–VIII.
Természettan gyakorlat	VII–VIII.
Ábrázoló geometria	V–VIII.
Rajz	V–VIII.
Gyorsírás	V–VIII.
Karének	I–VIII.
Kézimunka	V–VIII.
Gépírás	V–VIII.
Mintázás	I–VIII.
Zene	I–VIII.
Vívás	I–VIII.
Javító torna	I–VIII.

A gimnáziumi és leánygimnáziumi tanterv 1942. évi módosítása egy órával csökkentette a fiúknál a latin órák számát (33 óra), a lányoknál viszont változatlanul hagyta (26 óra). A német és a bölcsészet tekintetében az óraszámok nem módosultak (20 és 25, illetve 2 és 3 óra). Bevezették azonban a honvédelmi ismereteket először csak — heti 8 órában — a fiúknál,⁷⁴² majd a következő tanévtől a lányoknál is.⁷⁴³

A tanterv a törvényben kinyilvánított egységesítési törekvéseket valósította meg. A leány- és a fiú-középiskola között két — korábban is — jellemző különbség ennek ellenére

⁷⁴¹ VKM 137.494/1939. IX. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. 21.§ 2. bekezdésének végrehajtásáról, 1940. 96–97.

⁷⁴² VKM 110.167/1942. VKM. sz. rendelete a gimnáziumi és a leánygimnáziumi tanterv módosítása tárgyában, 1942. 522.

⁷⁴³ VKM 8777/1943. V.K.M. sz. rendelete a honvédelmi ismeretek c. tantárgynak a leányiskolákban történő bevezetése tárgyában, 1943. 171.

megmaradt. A női kézimunka a leány-középiskolai típusok összevonásával visszakerült a leánygimnáziumi órarendbe. A nyelvoktatásban a fiúknál továbbra is inkább a klasszikus nyelvekre, míg a lányoknál inkább a modern nyelvek tanulására esett a hangsúly. Más alternatíva is elképzelhető lett volna: például természettudományos — matematikai és humán képzési irányok kialakítása (vö. humán és reál osztályok az 1940-es évek végén és az 1950-es években). A két nem eltérő általános adottságaival ezt a döntést ugyanúgy meg lehetett volna indokolni. Ennek hagyománya azonban kevésbé volt erős, vagy nem álltak olyan befolyásos lobbi csoportok mögötte.

5. A koedukáció kérdése

Kisebb tantervi különbségektől eltekintve az 1934. évi középiskolai törvény megvalósította a szellemi koedukációt. Az iskolákban a „fizikai” koedukáció továbbra sem volt általánosan lehetséges, s egy intézményen belül sem lehettek fiú- és leányosztályok. A leányok magántanulóként történő érettségizésének engedélyezése óta, a leány-középiskolák megalakulása ellenére főleg vidéken lehetőség nyílt arra, hogy leányok fiúiskolákba járjanak. Státusuk magántanulói volt továbbra is, annak ellenére, hogy több órára bejártak.⁷⁴⁴ A törvény a tananyag egységesítésével e gyakorlat további elterjedését okozhatta. Meghozatalát követően a lányok fiúiskolai magántanulmányait ezért igyekeztek keretek között tartani: *„lányok csak igen kivételes körülmények között és csak mint magántanulók végezhetik fiúközépiskolákban tanulmányaikat, a megszabott feltételek és a megállapított százalékos lehetőség keretei között. Be nem járó magántanulói lehetnek azonban lányok olyan fiúközépiskola alsó osztályainak⁷⁴⁵ is, amelynek székhelyén polgári leányiskola van.”⁷⁴⁶* Ahhoz, hogy leány bejáró magántanuló lehessen, az iskola engedélyére volt szükség, feltétele pedig a legalább jó rendű bizonyítvány volt.⁷⁴⁷

A koedukáció kérdésének rendezését az érdekeltek között szakmai egyeztetés előzte meg. A törvény Végrehajtási Utasításának tervezetét 1935 júliusában a VKM egyeztetésre elküldte az egyházi hatóságoknak. A válaszokból a vélemények széles spektruma rajzolódik ki. Az egri érsek levelében a törvény 3. §-ára hivatkozott, amely szerinte határozottan a koedukáció ellen rendelkezik. Úgy vélte, *„ezért csak dicsérni lehet, mert ennek az amerikai importnak*

⁷⁴⁴ SZOMBATFALVY, 1934. 88.

⁷⁴⁵ Az alsó négy osztálynak. (VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában, 1936. 295.)

⁷⁴⁶ A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában, 1936. 339–340.

⁷⁴⁷ Uo. 240.

káros voltát az elméleti pedagógia már kezdet kezdetén vitatta, története a nyugati országokban (Franciaország, Németország) az elméletet igazolta, eredménye pedig döbbenetes statisztikai adatokban immár közismert.”⁷⁴⁸ Kifogásolta, hogy lányok bejáró magántanulók lehetnek, ha erre a tankerületi főigazgatóságtól vagy egyházi intézményeknél a fenntartó hatóságtól engedélyt nyernek. Annak a véleményének adott hangot, hogy nincs kétsége afelől, hogy a katolikus egyházi hatóságok ezt az engedélyt nem fogják megadni, s a nemzet javára hivatkozva általánosan tiltakoznak majd „a koedukáció ilyen formában is partiális bevezetése ellen.”⁷⁴⁹ Szerinte a tapasztalat is ellene szól, és vélt szükségéből sem engedhető meg: „A tapasztalat azt mutatja, hogy ha valahol valóban mutatkozik a leányközépiskola szükségessége, ez azt meg fogja teremteni. A nevelési elveket nem lehet, nem szabad feladni helyenként 1-2 szavas ember erőszakoskodó követelésének, vagy a magántanulókat szívesen látó és legtöbbször igazgató- és tanárszülői érdekeltségű iskolák ilyen irányú kérelmének; már csak azért sem, mert az ilyen lehetőség tágra nyitja a középiskola kapuját olyan lányok előtt is, akiknek eszköz ágában sem volt középiskolába iratkozni.”⁷⁵⁰ A koedukáció nézete szerint a fiúk és a lányok eltérő lelki alkatából adódóan lehetetlen: azonos célkitűzések mellett is különböző eszközök használata indokolt. Ezért pozitívan fogadta a törvényben szereplő megkülönböztetést. További okként említette a „diplomás nők immár légiójának ijesztő szociális helyzetét, amelyet — folytatta — a szám lehetséges csökkentésével inkább enyhíteni kellene, mintsem eléggé meg nem okolható alkalmak természetellenes nyújtásával súlyosbítani: kikötések, amelyek a gyakorlatban vagy csak tessék-lássék foganatosítanak, legtöbbször azonban sehogy sem érvényesülnek.”⁷⁵¹ Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a lányok mint „magántanulók” nyilvános tanulóként látogathatják a fiúiskolákat. Az utasítás szerint ezzel törvényt sért, „mert akárhogy határolja el ... a kétnemű fiatalságot a teljesen tartalmatlanná vált „magántanuló” jelzővel, ez az intézkedés a koedukációt rejtett formában mégis csak bevezeti.”⁷⁵² Megítélése szerint csak azt szabadna megengedni, hogy a leánytanulók mint valódi magántanulók vizsgálhassanak azon helyiségek fiú-középiskoláiban, ahol nincs leány-középiskola.⁷⁵³

⁷⁴⁸ Az egri érsek 1935. augusztus 3-án kelt levele Hóman Bálinthoz. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

⁷⁴⁹ Uo.

⁷⁵⁰ Uo.

⁷⁵¹ Uo.

⁷⁵² Uo.

⁷⁵³ A katolikus egyházi méltóságok közül a bíboros hercegprímás, a székesfehérvári és a győri püspök levelében nem érintette a koedukáció kérdését, hanem kizárólag az apácarendek iskoláival foglalkozott. Egyetértettek abban, hogy az utasítás az apácaiskolákat nehéz, sőt egyenesen válságos helyzetbe hozza, ezért az egyes rendelkezések (az iskolák kötelező különválasztása vagy a tanárok alkalmazása és besorolása) végrehajtásához türelmi időt kértek. (Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás 1935. október 7-én kelt levele Hóman Bálinthoz, Az OKT középiskolai albizottsága 1935. szeptember 10-i ülése jegyzőkönyvének kiegészítése. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.)

A protestáns egyházi vezetők és hatóságok a koedukáció kérdésében teljesen ellentétes felfogást képviseltek, éppen a tervezett utasítás korlátozó rendelkezéseit kritizálták, de nem erkölcsi, társadalmi, hanem iskolapolitikai szempontból. A református püspökök véleményét tolmácsolva a református egyetemes konvent azt kérte a VKM-től, hogy a gazdasági válság idején a fiú-középiskolákba felvehető leánytanulók arányszámát 1/3-ra emeljék fel. A bányai evangélikus püspök is kevesellte a tervezett 10%-os limitet, és nem értett egyet azzal, hogy csak V–VIII. osztályos jó és jeles rendű leánytanulók jelentkezhessek gimnáziumokba. Véleménye szerint ugyanis azáltal, hogy azon településeken, ahol polgári leányiskola működik, nem engedik a fiú-középiskolák látogatását, a polgári elvégzése után továbbtanulni szándékozó lányokat „meglehetősen körülményes” különbözeti vizsgák letételére kényszerítik. Feltette a kérdést, mi történik akkor, ha a 10%-os keretet meghaladó, legalább jó rendű leánytanuló jelentkezik. A kiválasztás szerinte ebben az esetben teljesen öltetszerű lesz. A problémákon megítélése szerint úgy lehetne segíteni, ha az utasítás megengedné, hogy a megkötések alól az egyházi főhatóság kivételes esetben felmentést adjon.⁷⁵⁴ Ugyanennek a véleménynek adott hangot az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelője. Mindezt az egyház diaszpóra jellegével magyarázta, és hozzátette, hogy az aszódi és a szarvasi gimnáziumra a törvény merev végrehajtása súlyos csapást jelentene. Ezekbe az iskolákba ugyanis az alsó osztályokba is bejárhatnak lányok.⁷⁵⁵

A javaslatok az OKT elé kerültek, amely azonban elvette őket. A vitában felmerülő érveket, az egyes tagok álláspontját a jegyzőkönyv nem tartalmazza.⁷⁵⁶ Az elfogadott rendelet a korábbi gyakorlat megszigorítását hozta, hiszen hangsúlyozta, hogy a leányoknak ténylegesen magántanulóknak kell lenniük, és az eddiginél szigorúbb feltételeket (10%-os keretet) szabott meg. Viszont polgári leányiskola székhelyén is engedélyezte lányok felvételét fiú-középiskolákba. Nem vett tudomást arról a nem elterjedt, de létező gyakorlatról, amely engedte, hogy a lányok nyilvános tanulók lehessenek.⁷⁵⁷

A kérdés azonban nem került le a napirendről. Ezt bizonyítja dr. Kanász Nagy Sándor szentesi ügyvéd 1936. augusztus 12-én kelt beadványa. Kanász kilenc másik szülővel közösen azt kérte, hogy a szentesi állami fiú-középiskola látogatására engedélyt nyert leány

⁷⁵⁴ Raffay Sándor 1935. augusztus 7-én kelt levele Hóman Bálintnak. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel. 1933–39.

⁷⁵⁵ Az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelőjének 1935. július 29-én kelt levele Hóman Bálinthoz. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

⁷⁵⁶ Egyetlen javaslatot fogadtak el az ülésen: a református konvent kérelmére a közösen használható termék sorába felvették tornatermet. (Az OKT külön bizottsága 1935. szeptember 10-i ülésének jegyzőkönyve. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.)

⁷⁵⁷ E gyakorlat további kutatása szükséges, feltételezésünk szerint elhallgatott jelenségről lehet szó, amelyre az 1924-es középiskolai törvény adott alkalmat. Jogi szabályozásának feltárására folytatott kutatásaink nem hoztak eredményt. Sokatmondó, hogy az idézett levelek sem tudnak róla (vagy nem említik) és a szaksajtóban sem találtunk erre vonatkozó forrásra.

magántanulók száma az illető osztályba jelentkező fiútanulók 10%-a helyett, az illető iskolába az előző tanévben járt fiútanulók összes létszámának 10%-át érhesse el. Ebbe az intézménybe ugyanis — polgári leányiskola lévén csak a városban — korábban korlátlan számban vettek fel lányokat. Indoklása szerint az utasítás végrehajtása lehetetlen helyzetbe hozná a szülőket, hiszen csak jelentős anyagi áldozatokkal tudnák lányaik továbbtanulását biztosítani. Méltánytalannak tartotta, hogy a lányok beiratkozását minden évben függővé teszik a keretszámtól és tanulmányi eredményhez kötik, hiszen a fiúk számára nem hoztak hasonló rendelkezést. A lányok ráadásul — folytatta — majdnem kizárólag az év végi vizsgán kapott jegyek alapján nyerik osztályzataikat, így nem lehet pontos képet rajzolni tudásukról és képességeikről. Szerinte a szelektálást nem a gimnáziumban kell megvalósítani. Erre a felvételi során is lehetőség nyílik, annál is inkább, mert megítélése szerint a legtöbb beiratkozott nem óhajt továbbtanulni az érettségi után, csupán nagyobb tudást és műveltséget kíván szerezni. A lányok középiskolai oktatásának biztosítása az egész társadalom számára nyereség: „*Ma társadalmilag szinte megkívánt és teljesen indokolt is, hogy a jobb képességű lányok a polgári leányiskola [...] elvégzése után továbbfejlesszék tudásukat és műveltségüket az esetben is, ha nem is céljuk az, hogy a továbbtanulás révén valamilyen kenyérkereső pályán helyezkedjenek e.*”⁷⁵⁸ A levelet felterjesztő szegedi tankerületi főigazgató a kérés teljesítése ellen foglalt állást, mivel azt kellő tapasztalat hiányában nem látta indokoltnak. Úgy vélte, a szülőket meg fogja nyugtatni azon rendelkezése, amelyben megengedi, hogy az utasítást csak az V. osztályba jelentkezők esetében alkalmazzák, az 1935/36-os tanévben bejárási engedélyt nyert magántanulókra viszont ne. Beszámolt arról, hogy felhívta az igazgatók figyelmét arra, hogy méltánylást érdemlő esetekben tegyenek hozzá felterjesztést az arányszám felemelésére, hogy a miniszteri engedélyt esetenként kikérhesse.⁷⁵⁹

Meglepő módon — talán a vélemények, az elvek és a realitás különbözősége okán — a szaksajtóban nem bontakozott ki vita a középiskolai koedukációval kapcsolatban. Eddigi kutatásaink során mindössze két olyan cikkel találkoztunk, amely e kérdésre koncentrált. Drozdy Gyula a *Néptanítók Lapjában* 1936-ban megjelent tanulmányában a fentebb ismertetett cikkekhez hasonlóan a kettős hivatás megvalósításának szükségességét szögezte le.⁷⁶⁰ Drozdy, aki a lap főszerkesztője volt, nem tartotta helyesnek a nőnevelés utóbbi fejlődését, a körülményekre való tekintettel azonban elfogadta. Szerinte túlságosan érvényesül

⁷⁵⁸ Dr. Kanász Nagy Sándor szentesi ügyvéd 1936. augusztus 12-én kelt beadványa. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

⁷⁵⁹ A szegedi tankerületi királyi főigazgató 1936. augusztus 26-án kelt levele Hóman Bálintnak. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

⁷⁶⁰ „*Minden magyar leány olyan nevelésben részesüljön, amely őt az anyai és családi munkára, a nő igazi élethivatására képesíti, még akkor is, ha a körülmények azt kívánják, hogy kenyérkereső legyen.*” (DROZDY, 1936. 519.)

a kenyérkeresetre való képzés, ami megakadályozza a természetes hivatásra való nevelést. Ezért sem kívánatos — tért rá a koedukáció kérdésére — az együttnevelés, amely véleménye szerint csak a kamaszkorig engedhető meg: egyrészt ebben a korban jelenik meg a lányoknál a másik nem iránti érdeklődés,⁷⁶¹ másrészt a lányokat ekkortól már természetes, „ideális” hivatásukra lehet felkészíteni. Speciális elméleti és gyakorlati képzésben, illetve nevelésben („a női lélek kialakítása”) kell őket részesíteni, hogy a leány leány (és a fiú fiú) maradhasson.⁷⁶² A másik tanulmány megszületéséhez a külpolitikai helyzet vezetett: felvidéki területek visszacsatolásával koedukált középiskolák kerültek vissza Magyarországhoz. A szerző egy ilyen gimnáziumban szerzett tanári tapasztalataira hivatkozva helytelenítette a rendszert, és a magyar gyakorlat bevezetését javasolta. Bár elismerte, hogy az együtttanulás mellett szólnak pszichológiai okok, s az erkölcsi aggodalmaknak, ha elkülönítést következetesen végrehajtnak, nincs alapjuk.⁷⁶³

A tényleges gyakorlatról a számok árulkodnak. Míg közvetlenül a törvényt megelőzően (1933/34.) a fiú-középiskolába járók 2,4%-a volt leány, addig 1936/37-ben 2,7%-a, 1941/42-ben pedig már 7%-a.⁷⁶⁴ A középiskolai tanulmányok állandósult magas presztízse miatt feltehetően azokon a területeken, ahol a leánygimnáziumok hálózata nem volt elég fejlett, a koedukáció egyre inkább elterjedt. Jogszabályban is rögzített megvalósulása azonban csak évtizedek múltán következett be: először a fiú és a leány osztályok, utóbb a vegyes osztályok létrejöttével.

A koedukáció körüli vita tanúsítja, hogy a lányok és a fiúk középiskolai nevelésének, oktatásának egységesítéséről alkotott vélemények, s az (ellen)érvek mennyire különbözőek voltak. Véleményünk szerint a koedukáció kérdését Magyarországon elhallgatták. Az oktatáspolitikai igyekezett visszafogni, ezért eseti engedélyhez kötötte. Ebben feltehetőleg egyházpolitikai szempontok is szerepet játszottak. Az államnak nem állt érdekében semmilyen kérdésben vitába bocsátkozni egyik fontos ideológiai támaszával, a katolikus egyházzal. A koedukáció — ha nem is nagy arányban, de — évtizedek óta gyakorlat volt, bárhogy is címkézték a tanulókat (nyilvános, bejáró magán, magán). Az engedélyezési mechanizmus miatt azonban nem terjedhetett el. (Tömeges igény feltehetőleg nem is

⁷⁶¹ Negatív hatással van az oktatási-nevelési tevékenységre, és a fiúk érését előrehozza.

⁷⁶² DROZDY, 1936. 517–519.

⁷⁶³ SEMETKAYNÉ SCHWANDA, 1938–1939. 154–158.

⁷⁶⁴ Utolsó adatban azonban felvidéki (és kárpátaljai?) középiskolák is szerepelnek. A feltevés megerősítéséhez további kutatások szükségesek. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1934, 1935. 299.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1937, 1938. 299.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1942, 1944. 221.)

mutatkozott.) A szakmai diskurzusokban is alig bukkant fel, mintha nem is létezett volna. A szakma és a társadalom vélekedéséről árnyalt képet alkotni, a változásokat követni ezért nem állt módunkban.⁷⁶⁵

⁷⁶⁵ A kérdőjelek „feloldásához” további, iskolai és tankerületi szintű kutatásokra van szükség.

ÖSSZEGZÉS

I. A leány-középiskolai oktatás közös jellemzői

A leány-középiskolák német, osztrák, svájci, valamint magyarországi történetének bemutatása után összegezzük az eltérő és a közös vonásokat. Elemzésünk során hat szempontot emelünk ki, amelyek az alábbiak:

- 1) az állam szerepe,
- 2) a nőmozgalom jelentősége,
- 3) az általánosan képző nőiskola fennmaradása (középiskolai fokon),
- 4) az érettségit adó leány-középiskola létrejötte,
- 5) a szervezeti és tantervi hasonlóságok és különbségek,
- 6) a közös oktatás térhódítása.

Az áttekintést megkönnyítése végett táblázatba foglaltuk a német, az osztrák és a magyar középiskolai leánynevelés történetének legfontosabb eseményeit (lásd XLI. táblázat). A táblázat tartalmazza a tárgyalt nőegyesületek alakulásának időpontjait, valamint a jelentős oktatáspolitikai döntéseket: határozatokat, rendeleteket, törvényeket. A táblázat alapján a szervezeti változások is követhetők.

1. Az állam szerepe

A nőnevelés terén Németországban az állam a XIX. század végéig, a XX. század elejéig háttérben maradt, az intézményalapítási kezdeményezések a társadalomból indultak. A század folyamán egyre nagyobb számban alakultak felsőbb leányiskolák, amelyek tanterve, szervezete tartományon belül is különbözött. A fenntartók döntően egyesületek, magánszemélyek, a katolikus vidékeken szerzetesrendek, utóbb községek voltak, az állam egyik (birodalmi és tartományi) szinten sem vállalt szerepet. A változás az 1870-es évektől eltérő ütemben következett be. A kötelező érvényű tanterveket és szervezetet az egyes tartományok az 1910-es évekig bezárólag hozták meg. A szabályozás hatására a tartományok (és a községek) aktivitása fenntartóként — tartományonként különböző mértékben — erősödött. Az egyre nagyobb szerepvállalás a nemzetiszocialista korszakban vált kizárólagossá: a Harmadik Birodalom az oktatást politikumnak tekintette, nem engedett más

befolyást. Néhány éven belül államosította nemcsak az egyesületi és magán, hanem a felekezeti iskolákat is.

Az osztrák államot gyakorlatilag egészen az anschlussig elmarasztalások érték azért, mert nem vett részt (a fenntartók, az igazgatók és a tanárok, a szülők által) elvárt súllyal a felsőbb leányiskolák, majd a leány-középiskolák fenntartásában. Valóban, a leányiskolák többségben felekezeti, egyesületi vagy magán, illetve községi iskolák voltak. Az intézmények — ahogy a német tartományokban is — egységes tanterv és szervezet nélkül működtek. Az első állami beavatkozás a szektor működésébe irányítási jellegű: az átláthatóságot biztosító és jogosítványokat odaítélő határozatok, rendeletek (és az ezekhez kapcsolódó tantervek) meghozatalához fűződik. Ezen intézkedéseket az 1890-es években kezdték egyre erőteljesen sürgetni, az első lépést az állam a századfordulón tette meg. Az első világháborút követően az állam fenntartóként továbbra sem volt jelen a leány-középiskolai szektorban — kivételt a két speciális szövetségi nevelőintézet jelentett — az egyes iskolákat azonban különböző formában támogatta. Ennek ellenére az intézmények általában anyagi problémákkal küzdöttek, és a tandíj felemelésére kényszerültek. A szektor államosítását az anschluss követően hajtották végre ideológiai és politikai okokból.

Ezzel szemben Magyarországon az első felsőbb leányiskola állami alapítású, a kezdeményezés magánszemélytől eredt, de az oktatáspolitikai legfelsőbb szintű támogatásával valósult meg. Az első felsőbb leányiskolák nemcsak a nőképzést, hanem a nemzetpolitikai célokat is szolgálták. Az intézmények többségét ugyanis az állam vegyes lakosságú területeken hozta létre. Utóbb a társadalmi igény felerősödésével már nem csak állami, hanem községi és felekezeti stb. iskolák is létesültek, immár az ország középső területein is. Az állami iskolák viszont mindvégig többségben maradtak (lásd XXXIX. táblázat). Vitathatatlan azonban az *Országos Nőképző Egyesület* tevékenységének jelentősége is. Ez az egyesület fordította a figyelmet a lányok magasabb oktatására, és alapította az első érettségit adó leány-középiskolát. A leánygimnáziumok és egyéb leány-középiskolák között a nem állami iskolák egészen a korszak végéig többségben voltak (lásd XL. táblázat). Ugyan államsegély, a tanárok fizetése stb. formájában fenntartásukba az állam bekapcsolódott, de ez nem volt meghatározó. Államosítási törekvésekről hazánkban nem beszélhetünk. Az állam irányítóként meghatározó befolyást gyakorolt. Azonban míg Ausztriában a szabályozás törvényi szintre emelése egyszerre történt a leány- és a fiú-középiskolák számára, addig hazánkban bő négy évtizedes csúszással következett be. Addig rendeletek révén történt a felsőbb leányiskolák és a leány-középiskolák szabályozása.

Mind — a leginkább meghatározó német tartományban — Poroszországban, mind Ausztriában, mind hazánkban az első átfogó szabályozás tízéves intervallumon belül esik. Az

1908. évi porosz rendelet az osztrák (1912) alapját adta,⁷⁶⁶ és feltehetően a magyarra (1916) is hatott. Mind három intézkedésnek egyazon célja volt: össze akarta kötni a különböző leányiskolákat. Egységes alsó tagozatra épülő többféle elágazást biztosító leány-középiskolai rendszert hoztak létre.

Az állami befolyást illetően a három országban ellentétes folyamatnak lehetünk tanúi. Magyarországon az állami jelenlét a kezdetekkor, az első iskolatípusok megteremtésekor volt hangsúlyosabb, később irányítási, szabályozási és ellenőrzési jellegű. A felsőbb leányiskolák között — amíg létezett ez az iskolatípus — az állami fenntartású intézmények aránya meghatározó volt. Németországban — általában, s minden területen — fokozódott az állam jelenléte a szektorban. Ausztriában az irányítási-ellenőrzési funkció volt meghatározó. Az állam anyagilag nagyobb szerepet fenntartóként csak az anchluss követően vállalt.

2. A nőmozgalom jelentősége

Ausztriában és Németországban a leányoktatás középiskolai szintre emelése elsősorban a nőegyesületeknek volt köszönhető. Magánszemélyek mellett nőegyesületek voltak azok, akik létrehozták az első felsőbb leányiskolákat, és fenntartásukban évtizedekig meghatározó szerepet játszottak. A nőmozgalomban több irány kristályosodott ki, beszélhetünk mérsékelt, polgári (Németországban az *Allgemeiner Deutscher Frauenverein*, az *Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein*, Ausztriában a *Wiener-Frauen-Erwerb-Verein*⁷⁶⁷) és radikális szárnyról (*Deutscher Frauenverein Reform*, *Verein Frauenwohl*, illetve *Verein für Erweiterte Frauenbildung*). Míg előbbi — leegyszerűsítve — a leánynevelés speciális voltát, a természetes hivatásra való felkészítés iskolai keretek között való fennmaradását, ezért külön tantervet kívánt, addig utóbbi a leány- és a fiú- (közép)iskolai oktatás egységesítését, a szervezet, a tanterv átvételét szorgalmazta. Ezen a követelés végeredményben a középokon fennmaradó párhuzamos iskolarendszer felszámolását és a koedukáció bevezetését hozta volna. Mindkét oldal egyaránt sürgette a felsőbb leányiskolák fejlesztését, helyzetük szabályozását, elhelyezésüket az oktatási rendszerben a középiskolák között. Az első irányzat körülbelül a századfordulóig mindkét ország esetében elfogadottabb és erősebb volt, így a

⁷⁶⁶ ALBISETTI, 1994. 21–22.

⁷⁶⁷ Ausztriában szervezetenként nem különült el élesen a két irány. Az említett bécsi nőegyesületnek is voltak radikális nézetet valló tagjai, ahogy az *Allgemeiner Österreichischer Frauenverein*nek is.

nőnevelés történetét — az állam háttérben maradása miatt — a mérsékelt szárny elképzelései alakították. A századforduló szemléletváltást hozott. Mérséklődött az egyetemek elutasító magatartása, a kutatások, illetve az első hallgatónők eredményei a lányok és a fiúk hasonló (célú és tantervű) oktatásának lehetőségét és sikerét igazolták. Németországban a mérsékelt oldal is revideálta álláspontját: a leánynevelés mindkét (fiúkétól eltérő és hasonló) irányának megtartását szorgalmazta. A porosz állam először a konzervatívabb álláspontra helyezkedett, de az 1908. évi szabályozás már ugyanezt a szándékot tükrözte.

Ausztriában a nőmozgalom kezdeményezte a első felsőbb leányiskolák, illetve a leánygimnázium alapítását. A nőegyesületek, nőegyesületi tagok a XX. század elejétől jellemzően érettségit adó leány-középiskolák alapítását, a koedukáció megengedését kérték. A speciális irány, a líceumi képzés — amelyben korántsem volt erős a női jelleg, hanem a modern idegen nyelvek oktatása dominált — fenntartása és reformja mellett a XX. század első két évtizedében alakult érdekképviselők (a felsőbb leányiskolák, utóbb leány-középiskolák igazgatóit, tanárait, fenntartóit, a diákok szüleit tömörítő egyesületek) fejtettek ki aktív tevékenységet.

Magyarországon az *Országos Nőképző Egyesület* úttörő szerepe a nőnevelés „felsőbb” szintre emelésében vitathatatlan, de olyan széles és sokszínű nőmozgalommal, mint Németországban, Ausztriában vagy Svájcban, hazánkban nem találkozhatunk. A társadalom — még ebben a korszakban is — kevésbé volt szervezett, mint a többi országban. A radikális vonal csak a XX. század elején jelent meg és kisebb érdekérvényesítő erővel rendelkezett, különösen az 1920-as évektől. A nőegyesületek jelentősége az első világháborút követően csökkent. Nem jöttek létre új egyesületi iskolák, tevékenységüket pedig kevésbé az oktatás területén fejtették ki. Két egyesületet emelnénk ki e korszakban: a *Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét*, amely az 1925. évi nőkongresszus szervezését látta el, illetve a — még a XIX. században alakult — *Mária Dorothea Egyesületet*, amely azon túl, hogy a tanárnők és a tanítónők érdekképviselői szerveként működött, szakosztályi rendszerben pedagógiai kérdésekkel foglalkozott.⁷⁶⁸

⁷⁶⁸ Egy apró momentumra szeretnénk felhívni végül a figyelmet: állami szinten történhetett kapcsolatfelvétel Ausztria és Magyarország között a felsőbb leányoktatás tárgyában, ezt igazolhatja a grazi látogatás, a nőegyesületek nemzeti okokból nem működtek együtt. (SIMON, 1993. 155.) Tágabb keretek között, köszönhetően többek között a nemzetközi kongresszusoknak, már lehetett kapcsolat. Mindazonáltal erősebb szálak fűzték a magyar nőmozgalmat a némethez. Kutatásunk azonban ebbe az irányba nem terjedt ki, állításunk megalapozásához további vizsgálatok szükségesek.

A leányok képzésének eltérő vonásai korszakunkban jellemzően egyre halványodtak. A leány-középiskolák létrejötte, fokozódó hasonulása a fiú-középiskolákhoz Németországban, Ausztriában és Magyarországon a leánynevelés hagyományos vonásait kiemelni szándékozó mozgalmat szült. Ezen törekvések képviselői kiváltképp nők voltak. Hatásukra új intézmények, speciális nőiskolák jöttek létre.

3. A nőiskola

Magyarországon a lányokat kiváltképp természetes hivatásaikra felkészíteni kívánó iskolák, az ún. nőiskolák, közé sorolhatjuk a felsőbb és a felső leányiskolát, valamint a leánykollégiumot. Közös mindegyikükben, hogy a tantervben női tárgyak is helyet kaptak, s az oktatás tudományos jellege kevésbé volt hangsúlyos. A felső leányiskola középiskolaként történő elismerése ellenére, megfelelő jogosítványok hiányában az 1920-as évekre elnéptelenedett, és a — a többek által kudarcra ítélt — 1926. évi reform ellenére sem tudott immár új formában, felsőfokú beiskolázási jogosítványokkal ellátva leánykollégiumként megerősödni. A leánykollégium képzési irányultságát jelzi, hogy oktattak benne kézimunkát, háztartástant és gazdaságtant neveléstan és pszichológia mellett. (A másik két típusban rendes tárgyként még kézimunkát sem.) Az utolsó leánykollégium az 1934-es középiskolai törvénnyel szűnt meg. Ez az irány a líceumban utóbb tovább élt, ez viszont már nem általánosan képző középiskola, hanem szakképző intézmény (gyakorlati középiskola) volt.

Ausztriában és Németországban a nőiskola újra és újra megújítva egész korszakunkban fennmaradt. Ausztriában a kifejlett felsőbb leányiskolát már eleve középiskolának tekintették, míg Németországban középiskolai elismerésük évtizedes küzdelem eredménye volt. Bajorországban a felsőbb leányiskolát (*höhere Mädchenschule*) csak abban az esetben ismerték el az 1911. évi szabályozást követően középiskolának, ha érettségít adó kurzusokkal egészült ki. Ezen intézményhez számos jogosítványt rendeltek, amely — finanszírozási és egyéb okok mellett — hozzájárult a leány-középiskolai oktatás szűk keretek között tartásához.⁷⁶⁹

Poroszországban — és utóbb más tartományokban is — külön ágként megmaradt a középiskolára (líceumra, felsőbb leányiskolára) épülő nőiskola. Poroszországban 1908-tól a *Frauenschulét* választhatták a felsőbb leányiskolát elvégzők, ahol az általános műveltségi tárgyakat pedagógiai, szociális, háztartástan oktatás egészítette ki. A nőiskola fennmaradását biztosította, hogy előírták, érettségire felkészítő *Studienanstalt* csak ott létesülhet, ahol

⁷⁶⁹ Bajorországban 1916-ban ráadásul újabb középfokú leányiskolát hoztak létre (*Mädchen-Mittelschule*).

Frauenschule is működik. A porosz rendszert alkalmazó tartományok is megtartották a nőiskola intézményét (Baden: *Fortbildungskurse*; Szászország: *Frauenbildungsschule*, *Haushaltungsschule*; Bajorország: *Frauenschule*; stb.). A nőiskolához szakképző tanfolyamok csatlakoztak, de volt, ahol maguk is adtak jogosítványokat (Bajorországban). Poroszországban az 1910-es évek végétől a nőiskola speciális jellege, valamint szakképzésre előkészítő szerepe erősödött. 1927-ben a nőiskola új típusát hozták létre: a hároméves intézmény (1932-től *Frauenoberschule* néven) kettős funkciót kapott, egyszerre kínált ugyanis szakképzést és tette lehetővé az érettségi letételét. Bajorországban nem került sor reformra, ezért a jogosítványok nélküli nőiskola egyre kevesebb tanulót vonzott. Fordulatot az 1930-as évek második fele hozott.

Frauenoberschule intézményét Ausztriában 1921-ben hozták létre. A négyéves iskolába líceum vagy más középiskola alsó tagozatát elvégzett lányok jelentkezhetnek. Ez az intézmény is egyszerre nyújtott általános és szakképzést. Létrejötté társadalmi kezdeményezésnek volt köszönhető: három leány-középiskolai igazgatónő javasolta megalapítását. A javaslat mögött a koedukáció egyre erőteljesebb térhódítása állt. A női felsőiskolához — újabb és újabb — jogosítványokat rendeltek: rendkívüli hallgatóként beiratkozhattak végzettei az egyetemek filozófiai karjaira, feltételek mellett érettségit tehettek stb. Az intézményt az 1927. évi középiskolai törvény meghagyta, és 8 évesre bővítette.

A leánynevelés osztrák és a német történetnek közös jellemzője az 1930-as években bekövetkező visszarendeződés: a középiskolai leányoktatás és nevelés mellé újra a félszáz évvel korábban meghatározó célokat és feladatokat rendelték. Az ausztrófasiszta ideológia már hangsúlyozta, hogy a nők nevelése természetes hivatásaikra való felkészítést nem nélkülözheti. A nemzetiszocializmus a nőben elsősorban (sőt kizárólagosan) anyát látott: a német nép fennmaradásának és megerősödésének zálogát. Az új hatalom a nőiskolák korábbi rendszerét először egyszerűsítette, meghagyva egyetlen intézményt, majd megszüntette. Célkitűzéseit a leány-középiskola (*Oberschule für Mädchen*) háztartási ága vette át, amelyben jelentős volt a női tárgyak aránya. Magyarországon a rendeletek és a törvények a leánynevelés fokozódó egységesedését hozták. A nőiskola (a leánykollégium) — éppen ellenkezőleg — az 1930-as években szűnt meg. Elsorvadását, az egységesítést hozó 1934-es középiskolai törvény meghozatalát követően a társadalomban (és nem az oktatáspolitikában) erősödtek meg azok a hangok, amelyek a leánynevelés hagyományos céljainak elhanyagolását, elhagyását kérték számon.

A három ország leány-középiskolai rendszerében a nőiskola és a teljes jogosultsággal járó érettségit adó leány-középiskola — a tanulók létszámát tekintve — különböző súllyal volt jelen. Hazánkban a nőiskola legkorábban, már az 1920-as években súlytalanná vált, s itt tűnt el először. Jelentősége Németországban volt a legnagyobb. A nemzetiszocialista uralom legfőbb leány-középiskolai típusá emelte a női felsőiskola háztartási ágát.

4. Az érettségit adó leány-középiskola

Ausztriában a felsőbb leányiskolákat (*Höhere Bildungsschule, Mädchenlyzeum*) elfogadták középiskolának. Ennek az oka abban kereshető, hogy — nemzetközi összevetésben — viszonylag kevés intézmény létezett, azokban pedig az oktatást — a készségtárgyak kivételével — egyetemet végzett férfi tanárok látták el. A nők aránya ezen iskolák tanári karaiban csak a századfordulót követően növekedett meg. A teljesen kifejlett intézményekben az oktatás színvonala elérte a fiú-középiskolák szintjét. Németországban éppen ellenkező volt a helyzet, a felsőbb leányiskola intézménye hamar elterjedt. A tanárok között pedig korábban emelkedni kezdett a nők aránya, akik nem rendelkez(het)tek középiskolai tanári képesítéssel. Poroszországban a felsőbb leányiskolák középiskolai szintre emelése a férfi tanárok érdekérvényesítő harcának is köszönhető volt (vö. Weimari Emlékirat). Az egyetemet végzett tanárok elhelyezkedési lehetőségei a középiskolákban a századfordulóra beszűkültek. Ők azonban az alacsonyabb rangú intézményekben való munkavállalást presztízst tekintve, illetve anyagi okokból nem preferálták. A leány iskolákban elhelyezkedni kényszerült tanárok helyzetükön az iskolák középiskolának történő elismerésével kívántak javítani. Hasonló kezdeményezésre Magyarországon is találunk példát. A felsőbb leányiskolák igazgatói által aláírt memorandum a felsőbb leányiskolák bizonytalan, polgári és középiskola közötti köztes helyzetén kívánt javítani. A felsőbb leányiskolát mindazonáltal 1916-ig a népoktatási intézmények közé sorolták.

Ausztriában és Magyarországon a leányok magántanulóként az 1870-es, illetve az 1880-as évektől tehettek érettségi vizsgát fiú-középiskolákban. Ausztriában 1878-ban új határozat született: a leányok bizonyítványából kimaradt az a záradék, amely lehetővé tette a felsőfokú tanulmányokat, és csak 1901-ben került vissza. Ez visszavetette az érettségizők számát. Egyetemi előadásokat nők 1878-tól hallgathattak, de beiratkozni csak az 1896-tól tudtak. Magyarországon szintén az 1895-ös rendelet alapján, s ugyanettől az évtől vált lehetővé a nők egyetemi tanulmánya. Közös vonás továbbá, hogy mindkét országban a karok időben eltolva nyitották meg kapuikat a nők előtt. Amíg azonban Ausztriában már ezt megelőzően, 1892-ben

megalapították az első érettségit nyújtó leányiskolát, addig hazánkban a Vikár-féle leánygimnáziumi kísérlet meghiúsulása okán erre az eseményre csak az említett engedélyt követően került sor (1896). (Svájcban a sorrend a magyarországgal egyezett meg.) Németországban alapjában más helyzettel találkozhatunk: az első leánygimnázium (1893) osztrák (és cseh) hatásra jött létre, de még azelőtt, hogy az egyetemi tanulmányokat a nők részére — általában és nem eseti jelleggel — engedélyezték volna. A döntést az első érettségi vizsgák sikere eredményezte. E összehasonlításban később megszületett rendeletek (először Badenben 1900-ban) a katolikus teológiai képzésen kívül minden karra megengedték a beiratkozást.

Ausztriában és Németország egyes tartományaiban nem teljes értékű érettségivel is lehetett (bizonyos) egyetemi tanulmányokat folytatni. Ausztriában a líceumi záróvizsga teljesítése rendkívüli hallgatói státus betöltésére jogosított, 1900 után pedig a felsőfokú líceumi tanárképzésre lehetett jelentkezni, 1904-től pedig gyógyszerészeti képzésre. Később a női felsőiskola elvégzése is hasonló jogosítványokkal járt. Poroszországban a líceumra épülő tanítónőképző szeminárium végzettjei — eleinte 2 éves gyakorlatot követően, 1913-tól pedig közvetlenül — is továbbtanulhattak az egyetemeken, de csak a filozófiai karokon. A felsőfokú tanulmányok lehetősége Ausztriában a nőiskola fennmaradását és továbbélését hozták, annak ellenére, hogy a teljes jogú érettségit adó intézmények aránya egyre növekedett. Németországban pedig hozzájárult az érettségit nyújtó *Studienanstalt*ba járók számának alacsony szinten tartásához. Magyarországon azonban ezzel szemben e kerülőutak keskenyebbek voltak: a felső leányiskola csak középfokú tanítónőképzőbe engedett továbbtanulást, a leánykollégium pedig csak a tudományegyetemeken és a műegyetemen kívüli felsőoktatásba (például művészeti és kereskedelmi akadémiákra). A különböző nőiskolákhoz társított jogosítványok nem tudták elejét venni az intézmények elnéptelenedésének. Hazánkban a szülők a gazdasági helyzet és a magángazdaság viszonylagos fejletlensége következtében minél szélesebb körű jogosítványokat kívántak gyermekeik kezébe helyezni. A — még a fiú-középiskolákra hozott — jogosítási törvény pedig nemcsak az egyetemi felvételi, hanem a magasabb hivatali állások betöltésének feltételül is az érettségit szabta.

Az érettségit adó leány-középiskola legfőbb előnye a felsőfokú tanulmányokra való jogosítás volt. A fiú-középiskolákkal egyező igazgatás, a hasonló, közel azonos tananyag ezen

előkészítő funkciójából fakadt. A nőiskolából egyáltalán nem vagy csak korlátozott körben nyílt felsőfokú tanulmányokra lehetőség.

5. Szervezeti és tantervi hasonlóságok és különbségek a leány-középiskolákban

Szervezetét tekintve az érettségit adó leányiskoláknak két nagy csoportját különböztethetjük meg: a fiú-középiskolákkal azonos teljes vagy közel teljes intézményeket, illetve a felsőbb leányiskolákra (azok valamelyik osztályára) épülő rövidebb képzési idejű leány-középiskolákat. Az első német kezdeményezések mindkét irányhoz kapcsolhatók: a karlsruhei és a hannoveri leánygimnáziumot az alapító egyesület teljes, 9 osztályos intézménynek szánta, csak oktatáspolitikai beavatkozás következtében lettek 6 osztályosak 12 éves beiskolázási korról. Helene Lange kezdeményezésére elindított reál és gimnáziumi kurzusok pedig a felsőbb leányiskolákra épültek. Utóbbi gyakorlatot követte az 1908. évi porosz szabályozás, amely létrehozta a felsőbb leányiskola (líceum) bizonyos osztályaira épülő érettségit adó *Studienanstalt* intézményét, amely a fiú-középiskolák mintájára gimnáziumi, reálgimnáziumi vagy felső reál típusú lehetett. E szabályozás több tartomány számára mintául szolgált. Bajorországban köztes megoldás született, amely a karlsruhei gimnáziuméhoz hasonlított. Az érettségit adó képzések — különböző névvel — a felsőbb leányiskola (1911), utóbb (1927) a leánylíceum III. osztályára épültek.

A bécsi leánygimnázium szervezetiileg a karlsruhei típushoz hasonlított: szintén hatéves volt, és 19 éves korban bocsátotta ki végzőseit. Középiskolaként történő elismerése érdekében azonban a fiú-középiskolákhoz hasonlóan nyolcosztályossá alakult. A nőegyesületek az államtól további leánygimnáziumok alapítását kérték, erre azonban nem került sor, ezt a típust csak az 1930-as években követte egy második — nem állami, hanem felekezeti — intézmény. Az állam a *Studienanstalt*hoz hasonló típus, a *Mädchenrealgymnasium* alapítását támogatta. Ezen négyosztályos iskola az 1912-ben megreformált líceum alsó tagozatára épült. Tantervét nem írták elő, az a fiú reálgimnáziumét követhette. (Megfelelő jogosítványok hiányában a líceumok bő 10 éven belül átalakultak reform-gimnáziumokká.) Magyarországon is találkozunk hasonló megoldással. Az 1916. évi reform közös négyosztályos alsó tagozatra helyezte a leány-középiskolákat. A — 8 osztályos — leánygimnázium tanterve csak a felső tagozatban vált el. Az egyetemi tanulmányokra előkészítő iskolák között is a fentebb megállapított két típus különíthető el: alakultak felsőbb leányiskolákat kiegészítő, vagy azok valamely osztályára épülő gimnáziumi tanfolyamok és teljes, fiú-középiskolákéhoz hasonló

szerkezetű leánygimnáziumok. 1926-tól mindegyik szabályozás utóbbi szervezet szerinti leány-középiskolákat teremtett.

A német tartományokban az 1920-as évekre különösen differenciált intézményrendszer jött létre, amelyben a később elágazó leány-középiskolai típusok mellett megjelentek a fiú-középiskolák mintájára alakuló intézmények, a gimnázium, reálgimnázium, reáliskola és különböző reformvariánsai tartományonként eltérő névvel a rendszerben. A szegregált leányiskolai intézményrendszer Ausztriában az 1927-es törvénynek köszönhetően (amely párhuzamba állítható a magyar 1926. évi törvénnyel) a leány-középiskolák jelentősen közeledtek tantervükben a fiú-középiskolákhoz, szervezetükben pedig követték azokat. A tantervi különbségeket a későbbi reformok felerősítették, de a szervezet azonos maradt. Magyarországon az egységesítés folyamatos volt, a leányoktatás intézményrendszere fokozatosan hasonult a fiúkéhoz. Egyrészt elnevezésbeli közeledésről, majd megfelelésről beszélhetünk (gimnázium versus leánygimnázium), másrészt tartalmiról. Ezt a folyamatot tetőzte be az 1934. évi középiskolai törvény. Az elkülönülés az egynemű iskolák fenntartásával nem az oktatási rendszeren belül volt, hanem az egyes iskolatípusokon belül.

A tananyagot nézve a felsőbb leányiskolákban — országoktól függetlenül — jellemzően a modern nyelvi képzés volt hangsúlyos. Általában szerepeltek a tantervben speciális „női” tárgyak, mint a kézimunka, a háztartástan. A felsőbb leányiskolára vagy annak valamelyik felső osztályára épülő érettségire adó képzés ezért fokozott megterhelést jelentett. A karlsruhei leánygimnázium tanulóinak például jelentős lemaradást kellett bepótolniuk matematikából, latinból, görögből. A leány- és a fiú-középiskolákban, amíg a képzés eltérő hosszúságú maradt, a tartalmat tekintve teljes egységesítésről nem lehetett szó.

Ausztriában és Németországban a középiskolai leányoktatás területén az 1930-as évektől két irányt különíthetünk el: a nyelvit és a háztartásit (másképpen a leány-középiskolait és a nőiskolait). Az első típushoz sorolható iskolákban a „női” tárgyak közül egyedül a kézimunkát tanították. A kézimunka oktatás azon kevés különbség egyike volt, amely az 1934-es reformot követően a magyar leány- és fiú gimnáziumok között fennmaradt. (Annak ellenére, hogy a korábbi, 1926. évi törvény a leánygimnáziumban eltörölte a kézimunka oktatást.) A másik különbség pedig, hogy a gimnáziumban a klasszikus, míg a leánygimnáziumban a modern nyelvi képzés volt előtérben. A leány-középiskolai oktatásnak tehát ugyanazok voltak jellemző vonásai, de nem öltöttek külön intézménytípusban alakot. A háztartási irány gyakorlati jellegű képzéssel középiskolai fokon Magyarországon nem jelent meg.

A hagyományos klasszikus gimnáziumi irány Németországban és Ausztriában meg sem erősödött, a görög nyelv oktatása — a leánygimnáziumokat, gimnáziumi típusokat leszámítva

— kimaradt a leányiskolák kínálatából. A latin szerepe Ausztriában csak az 1912. és az 1927. évi reformmal növekedett meg, és elsősorban a továbbtanulásra volt kihatással. Magyarországon ezzel szemben a latin kötelezően, majd (1926) iskolatípus szerint választhatóan vagy kötelezően mindvégig megmaradt. (Mindez azonban nem a lánynevelés, hanem általában a magyar középiskolai oktatás sajátossága.)

A leány-középiskolák szervezete — mind a három országban — fokozatosan hasonult a fiú-középiskolákéhoz: először egyes iskolatípusok, majd a többségük, végül az összes iskolatípus. (Kivétel a magyarországi leánygimnázium, amely már kezdetektől fogva szervezetileg azonos volt a gimnáziummal.) A leány-középiskolai oktatás kezdete így egyre korábbra tolódott. A különböző furkációs lehetőségeket kínáló képzési struktúra helyett, majd mellett, egyre jellemzőbbek lettek a 8–9 éves leány-középiskolák. A szervezeti hasonulással az érettségig adó képzés túlsúlyba került.

A tartalmi hasonulás íve már nem volt töretlen. Magyarország az egyedüli, ahol az egységesülés fokozatos volt. Azok a kísérletek, amelyek megtörték volna ezt a folyamatot, nem jártak sikerrel (lásd nőiskolák története). Tartalmi (és szervezeti) szempontból az 1920-as évek végére Ausztriában is jelentős közeledés történt a fiú- és a leány-középiskolák között. Ezt a folyamatot akasztották meg az 1930-as évek intézkedései. Az 1930-as évek Németországban is a különböző nemű középiskolák közötti tartalmi különbségek növekedését hozták.

6. Közös oktatás

A fiú-középiskolákban a fiúk és a lányok közös oktatásának lehetővé tétele Németországban tartományonként különbözött. Badenben az 1880-as évektől engedéllyel leányokat is felvettek (fiú) reáliskolákba. 1896-ban a lányok először fiú-középiskolában tettek érettségit. A koedukációt a leány-középiskolák alacsony száma miatt a századfordulón már több tartományban engedélyezték. Az 1910-es években Poroszország (1914), majd Bajorország is megengedte (1919), azokban a tartományokban, amelyekben — bizonyos feltételek mellett — eddig is lehetőség volt rá, egyre szélesebb kereteket öltött. A fiú-középiskolákba járó lányok aránya tartományonként eltérő volt. A koedukáció Bajorországban például nem öltött nagyobb méreteket. Pontos adatokkal azonban nem rendelkezünk.

Ausztriában a századelőn — főként vidéken — egyre több fiú-középiskolában megengedték, hogy leányok magántanulók lehessenek, sőt a nehezebb órákra be is jár hassanak. Ennek oka abban kereshető, hogy mindössze egy teljes érettségit adó leány-középiskola működött az „országban”. Az engedélyt az 1900-as évek második felében könnyen meg lehetett kapni, az oktatási tárca élén bekövetkezett váltás viszont szigorítást hozott. Az 1910-ben hozott határozat két feltételt szabott: a helységben nem működhet felsőbb leányiskola, illetve a felvett leányok aránya 5% alatt marad. 1919-ben határozat törölte el a második feltételt. (Bécsben az első feltételt sem tartották be.) A döntés következtében — a leány-középiskolák drágasága miatt — folyamatosan emelkedett a fiú-középiskolákba járó lányok aránya, akik számára az oktatáspolitikai párhuzamos osztályok indítását javasolta. Az 1920-as évek közepén a középiskolákba járó leányok több mint 30%-a már fiúiskolába járt. A középiskolai törvény helybenhagyta a gyakorlatot, az arányszám az 1930-as évek elejére 40%-ra nőtt. Noha az ausztrófasiszta rendszer nem támogatta a koedukációt, ez az arány egészen az anschlussig közel változatlan maradt, és csak a nemzetiszocialista uralom alatt csökkent le 22%-ra.

Magyarországon Ausztriával — és egyes német tartományokkal — szemben a koedukáció szűk keretek között maradt. A források a közös oktatás gyakorlatát a XX. század elejétől bizonyítják. Egyes iskolákban megengedték, hogy a magántanuló lányok az iskolai órákon is jelen legyenek. Ebben az időszakban kis számban fordulhatott elő, néhány (elsősorban protestáns felekezeti) iskolánál. Feltehetően az állami oktatáspolitikai tilalma, a — bentlakást is biztosító — leány-középiskolák megjelenése és számának növekedése az 1910-es évektől, illetve a középiskolai oktatás iránt ugyan növekvő, de összességében így is korlátozott igény okozta, hogy a közös oktatás a következő évtizedekben sem terjedt el. A fiú-középiskolákba járó leányok aránya néhány százalék volt. (Egyetlen koedukált, reformpedagógiai programot követő középiskola volt.) Az arány lassú növekedése az 1934. évi középiskola törvény meghozatalát követően figyelhető meg. A lányok nyilvános tanulói státusban az 1925/26-os tanévtől tanulhattak fiú-középiskolákban.

A koedukáció Svájcban még kisebb arányokat öltött mint Magyarországon. A vizsgált országok közül itt vezették be legkésőbb. A leány-középiskolai oktatás külön intézményekben vagy tagozatokon folyt.

A koedukáció elterjedése a tárgyalt országokban igen különböző volt: jellemzően a leány-középiskolai szektor kiépítettségétől, az oktatás hozzáférhetőségétől (tandíj nagysága) és a

finanszírozásától függött. Fontos tényező volt továbbá az oktatáspolitikai viszonyulása is. Megítélésében a pedagógiai szempontok súlya egyre csökkent, a két világháború között már nem volt jelentős.

Magyarországon a koedukációt a középiskolákban az 1940-es évek végétől vezették be, általánossá az 1960-as években vált. Néhány felekezeti iskolát leszámítva azóta minden intézmény együtt neveli a lányokat és a fiúkat. A koedukáció létjogosultsága a rendszerváltást követően sem kérdőjeleződött meg. Az újjáalakult felekezeti középiskolák között is kevés az egynemű. Külföldön ellenben vita bontakozott ki a koedukáció értelméről, kétségbe vonták előnyeit.⁷⁷⁰

⁷⁷⁰ MIHÁLY, 2004.

II. A kutatás további lehetséges irányai

A kutatás során több olyan kérdés körvonalazódott, amely megválaszolására jelen munkánk keretében már nem volt lehetőségünk. Az alábbiakban ezen problémákat soroljuk fel, azzal a szándékkal, hogy irányít mutassunk a további kutatásoknak.

1. A nőmozgalom, az egyes nőegyesületek — főként XX. századi⁷⁷¹ — történetének feldolgozása nevelés- és oktatástörténeti szempontból:

- mely egyesületek működtek országosan és regionálisan,
- tevékenységük súlypontjában szerepeltek-e nevelési, oktatási kérdések,
- milyen fórumokon jelenítették meg véleményüket stb.

2. Milyen felfogás élt a nőkről, a nők szerepéről, ezek hogyan hatottak a pedagógiai gondolkodókra? Létezett-e tudományos nőpedagógia? A leányiskolai nevelésben, oktatásban mely módszertani, fegyelmezési stb. sajátosságokat állapíthatunk meg?

3. A fiú- és a leány-középiskolákban az oktatás tartalma hogyan viszonyult egymáshoz? A kezdetekkor alakult különböző tantervű és szervezetű leánygimnáziumokat hogyan lehet tipizálni?

4. A koedukáció elterjedésének bemutatása:

- voltak-e regionális különbségek,
- hogyan alakult a fiú-középiskolákba járó leányok számaránya,
- mely iskolatípust preferálták,
- bevezetése az egyes iskolákban az igazgató személyétől, a fenntartótól vagy az irányítói testület döntéstől függött,
- szükség volt-e, ha igen, milyen formában miniszteri, tankerületi főigazgatói engedélyre.

5. Az oktatásirányítás egyéb szereplőinek tevékenysége mennyiben hatott, járult hozzá az ismertett reformokhoz? A felsőbb leányiskolai miniszteri biztos

⁷⁷¹ A kérdés XIX. századi történetéről lásd KÉRI, 1997.

- milyen pozíciót alakított ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban,
- hogyan változtak feladatai,
- milyen személyes szakmai céljai voltak,
- milyen kapcsolatot alakított ki az intézményekkel.

A királyi tanfelügyelők (tankerületi királyi főigazgatók)

- mennyire voltak befolyással a felsőbb leányiskolák (leány-középiskolák) reformjaira,
- mennyiben volt beleszólásuk az egyes iskolák alapításába, valamint
- az iskolák típusának megválasztásába, voltak-e viták e téren.

6. Az egyes politikai pártok kialakítottak-e koherens elképzelést a leánynevelésről?

7. Milyen nézeteket vallottak a leánynevelésről az iskolafenntartó felekezetek?

8. Németország, Ausztria, Svájc mellett mely országok (például Oroszország, Franciaország, Olaszország) hatottak a leány-középiskolák magyarországi reformjaira.

9. A felsőbb leányiskolák és leány-középiskolák kronológiájának összeállítása és topográfiájának megrajzolása.

10. Statisztikai elemzések:

- a felsőbb leányiskolákba és a leány-középiskolákba járók számának alakulása,
- a kimaradók aránya,
- a különböző leány-középiskolai tanulók megoszlása a szektoron belül,
- az iskolák társadalmi háttere,
- a különböző fenntartású iskolák aránya,
- a tanulók eredményessége,
- az érettségizők, valamint
- a továbbtanulni szándékozók számának alakulása stb.

9. Végül szükségesnek tartjuk egy-egy korszak mélyebb elemzését újabb források (például újabb szakmai folyóiratok és levéltári források) bevonásával.

BIBLIOGRÁFIA

I. Levéltári források

- A magyar középiskolai oktatás és a vele kapcsolatos intézmények fejlődése dr. Wlassich Gyula vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter idejében. MOL VKM K 721 3. csomó 2/d. tétel 1883–1903. Középiskolák (K 721-2/d-1903)
- A Magyar Szülők Szövetségének 1933. április 12-én kelt levele. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- A szegedi tankerületi királyi főigazgató 1936. augusztus 26-án kelt levele Hóman Bálintnak. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Az egri érsek 1935. augusztus 3-án kelt levele Hóman Bálinthoz. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelőjének 1935. július 29-én kelt levele Hóman Bálinthoz. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Az OKT 1934. január 27-i ülésének jegyzőkönyve. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Az OKT 1934. január 9-i ülésének jegyzőkönyve. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Az OKT középiskolai albizottsága 1935. szeptember 10-i ülése jegyzőkönyvének kiegészítése. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Az OKT külön bizottsága 1935. szeptember 10-i ülésének jegyzőkönyve. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Dr. Kanász Nagy Sándor szentesi ügyvéd 1936. augusztus 12-én kelt beadványa. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
- Felsorolása azon mozzanatoknak, melyek a felsőbb leányiskolák, polgári iskolák, valamint a kereskedelmi és iparoktatás körében 1894 óta a haladást mutatják. I. Felsőbb leányiskolák. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903., (K 721-2/c-1903)
- Felsőbb leányiskola. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903. (K 721-2/c-1902)

Hóman Bálint iskolapolitikája. Egyetemi Könyvtár Kézirattár F 103/VII/7. Prohászka Lajos, Töredékek (Orosz Gábor kutatásai alapján a szerző feltehetően Kornis Gyula.)
Raffay Sándor bányai evangélikus püspök 1935. augusztus 7-én kelt levele Hóman Bálinthoz. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás 1935. október 7-én kelt levele Hóman Bálinthoz. MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.
Törvényjavaslattal kapcsolatos vélemények az egyházi hatóságoktól stb., iskolák vezetőitől. [1934. január] MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933–39. Középiskolai reform.

II. Egyéb elsődleges források

1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360>
1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108>
1890. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről szóló 1883:XXX. törvénycikk módosítása tárgyában.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6393>
- 1926:XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium. In: *Magyar Törvénytár, 1926. évi törvénycikkek*. Budapest, 1927. 284–294.
1927. évi XII. törvénycikk a polgári iskoláról.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7696>
243. sz. A Felsőház közoktatásügyi bizottságának jelentése „a középiskoláról” szóló 244. számú törvényjavaslat tárgyában. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Felsőházának Irományai* V. kötet. Budapest, 1934. 508–509.
58. ülés. A középiskoláról szóló törvényjavaslat. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója* III. kötet. Budapest, 1934. 219–245.
722. sz. A Képviselőház Közoktatásügyi Bizottságának jelentése “a középiskoláról” szóló 718. számú törvényjavaslat tárgyában. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai*. IX. kötet. Budapest, 1934. 414–416.
- A budapesti állami felsőbb leányiskolával kapcsolatos gimnáziumi-irányú tanítás terve.* [Budapest, 1905.]

- A *Budapesti Baár-Madas református leánylíceum és nevelőintézet értesítője az 1928-29. iskolai évről*. Budapest, 1929.
- A *Budapesti Baár-Madas református leánylíceum és nevelőintézet értesítője az 1929-30. iskolai évről*. Budapest, 1930.
- A *Budapesti Baár-Madas református leánylíceum és nevelőintézet értesítője az 1930-31. iskolai évről*. Budapest, 1931.
- A felsőbb leányiskolák reformja. *Nemzeti Nőnevelés* XII. évf. 1. sz. (1891. január) 24–38.
- A felsőbb leányiskolák ügyében ... *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 1. sz. (1887. január) 40–42.
- A felsőbb leányiskolákról ... *Nemzeti Nőnevelés* IX. évf. 5. sz. (1888. május) 271.
- A felsőház bizottságai letárgyalták a kultuszjavaslatokat. *Magyarság* XV. évf. 93. sz. (1934. április 26.) 6.
- A felsőház közoktatási bizottsága elfogadta Hóman Bálint reformterveit. *Budapesti Hírlap* LIV. évf. 93. sz. (1934. április 26.) 4.
- A fővárosi polgári leányiskolák átalakítása felsőbb leányiskolákká. *Nemzeti Nőnevelés* IX. évf. 3. sz. (1888. március) 145–146.
- A képviselőház kedden folytatja a középiskolai reform vitáját. *Magyarság* XV. évf. 82. sz. (1934. április 13.) 8.
- A középiskolai reform tárgyalása a képviselőházban. *Pesti Hírlap* LVI. évf. 82. sz. (1934. április 13.) 4.
- A középiskolai törvényjavaslat országgyűlési vitája. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LXVII. évf. 9. sz. (1934. május) 252–295.
- A középiskolák újabb reformja. *Országos Középiskolai Tanáregyleti Közlöny* LXVI. évf. 7. sz. (1933. március) 169–174.
- A közoktatásügyi bizottság elfogadta a leányiskolákról szóló javaslatot. *Budapesti Hírlap* XLVI. évf. 114. sz. (1926. május 22.) 5.
- A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei. Budapest, 1916.
- A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei. Budapest, 1918.
- A leányközépiskolákról és a leánykollégiumról szóló törvényjavaslat tárgyalása. *Néptanítók Lapja* LIX. évf. 45-46. sz. (1926. december 3.) 21–22.
- A leányközépiskolákról és leánykollégiumokról. *Népszava* LIV. évf. 114. sz. (1926. május 22.) 7.
- A Nemzetgyűlés utolsó előtti ülése? *Budapesti Hírlap* XLVI. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 2–3.

- A polgári iskoláról, a külföldi magyar intézetekről, a nemzeti közművelődési alapítványról, a leányiskolákról és leánykollégiumokról szóló törvényjavaslatok. A nemzetgyűlés közoktatási és pénzügyi egyesített bizottságának ülése. *Néptanítók Lapja* LIX. évf. 23–24. sz. (1926. június 18.) 29–30.
- A tanszabadság korlátjai és Széchenyi „európai magyar” eszménye a középiskolai javaslat vitájában. *Pesti Napló* LXXXV. évf. 82. sz. (1934. április 13.) 5.
- A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 2. sz. (1896) 25–26.
- A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbeléptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXIV. évf. 17. sz. (1916. július 14.) 261–266.
- A VKM 1927. évi 1889. eln. sz. r. a leányközépiskolák és a leánykollégium új tantervének életbeléptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXXV. évf. 15. sz. (1927. július 11.) 223–224.
- A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 20. sz. (1936. szeptember 29.) 339–340.
- Általános elismeréssel tárgyalják Hóman Bálint középiskolai törvényjavaslatát. *Budapesti Hírlap* LIV. évf. 82. sz. (1934. április 13.) 1.
- ARATÓ Amália: Női szempontok a középiskolai nevelőoktatásban. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LXIX. évf. 10. sz. (1936. június) 394–397.
- ARATÓ Frigyes: A felső leányiskoláról. *Magyar Paedagogia* XXV. évf. 6-7. sz. (1916) 357–363.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója XLVI. kötet. Budapest, 1926.
- Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai XXVIII. kötet. Budapest, 1926.
- Az állami felsőbb leányiskolák. *Nemzeti Nőnevelés* XI. évf. 10. sz. (1890. december) 541.
- Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. Organisationsentwurf. A szöveget gondozta és sajtó alá rendezte HORÁNSZKY Nándor, a bevezető. tanulmányt írta ZIBOLEN Endre. Budapest, 1990.
- Az Országos Nőképző-Egyesület tan- és nevelőintézete női gymnasiumának tantervjavaslat. *Előadói tervezet*. [Budapest, 1896.]
- Az Országos Nőnevelési Kongresszus. Gróf Klebelsberg Kunó beszéde. *Néptanítók Lapja* LVIII. évf. 17-18. sz. (1925. május 2.) 19–20.

- Az országgyűlés képviselőházának 257. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 111–120.
- Az országgyűlés képviselőházának 258. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 123–152.
- Az országgyűlés képviselőházának 259. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 155–166.
- Az országgyűlés képviselőházának 260. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 197–220.
- Az országgyűlés képviselőházának 261. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 224–248.
- Az országgyűlés képviselőházának 262. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 249–269.
- Az országgyűlés képviselőházának 263. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 285.
- Az országgyűlés képviselőházának 264. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 292–296.
- Az országgyűlés képviselőházának 265. ülése. In: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója* XXI. kötet. Budapest, 1934. 298.
- BARTA József: Az új középiskolai törvény. *Magyar Művelődés* XIV. évf. 6-10. sz. (1935. július-december) 21–25.
- BARTHA József: A legújabb középiskolai reformtervezet. *Magyar Művelődés* XIII. évf. 1-2. sz. (1934. január-február) 4–7.
- BÉDY-SCHWIMMER Rózsa: A Schwarz Liza esete és a magasabb nőnevelés. *A nő és a társadalom* VII. évf. 10. sz. (1913. október 15.) 163–164.
- Bestimmungen der Frauenoberschule 1. Februar 1932. *Zentralblatt* Jg. LXXIV Nr. 3 (5. Februar 1932.) 64–65.
- BITTENBINDER Miklós: A felsőbb leányiskola megoldatlan kérdései. *Magyar Paedagogia* XII. évf. 10. sz. (1913) 656–663.
- BITTENBINDER Miklós: *A leányközépiskolák szervezésének kérdése*. Budapest, 1916. [1916a]
- BITTENBINDER Miklós: *A nőneveléstan alapkérdéseiből*. Budapest, 1916. [1916b]
- BOGA Alajos: *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben. Székfoglaló a Pázmány Társaság 1940. március 12-iki felolvasó ülésein*. Kolozsvár, 1940.
- BÓNISNÉ dr. Wallon Emma: A művészettörténet jelentősége és módszere a középiskolában. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LIX. évf. 9. sz. (1936. május) 343–348.

- BUZGÁNY Áron: Állami felsőbb leányiskolák. *Nemzeti Nőnevelés* V. évf. 1. sz. (1884. január) 6–13.
- De GERANDO Antonia: *A nő szerepe a mai középoktatásban minálunk*. Kolozsvár, 1904.
- De GERANDO Antonina: Néhány szó a női középiskolákról. *Nemzeti Nőnevelés* V. évf. 10. sz. (1884. december) 742–745.
- December 8-án választ az ország. *Pesti Napló* LXXVII. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 1.
- DEMÉNY Ottóné – PEISNER Ella: Nemi felvilágosítás és koedukáció. *A nő és a társadalom* II. évf. 9. sz. (1908. szeptember 1.) 150–150.
- Diákkisasszonyok. *Pesti Napló* LXXVII. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 4.
- drn: A leányközépiskolák reformja. (A törvényjavaslat ismertetése.) *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LIX. évf. 10. sz. (1926. június) 391–394.
- drn: A leányközépiskolákról és leánykollégiumokról szóló törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalása. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LX. évf. 5–6. sz. (1927. január–február) 216–218.
- DROZDY Gyula: A nőnevelés kérdésének alapvonalai. *Néptanítók Lapja* LXIX. évf. 14. sz. (1936. július 15.) 517–519.
- Elnémult az ország háza ... *Pesti Napló* LXXVII. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 10.
- Eltemették a második nemzetgyűlést. *Népszava* LIV. évf. 261. sz. (1926. november 17.) 3–4.
- eszje: A t. Ház folyosóját ellepték a mezei hadak. *Magyarország* VII. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 4.
- EVVA Gabriella: Nőnevelésünk válsága. *Nevelésügyi Szemle* I. évf. 3. sz. (1937. március) 160–162.
- FELMÉRI Lajos: A leánygimnázium. *Nemzeti Nőnevelés* XIII. évf. 7. sz. (1892. szeptember) 285–292.
- FELMÉRI Lajos: Leányiskoláink és a női természet. *Nemzeti Nőnevelés* VI. évf. 1. sz. (1885. január) 27–32.
- Feloszlatták a nemzetgyűlést. *Magyarország* VII. évf. 261. sz. (1926. november 17.) 1–2.
- Felsőbb leányiskolai magánoktatás Budán. *Nemzeti Nőnevelés* X. évf. 1-2. sz. (1889. január–február) 58–59.
- GALAUNER Lujza: Egységes középfokú leányiskola *Magyar Paedagogia* III. évf. 4. sz. (1894) 169–175.
- GÁLFFYNÉ TARCZAY Erzsébet: A leányközépiskolák reformjához. *Magyar Paedagogia* XLV. évf. 7–8. sz. (1936) 138–142.
- GEÖCZE Sarolta: A leányok középfokú oktatásáról. *Magyar Paedagogia* I. évf. 4. sz. (1892) 213–221.

- GEÖCZE Sarolta: Polgári és felsőbb leányiskola. *Magyar Padeagogia* VIII. évf. 4. sz. (1899) 208–222.
- GLÜCKLICH Vilma: A leányközépiskolák reformja. *A Nő* III. évf. 8. sz. (1916. augusztus 5.) 118–119.
- GLÜCKLICH Vilma: A leánynevelés a törvényhozás előtt. *A Nő* III. évf. 7. sz. (1916. július 5.) 108–109.
- Gömbös Gyula új, népi és gyökerekig nemzeti nevelést hirdet. *Budapesti Hírlap* LIV. évf. 53. sz. (1934. március 7.) 1–2.
- Gróf Klebelsberg Kuno törvényjavaslata a leányközépiskoláról és a leánykollégiumról. *Néptanítók Lapja* LIX. évf. 17–18. sz. (1926. május 1.) 19–22.
- GÚTA József: Az állami felsőbb leányiskolák. *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 4. sz. (1887. április) 152–159.
- HACKER Boriska: A leányközépiskolák reformja és a koedukáció. *A Nő* III. évf. 10. sz. (1916. október 5.) 155–156.
- HAMPELNÉ PULSZKY Polyxéna: A nőkérdéshez. *Az Élet* II. évf. 4. sz. (1892. március 15.) 146–150.
- k.h.: A nőnevelésről. *Néptanítók Lapja* LVIII. évf. 5-6. sz. (1925. február 1.) 1–4.
- Kedden házfelosztatás, megkezdődött a harc a kerületekért. *Magyarság* VII. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 5.
- KELEMEN Ignác: Az együttes nevelés egészségtana. *Magyar Paedagogia* XIX. évf. 9. sz. (1910) 52–53.
- KEMÉNY Ferenc a középiskola újjászervezésének előkészítése. *Magyar Paedagogia* XXIX. évf. 8-10. sz. (1920) 97–120.
- KERÉKGYÁRTÓ Elek: Leányaink neveléséről és oktatásáról. *Magyar Paedagogia* IV. évf. 1. sz. (1895) 11–30.
- KERÉKGYÁRTÓ Elek: Nemzeti nőnevelési törekvések. *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 1. sz. (1887. január) 44.
- kf.: A felsőbb leányiskolák új tanterve. *Magyar Paedagogia* X. évf. 8. sz. (1901) 499–503.
- K-n: A nőnevelésről. *Magyar Paedagogia* XVIII. évf. 2. sz. (1909) 52–53.
- K-n: Koedukáció Badenben. *Magyar Paedagogia* XIX. évf. 2. sz. (1910) 102–103.
- KÓSA Kálmán: Gyakorlati irányú leánynevelésünk. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LIX. évf. 8. sz. (1938. április) 272–277.
- KOSÁRYNÉ RÉZ Lola: Néhány őszinte szó a serdülő lányok neveléséről. *A jövő útjain* X. évf. 5. sz. (1935 szeptember–október) 118–121.

- KOVÁTS György: A középfokú leányiskola reformja II. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny* XXX. évf. 9. sz. (1926. április) 476–479. [1926a]
- KOVÁTS György: A középfokú leányoktatás reformjáról. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny* XXX. évf. 8. sz. (1926. március) 401–410. [1926b]
- KRAMMER József: A felső leányiskoláról. Válasz a felszólalásokra. *Magyar Paedagogia* XXV. évf. 6–7. sz. (1916) 363–373. [1916a]
- KRAMMER József: A felsőbb leányiskola negyven éve. *Magyar Paedagogia* XXV. évf. 4. sz. (1916) 167–182. [1916b]
- KRAMMER József: Leányoktatásunk egységes szervezete II. *Magyar Paedagogia* XXIII. évf. 6–7. (1914) 335–351.
- Kultuszjavaslatok a felsőház közoktatásügyi bizottságában. *Pesti Hírlap* LVI. évf. 93. sz. (1934. április 26.) 3–4.
- Lányok és iskolák. *A Nő* I. évf. 12. sz. (1914. június 20.) 238.
- LAURENTZY Vilmos: A nőkérdés és a korszerű gyakorlati leányiskola. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny* XLII. évf. 6. sz. (1938. február) 429–442.
- LÁZÁRNÉ KASZTNER Janka: Még egy szó „a lányok hivatásszerű képzéséhez”. *Nemzeti Nőnevelés* XII. évf. 1. sz. (1891) 1–6.
- LOCZKA Alajos: A gyakorlati középiskoláról és a tanítóképzésről szóló törvényjavaslatok. *Magyar Paedagogia* XLVII. évf. 3–4. sz. (1938) 74–85.
- Ma megszűnt a nemzetgyűlés. *Magyar Újság* VIII. évf. 138. sz. (1926. november 17.) 3.
- Ma olvasták fel a kormányzó házfelosztató kéziratát. *Új Nemzedék* VIII. évf. 261. sz. (1926. november 17.) 1.
- MÁDAY István: Nőnevelés és individuálpszichológia. *A jövő útjain* X. évf. 5. sz. (1935. szeptember-október) 121–124.
- MAGYAR László: A leányközépiskolák reformja. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny* XXXII. évf. 4. sz. (1927. december) 178–180.
- Magyar Paedagógiai Társaság. Vitaülések 1920. május 15-én, június 5-én, 19-én és 26-án. *Magyar Paedagogia* XIX. évf. 8-10. sz. (1920) 126–159.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1884.* XIV. évfolyam. IX. füzet. Szerkeszti, kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1887.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1885.* XV. évfolyam. IX. füzet. Szerkeszti, kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1887.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1886.* XVI. évfolyam. IX. füzet. Szerkeszti, kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, é.n.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1887. XVII. évfolyam. IX. füzet. Szerkeszti, kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Budapest, 1890.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1888. XVIII. évfolyam. IX. füzet. Szerkeszti, kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Budapest, é.n.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1889. XIX. évfolyam. IX. füzet. Szerkeszti, kiadja az Orsz. Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Budapest, 1891.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1894. Új folyam II. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1897–1906. Új folyam V–XIV. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1898–1907. [Az egyes évfolyamok mindig a tárgyév utáni évben jelentek meg.]

Magyar Statisztikai Évkönyv 1907. Új folyam XV. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1909.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1908–1911. Új folyam XVI–XIX. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1909–1912. [Az egyes évfolyamok mindig a tárgyév utáni évben jelentek meg.]

Magyar Statisztikai Évkönyv 1912. Új folyam XX. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1914.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1913. Új folyam XXI. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1915.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1914. Új folyam XXII. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1915. Új folyam XXIII. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1918.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1916, 1917, 1918. Új folyam XXIV, XXV, XXVI. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1924.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1919, 1920, 1921, 1922. Új folyam XXVII, XXVIII, XXIX, XXX. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1925.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1923, 1924, 1925. Új folyam XXXI, XXXII, XXXIII. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1927.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1926. Új folyam XXXIV. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1928.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1927. Új folyam XXXV. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1929.

- Magyar Statisztikai Évkönyv 1928.* Új folyam XXXVI. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1929.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1929-1939.* Új folyam XXXVII-XLVII. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1930-1940.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1940.* Új folyam XLVIII. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1942.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1941.* Új folyam XLIX. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1943.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1942.* Új folyam L. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1944.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1943, 1944, 1945, 1946.* Új folyam LI, LII, LIII, LIV. Szerk. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1948.
- Már csak egy ülése lesz a nemzetgyűlésnek – mondta ma a kultuszminiszter. *Magyar Újság* VIII. évf. 135. sz. (1926. november 13.) 2.
- Már csak egy ülésnap lesz: mondta a kultuszminiszter. *Pesti Hírlap* XLVIII. évf. 259. sz. (1926. november 13.) 8.
- MARÓT Károly: A leánygimnáziumi latin- és görögnyelvi tanítás. *Magyar Paedagogia* XVII. évf. 5-6. sz. (1918) 286–289.
- MOLNÁR Aladár: *A nőképzés hazánkban és a budapesti állami felsőbb leányiskola.* Budapest, 1877.
- MOLNÁR Aladár: A nőnevelésről. *Nemzeti Nőnevelés* II. évf. 4. sz. (1881) 276–280.
- MÖSZL Gusztáv: Mire és hogyan neveljük leányainkat. *Nemzeti Nőnevelés* V. évf. 1. sz. (1884. január) 40–48.
- n.: Az állami felsőbb leányiskolák új szervezete. *Nemzeti Nőnevelés* IV. évf. 6–7. sz. (1883. szeptember) 409–415.
- n.n.: A leánygimnáziumról ... *Magyar Paedagogia* IX. évf. 3. sz. (1900) 215–216.
- n.n.: Leány-gymnasium, felsőbb leányiskola és tanítónő-képzés. *Magyar Paedagogia* II. évf. 1–2. sz. (1893) 115.
- NAGY László – BEKE Manó – KOVÁCS János – HAJÓS Mihály (szerk.): *A III. Országos Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója* I–II. kötet. Budapest, 1898.
- NÁNAY Béla: A leányközépiskola új tanterve. *Magyar Paedagogia* XVII. évf. 8–9. sz. (1918) 443–445. [1918a]
- NÁNAY Béla: A magyar leányreáliskola kérdése. *Magyar Paedagogia* XVII. évf. 8-9. sz. (1918) 428–429. [1918b]

- NEMESNÉ M. Márta: Merre visz a nőnevelés útja? *A jövő útjain* X. évf. 5. sz. (1935. szeptember-október) 117.
- Neugestaltung der Frauenschule 31. Dez. 1917. *Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen* Jg. LX. Nr. 2. (15. Februar 1918.) 276–285.
- nn.: Továbbképző tanfolyam a felsőbb leányiskolánál. *Magyar Paedagogia* II. évf. 8. sz. (1893) 454–455.
- Női középoktatás. De Gerando Antonina kérvénye az Országgyűlés Képviselőházához. *Nemzeti Nőnevelés* IX. évf. 8. sz. (1888. október) 431–442.
- Nőnevelési Szemle. *Nemzeti Nőnevelés* IX. évf. 1–2. sz. (1888. január–február) 49–56.
- Nőnevelési Szemle. *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 8. sz. (1887. október) 370–376.
- OTROK Mihály: A francia nyelv tanításának fejlődése a felsőbb leányiskolákban és az új tanterv. *Magyar Paedagogia* XIV. évf. 3. sz. (1905) 152–158.
- PÁSTHY Károly: A polgári és a felsőbb leányiskolák reformja. *Nemzeti Nőnevelés* XII. évf. 3. sz. (1891. március) 97–103.
- Pénteken tartotta a nemzetgyűlés utolsó érdemleges ülését. *Népszava* LIV. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 5.
- PETRICH Béla dr.: Rövid beszámoló egy pedagógiai tanulmányútról. *Magyar Középiskola* XXXII. évf. 2. sz. (1939. február) 42–48.
- PINTÉR Jenő: Az új középiskolai tanterv javaslatának módosítása. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LIV. évf. 1–2. sz. (1920. október 1.) 2–9. [1920a]
- PINTÉR Jenő: Megjegyzések az új középiskolai tanterv tervezetéhez. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LIII. évf. 8–10. sz. (1920. július 1.) 63–64. [1920b]
- PINTÉR Jenő: Új középiskolai tanterv. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LIII. évf. 1–7. sz. (1920. április 1.) 7–17. [1920c]
- Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta MÉSZÁROS István. Budapest, 1981.
- SCHWIMMER Rózsa: A deáklányok sorsa. *A nő és a társadalom* V. évf. 1. sz. (1911. január 1.) 3–4.
- SEBESTYÉN Gyula: A budapesti állami felsőbb leányiskola és Berecz Antal. *Nemzeti Nőnevelés* VI. évf. 8. sz. (1885. október) 567–575. [1885a]
- SEBESTYÉN Gyula: Észrevételek De Gerando Antonina kérvényére. *Nemzeti Nőnevelési* IX. évf. 8. sz. (1888. október) 443–451.
- SEBESTYÉN Gyula: Magasabb fokú leányiskoláink reformja. *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 6–7. sz. (1887. augusztus–szeptember) 245–255.

- SEBESTYÉN Gyula: Módosítások az állami felsőbb leányiskolák szervezetén. *Nemzeti Nőnevelés* VI. évf. 6–7. sz. (1885. augusztus–szeptember) 417–424. [1885b]
- SEMETKAYNÉ SCHWANDA Magda: Koedukációs kérdések. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* LXII. évf. 4–5. sz. (1938–1939. december–január) 154–158.
- SZEPESI János: Az állami felsőbb leányiskolák felügyelete. *Magyar Paedagogia* VI. évf. 2. sz. (1897) 100–106. [1897a]
- SZEPESI János: Az állami felsőbb leányiskolák felügyelete. *Magyar Paedagogia* VI. évf. 4. sz. (1897) 229–239. [1897b]
- SZOMBATFALVY György: Középiskoláink reformja. *Társadalomtudomány* XIV. évf. 1–2. sz. (1934. január–június) 87–90.
- SZUPPÁN Vilmos: *A lányok középfokú oktatásának reformja, tekintettel a nők egyetemi képzésére. A II. országos és egyetemi tanügyi kongresszus nőnevelési szakosztályában 1896. július 4-én tartott előadás.* Budapest, 1896.
- Tanárok, szülők, diákok a középiskolai reformról. Néhány cikk a Pesti Napló postájából. *Pesti Napló* LXXXV. évf. 62. sz. (1934. március 18.) 8.
- Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára.* Budapest, 1938.
- Tanterv a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára.* Budapest, 1927.
- THURÁNSZKY Irén: A „túlterhelés” felsőbb leányiskoláinkban. *Nemzeti Nőnevelés* XI. évf. 3. sz. (1890. március) 105–112.
- THURÁNSZKY Irén: A felsőbb leányiskolák szervezetének módosításáról. *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 3. sz. (1887. március) 97–104. [1887a]
- THURÁNSZKY Irén: A felsőbb leányiskolák szervezetének módosításáról. (Második Közlemény) *Nemzeti Nőnevelés* VIII. évf. 4. sz. (1887. április) 145–151. [1887b]
- Tovább folyik a középiskolai vita a képviselőházban. *Népszava* LXII. évf. 82. sz. (1934. április 13.) 2.
- Törvény lett a MFTR szubvenciójának és a leányközépiskolák reformjának javaslataiból. *Pesti Napló* LXXVII. évf. 258. sz. (1926. november 13.) 10.
- Törvényjavaslat a lányiskolákról és kollégiumokról. *Pesti Hírlap* XLVIII. évf. 114. sz. (1926. május 22.) 10.
- Utasítások a leánygimnázium, leánylíceum és leánykollégium tantervéhez. Kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 540-05/172-1930. sz. rendeletével. Budapest, 1930.
- VAJDA Gyula: A felső leányiskoláról. *Magyar Paedagogia* XXV. évf. 6–7. sz. (1916) 354–357.
- VAJDA Piroska: Fiúk között. *A Nő* IV. évf. 3. sz. (1917. március 10.) 40.

- VARSÁNYI Géza: A nemek együttes nevelése. *A nő és a társadalom* III. évf. 4. sz. (1909. április 1.) 54–56.
- VARSÁNYI Géza: A nemek együttes nevelése. *A nő és a társadalom* III. évf. 5. sz. (1909. május 1.) 69–70.
- Veres Pálné lánya a kultuszminiszterhez. *Néptanítók Lapja* LIX. évf. 33–34. sz. (1926. szeptember 4.) 26–27.
- VIKÁR Béla dr.: A leánygimnázium. *Nemzeti Nőnevelés* XIV. évf. 1. sz. (1893. január) 4–14.
- VKM 109.646/1938. IX. sz. r. a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített gimnáziumi tanterv és utasítások életbeléptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLVI. évf. 11. sz. (1938. május 25.) 193–196.
- VKM 110.167/1942. VKM. sz. rendelete a gimnáziumi és a leánygimnáziumi tanterv módosítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* L. évf. 16. sz. (1942. augusztus 11.) 522–524.
- VKM 1301/1936. eln. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek fokozatos bevezetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 8. sz. (1936. március 24.) 121–148.
- VKM 137.494/1939. IX. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. 21 § 2. bekezdésének végrehajtásáról. *Hivatalos Közlöny* XLVII. évf. 5. sz. (1940. február 17.) 96–97.
- VKM 1927. évi 89.205 V. sz. rendelete a leánylíceumok és leánykollégiumok V–VI. osztályaiban szereplő ének érdemjegyeinek beszámítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXXV. évf. 25. sz. (1927. december 3.) 336–337.
- VKM 29.706/1933. V. a. 1. sz. r. A leánygimnázium latinnyelvi tanterve tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLI. évf. 15. sz. (1933. július 10.) 145–146.
- VKM 3000/1935. eln. sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek a középiskolák első osztályába való bevezetése és ezzel kapcsolatban szükséges intézkedések tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIII. évf. 11. sz. (1935. május 22.) 132–152.
- VKM 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelete a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. bizonyos rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLII. évf. 12. sz. (1934. május 28.) 124–125.
- VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 17. sz. (1936. július 1.) 295.
- VKM 5200/1937. eln. B sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tanterv fokozatos életbeléptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLV. évf. 11. sz. (1937. május 24.) 121–128.

- VKM 6717/1937. eln. sz. rendelete az 1934: XI. tc. alapján átszervezett leánygimnázium tanterve tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLV. évf. 13. sz. (1937. június 25.) 153.
- VKM 8777/1943. V.K.M. sz. rendelete a honvédelmi ismeretek c. tantárgynak a leányiskolákban történő bevezetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* LI. évf. 8. sz. (1943. április 8.) 171.
- VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 1. sz. (1896) 1–3.
- VKM. 1896. évi 63.520. sz. a. kelt rendelete a nőknek egyetemi, illetőleg műegyetemi rendkívüli hallgatókul leendő felvétele tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 24. sz. (1896. november 26.) 416.
- VKM. 1901. 40.925. renderete a felsőbb leányiskolák új tantervének életbeléptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IX. évf. 15. sz. (1901. június 15.) 311–328.
- VKM. 540-05-418-1931. sz. r. A leánygimnázium latin nyelvi és irodalmi tantervének módosítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXXIX. évf. 16. sz. (1931. augusztus 10.) 155–156.
- XI. tc. a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár. 1924. évi törvénycikkek*. Budapest, 1925. 152–160.
- XI. törvénycikk a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár. 1934. évi törvénycikkek*. Budapest, 1935. 82-97.
- ZIBOLEN Endre: A fiúk és a leányok nevelésének eltérése a középiskolában. *Nevelésügyi Szemle* I. évf. (1937. június-szeptember) 377–386.

II. Másodlagos források

- A Ratisbonne atyák és a Notre Dame de Sion*. Budapest, 1930.
- ALBISETTI, James C.: Mädchenerziehung im deutschsprachigen Österreich, im Deutschen Reich und in der Schweiz 1866–1914. In: GOOD, David F. – GRANDNER, Margarete – MAYNES, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20 Jahrhundert*. Wien, Köln, Weimar, 1994. 14–31.
- ANTALL József (szerk.): *Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. A tantervelmélet forrásai 7. Budapest, 1986.
- APEL, Hans Jürgen: Die Mädchenerziehung. In: LIEDTKE, Max (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte des Bayerischen Bildungswesens* Bd. IV. Bad Heilbrunn/Obb, 1997. 13–70.

- APPELT, Erna: Die Integration von Frauen in den Dienstleistungssektor in Österreich in Österreich Ende des 19. Jahrhunderts. In: GOOD, David F. – GRANDNER, Margarete – MAYNES, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert*. Wien, Köln, Weimar, 1994. 102–119.
- BARABÁS Endre: A romániai magyarnyelvű oktatásügy első tízéve, 1918-1928. Lugos, é.n.
- BARANYAI Mária – KELETI Adolf: *A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája, 1841-1936*. A Fővárosi Pedagógiai Könyvtár Kiadványai 3. Budapest, 1937.
- BERG, Christa (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* Bd. IV, 1870–1918. Von der Reichsgründung bis zum Ende des Ersten Weltkriegs. München, 1991.
- BITTENBINDER Miklós: *A Szent Orsolya-rend leánynevelési rendszere*. Budapest, 1936.
- BOROMISSZA István: *A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Iskolanővérek Története, 1860-1900*. Kalocsa, 1900.
- BÖHM Dezső: *A budapesti evangélikus középfokú leányiskola – polgári, Veres Pálné – Intézet, kollégium – ötven éves története, 1883-1933*. Budapest, 1933.
- BREHMER, Else – SIMON, Gertrud (Hrsg.): *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick*. Graz, 1997.
- BREHMER, Ilse: Mädchenerziehung und Frauenbildung im deutschsprachigen Raum. In: GLUMPER, Edith (Hrsg.): *Mädchenbildung, Frauenbildung. Beiträge der Frauenforschung für die Lehrerinnenbildung*. Bad Heilbrunn/Obb., 1992. 93–108.
- BURA László: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. Csíkszereda, 1999.
- COSTAS, Ilse: Der Kampf um das Frauenstudium im internationalen Vergleich. In: SCHLÜTER, Anne (Hrsg.): *Pionierinnen – Feministinnen – Karrierfrauen? Zur Geschichte des Frauenstudiums in Deutschland*. Pfaffenweiler, 1992. 115–144.
- DAUZENROTH, Erich: *Kleine Geschichte der Mädchenbildung*. Ratingen, Wuppertal, Kastellaun, 1971.
- EHRICH, Karin: Stationen der Mädchenschulreform. Ein Ländervergleich. KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II, Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 129–148.
- ENGELBRECHT, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesen. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs* Bd. IV–V. Wien, 1986, 1988.
- EVVA Gabriella: A magyar nőnevelés két úttörője. Karacs Ferencné és Karacs Teréz nőnevelési intézetei. Budapest, 1933.
- FÁBRI Anna (szerk.): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777-1865*. Budapest, 1999.
- FELKAI László: *A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története*. Budapest, 1992.

- FELKAI László: *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról*. Budapest, 1983.
- FELKAI László: *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780-1990)*. Budapest, 1998.
- FINÁCZY Ernő: *A középoktatás nemzetközi kérdései*. Budapest, 1913.
- FINÁCZY Ernő: *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Budapest, 1896.
- FLICH, Renate: „Die Erziehung des Weibes muß eine andere werden.” (Luise Otto-Peters) Mädchenschulalltag im Rahmen bürgerlicher Bildungsansprüche. In: MAZOHL-WALLNIG, Brigitte (Hrsg.): *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert*. L’Homme Schriften 2. Wien et al., 1995. 269–299.
- FLICH, Renate: „Mütterlich-sozial und hauswirtschaftlich-praktisch“ Mädchenbildungswesen nach dem Ersten Weltkrieg bis 1945. In: BREHMER, Else – SIMON, Gertrud (Hrsg.): *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick*. Graz, 1997. 220–234.
- FLICH, Renate: *Im Banne von Klischees. Die Entwicklung der höheren Berufsbildenden Mädchenschulen in Österreich von 1918 bis 1945*. Reihe Frauenforschung 4. Wien, 1996.
- FLICH, Renate: *Wider die Natur der Frau? Entstehungsgeschichte der höheren Mädchenschulen in Österreich, dargestellt anhand von Quellenmaterial*. Wien, 1992.
- FRANCISCI Vilma: Svájci iskolaügye. *Nemzeti közoktatás* VII. évf. 7. sz. (1937. március) 86–87.
- FRIEDRICH, Margaret: „Ein Paradies ist uns verschlossen ...” Zur Geschichte der schulischen Mädchenerziehung in Österreich im „langen” 19. Jahrhundert. Wien, Köln, Weimar, 1999.
- FRIEDRICH, Margaret: Hatte Staat nur Stieftöchter? Die Maßnahmen des österreichischen Unterrichtsministeriums zur Mädchenbildung 1848–1919. In: MAZOHL-WALLNIG, Brigitte (Hrsg.): *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert*. L’Homme Schriften 2. Wien et al., 1995. 301–342.
- GÉCZY Mária Immaculata: *A Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek rendjének története és nevelési rendszere*. Szeged, 1941.
- GLASER, Edith: „Sind Frauen studierfähig?” Vorurteile gegen das Frauenstudium. KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 299–309.
- GLASER, Edith: Die erste Studentinnengeneration – ohne Berufsperspektiven? KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 310–324.

- GÖLLNER, Renate: „Die Schule aber war das eigentliche Leben.“ Eugenie Schwarzwald und die Mädchenbildung um 1900. In: STREIBEL, Robert (Hrsg.): *Eugenie Schwarzwald und ihr Kreis*. Wien, 1996. 41–46.
- GÖLLNER, Renate: Eugenie Schwerzwald und ihre Schulen. In: DEVIMME, Ruth – ROLLETT, Ilse (Hrsg.): *Mädchen bevorzugt. Feministische Beiträge zur Mädchenbildung und Mädchenpolitik*. Wien, 1994. 226–244.
- GÖNCZY Béla (szerk.): *Veres Pálné szül. Beniczky Hermin és gróf Teleki Sándorné szül. Teleki Jozefin emlékezete. Az „Országos Nőképző-Egyesület” emlékünnepelei*. Budapest, 1915–1916.
- GÖTTERER, Ulrika: *Die gymnasiale Entwicklung im zwanzigsten Jahrhundert*. Wien, 1985. (disszertáció, Österreichische Nationalbibliothek (a továbbiakban: ÖNB))
- GRUBER, Alexandra: *Mädchenbildung und Koedukation. Oder: „Als eine Frau lesen lernte, trat die Frauenfrage in der Welt.“ (Marie von Ebner-Eschenbach)*. Wien, 1993. (diplomamunka, ÖNB)
- GUGLER, Petra: „Du bist nicht, dein Volk ist alles“ Mädchen- und Frauenbildung im Faschismus. BREHMER, Else – SIMON, Gertrud (Hrsg.): *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick*. Graz, 1997. 264–288.
- GYÁNI Gábor: A bábától az orvosnőig. *Historia* VI. évf. 1. sz. (1984) 31–33.
- GYÁNI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 169–341.
- GYÁNI Gábor: Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle* XXX. évf. 3. sz. (1987/88.) 366–374.
- HANSEN-SCHABERG, Inge: Die höhere Mädchenschule in Preußen zwischen 1848 und 1918. Der Weg vom privaten Status zum Bestandteil des öffentlichen Bildungswesens – eine Erfolgs- oder Verlustgeschichte? In: APEL, Hans Jürgen – KEMNITZ, Heidemarie – SANDFUCHS, Uwe (Hrsg.): *Das öffentliche Bildungswesen. Historische Entwicklung, gesellschaftliche Funktionen, pädagogischer Streit*. Bad Heilbrunn, 2001. 202–217.
- HEINSOHN, Kirsten: Der lange Weg zum Abitur: Gymnasialklassen als Selbsthilfeprojekte der Frauenbewegung. KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 149–160.
- HONVÁRI János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 2000.

- HORSTKEMPER, Marianne: Die Koedukationsdebatte um die Jahrhundertwende. KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 185–218.
- HORN, Sieglinde: *Höhere Frauenbildung in Österreich vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Linz, 1991. (diplomamunka, ÖNB)
- HUBER, Walpurga: *Höhere Mädchenbildung in Österreich. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zum Beginn des Frauenstudiums um 1900*. Klagenfurt, 2001. (diplomamunka, ÖNB)
- HUERKAMP, Claudia: *Bildungsbürgerinnen. Frauen im Studium und in akademischen Berufen 1900–1945*. Göttingen, 1996.
- HUERKAMP, Claudia: Geschlechtsspezifischer Numerus clausus – Verordnung und Realität. KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 325–341.
- HUTTERER, Wilhelmine: *Mädchen- und Frauenbildung in Österreich seit 1900 aufgezeigt am Beispiel der Mittelschulbildung*. Salzburg, 1978. (disszertáció, ÖNB)
- KARÁDY Viktor: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, 1994. 176–195.
- KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1997.
- KÄTHNER, Martina: *Der weite Weg zum Mädchenabitur. Strukturwandel der höheren Mädchenschulen in Bremen (1854-1916)*. Frankfurt, New York, 1994.
- KELEMEN Elemér: *Ezeréves a magyar iskola. Lapok a neveléstörténetből*. [Győr,] [1994.]
- KÉRI Katalin: *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Budapest, 2001.
- KÉRI Katalin: *Magyar nők a dulaizmus korában (1867 és 1914 között)*. Pécs, 1997.
<http://iqdepo.hu/dimenzio/21/>
- KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996.
- KLEINAU, Elke: *Bildung und Geschlecht. Eine Sozialgeschichte des höheren Mädchenschulwesens in Deutschland vom Vormärz bis zum Dritten Reich*. Weinheim, 1997.
- KLEINAU, Elke: Ein (hochschul-)praktischer Versuch. Die „Hochschule für das weibliche Geschlecht“ in Hamburg. In: KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 66–82.

- KLEINAU, Elke: Gleichheit oder Differenz? Theorien zur höheren Mädchenbildung? KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 113–128.
- KLIKA, Dorle: Die Vergangenheit ist nicht tot. Autobiographische Zeugnisse über Sozialisation, Erziehung und Bildung um 1900. KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 283–296.
- KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei* II. kötet. Budapest, 1927. [1927a]
- KORNIS Gyula: *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. Budapest, 1927. [1927b]
- KOVÁTS Gyuláné: *Kultúra és politika Kornis Gyula közoktatáspolitikai tevékenységében*. Győr, 1989.
- KÖTE Sándor – RAVASZ János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből, 1849–1919*. Budapest, 1979.
- KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 13–165.
- KRAUL, Margret: Höhere Mädchenschulen. In: BERG, Christa (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* Bd. IV. 1870–1918. Von der Reichsgründung bis zum Ende des Ersten Weltkriegs. München, 1991.
- KUBON, Rupert: *Weiterführende Mädchenschulen im 19. Jahrhundert. Am Beispiel des Großherzogtums Baden*. Pfaffenweiler, 1991.
- LANGEWIESCHE, Dieter – TENORTH, Heinz-Elmar (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* Bd. V. 1918–1945. Die Weimarer Republik und die nationalsozialistische Diktatur. München, 1989.
- M. BAGOSSY Éva: *Veres Pálné. Írta, válogatta és összeállította ükunokája*. Budapest, 1996.
- M. RICHTER M. Sarolta: *Az Angolkisasszonyok budapesti Sancta Maria Intézetének története, 1770–1937*. Budapest, 1937.
- MAGYARYNÉ TECHERT Margit: A diplomás nők helyzete Magyarországon. *Magyar Szemle* XXXIII. kötet (1938. május–augusztus) 43–51.
- MANN Miklós: *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, 1997.
- MANTOVANI VÖGELI, Linda: Wie Mädchen lernen, Frau zu sein. Die Entwicklung der Mädchenbildung im 19. und 20. Jahrhundert. In: BADERTSCHER, Hans – GRUNDER, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Geschichte der Erziehung und Schule in der Schweiz im 19. und 20. Jahrhundert. Leitlinien*. Bern, Stuttgart, Wien, 1986. 381–440.

- MAYER, Amelie – MEISSNER, Hildegard – SIESS, Henriette: *Geschichte der österreichischen Mädchenmittelschule* Bd. I–II. Wien, 1952, 1955.
- Mécseske. Az Angolkisasszonyok kecskeméti Ward Mária róm. kat. Leánygimnáziumának 25 éves jubileuma emlékére. Kecskemét, 1942.
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet*. Budapest, 2004.
- MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996*. Budapest, 1996.
- MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története, 1790–1849*. Budapest, 1969.
- MÉSZÁROS István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 1996–1948 (Általánosan képző középiskolák)*. Budapest, 1988.
- MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok, 996–1990*. A magyar neveléstörténet forrásai VI. Budapest, 1995.
- MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatörténeti kronológia, 996–1948*. Veszprém, 1993.
- MIHÁLY Ildikó: Esélyegyenlőség és/vagy koedukáció? Szaporodó viták a nemzetközi pedagógiai sajtóban. *Új Pedagógiai Szemle* LIV. évf. 4. sz. (2004) 101–108.
- MIKULA, Regine: „Die Verweiblichung der Buben und eine Vermännlichung der Mädchen“ die Koedukationsdebatte im 20. Jahrhundert. In: BREHMER, Else – SIMON, Gertrud (Hrsg.): *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick*. Graz, 1997. 235–260.
- MÜLLER Ildikó: A budapesti állami felsőbb leányiskola leánygimnáziumi tanfolyama 1897–1918. In: FEITL István – SIPOS András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest, 2004. 45–59.
- MÜLLER Ildikó: A nőoktatás helyzete Ausztriában az Osztrák-Magyar Monarchia idején. *Aetas* XVI. évf. 3–4. sz. (2001) 84–102.
- MÜLLER Ildikó: Der Diskurs über Frauenstudium in Ungarn um die Jahrhundertwende. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Die k.u.k. Armee*. Budapest, 1998. 129–139.
- MÜLLER Ildikó: Nők iskolája az első magyar lánygimnázium oktatói és diákjai, 1896–1917. In: BÓDY Zsombor – MÁTAY Mónika – TÓTH Árpád: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 2000. 202–226.
- NÁDASDY Lajos: *Fejezetek a pápai református Nőnevelő Intézet történetéből*. Pápa, 1998.
- NAGY Beáta: A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiokról, feminizmusról*. Budapest, 1994. 155–175.
- NAGY Péter Tibor: A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra* XIII. évf. 3. sz. (2003) 3–14.

- NAGY Péter Tibor: *Neveléstörténeti előadások. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből.* Székesfehérvár-Budapest, 1997.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin, LADÁNYI Andor: *Nők az egyetemen I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért.* Budapest, 1976.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin: *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban 1777–1918.* Budapest, 1969.
- NEGHABIAN, Gabriele: Allgemeinbildung und ‚weibliche Bildung‘. Der Stellenwert der Frauenschule in der höheren Mädchenbildung. In: BREYVOGEL, Wilfried (Hrsg.): *Mädchenbildung in Deutschland. Die Maria-Wächtler-Schule in Essen 1896–1996.* Essen, 1996. 25–44.
- NEGHABIAN, Gabriele: *Frauenschule und Frauenberufe. Ein Beitrag zur Bildungs- und Sozialgeschichte Preußens (1908–1945) und Nordrhein-Westfalens (1946–1974).* Köln, Weimar, Wien, 1993.
- NIESWANDT, Martina: Lehrerinnenseminare: Sonderweg zum Abitur oder Bestandteil höherer Mädchenbildung? KLEINAU, Elke – OPITZ, Claudia (Hrsg.): *Geschichte der Mädchen und Frauenbildung* Bd. II. Vom Vormärz bis zur Gegenwart. Frankfurt, New York, 1996. 174–187.
- OROSZ Lajos: Nőnevelési reformtörekvések Magyarországon. In: OROSZ Lajos (szerk.): *A magyar nőnevelés úttörői.* Budapest, 1962.
- PÁSZTOR Emil: *Egy nagy magyar pedagógus: Karacs Teréz.* Miskolc, 1996.
- PUKÁNSZKY Béla: A nőnevelés évezredei. In: NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *A pedagógia problémátörténete.* Budapest, 2004. 331–398.
- RANFTL, Edeltraud: *Wegmarken und Pflastersteine. Ideengeschichtliche und historische Entwicklung von Frauenbildung und Frauenforschung.* Linz, 1999. (diplomamunka, ÖNB)
- RÉBAY Magdolna: *A Sacré Coeur (Szent Szív Társaság) Magyarországon 1883–1950.* Piliscsaba, 1999. (diplomamunka, PPKE BTK Történettudományi Intézet Könyvtára)
- RÉBAY Magdolna: A Sacré Coeur Magyarországon (1883–1950). In: FEJÉRDY Gergely (szerk.): *Tanulmányok fél évezred magyarországi történelméből.* Piliscsaba, 2002. 164–196.
- RÉBAY Magdolna: Az egységes leány és fiú középiskola. *Iskolakultúra* XVI. évf. 4. sz. (2006) 3–21.
- RÉBAY Magdolna: Höhere Mädchenschulen in Preußen von der Normierung bis zum Zweiten Weltkrieg. In: OLSHEVSKA, Anna (Hrsg.): *Realitäten. Ost-West Perspektiven* 4. Bochum, 2004. 145–164.

- REBLE, Albert: Die höheren Mädchenschulen in Preußen 1870–1925 und der Streit um die Gleichstellung mit den Jungschulen. In: von HOHENZOLLERN, Johann Georg Prinz – LIEDTKE, Max (Hrsg.): *Der weite Schulweg der Mädchen. Die Geschichte der Mädchenbildung als Beispiel anthropologischer Vorurteile*. Bad Heilbrunn/Obb, 1990. 272–299.
- REBLE, Albert: *Zur Geschichte der höheren Schule*. Bad Heilbrunn/Obb., é.n.
- RENTENBERGER, Tamara: *Die Rolle der Frauen in der nationalsozialistischen Ära. Weibliche Sozialisationsverläufe in der Familie und Erziehungsinstitutionen unter politisch totalitären Rahmenbedingungen*. Wien, 2001 (diplomamunka, ÖNB)
- RUDNAY Józsefné – SZIGETI Gyuláné: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Budapest, 1902.
- SÁFRÁN Györgyi: *Zirzen Janka és az egységes magyar nőnevelés kezdete*. Szeged, 1942.
- SÁGHELYI Lajos dr.: A svájci Sekundarschule szervezete. *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny* XXXIII. évf. 5. sz. (1930. január) 304–316., XXXIV. évf. 6. sz. (1930. február) 392–401.
- SCHACK Béla: *Svájc kereskedelmi oktatásügye*. Budapest, 1915.
- SCHULTHEIS, Ingeborg: *Zur Problematik der eigenständigen Mädchenbildung*. Frankfurt/M., 1995.
- SCHWARCZ Etel: *Nőnevelés és oktatás a XX. században Magyarországon*. Debrecen, 1938.
- SIMMEL, Monika: *Erziehung zum Weibe. Mädchenbildung im 19. Jahrhundert*. Frankfurt/M., New York, 1980.
- SIMON Gyula: A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon. Budapest, 1979.
- SIMON Lajos, PAPP Gyula (szerk.): *A harmadik egyetemes tanügyi kongresszus naplója I–II.* kötet. Budapest, 1928.
- SIMON, Gertrud: „Durch eisernen Fleiß und rastloses, aufreibendes Studium“ Die Anfänge des Frauenstudiums in Österreich: Pionierinnen an den Universitäten Wien und Graz. In: BREHMER, Else – SIMON, Gertrud (Hrsg.): *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick*. Graz, 1997. 205–219.
- SIMON, Gertrud: „Von Maria Theresia zu Egenie Schwarzwald“ Mädchen- und Frauenbildung in Österreich zwischen 1774 und 1919 im Überblick. In: BREHMER, Else – SIMON, Gertrud (Hrsg.): *Geschichte der Frauenbildung und Mädchenerziehung in Österreich. Ein Überblick*. Graz, 1997. 178–188.
- SIMON, Gertrud: Entwicklung und Normierung des höheren Mädchenschulwesens in Österreich im Vergleich mit Preußen. *Metis* V évf. 9. sz. (1996) 22–35.

- SIMON, Gertrud: *Hintertreppen zum Elfenbeinturm. Höhere Mädchenbildung in Österreich – Anfänge und Entwicklungen. Ein Beitrag zur Historiographie und Systematik der Erziehungswissenschaften*. Reihe Dokumentationen 9. Wien, 1993.
- SÍRÓ Béla: Középfokú iskoláztatást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 563–576.
- SOMOGYI József: *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Budapest, 1942.
- SPEARE dr., M. Edmund: A nevelés Svájcban. *Néptanítók Lapja* XXII. évf. 17. sz. (1939. szeptember 1.) 680–682.
- SZABÓ Előd: *Cseresznyevirág. A Baár-Madas története, 1907–1952*. Budapest, 2001.
- SZABOLCS Éva – MANN Miklós: *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867–1944*. Budapest, 1997.
- SZAKÁCS Sándor: *Gazdaságtörténet* II. kötet. Budapest, 1999.
- SZANASZIA nővér: *Merici Szent Angéla élete és az orsolyarend története*. Írta egy kasai orsolyarendi apáca. Kassa, 1913.
- SZIRMAI Gina dr.: Svájc középfokú női kereskedelmi iskolái. *Kereskedelmi Szakoktatás* XLIV. évf. 1. sz. (1936. szeptember) 25–27.
- SZÍVÓS Andrea: Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850–1888). In: KÉRI Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. (Dolgozatok a neveléstörténet köréből.)* Mozaikok a nevelés történetéből V. Pécs, 2000.
- SZÖLLÖSI Erzsébet: Nőnevelési törekvések a XIX. században Thuránszky Irén művében. In: DOMBI Alice, OLÁH János: *Nevelési törekvések a XIX. században. A múlt század jelesei* III. Budapest, 1999. 98–107.
- T. KISS Tamás: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években gróf Klebelsberg Kunó kultúrát szervező munkássága*. Budapest, Salgótarján, Vác, 1998.
- TABA István: Lövei Klára. In: FELKAI László (szerk.): *Magyar neveléstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1959. 5–44.
- TAKÁTS György: *A budapesti m. kir. állami Mária Terézia-leánygimnázium története. Az intézet 50 éves fennállása emlékünnepe alakalmából*. Budapest, 1925.
- THURY Etel (szerk.): *Iskolatörténeti adattár*. Pápa, 1906.
- TÍMÁR Lajos: Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború között Magyarországon. In: VALUCH Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 576–587.
- TOMKA Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, 2000.

- TÖKÉCZKI László: *A Bethlen-kormány közoktatáspolitikai koncepciója*. Budapest, 1986.
- VARGA István: Teleki Blanka a nőnevelésről. In: DOMBI Alice – OLÁH János: *Nevelési törekvések a XIX. században. A múlt század jelesei* III. kötet. Budapest, 1999. 92–97.
- VELIKY János (szerk.): *Polgárosodás és szabadság Magyarország a XIX. században*. Budapest, 1999.
- Von WARTBURG-ADLER, Marianne: Der steinige Weg zur Professionalisierung. Die Lehrerin in der Schweiz. In: BADERTSCHER, Hans – GRUNDER, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Geschichte der Erziehung und Schule in der Schweiz im 19. und 20. Jahrhundert. Leitlinien*. Bern, Stuttgart, Wien, 1986. 441–468.
- WILDHAGEN, Harald: „Laß dich gelüsten nach der Männer Bildung ...“, *Mädchenbildung in Preußen*. Berlin, 1994.
- ZAAR, Brigitta: Frauen und Politik in Österreich, 1890–1934. Ziele und Visionen. In: GOOD, David F. – GRANDNER, Margarete – MAYNES, Mary Jo (Hrsg.): *Frauen in Österreich. Beiträge zu ihrer Situation im 20. Jahrhundert*. Wien, Köln, Weimar, 1994. 48–76.
- ZINNECKER, Jürgen: *Sozialgeschichte der Mädchenbildung. Zur Kritik der Schulerziehung von Mädchen im bürgerlichen Patriarchalismus*. Weinheim, Basel, 1973.
- ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Budapest, 1998.
- ZYMEK, Bernd: Was wird aus unseren Töchtern? Grundzüge einer Sozialgeschichte des Mädchenschulwesens. In: BREYVOGEL, Wilfried (Hrsg.): *Mädchenbildung in Deutschland. Die Maria-Wächtler-Schule in Essen 1896-1996*. Essen, 1996. 11–24.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra. Az 1908-ban létrehozott porosz leány-középiskolai rendszer szerkezete	46.
2. ábra. Óratervi arányok az egyes iskolatípusokban (%).....	47.
3. ábra. A leányiskolák rendszere az 1911-es reformmal	56.
4. ábra. Az érettségít adó iskolatípusokban folyó képzés összevetése (UIII–OI, %).....	59.
5. ábra. A leánynevelés Poroszországban az 1920-as, 1930-as évek fordulóján	61.
6. ábra. A leány-középiskolák és a középfokú leányiskolák rendszere Bajorországban az 1920-as, 1930-as évek fordulóján.....	63.
7. ábra. Óratervi arányok az <i>Oberschule für Mädchen</i> két típusában	69.
8. ábra. Óratervi arányok a <i>Höhere Bildungsschule</i> -ben, a <i>Mädchenlyzeum</i> -ban, valamint a líceumokban (%).....	83.
9. ábra. Óratervi arányok az egyes leány-középiskolákban.....	99.
10. ábra. A középiskolai törvényben szereplő leány-középiskolai típusok óratervének összevetése (1928, %).....	102.
11. ábra. Óratervi arányok a női felsőiskolában és a felsőlíceumban (1935, %).....	106.
12. ábra. Óratervi arányok változása a felsőbb leányiskolákban (1876–1901, %).....	148.
13. ábra. Óratervi arányok a leány-középiskolákban (1916, %).....	155.
14. ábra. Óratervi arányok a leány-középiskolákban (1918, %).....	156.
15. ábra. Óratervi arányok a leány-középiskolákban és a leánykollégiumban (1927,%)....	175.
16. ábra. Óratervi arányok a leánygimnáziumban (1938, %).....	198.

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat. A női munkaerő megoszlása a gazdasági szektorok szerint (%).....	16.
2. táblázat. Rendkívüli tárgyak a leány(gimnáziumban) (1938).....	199.
I. táblázat. A berlini felsőbb leányiskolák óraterve (1886).....	248.
II. táblázat. A porosz <i>Höhere Mädchenschule</i> óraterve (1894).....	249.
III. táblázat. Poroszországi óratervek (1908).....	249.
III. a) táblázat. <i>Höhere Mädchenschule/Lyceum</i>	249.
III. b) táblázat. <i>Oberlyzeum – Frauenschule</i>	250.
III. c) táblázat. <i>Oberlyzeum – Tudományos és szemináriumi osztályok (Höhere Lehrerinnenseminar)</i>	251.
III. d) táblázat. <i>Studienanstalt: Oberrealschulkurse, Realgymnasiale és Gymnasiale Kurse</i>	252.
IV. táblázat. A badeni felsőbb leányiskola óraterve (1877).....	253.
V. táblázat. A bajor felsőbb leányiskolák óraterve (1911).....	253.
VI. táblázat. Poroszországi óratervek (1925).....	254.
VI. a) táblázat. <i>Lyzeum</i>	254.
VI. b) táblázat. <i>Oberlyzeum, illetve „Oberlyzeum der Oberrealschulrichtung”</i>	254.
VI. c) táblázat. <i>Deutsche Oberschule, Realgymnasiale, illetve Gymnasiale Studienanstalt, valamint Oberrealsschule</i>	255.
VII. táblázat. A porosz nőiskola óratervei (1917).....	256.
VII. a) táblázat. <i>Egyéves Frauenschule</i>	256.
VII. b) táblázat. <i>Kétéves Frauenschule</i>	256.
VIII. táblázat. A <i>Frauenoberschule</i> óraterve (1932).....	257.
IX. táblázat. A középiskolák óratervei (1938).....	258.
X. táblázat. A bécsi <i>Höhere Bildungschule</i> óraterve (1880).....	259.
XI. táblázat. A grazi leánylíceum óraterve (1873).....	259.
XII. táblázat. A bécsi leánygimnázium óraterve (1901).....	260.
XIII. táblázat. A bécsi leánygimnázium óraterve (1909).....	260.
XIV. táblázat. A líceum óraterve (1900).....	261.
XV. táblázat. A líceum óraterve (1912).....	261.
XVI. táblázat. A reform-reálgimnázium óraterve (1908).....	262.
XVII. táblázat. A reálgimnázium óraterve (1908).....	262.
XVIII. táblázat. A <i>Deutsche-Mittelschule</i> óraterve (1921).....	263.
XIX. táblázat. A női felsőiskola óraterve (1921).....	263.

XX. táblázat. A reform-reálgimnázium óraterve (1925)	264.
XXI. táblázat. A líceum óraterve (1925)	264.
XXII. táblázat. A reálgimnázium C típusának óraterve (1928)	265.
XXIII. táblázat. A női felsőiskola óraterve (1928)	265.
XXIV. táblázat. A felsőlíceum óraterve (1935)	266.
XXV. táblázat. A női felsőiskola óraterve (1935)	267.
XXVI. táblázat. Leány felsőiskola, nyelvi és háztartási ág óraterve (1938)	268.
XXVII. táblázat. Molnár Aladár javaslata a női középiskola és az ezzel kapcsolatos egyéves tanfolyam óratervére (1873)	269.
XXVIII. táblázat. A budapesti állami felsőbb leányiskola tanterv javaslata (1876)	270.
XXIX. táblázat. Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1883)	270.
XXX. táblázat. Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1885)	271.
XXXI. táblázat. Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1887)	272.
XXXII. táblázat. Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1889)	272.
XXXIII. táblázat. Az <i>Országos Nőképző Egyesület</i> női gymnasiumának tantervjavaslata (1896)	273.
XXXIV. táblázat. A felsőbb leányiskolák általános óraterve (1901)	274.
XXXV. táblázat. A budapesti állami felsőbb leányiskola gimnáziumi osztályainak tanterve (1905)	274.
XXXVI. táblázat. A leány-középiskolák óratervei (1916 és 1918)	276.
XXXVII. táblázat. Óraterv a leánygimnáziumok, a leánylíceumok és a leánykollégiumok részére (1927)	278.
XXXVIII. táblázat. Óraterv a gimnázium és a leánygimnázium számára (1938)	279.
XXXIX. táblázat. A felsőbb leányiskolák legfontosabb adatai	280.
XL. táblázat. A leány-középiskolák legfőbb adatai és az érettségizett leányok számának alakulása	281.
XLI. táblázat. A magyar, valamint a német és az osztrák felsőbb leányiskolai és leány-középiskolai rendszer	284.

FÜGGELÉK

I. Németországi óratervek

I. táblázat

A berlini felsőbb leányiskolák óraterve (1886)⁷⁷²

Tantárgy	Osztály									
	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	UIII	OIII	Össz.
Hittan	2	3	3	2	2	2	2	2	2	20
Német	9	9	9	5	5	5	4	4	4	54
Francia	-	-	-	5	5	5	4	4	4	27
Angol	-	-	-	-	-	-	4	4	4	12
Számтан	3	4	4	4	4	4	2	2	2	29
Történelem	-	-	-	-	-	2	2	4	4	12
Földrajz	-	-	2	2	2	2	2			(4) 10 (18)
Természetleírás és fizika	-	-	-	-	2	2	2	2	2	10
Ének	-	-	-	2	2	2	2	2	2	12
Írás	-	-	-	2	2	-	-	-	-	4
Rajz	-	-	2	2	2	2	2	2	2	14
Torna	2	2	2	2	2	2	2	2	2	18
Kézimunka	2	2	2	2	2	2	2	2	2	18
Összesen	18	20	24	28	30	30	30	30	30	231

⁷⁷² KRAUL, 1991. 298–303.

A porosz Höhere Mädchenschule óraterve (1894)

Tantárgy	Osztály									Össz.
	Alsó tagozat			Középső tagozat			Felső tagozat			
	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	UIII	OIII	
Hittan	3	3	3	3	3	3	2	2	2	24
Német	10	9	8	5	5	5	4	4	4	54
Francia	-	-	-	5	5	5	4	4	4	27
Angol	-	-	-	-	-	-	4	4	4	12
Számтан	3	3	3	3	3	3	2	2	2	24
Történelem	-	-	-	-	2	2	2	2	2	10
Földrajz	-	-	2	2	2	2	2	2	2	14
Természet-tudományok	-	-	-	2	2	2	2	2	2	12
Rajz	-	-	-	-	2	2	2	2	2	10 (8)
Írás	-	3	2	2		-	-	-	-	7 (9)
Kézimunka	-	-	2	2	2	2	2	2	2	14
Ének	2	2	2	2	2	2	2	2	2	12 (18)
Torna				2	2	2	2	2	2	18 (12)
Összesen	18	20	22	28	30	30	30	30	30	238

Poroszországi óratervek (1908)*III. a) Höhere Mädchenschule/Lyceum*

Tantárgy	Osztály										
	Alsó tagozat (Vorschule)			Középső tagozat			Felső tagozat				Össz. VII– UII
	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	UIII	OIII	UII	
Tudományos tárgyak											
Hittan	3 ¹	3 ¹	3 ¹	3	3	3	2	2	2	2	17
Német	10	9	8	6 ²	5	5	4	4	4	4	32
Francia	-	-	-	6	5	5	4	4	4	4	16
Angol	-	-	-	-	-	-	4	4	4	4	16
Történelem és mű- vészettörténet	-	-	-	- ²	2	2	2	2	2	3	13
Földrajz	-	-	2 ³	2	2	2	2	2	2	2	14
Számтан és matematika	3 ¹	3 ¹	3 ¹	3	3	3	3	3	3	3	21
Természetismeret*	-	-	-	2	2	2	3	3	3	2	17
Összesen	16	15	16	22	22	22	24	24	24	24	162

Tantárgy	Osztály										
	Alsó tagozat (Vorschule)			Középső tagozat			Felső tagozat				Össz. VII– UII
	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	UIII	OIII	UII	
Technikai tárgyak**											
Írás	-	3	2	1	1	1	-	-	-	-	3
Rajz	- ⁴	- ⁴	- ⁴	2	2	2	2	2	2	2	14
Varrás ⁵	-	2	2	2	2	2	(2)	(2)	(2)	(2)	6 (14)
Ének	2/2	2/2	2/2	2	2	2	2	2	2	2	14
Torna	2/2	2/2	2/2	2	2	2	3	3	3	3	18
Összesen	2	7	6	9	9	9	7 (9)	7 (9)	7 (9)	7 (9)	55 (63)
Mindösszesen	18	22	22	31	31	31	31 (33)	31 (33)	31 (33)	31 (33)	217 (225)

* Magyar megfelelője: természetrajz.

** Készségtárgyak

¹ Félórákra osztható.

² Német a VII. osztályban történelmi történetekkel.

³ Tananyag a Heimatkunde.

⁴ Rajz más tárgyak oktatásán belül.

⁵ A felső tagozaton választható.

III. b) Oberlyzeum – Frauenschule

Tantárgy	Osztály			Gyakorlati oktatás/ Megjegyzés
	OII	UI	Összesen	
Pedagógia	2	2	4	Beleértve: ▪ konyhai és háztartási gyakorlat, ▪ csoportfoglalkozás óvodában, ▪ foglalkozás bölcsődében, napközi otthonban, betegápoló, ▪ valamint szociális és belmissziós intézményekben.
Háztartási ismeretek	5*	5*	10	
Óvodai útmutatás	4*	4*	8	
Egészségtan, gyermekápolás	4	4	8	
Polgári ismeretek, népgazdaságtan	2	2	4	
Háztartási számolás (Könyvvitel)	1	1	2	A körülmények és az igény szerint az egyes tárgyak 2-2 órában oktathatók.
Varrás	2	2	4	
Hittan	-	-	-	
Német irodalom	-	-	-	
Idegen nyelvek (francia, angol, latin, olasz)	-	-	-	
Történelem, földrajz, természetismeret	-	-	-	
Művészettörténet	-	-	-	
Torna	-	-	-	
Rajz és festészet	-	-	-	
Zene	-	-	-	

* A két tárgy tanítása úgy is felosztható, hogy az első félévben csak az egyik, a másodikban csak a másik tárgy szerepel.

III. c) Oberlyzeum – Tudományos és szemináriumi osztályok (Höhere Lehrerinnenseminar)

Tantárgy	Osztály				Szemináriumi osztály
	Tudományos osztályok				
	OII	UI	OI	Összesen	
Tudományos tárgyak					
Hittan	3	3	3	9	1 ²
Pedagógia	2	2	2	6	3
Német	3	3	3	9	1 ²
Francia	4	4	4	12	1 ²
Angol	4	4	4	12	
Történelem	2	2	2	6	1 ²
Földrajz	2	1	1	4	
Matematika	4	4	4	12	1 ²
Természetismeret	2	3	3	8	1 ³
Tanítási útmutatás és próbatanítás	-	-	(4) ¹	-	4
Oktatás iskolában	-	-	-	-	4-6
Tudományos gyakorlatok	-	-	-	-	8
Összesen	26	26	26	78	28 (25–27)
Technikai tárgyak					
Rajz	2	2	1	5	-
Ének	1	1	1	3	-
Torna	3	3	3	9	3
Összesen	6	6	5	17	3
Mindösszesen	32	32	31	95	29 (28–30)

¹ Nem külön óraként, hanem váltakozva az egyes órák keretében.

² Módszertan, beleértve a tárgy irodalmát.

³ Módszertan és kísérleti tudnivalók.

III. d) Studienanstalt: *Oberrealschulkurse, Realgymnasiale* és *Gymnasiale Kurse*

Tantárgy	Osztály																			
	UIII		OIII		UII		OII		UI		OI		Összesen							
Kötelező tudományos tárgyak																				
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	10	12	12
Német és filozófiai propedeutika	3	3	4	3	3	4	3	3	4	3	3	4	3	3	4	3	3	20	18	18
Francia*	3	3	4	3	3	4	3	2	4	3	2	4	3	2	4	3	2	20	18	14
Angol*	3	3	4	3	3	4	3	-	4	3	-	4	3	-	4	3	-	20	18	6
Latin	6	6	-	6	6	-	6	6	-	6	6	-	6	6	-	6	6	-	36	36
Görög	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	8	-	-	8	-	-	8	-	-	32
Történelem	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	10	12	12
Földrajz	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	6	6
Matematika	5	4	4	4	4	5	4	3	5	4	3	5	4	3	5	4	3	24	24	20
Természetismeret	3	3	4	3	3	4	4	2	4	4	2	4	4	2	4	4	2	20	22	14
Összesen	27	27	25	27	27	26	28	29	26	28	29	26	28	29	26	28	29	129	166	170
Kötelező technikai tárgyak																				
Rajz	2	2	2	2	2	2	2	-	2	2	-	2	2	-	2	2	-	10	12	4
Torna	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	15	18	18
Összesen	5	5	5	5	5	5	5	3	5	5	3	5	5	3	5	5	3	25	30	22
Választható tárgyak																				
Ének	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	5	6	6
Rajz	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	2	-	-	2	1	-	8
Összesen	1	1	1	1	1	1	1	3	1	1	3	1	1	3	1	1	3	6	6	14
Mindösszesen	33	33	31	33	33	32	34	35	32	34	35	32	34	35	32	34	35	160	202	206

* A négy felső osztályban francia helyett angol nyelvet is lehet választani.

A badeni felsőbb leányiskola óraterve (1877)⁷⁷³

Tantárgy	Osztály							
	VII	VI	V	IV	UIII	OIII	UII	Össz.
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	14
Német	6	7	5	6	4	4	4	36
Francia	6	6	5	6	5	5	4	37
Angol	-	-	-	-	4	4	5	13
Történelem	-	-	2	2	2	2	2	10
Földrajz	2	2	2	2	1	1	-	10
Matematika	3	3	3	3	3	2	2	19
Természetismeret	1	2	2	2	2	2	2	13
Írás	2	2	2	-	-	-	-	6
Rajz	-	-	2	2	2	2	2	10
Ének	2	2	1	1	1	1	1	9
Torna	2	2	2	2	2	(2)*	(2)*	10 (14)
Kézimunka	4	4	4	4	4	(4)*	(4)*	20 (24)
Összesen	30	32	32	32	32	25 (31)	24 (30)	207 (219)

* Szabadon választható.

A bajor felsőbb leányiskolák óraterve (1911)⁷⁷⁴

Tantárgy	Osztály						
	VI	V	IV	UIII	OIII	UII	Összesen
Hittan	3	3	3	2	2	2	15
Német	5	5	5	4	4	4	27
Francia	5	5	5	4	4	4	27
Történelem	-	-	2	2	2	2	8
Földrajz	2	2	2	2	1	1	10
Számтан/geometria	4	4	4	3	3	3	21
Természetismeret	2	2	2	3	4	4	17
Rajz	2	2	2	2	2	2	12
Írás	1	1	-	-	-	-	2
Kézimunka	2	2	2	2	2	2	12
Torna	2	2	2	2	2	2	12
Ének	1	1	1	1	1	1	6
Angol*	-	-	-	(3)	(3)	(3)	(9)
Gyorsírás*	-	-	-	-	(2)	(2)	(4)
Iskolakönyha*	-	-	-	-	-	(4)	(4)
Összesen	29	29	30	27 (30)	27 (32)	27 (36)	169 (186)

* Választható.

⁷⁷³ KUBON, 1991. 92.⁷⁷⁴ APEL, 1997. 30.

Poroszországi óratervek (1925)

VI. a) Lyzeum

Tantárgy	Osztály							
	VI	V	IV	UIII	OIII	UII	Összesen	UIIb
Hittan	2	2	2	2	2	2	12	3
Német	5	5	5	4	4	4	27	4
1. modern idegen nyelv	6	5	5	4	3	4	27	2
2. modern idegen nyelv	-	-	-	4	4	4	12	2
Történelem (állampolgári ismeretek)	-	1	3	2	2	3	11	3
Földrajz	2	2	2	2	2	2	12	2
Matematika	4	4	4	4	4	4	24	3
Természettudományok	2	2	2	2	3	3	14	3
Rajz	2	2	2	2	2	2	12	2**
Zene	2	2	1*	1	1	1	8	2**
Összesen	25	25	26	27	27	29	159	26
Varrás	2	2	2	2	2	-	10	4**
Testnevelés	4	4	4	4	4	4	16	4

* Az óraszám megtartásával osztályösszevonás a IV. osztálytól lehetséges.

** A rajz, zene, varrás oktatásra fordított összesen 8 óra másként is felosztható.

VI. b) *Oberlyzeum*, illetve *Oberlyzeum der Oberrealschulrichtung*

Tantárgy	Osztály								
	Líceum (VI–UII)	OII		UI		OI		Összesen	
Hittan	12	2	2	3	2	3	2	20	18
Német	27	4	4	4	4	4	4	39	39
1. modern idegen nyelv	27	4	3	4	3	4	3	39	36
2. modern idegen nyelv	12	4	3	4	3	4	3	24	21
Történelem (állampolgári ismeretek)	11	3	3	3	3	3	3	20	20
Földrajz	12	2	2	2	2	2	2	18	18
Matematika	24	4	5	4	5	4	5	36	39
Természettudományok	14	3	4	3	5	3	5	23	28
Rajz	12	2	2	2	2	2	2	18	18
Zene	8	2-2						10	10
Összesen	159	28 (+2)		29 (+2)		29 (+2)		247	247
Testnevelés	24	4		4		4		24	24
Munkaközösség	-							10	10

VI. c) *Deutsche Oberschule*, *Realgymnasiale*, illetve *Gymnasiale Studienanstalt*, valamint *Oberrealsschule*⁷⁷⁵

Tantárgy	Osztály																												
	Líce- um VI– IV	UIII				OIII				UII				OII				UI				OI				Összesen			
Hittan	6	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	18	18	18	12
Német	15	5	4	4	4	5	4	4	4	5	3	3	4	5	4	3	4	4	3	3	4	4	3	3	4	43	36	35	24
Latin	-	-	6	7	-	-	6	7	-	-	4	6	-	-	4	6	-	-	4	6	-	-	4	6	-	-	28	38	-
Görög	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	8	-	-	-	8	-	-	-	8	-	-	-	32	-
1. modern idegen nyelv	16	5	4	3	7	5	4	3	7	3	3	2	4	4 (3)	3	2	4	4 (3)	3	2	4/3°	4 (3)	3	2	4/5°	41 (38)	36	30	30/ 28
2. modern idegen nyelv	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4	-	5	3 (4)	4	-	4	3 (4)	4	-	3/4°	3 (4)	4	-	3/4°	13 (16)	16	-	15/ 17
Történelem (állam- polgári ismere- tek)	4	3	2	2	3	3	2	2	3	2+1	3	2	2+ 1	4	1	2	3	3+1	3	2	3	3+1	3	3	3	25	20	17	18
Földrajz	6	2	1	1	2	2	1	1	2	2	1	1	2	2	4	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	18	12	12	9
Matema- tika	12	4	4	4 2	6	4	4	4 2	6	3 4	4	3	5	4	3	3	5	4	4	3	5	4	4	3	5	35	36	32	32
Termé- szettu- domá- nyok	6	4	2		4	4	2		4		2	2	4	4	2	2	6	4	3	2	6	4	3	2	6	30	21	18	30
Rajz	6	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	-	2	2	2	-	2	2	2	-	2	2	2	-	2	18	18	10	12
Zene	5	1	1	1	-	1	1	1	-	1	1	2*	-	2*	2*	(2)	-	(2)	(2)	(2)	-	(2)	(2)	(2)	-	10	10	9	5
Összesen	76	28	28	28	30	28	28	28	30	29	29	29 +2	31	30+ 2	30 +2	29+ 2	31	29+ 2	29+ 2	29+ 2	30	29+ 2	29+ 2	30+ 2	30	251	251	251	187

* O II – O I: összesen 2 óra.

° Az első órászám érvényes akkor, ha az első idegen nyelv a francia.

⁷⁷⁵ WILDHAGEN, 1994. 179–182.

A porosz nőiskola óratervei (1917)⁷⁷⁶*VII. a) Egyéves Frauenschule*

Tananyag	Óraszám/év
Kötelező tárgyak	
<i>a) Háztartástan, táplálkozástan, gazdasági számolás és könyvelés</i>	
főzés, házimunka és ahol lehetséges kerti munka, varrás házi szükségletre	kb. 400
<i>b) Egészségtan</i>	
mellette gyakorlati munka csecsemő- és gyermekotthonban, egyszerű betegápolási gyakorlat családban*	kb. 240
<i>Neveléstudomány, különös tekintettel a kisgyermeknevelésre</i>	kb. 240
<i>c) Hittan</i>	kb. 40
<i>Német</i>	kb. 80
<i>Történelem polgári ismerettel és népgazdaságtannal</i>	kb. 120
Összesen	kb. 1120
Választható tárgyak	
<i>Torna, testmozgással járó játékok</i>	néhány óra
<i>Tudományos tárgyak</i>	

* A gyakorlati munkára lehetőleg egy egész napot szánva.

VII. b) Kétéves Frauenschule

Két formája lehetséges:

1. Két évre kiterjedő alaposabb és sokoldalúbb oktatás az a) és a b) területen gyakorlással, valamint elmélyített és kiegészített tudományos képzéssel.
2. Az egyéves nőiskolára épülő második év, amely a megszerzett tudás kiegészítése és továbbfejlesztése révén a szociális gondozói munkára készít fel.

Az 1. típus választása esetén a tananyag máshogy is beosztható (1. évben csak a) tárgyak, 2. évben csak b) tárgyak), miközben az óraszám mindkét tárgycsoportnál emelhető. A neveléstudományt, a tudományos, kötelező és választható tárgyak óraszámát két évre kell osztani.

A 2. típusban a 2. osztály nem ad szakképesítést, hanem a nőt a házon kívüli polgári feladataira készíti fel. (Az iskola indíthat szaktanfolyamokat, de ezek nem részei.) E osztály tananyaga az alábbi.

Tananyag	Óraszám/év
a) Háztartástan tekintettel a közgazdaságra	kb. 40
Főzés (főként olyan feladatok mint pl. betegételek, csecsemőételek készítése), házi- és kerti munka	kb. 300
A ruha és a ház gondozása	kb. 80

⁷⁷⁶ Neugestaltung der Frauenschule 31. Dez. 1917. , 1918. 280–282.

Tananyag	Óraszám/év
b) Egészségtan, szociális higiénia	kb. 80
A szervezett szociális munka története és alakulása	kb. 80
Bevezetés a gyakorlati munkába a csecsemő, kis- és iskolás korú gyermek gondozásának területén, illetve szociális intézmények megtekintése	kb. 360
c) Folytatása, illetve elmélyítése az egy éves nőiskolánál a c) pont alatt megnevezett képzésnek, torna és testmozgással járó játékok, egyéb tárgyak	Szükség szerint
Összesen	max. 1200

VIII. táblázat

*A Frauenoberschule óraterve (1932)*⁷⁷⁷

Tantárgy	Osztály					
	OII	UI		OI		Összesen
		1. félév	2. félév	1. félév	2. félév	
Hittan	2	2		2		6
Német	3	3		3		9
Történelem és népgazdaságtan	2	2		2		6
Földrajz	1	1		1		3
Angol	2	2		2		6
Matematika	3	3		3		9
Fizika	1	1		2		4
Kémia	2	-	2	-	2	4
Biológia	-	2	-	2	-	2
Rajz és művészeti nevelés	2	2		2		6
Zene	2	2		1		5
Varrás	3	3		3		9
Háztartástan és kertművelés	4*	4*		4*		12*
Ápolói-nevelői munka						
Összesen	27	27		27		81
Testnevelés	VI–OI					6
Szabad munkaközösségek						3
Mindösszesen						90

* Az iskola osztja be.

⁷⁷⁷ Bestimmungen der Frauenoberschule 1. Februar 1932., 1932. 64–68.

A középiskolák óratervei (1938)⁷⁷⁸

Tantárgy	Óraszám (nyolc osztály)				
	<i>Oberschule für Jungen</i>		<i>Gymnasium</i>	<i>Oberschule für Mädchen</i>	
	Természet- tudományi	Nyelvi		Háztartási	Nyelvi
<i>Testnevelés</i>	40		40	31	37
<i>Németségismeret</i>					
Német	33		33	34	34
Történelem	22		22	21	21
Földrajz	16		16	16	16
Művészeti nevelés	16		12	10	19
Zene	14		14	16	16
<i>Természettudományok és matematika</i>					
Biológia	16		16	16	16
Kémia	17	11	10	14	14
Fizika				6	10
Matematika	30	24	27	24	24
<i>Idegen nyelvek</i>					
Angol	30	36	12	27	30
Latin	18	24	35	-	11*
Francia	-	-	-	-	
Görög	-	-	30	-	-
<i>„Fächer des Frauenschaffens”</i>					
Háztartástan	-	-	-	18	-
Kézimunka	-	-	-	19	10
Ápolás	-	-	-	3	-
Foglalkoztatástan	-	-	-	3 (+ 4 hét gyakorlat)	-
<i>Munkaközösség</i>					
Matematikai- természettudományi	9	-		-	-
Nyelvi	-	9		-	-
<i>Hittan</i>	12		12	12	12
Összesen	273		279	270	270

* Latin vagy francia.

⁷⁷⁸ REBLE, é.n. 156.

II. Ausztriai óratervek

X. táblázat

A bécsi *Höhere Bildungschule* óraterve (1880)⁷⁷⁹

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Hittan	2	1	1	1	-	-	5
Német nyelv	5	4	4	3	4	4	24
Francia nyelv	6	5	5	3	5	5	29
Angol nyelv	-	-	-	4	-	-	4
Földrajz	3	2	2	2	2	2	13
Történelem	-	2	2	2	2	2	10
Matematika	4	3	3	3	4	3	20
Természetrajz	-	3	2	2	2	2	11
Természettan	-	-	2	2	2	3	9
Rajz	4	4	4	4	4	4	24
Szépírás	2	1	-	-	-	-	3
Összesen	26	25	25	26	25	25	152

XI. táblázat

A grazi leánylíceum óraterve (1873)⁷⁸⁰

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Hittan	2	2	2	-	-	-	6
Német nyelv	5	4	5	4	5	4	27
Francia nyelv	4	4	4	3	3	3	21
Történelem	-	3	2	2	2	3	12
Földrajz	3	2	2	2	2	-	11
Matematika	3	3	3	3	3	3	18
Fizika	-	-	3	-	3	2	8
Kémia	-	-	-	4	-	-	4
Természetrajz	2	2	-	2	2	3	11
Rajz	2	2	2	3	3	2	14
Torna	2	2	2	2	2	2	12
Ének	2	2	1	1	1	1	8
Háztartási ismeretek	-	-	-	-	-	1	1
Összesen	25	26	26	26	26	24	153

⁷⁷⁹ FLICH, 1992. 70.; FRIEDRICH, 1999. 94.

⁷⁸⁰ ENGELBRECHT, 1986. 501.

A bécsi leánygimnázium óraterve (1901)⁷⁸¹

Tantárgy	Osztály							
	Algimnázium			Felső gimnázium				Összesen
	I.	II.	III.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	14
Latin	9	8 (9)	8 (10)	6	6	5	5	49
Görög	-	5	4	5	5	4	5	28
Német	3	3	3	3	3	3	3	21
Történelem és földrajz	4	3 (4)	4	3	4	3	3	24
Matematika	3	3 (2)	3 (2)	4	3	3	2	21
Természetrajz	3	-	1	2	2	-	-	5/8
Természettan/fizika		2	2	-	-	3	3	11/14
Filozófiai propaedeutica	-	-	-	-	-	2	2	4
Összesen	24	26 (27)	27 (28)	25	25	25	25	180

A bécsi leánygimnázium óraterve (1909)⁷⁸²

Tantárgy	Óraszám								
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Német	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Latin	8	7	6	6	6	6	5	5	49
Görög	-	-	5	4	5	5	4	5	28
Történelem	-	2	2	2	3	4	3	3	19
Földrajz	2	2	2	2	1	-	-	-	9
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	2	23
Természetrajz	2	2	-	-	3	3	-	-	10
Fizika és kémia	-	-	2	3	-	-	4	3/4	12/13
Filozófiai propaedeutica	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Szabadkézi rajz	3	3	-	-	-	-	-	-	6
Írás	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Összesen	25	25	25	25	26	26	26	25/26	203/204

⁷⁸¹ Zárójelben az átmeneti tanterv szerinti óraszám, amennyiben az eltért. (HUTTERER, 1978. X–XI.)⁷⁸² Uo. XII.

A líceum óraterve (1900)⁷⁸³

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Hittan	2	2	2	2	1 (2)	1 (2)	10 (12)
Német	5	4	4	4	4	4	25
Francia	5	5	5	4	4	4	27
Angol	-	-	-	3	4	4	11
Földrajz	2	2	2	2	2	1	11
Történelem	-	2	2	2	2	3	11
Matematika	3	3	2	2	2	3	15
Természetrajz	2	2	2	-	2	-	8
Természettan	-	-	2	3	2	2	9
Szabadkézi rajz, geometria*	3	3	3	3	2	3	17
Szépírás	2	1	-	-	-	-	3
Összesen	24	24	24	25	25 (26)	25 (26)	147 (149)

* Az 1905. július 5-i Z. 25658 sz. rendelet értelmében 1907/08-as tanévtől ugyanakkora óraszámban, de külön tanították.

A líceum óraterve (1912)⁷⁸⁴

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Hittan	2	2	2	2	2	2	12
Német	4	4	4	4	4	4	24
Francia	5	5	5	3	4	4	26
Angol	-	-	-	4	4	4	12
Földrajz	2	2	2	3	2	1	12
Történelem	2	2	2	2	2	3	13
Matematika	3	3	3	3	2	3	17
Természetrajz	2	2	-	-	2	1	7
Kémia és ásványtan	-	-	-	3	-	-	3
Természettan	-	-	3	-	2	2	7
Szabadkézi rajz, geometria	3	4	3	2	2	3	15
Szépírás	2	-	-	-	-	-	2
Összesen	24	24	24	26	26	26	150

⁷⁸³ MAYER, MEISSNER, SIESS, 1952. 49.

⁷⁸⁴ SIMON, 1993. 326.

A reform-reálgimnázium óraterve (1908)⁷⁸⁵

Tantárgy	Osztály				
	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Hittan	2	2	2	1	7
Oktatás nyelve	3	3	3	3	12
Latin	7	7	8	8	30
2. elő idegen nyelv	3	3	3	3	12
Történelem	3	3	3	3	12
Földrajz	1	1	1	-	3
Matematika	3	3	3	2	11
Természetrajz és egyetemes földrajz	3	3	-	2	8
Fizika és kémia	-	-	4	4	8
Filozófiai propaedeutica	-	-	1	2	3
Szabadkézi rajz és ábrázoló geometria	2	2	-	-	4
Torna	2	2	2	2	8
Összesen	29	29	30	30	118

A reálgimnázium óraterve (1908)⁷⁸⁶

Tantárgy	Osztály								
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Össz.
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Oktatás nyelve	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Latin	6	6	6	6	6	5	5	5	45
2. elő idegen nyelv	-	-	5	4	4	3	3	3	22
Történelem	-	2	2	2	3	3	3	3	18
Földrajz	2	2	2	2	1	1	1	-	11
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	2	23
Ábrázoló geometria alapjai	-	-	-	-	2	2	-	-	4
Természetrajz és általános földrajz	2	2	-	-	2	2	2	2	12
Kémia	-	-	-	-	-	2	2	-	4
Fizika	-	-	2	3	-	-	3	4	12
Filozófiai propaedeutica	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Szabadkézi rajz	3	3	2	2	-	-	-	-	10
Írás	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Torna	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Összesen	25	26	29	29	28	28	29	29	223

⁷⁸⁵ HUTTERER, 1978. XIII.⁷⁸⁶ ENGELBRECHT, 1986. 503.

A Deutsche-Mittelschule óraterve (1921)⁷⁸⁷

Tantárgy	Osztály				
	I.	II.	III.	IV.	Összesen
Hittan	2	2	2	2	8
Német	6	6	4* 7**	4* 7**	20 26
Latin (választható)	-	-	6	6	12
Modern idegen nyelv	-	-	5	5	10
Történelem	2	2	2	2	8
Földrajz	2	2	2	2	8
Természetrajz és kémia	2	2	2	3	9
Természettan	2	2	2	2	8
Számтан	4	5	4	4	17
Rajz és művészeti oktatás	4	4	3	3	14
Ének	2	2	2	1	7
Szépírás	1	-	-	-	1
Kézimunka (du.)	kb. 3	kb. 3	kb. 3	kb. 3	12
Testgyakorlás***	3	3	3	3	12
Gyorsírás (választható)	-	-	2	2	4
Összesen (a két du. nélkül)	30	30	29** 32° 31°°	29** 32° 31°°	

* Idegen nyelvvel.

** Idegen nyelv nélkül.

*** Plusz minden osztályban egy játszódélután.

° Latinnal.

°° Modern idegen nyelvvel.

A női felsőiskola óraterve (1921)⁷⁸⁸

Tantárgy	Osztály				
	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Hittan	1	1	1	1	4
Német	4	4	4	4	16
Pszichológia, neveléstudomány, bevezetés a filozófiába	-	2	2	2	6
Ország- és népismeret	4	2	-	2	8
Történelem és polgári ismeretek	2	2	2	3	9
Természetrajz	2	2	2	1	7
Természettan (fizika és kémia)	2	3	2	2	9
Számтан és matematika	2	2	3	3	10
Szabadkézi rajz	2	2	2	2	8

⁷⁸⁷ HUTTERER, 1978. XV.⁷⁸⁸ FLICH, 1996. 91.

Tantárgy	Osztály				
	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Modern idegen nyelv	3	3	3	3	12
Testgyakorlás*	3	3	3	3	12
Gyermeknevelés és -ápolás	-	-	1. félév 2 2. félév 4	2	1. félév 4 2. félév 6
Varrás és szabás	6	6	-	-	12
Főzés és háztartástan	-	-	1. félév 6 2. félév 5	5	1. félév 11 2. félév 10
Összesen	31	32	32/33	33	128/129

* Délután játék, kirándulás és úszás.

XX. táblázat

A reform-reálgimnázium óraterve (1925)⁷⁸⁹

Tantárgy	Osztály				
	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Hittan	2	2	2	1	7
Német nyelv és irodalom	4	4	4	4	16
Latin nyelv	6	6	6	6	24
2. idegen nyelv	3	3	3	3	12
Történelem és polgári ismeretek	3	3	4	4	14
Földrajz	2	2	-	-	4
Matematika	3	3	3	2	11
Természetrajz és egyetemes földrajz	2	2	2	2	8
Fizika és kémia	2	2	2	4	10
Filozófiai propaedeutica	-	-	2	2	4
Torna*	2	2	2	2	8
Összesen	29	29	30	30	118

* Plusz egy délután játékra, kirándulásra és úszásra stb.

XXI. táblázat

A líceum óraterve (1925)⁷⁹⁰

Tantárgy	Osztály							
	I.	II.	III.	IV.	I-IV.	V.	VI.	I-VI.
Hittan	2	2	2	2	8	2	2	12
Német nyelv	4	4	4	4	16	4	4	24
Francia nyelv	6	5	3	3	17	4	4	25
Angol nyelv	-	-	4	3	7	3	4	14
Történelem	-	2	2	2	6	4	4	14
Földrajz	2	2	2	2	8	2	1	11
Matematika	3	3	3	3	12	2	3	17
Természetrajz	2	2	-	-	4	2	1	7

⁷⁸⁹ HUTTERER, 1978. XVI.

⁷⁹⁰ Uo. XVII.

Tantárgy	Osztály							
	I.	II.	III.	IV.	I-IV.	V.	VI.	I-VI.
Természettan	-	-	2	3	5	3	3	11
Szabadkézi rajz	4	4	3	3	14	2	2	18
Kézimunka	2	2	2	2	8	-	-	8
Írás	1	-	-	-	1	-	-	1
Torna	3	3	3	3	12	2	2	16
Összesen	29	29	30	30	118	30	30	178

XXII. táblázat

A reálgimnázium C típusának óraterve (1928)⁷⁹¹

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Alsó tagozat				Felső tagozat				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Német nyelv	6	4	4	4	4	4	4	4	34
Élő idegen nyelvek	-	5	5	5	4	3	4	4	30
Latin	-	-	-	-	6	6	6	6	24
Történelem	1	2	2	2	3	3	2	3	18
Földrajz	2	2	2	2	2	1	1	0/2	12/14
Természetrajz	3	2	-	2	2	2	2	2/0	14/12
Kémia	-	-	-		2	2	-	-	5
Fizika	-	-	3	2	-	2	2	3	12
Matematika (műszaki rajzzal)	4	4	4	5	3	3	3	2	28
Bevezetés a filozófiába	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Rajz	4	3	3	2	-	-	-	-	12
Szépírás	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Gyorsírás	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Kézimunka	2	2	2	-	-	-	-	-	6
Ének	2	1	1	-	-	-	-	-	4
Testgyakorlás	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Összesen	30	30	31	31	31	31	31	31	246

XXIII. táblázat

A női felsőiskola óraterve (1928)⁷⁹²

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Alsó tagozat				Felső tagozat				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Német nyelv	6	4	4	4	4	4	4	4	34
Elő idegen nyelvek	-	5	5	5	3	3	3	3	27

⁷⁹¹ ENGELBRECHT 1988, 740.

⁷⁹² Uo. 741.

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Alsó tagozat				Felső tagozat				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Történelem	1	2	2	2	3	2	2	3	17
Földrajz	2	2	2	2	2	2	-	-/2	13
Természetrajz	3	2	-	2	2	2	2	2/-	14
Kémia	-	-	-		2	-	-	-	2
Fizika	-	-	3	2	-	2	2	3	12
Matematika (műszaki rajzzal)	4	4	4	5	3	3	3	2	28
Bevezetés a filozófiába és neveléstan	-	-	-	-	-	2	2	2	6
Rajz	4	3	3	2	2	2	2	2	20
Szépírás	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Gyorsírás	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Kézimunka (Alsó tagozat: kézimunka, felső tagozat: szabás, varrás)	2	2	2	-	6	5	-	-	17
Ének	2	1	1	-	-	-	-	-	4
Gyermekeápolás	-	-	-	-	-	-	3	2	5
Főzés és háztartási ismeretek	-	-	-	-	-	-	5	5	10
Testgyakorlás	3	3	3	3	3	3	2	2	22
Összesen	30	30	31	31	32	32	32	32	250

XXIV. táblázat

A felsőliceum óraterve (1935)⁷⁹³

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Alsó tagozat				Felső tagozat				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Német nyelv	4	4	3	3	3	3	3	4	27
1. élő idegen nyelv	5	5	4	3	3	3	3	2	28
Latin	-	-	5	5	5	5	5	4	29
2. élő idegen nyelv	-	-	-	-	5	4	3	3	15
Történelem	1	2	2	2	2	3	2	3	15,5
Földrajz	2	2	2	2	2	2	-		13,5
Természetrajz	2	3	-	2	-	2	2	2	12
Kémia	-	-	-		2	-	-	-	3
Fizika	-	-	2	3	-	-	3	4	12
Matematika	4	3	3	3	3	3	3	2	24
Bevezetés a filozófiába	-	-	-	-	-	-	2	2	4
Rajz	3	3	2	-	-	-	-	-	8
Szépírás			-	-	-	-	-	-	
Gyorsírás	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Kézimunka	2	2	2	-	-	-	-	-	6
Ének	2	1	-	-	-	-	-	-	3
Testgyakorlás	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Összesen	30	30	30	30	30	30	31	31	242

⁷⁹³ FLICH, 1996. 96.

A női felsőiskola óraterve (1935)⁷⁹⁴

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Alsó tagozat				Felső tagozat				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Német nyelv	4	4	3	3	3	3	3	3	26
1. élő idegen nyelv	5	5	4	3	3	3	2	2	27
2. élő idegen nyelv	-	-	4	4	3	3	2	2	18
Történelem	1	2	2	2	2	2	2	1. fél- év 4 2. fél- év 2	16
Földrajz	2	2	2	2	2	2	-		12
Természetrajz	2	3	-	2	2	2	2	2	13
Kémia	-	-	-		2	-	-	-	4
Fizika	-	-	3	2	-	2	2	3	12
Matematika	4	3	3	3	3	3	3	2	24
Bevezetés a filozófiába és a neveléstanba	-	-	-	-	-	2	2	2	6
Rajz	3	3	2	2	2	2	2	2	18
Szépírás			-	-	-	-	-	-	
Gyorsírás	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Ének	2	1	-	-	-	-	1	-	4
Gyermekápolás	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Gondozás	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Kézimunka, varrás, szabás	2	2	2	2	5	5	-	-	18
Főzés és háztartási ismeretek	-	-	-	-	-	-	5	5	10
Testgyakorlás	3	3	3	2	2	2	2	2	19
Összesen	30	30	30	31	31	33	33	32	250

⁷⁹⁴ Uo. 97.

Leány felsőiskola, **nyelvi** és **háztartási** ág óraterve (1938)⁷⁹⁵

Tantárgy	Osztály												
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.		VII.		VIII.		Össz.	Össz.
Testnevelés	5	5	5	5	5	4	2	4	2	4	2	37	31
Német	5	5	4	4	4	4	4	4	4	4	4	34	34
Történelem	1	2	3	3	3	3	3	3	3	3	3	21	21
Földrajz	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	16	16
Művészet	2	2	2	2	2	3	2	3	2	3	2	29	16
Kézimunka	2	2	2	2	2		3		3		3		
Zene	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	16	16
Biológia	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	16	16
Kémia	-	-	-	-	3	3	3	3	3	3	3	14	14
Fizika	-	-	-	2									
Számтан és matematika	4	4	4	3	3	2	2	2	2	2	2	24	24
Angol	5	4	4	4	4	3	2	3	2	3	2	30	27
Élő idegen nyelv*	-	-	-	-	-	4	-	3	-	4	-	11	-
Latin*	-	-	-	-	-	(3)	-	(4)	-	(3)	-	(10)	-
Háztartástan (főzés, házi- és kerti munka)	-	-	-	-	-	-	6	-	6	-	6	-	18
Egészségtan, egészségápolás,	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	3
Foglalkoztatás-tan**	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	3
Szolgálat (csecsemő-otthon, óvoda, család)***	-	-	-	-	-	-	4 hét	-	4 hét	-	4 hét	-	12 hét
Választható hitoktatás	2	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	7	7
Összesen	32	32	32	32	32	32 (35)	35	31 (35)	35	32 (35)	35	255 (265)	265

* Az egyik nyelv kötelezően választható, a másik választható.

** A VIII. osztályban a biológia vagy az egészségtan óra keretében is megtartható.

*** A négyhetes gyakorlat alatt a tanítás szünetelt.

⁷⁹⁵ ENGELBRECHT, 1988. 745., 746.

III. Magyarországi óratervek

XXVII. táblázat

Molnár Aladár javaslata a női középiskola és az ezzel kapcsolatos egyéves tanfolyam óratervére (1873)⁷⁹⁶

Tantárgy	Osztály					Tanfolyam
	Női középiskola					
	I.	II.	III.	IV.	Összesen	
Kötelező tárgyak						
Vallás- és erkölcsstan	1	1	1	1	4	-
Magyar nyelv és irodalom	4	4	4	6	18	4
Német nyelv	4	3	4	4	15	4
Francia nyelv	-	4	4	4	12	4
Rajz és mértan*	2	2	1	-	5	-
Történelem	3	3	3	3	12	3
Földrajz	2	2	2	-	6	-
Számtan	2	2	2	2	8	-
Természettudományok	4	4	4	4	16	4***
Ének	2	1	1	1	5	1
Testgyakorlás	3	2	2	3	10	?****
Női munkák	3	2	2	2	9	-
Háztartástan	-	-	-	-	-	4
Összesen	30	30	30	30	120	24
Fakultatív tárgyak						
Angol	3**	3	3	3	12	?
Rajz	-	-	-	-	-	?

* A III. osztályban csak rajz.

** Más értelmezés szerint az angol a német helyett is tanulható, első nyelv ebben az esetben a francia.

*** Természettan, vegytan.

**** Órák közé is beosztható.

⁷⁹⁶ MOLNÁR, 1877. 81–83., 91.

A budapesti állami felsőbb leányiskola tanterv javaslata (1876)⁷⁹⁷

Tantárgy	Osztály						Mind- össz.
	Előké- szítő tanfo- lyam	Középiskolai tanfolyam					
		I.	II.	III.	IV.	Össz.	
Kötelező tárgyak							
Hittan, erkölcsstan	2	1	1	1	-	3	5
Magyar nyelv és irodalom*	4	4	4	4	6	18	22
Számтан	3	2	2	2	2	8	11
Földrajz	?	2	2	1	1	6	6
Történelem**	3	3	3	3	3	12	15
Természetráajz°	3	2	2	2	2	8	11
Természettan	2	2	2	2	2	8	10
Ének	2	2	1	1	1	5	7
Rajz és mértan	3	3	2	2	2	9	12
Testgyakorlás	2	Naponta fél óra	Naponta fél óra	Naponta fél óra	Naponta fél óra	(12)	(14)
Női munkák	2	2	2	2	2	8	10
Német nyelv és irodalom***	?	4	3	4	4	15	15
Francia nyelv és irodalom	-	4	3	4	4	15	15
Összesen	26	31	27	28	29	115 (127)	141 (153)
Fakultatív tárgyak							
Angol ^{oo}	-	3	2	2	3	10	10
Rajz					2	2	2

* Az előkészítőben magyar nyelv írás, olvasás.

** Az előkészítőben csak magyar történelem.

*** Az előkészítőben német nyelv elemei.

° A középiskolai tanfolyamon természetráajz, vegytan, embertan.

^{oo} Német helyett.Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1883)⁷⁹⁸

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Hittan, erkölcsstan	2	2	2	2	2	2	12
Magyar nyelv és irodalom	5	4	4	5	5	5	28
Német nyelv és irodalom	-	3	3	3	3	2	14

⁷⁹⁷ Uo. 122.⁷⁹⁸ -n., 1883. 414.

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Francia nyelv és irodalom	4	4	4	4	3	-	19
Történelem	2	2	2	2	2	3	13
Földrajz	2	2	2	-	-	-	6
Számтан, mértan	3	2	2	2	2	2	13
Természettudományok	4	2	2	2	4	3	17
Neveléstan	-	-	-	-	-	2	2
Ének	2	1	1	1	1	1	7
Rajz	2	2	2	2	2	2	12
Szépírás	2	-	-	-	-	-	2
Kézimunka	2	2	2	2	2	2	12
Testgyakorlat	2	2	2	2	-	-	8
Angol nyelv és irodalom*	-	-	2	3	3	3	11
Összesen	28	28	30	30	30	30	176

* Fakultatív tárgy.

XXX. táblázat

Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1885)⁷⁹⁹

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Hittan, erkölcsstan	2	2	2	2	2	2	12
Magyar nyelv és irodalom	6	4	4	5	5	5	29
Német nyelv és irodalom	2	3	3	3	3	2	16
Francia nyelv és irodalom	-	3	4	4	5	5	21
Történelem	2	2	2	2	2	3	13
Földrajz	2	2	2	1	2	-	9
Számтан, mértan	3	3	3	2	2	2	15
Természettudományok	2	2	2	3	2	4	15
Háztartástan és könyvitel	-	-	-	-	2	-	2
Neveléstan	-	-	-	-	-	2	2
Ének	2	2	2	2	1	1	10
Rajz	2	2	2	2	2	2	12
Szépírás	1	1	-	-	-	-	2
Kézimunka	2	2	2	2	2	2	12
Testgyakorlat	2	2	2	2	-	-	8
Angol nyelv és irodalom*	-	-	2	3	3	3	11
Összesen	28	30	32	33	33	33	189

* Fakultatív tárgy.

⁷⁹⁹ SEBESTYÉN, 1885b. 423.

Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1887)⁸⁰⁰

Tantárgy	Osztály						Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	12
Magyar nyelv és irodalom	5	4	4	5	5	5	28
Német nyelv és irodalom	3	2	2	3	3	2	15
Francia nyelv és irodalom	-	2	3	4	4	4	17
Történelem	-	2	2	2	2	2	10
Földrajz	3	2	2	-	-	1	8
Számтан, mértan	3	3	2	2	2	2	14
Természetrájk	-	2	2	-	-	-	4
Vegytan	-	-	-	3	-	-	3
Természettan	-	-	-	-	2	2	4
Egészségtan	-	-	-	-	2	-	2
Neveléstan	-	-	-	-	-	2	2
Ének	2	1	1	1*	2*	2*	9
Rájk	2	2	2	2	2*	2*	12
Szépírás	2	-	-	-	-	-	2
Kézimunka	2	2	2	2	2*	2*	12
Testgyakorlat	2	2	2	2*	-	-	8
Összesen	26	26	26	28	28	28	162

* Fakultatív tárgyak.

Megjegyzés: Az angol fakultatív tanítását megszüntették.

Az állami felsőbb leányiskolák óraterve (1889)⁸⁰¹

Tantárgy	Osztály						Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	
Hittan	2	2	2	2	2	2	12
Magyar nyelv és irodalom	5 4	4 3	4 3	4 3	4	4	25
Német nyelv és irodalom	3 2	3 2	3 3	3 2	3	2	17
Francia nyelv és irodalom	-	4	4	4	3	3	18
Történelem	-	2 2	3 2	3 3	2	2	12
Földrajz	3 2	2 2	1 1	1 2	2	1	10
Számтан, mértan	3 3	2 3	2 3	2 3	2	2	13
Természetrájk	2 2	2 2	-	-	-	-	4

⁸⁰⁰ THURANSZKY, 1887. 157.⁸⁰¹ SEBESTYÉN, 1887. 251.

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Vegytan, ásványtan	-	-	2 2	-	-	-	2
Természtettan	-	-	-	2 2	3	2	7
Egészségtan	-	-	-	-	2	-	2
Gazdaságtan	-	-	- 2	-	-	2	2
Neveléstan	-	-	-	-	-	3	3
Ének	2 2	1 1	1 1	1 1	1	1	7
Írás és rajz	2 2	2 4	2 3	2 2	2	2	12
Kézimunka	2 3	2 3	2 3	2 3	2	2	12
Testgyakorlat	2 2	2 2	2 1	2 1	-	-	8
Összesen	26 26	28 26	28 26	28 26	28	28	166

Megjegyzés: Pirossal a polgári leányiskolák órterve (amennyiben nem tanultak egy tárgyat, nincs jelzés).

XXXIII. táblázat

Az Országos Nőképző Egyesület női gymnasiumának tantervjavaslat (1896)⁸⁰²

Tantárgy	Osztály								
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Vallástan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Magyar	4	3	3	3	3	3	3	3	25
Történelem	-	2	3	3	3	3	3	5	22
Ókori irodalom	1	2	2	2	1	2	1	1	12
Latin	-	-	-	-	7	7	6	5	25
Német	3	2	2	2	2	2	2	2	17
Földrajz	3	2	2	2	-	-	2	-	11
Természettudomány	-	3	4	4	3	3	3	3	23
Matematika	4	3	2	2	4	3	3	2	23
Filozófia	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Rajz	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Szépírás	1	1	-	-	-	-	-	-	2
Ének	2	2	2	2	1	1	1	1	12
Testgyakorlás	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Kézimunka	2	2	2	2	-	-	-	-	8
Összesen	26	28	28	28	30	30	30	31	231

⁸⁰² Az Országos Nőképző-Egyesület tan- és nevelőintézete női gymnasiumának tantervjavaslat, [1896.]

A felsőbb leányiskolák általános óraterve (1901)⁸⁰³

Tantárgy	Osztály						
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	Összesen
Vallástan	2	2	2	2	2	2	12
Magyar	5	4	4	4	4	4	25
Német	3	3	3	3	2	2	16
Francia	-	4	4	4	3	2	17
Pszichológia, neveléstan	-	-	-	-	-	2	2
Történelem	-	2	2	2	3	2	11
Földrajz	2	2	2	2	1	1	10
Természettudományok: állattan, növénytan	2	-	-	-	2	2	
ásványtan, vegytan	-	2	2	-	-	-	
egészségtan	-	-	-	2	-	-	
háztartástan	-	-	-	1	-	-	
természettan	-	-	-	-	2	2	17
Mennyiségtan	4	2	2	2	2	2	14
Rajz*	2	2	2	2	2	2	12
Szépírás	1	-	-	-	-	-	1
Női kézimunka*	2	2	2	2	2	2	12
Ének*	1	1	1	1	1	1	6
Testgyakorlás**	2	2	2	2	2	2	12
Összesen	26	28	28	29	28	28	167

* V. osztálytól fakultatív.

** IV. osztálytól fakultatív.

Megjegyzés: rendkívüli tárgyak: angol, olasz.

A budapesti állami felsőbb leányiskola gimnáziumi osztályainak tanterve (1905)⁸⁰⁴

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Felsőbb leányiskolai osztályok				Gimnáziumi irányú osztályok				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Vallástan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Magyar	5	4	4	4	3	3	3	3	29
Francia	-	4	4	4	-	-	-	-	12
Latin	-	-	-	-	8	6	7	7	28
Görög	-	-	-	-	-	5	5	5	15
Görög irodalom	-	-	-	-	-	3	3	3	9
Szabadkézi rajz	-	2	2	2	2	2	2	2	14
Német	3	3	3	3	3	3	2	2	22

⁸⁰³ VKM. 1901. 40.925. rendelete a felsőbb leányiskolák új tantervének életbeléptetése tárgyában, 1901. 328. alapján⁸⁰⁴ A budapesti állami felsőbb leányiskolával kapcsolatos gimnáziumi – irányú tanítás terve, [1905.]

Tantárgy	Osztály								Összesen
	Felsőbb leányiskolai osztályok				Gimnáziumi irányú osztályok				
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
Történelem	-	2	2	2	3	3	3	3	18
Földrajz	2	2	2	1					7
Természetrajz	2	2	2	2	3	3	-	-	14
Természettan	-	-	-	-	-	-	4	4	8
Matematika	4	2	2	2	4	4	4	3	25
Geometria rajz	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Filozófiai propaedeutika	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Szépírás	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Testgyakorlás	2	2	2	2	2	1	-	-	11
Háztartástan	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Kézimunka	2	2	2	2	-	-	-	-	8
Ének	1	1	1	1	-	-	-	-	4
Összesen	26	28	28	28	30	30	30	30	230

A leány-középiskolák óratervei (1916 és 1918)⁸⁰⁵

Tantárgy	Osztály																
	Közös alsó tagozat				Felső leányiskola				Leánygimnázium					Felső kereskedelmi leányiskola			
	I.	I.	II.	IV.	V.	VI.	VI.	Össz.	V.	VI.	VI.	VII.	Össz.	V.	VI.	VII.	Össz.
Hittan és erkölcsstan	2 2	2 2	2 2	2 2	2 2	2 2	2 2	14 14	2 2	2 2	2 2	2 2	16 16	2 2	2 2	2 2	14 14
Magyar	5 5	5 5	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3	25 25	3 3	3 3	3 3	3 3	28 28	3 3	3 3	3 3	25 25
Német	5 4	4 3	3 3	3 3	3 3	3 3	3 3	24 22	3 3	3 3	3 3	3 2	27 24	3 3	3 3	3 2	24 21
Francia/görög Francia	-	-	4/- 3	4/- 3	3 3	3 2	3 2	17 13	3/- 3	3/5 2	3/5 2	2/5 2	19/15 15	3 3	3 2	3 2	17 13
Latin	-	-	-	-	-	-	-	-	8 8	7 8	7 6	6 5	28 27	-	-	-	-
Történelem	-	2 2	2 2	3 2	2 2	2 2	2 2	13 12	3 3	3 3	3 2	3 3	19 17	2 2	2 2	2 2	13 12
Földrajz	3 3	3 3	2 2	2 2	2 2	2 2	2 2	16 16	-	-	-	2 2	12 12	2 2	2 2	2 2	16 16
Mennyiségtan	5 5	4 4	4 3	3 3	2 2	2 2	2 2	22 21	4 3	4 4	3 3	3 3	30 28	2 2	2 2	2 2	22 21
Növénytan, állattan	2 2	2 2	-	-	2 2	2 2	-	8 8	3 2	3 2	-	-	10 8	2 2	2 2	-	8 8
Ásványtan, vegytan	-	-	-	3 3	-	2 2	2 2	7 7	-	-	2 2	2 2	7 7	-	2 2	2 2	7 7
Természetan	-	-	3 3	-	3 3	-	-	6 6	-	-	3 4	4 3	10 10	3 2	-	-	6 5
Egészségtan	-	-	-	-	-	-	1 2	1 2	-	-	1 2		1 2	-	-	1 2	1 2
Háztartási, jogi, gazdasá-gi ismeretek	-	-	-	-	1 2	- 2	2 2	3 6	1* -	-	2* -	-	-	1* -	- 2	2* 4	- 6

⁸⁰⁵ A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei, 1916. 76. és A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei, 1918. 92. alapján.

Tantárgy	Osztály																
	Közös alsó tagozat				Felső leányiskola				Leánygimnázium					Felső kereskedelmi leányiskola			
	I.	I.	II.	IV.	V.	VI.	VI.	Össz.	V.	VI.	VI.	VII.	Össz.	V.	VI.	VII.	Össz.
Lélektan, neveléstan	-	-	-	-	-	-	<u>3</u> 3	3 3	-	-	-	-	-	-	-	<u>3*</u>	-
Filozófia	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2 3	2 3	-	-	-	-
Ókori irodalom	-	-	1	1	1	1	1	5	1	1	1	-	5	-	-	-	2
Jogi ismeretek	-	-	-	-	-	<u>1</u>	-	1	-	-	-	-	-	-	<u>1</u>	2	3
Kereskedelmi számvitel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3 3	3 3	3 3	9 9
Könyvvitel	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 2	2 2	3 2	6 6
Ker. levelezés, ker. ismertetése	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2 2	2 2	2 2	6 6
Közgazdasági ismeretek	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1 -	2 -	3 -
Rajz, írás	2 2	2 2	2 2	2 2	<u>2</u> 2	<u>2</u> 2	<u>2</u> 2	14 14	<u>2</u> 2*	<u>2</u> 2*	<u>2*</u> 2*	2* 2*	12 8	- 2*	- 2*	- 2*	8 8
Gyorsírás	-	-	-	-	<u>2*</u> 2*	- 1*	-	-	<u>2*</u> 2*	- 1*	-	-	-	<u>2</u> 2	- 1	-	2 3
Női kézimunka	2 2	2 2	2 2	2 2	<u>2</u> 2	<u>2</u> 2	<u>2</u> 2	14 14	<u>2*</u> 2*	<u>2*</u> 2*	<u>2*</u> 2*	-	8 8	<u>2*</u> 2*	<u>2*</u> 2*	<u>2*</u> 2*	8 8
Ének	1 2	1 2	1 2	1 2	2 1	1 1*	1 1*	7 10	1* 2*	1* 1*	1* 1*	-	4 8	1* 2*	1* 1*	1* 1*	4 8
Testgyakorlás	3 3	3 3	2 2	2 2	2 2	2 2*	2* 2*	14 12	2 2	2 2	2 2*	2* 2*	16 14	2 2*	2 2*	2* 2*	14 10
Összesen	30 30	30 30	30 30	30 30	30 30	30 30	30 30	210 210	33 30	32/34 30	32/34 30	32/35 30	249/ 245 240	32 30	32 30	32 30	216 210

* Rendkívüli tantárgy.

_ Azonos tanterv szerint együtt tanítható.

Megjegyzés: A görög és a francia az 1916-os leánygimnáziumi tantervben a VI. osztálytól kötelezően választható tárgy.

Óraterv a leánygimnáziumok, a leánylíceumok és a leánykollégiumok részére (1927)⁸⁰⁶

Osz-tály	Tantárgy																				
	Hittan	Magyar	Latin	Német	Francia	Angol/ francia/ olasz	Törté- nelem	Földrajz	Termé- szetrajz, kémia, egész- ségstan	Meny- nyiség- tan	Filozó- fia	Rajz	Művé- szettör- ténét	Rajz és művé- szettört- énet	Lélek- tan és nevelés- tan	Ének	Test- gya- korlás	Termé- szettan	Háztar- tás- és gazda- ságtan	Kézi- munka	Összesen
I.	2	5	-	4	-	-	-	3	3	4	-	2	-	-	-	2	3	-	-	-	28
	2	5	-	4	-	-	-	3	3	4	-	2	-	-	-	2	3	-	-	-	28
II.	2	4	-	3	-	-	-	3	-	3	-	-	-	2	-	2	3	-	-	2	24
	2	5	-	4	-	-	-	3	3	4	-	2	-	-	-	2	3	-	-	-	28
III.	2	3	-	3	-	-	-	2	2	3	-	-	-	2	-	2	3	-	-	2	24
	2	4	5	3	-	-	3	2	-	3	-	2	-	-	-	2	2	-	-	-	28
IV.	2	3	-	3	-	4	3	2	2	3	-	2	-	-	-	2	2	-	-	-	28
	2	3	-	3	-	3	-	2	2	3	-	-	-	2	-	2	2	-	-	2	26
V.	2	3	5	3	-	-	2	2	-	3	-	2	-	-	-	2	2	2	-	-	28
	2	3	-	3	-	5	2	2	-	3	-	2	-	-	-	2	2	2	-	-	28
VI.	2	3	-	3	-	3	3	-	2	2	-	-	-	2	-	2	2	-	2	2	28
	2	3	5	3	5	-	3	-	2	3	-	2	-	-	-	-	2	-	-	-	30
VII.	2	4	-	4	-	5	3	-	3	3	-	1	2	-	-	1	2	-	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	-	2	2	-	-	-	2	-	2	2	-	2	2	28
VIII.	2	3	5	3	4	-	3	-	3	3	-	2	-	-	-	-	2	-	-	-	30
	2	4	-	4	-	4	4	-	3	3	-	1	2	-	-	1	2	-	-	-	30
IX.	2	3	-	3	-	3	3	-	2	2	-	-	-	2	-	2	2	-	2	2	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
X.	2	3	-	3	-	3	3	-	4	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
XI.	2	3	5	2	2	-	3	2	-	2	2	-	-	-	-	-	2	4	-	-	30
	2	4	-	3	-	3	3	2	-	3	2	-	2	-	-	-	2	4	-	-	30
XII.	2	3	-	3	-	3	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	2	2	-	3	2	-	2	2	-	-	-	-	-	2	4	-	-	30
XIII.	2	4	-	3	-	3	3	2	-	3	2	-	2	-	-	-	2	4	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	2	3	-	-	28
XIV.	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	-	4	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	-	30
XV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	2	2	-	3	2	-	2	2	-	-	-	-	-	2	4	-	-	30
XVI.	2	4	-	3	-	3	3	2	-	3	2	-	2	-	-	-	2	4	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	2	3	-	-	28
XVII.	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	-	4	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	-	30
XVIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	2	2	-	3	2	-	2	2	-	-	-	-	-	2	4	-	-	30
XIX.	2	4	-	3	-	3	3	2	-	3	2	-	2	-	-	-	2	4	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	2	3	-	-	28
XX.	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
	2	3	-	3	-	3	3	-	4	3	2	-	2	-	-	-	2	3	-	-	30
XXI.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXIV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXVI.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXVII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXVIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXIX.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXX.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXI.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXIV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXVI.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXVII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXVIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XXXIX.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XL.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLI.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLIV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLV.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLVI.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLVII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3	-	3	-	3	3	-	-	-	-	-	-	2	3	-	-	30
XLVIII.	2	3	-	3	-	3	3	2	3	2	-	-	-	2	-	-	2	3	-	-	28
	2	3	5	3	3																

⁸⁰⁶ Tanterv a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára, 1927. 43., 66., 88.

Óraterv a **gimnázium** és a **leánygimnázium** számára (1938)⁸⁰⁷

Tantárgy	Osztály								
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Összesen
Hit- és erkölcstan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Magyar nyelv és irodalom	5	5	4	3	3	3	3	3	29
Történelem	-	-	3	3	3	3	2	3	17
Gazdasági és társadalmi ismeretek	-	-	-	-	-	2	-	-	2
Földrajz és néprajz	3	4	2	-	-	-	2	-	11
Latin nyelv	5	5	4	4	4	4	4	4	34
	-	-	4	4	5	5	4	4	26
Görög nyelv ^o	-	-	-	-	4	4	4	3	15
Német nyelv	-	-	4	4	3	3	3	3	20
	4	4	3	3	3	3	3	2	25
Francia/angol/olasz nyelv ^o	-	-	-	-	4	4	4	3	15
Bölcsészet	-	-	-	-	-	-	-	2	2
	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Természetrajz	2	2	-	3	5	-	-	-	12
Vegytan	-	-	-	-	-	3	-	-	3
Természettan	-	-	2	-	-	-	4	4	10
Mértan és mennyiségtan	4	5	3	3	3	3	3	3	27
Rajz és műalkotások elemzése	2	2	2	2	-	-	1	1	10
Testnevelés	4	4	4	4	4	4	4	3	31
	3	3	3	3	3	3	3	2	23
Egészségtan	-	-	-	1	-	-	-	1	2
Szépírási	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Gyorsírási	-	-	-	2	-	-	-	-	2
Ének	2	2	1	-	-	-	-	-	5
Kézimunka	2	2	2	2	-	-	-	-	8
Osztályfőnöki óra	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Sportdélután	-	-	-	-	2	2	2	2	8
Összesen (gimnázium)*	31	31	31	31	31	31	32	32	250
Összesen (leánygimnázium)	31	31	31	31	31	31	31	31	248

^o Egy nyelv kötelezően választható.

* Sportdélután nélkül.

⁸⁰⁷ Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára, 1938. 10–11.

IV. Áttekintő táblázatok

XXXIX. táblázat

A felsőbb leányiskolák legfontosabb adatai⁸⁰⁸

Tanév	Iskolák								Osztá-lyo-zott tanu-lók	Taná-rok
	állami	köz-ségi	római kato-likus	refor-mátus	evan-géli-kus	társu-lati	magán	össz.		
1875/76.	1	-	-	-	-	-	-	1	49°	10*
1876/77.	1	[-]	[-]	[-]	[-]	n.a.	n.a.	[1]	n.a.	n.a.
1877/78.	3	[-]	[-]	[-]	[-]	n.a.	n.a.	[3]	n.a.	n.a.
1878/79.	3	[-]	[-]	[-]	[-]	n.a.	n.a.	[3]	n.a.	n.a.
1879/80.	3	[-]	[-]	[-]	1	n.a.	n.a.	[4]	n.a.	n.a.
1880/81.	3	[1]	[-]	[-]	n.a.	n.a.	n.a.	[5]	n.a.	n.a.
1881/82.	5	[1]	[-]	[-]	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1882/83.	5	[1]	[-]	[-]	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1883/84.	7	1	-	-	-	1	-	9	803~	112
1884/85.	8	1	-	-	-	1	-	8	1 174~	133
1885/86.	8	1	-	-	-	1	-	10	1 241~	148
1886/87.	9	1	-	1	1	1	1	14	1 435~	170
1887/88.	9	1	-	1	1	1	1	14	1 677~	200
1888/89.	9	1	-	1	1	1	1	14	1 802~	209
1889/90.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	18	n.a.	n.a.
1890/91.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	17	n.a.	n.a.
1891/92.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	21	n.a.	n.a.
1892/93.	12	1	5	4	-	-	n.a.	22	n.a.	n.a.
1893/94.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	[-]	[-]	n.a.	24	n.a.	n.a.
1894/95.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	[-]	[-]	n.a.	23	4 165	n.a.
1895/96.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	[-]	[-]	n.a.	25	n.a.	n.a.
1896/97.	12	3	8	3	-	-	2	28	n.a.	n.a.
1897/98.	14	2	5	3	-	-	1	25	4 627	372
1898/99.	15	2	5	3	-	-	1	26	4 859	426
1899/00.	15	2	5	3	1	-	1	27	4 902	385
1900/01.	15	2	5	3	1	-	1	27	4 911	435
1901/02.	15	2	3	4	1	-	1	26	4 998	418
1902/03.	15	2	3	3	1	-	2	26	5 085	428
1903/04.	16	2	3	4	1	-	2	28	5 055	547
1904/05.	16	2	3	3	1	-	2	27	4 680	570
1905/06.	16	3	6	3	1	1	2	32	5 817	642

⁸⁰⁸ KRAMMER, 1916b. 169–170; Felsorolása azon mozzanatoknak, melyek a felsőbb leányiskolák, polgári iskolák, valamint a kereskedelmi és iparoktatás körében 1894 óta a haladást mutatják. I. Felsőbb leányiskolák. MOL VKM K 721 Wlassics Gyula miniszter iratai 3. csomó 2/c. tétel Felsőbb leányiskolák és polgári iskolák, kereskedelmi és ipari oktatás 1894–1903., (K 721-2/c-1903.); Magyar Statisztikai Évkönyv 1884 [tárgyév], 158–159.; 1885, 162–163.; 1886, 166–169.; 1887, 168–171.; 1888, 170–173.; 1889, 176–179.; 1894, 307., 312.; 1897, 341., 346.; 1898, 306.; 1899, 331.; 1900, 347.; 1901, 331.; 1902, 362.; 1903, 365.; 1904, 383.; 1905, 379.; 1906, 375.; 1907, 353.; 1908, 371.; 1909, 376.; 1910, 362.; 1911, 378.; 1912, 400.; 1913, 270.; 1914, 270.; 1915, 266.; 1916–1918, 201. (A MOL kutatótermének felújítása miatt az adatok kiegészítésére újabb levéltári források bevonásával nem tudtunk kísérletet tenni.)

Tanév	Iskolák								Osztá-lyozott tanu-lók	Taná-rok
	állami	köz-ségi	római kato-likus	refor-mátus	evan-géli-kus	társu-lati	magán	össz.		
1906/07.	16	3	5	3	1	1	2	31	5 594	599
1907/08.	17	4	6	4	1	2	2	35	5 743	631
1908/09.	18	4	6	4	1	2	2	36	5 968	650
1909/10.	18	4	6	4	1	1	1	35	6 233	671
1910/11.	18	4	6	4	1	1	1	35	6 318	686
1911/12.	18	4	6	4	1	1	1	35	6 529	689
1912/13.	18	4	6	4	1	1	1	35	6 552	438*
1913/14.	18	4	5	4	1	1	2	35	6 653	458*
1914/15.	18	4	5	4	1	1	2	35	6 313	452*
1915/16.	18	4	5	4	1	1	2	35	6 784	432*
1916/17.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

° Beírt tanulók száma.

* Rendes és helyettes tanárok száma.

~ Nincs jelölve, hogy a beírt vagy az osztályozott tanulóról van szó.

Megjegyzés: az 1916/17-es tanévtől a Magyar Statisztikai Évkönyv a felső leányiskolákat már nem külön, hanem a leányközépiskolák között szerepeltette

XL. táblázat

A leány-középiskolák legfőbb adatai és az érettségizett leányok számának alakulása⁸⁰⁹

Tanév	Iskolák									Osztá-lyozott tanu-lók	Érett-ségizett tanu-lók	Taná-rok
	áll.	köz-ségi	r. k.	ref.	ev.	izr.	társ.	ma-gán	össz.			
1896/97.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	104 ^α	n.a.	n.a.
1897/98.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	180 ^α	n.a.	n.a.
1898/99.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	240 ^α	n.a.	n.a.
1899/00.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	309 ^α	n.a.	n.a.
1900/01.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	307	32°	31
1901/02.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	330	58°	31
1902/03.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	353	71°	29
1903/04.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	378	[114]	26
1904/05.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	391	87	24
1905/06.	-	-	-	-	-	-	1	-	1	402	63	27
1906/07.	1	1	-	-	-	-	1	-	3	836	98	71
1907/08.	1	1	-	-	-	-	1	-	3	800	99	68

⁸⁰⁹ MÜLLER, 2000. 223; Magyar Statisztikai Évkönyv 1900 [tárgyév], 359.; 1901, 337., 341.; 1902, 363., 370.; 1903, 366., 374.; 1904, 390., 398–399.; 1905, 381., 388.; 1906, 377., 385–386.; 1907, 354–355., 364.; 1908, 372–373., 383.; 1909, 373–374., 386.; 1910, 359–360., 372.; 1911, 375–376., 388.; 1912, 397–399., 410.; 1913, 269–270., 279.; 1914, 268–270., 279.; 1915, 264–266., 275.; 1916–1918, 204., 208.; 1919–1922, 181–183., 189.; 1923–1925, 244., 249.; 1926, 228., 239.; 1927, 213., 224.; 1928, 250–251., 262.; 1929, 248., 259.; 1930, 245–246., 257.; 1931, 242., 264–265., 273.; 1932, 272–273., 281.; 1933, 295–296., 304.; 1934, 280., 299., 307.; 1935, 309., 317.; 1936, 291., 299.; 1937, 299., 307.; 1938, 287., 295.; 1939, 185., 188.; 1940, 177., 180.; 1941, 205., 208–209.; 1942, 221., 224–225.; 1943–1946, 253.

Tanév	Iskolák									Osztá-lyozott tanú-lók	Érett-ségizett tanú-lók	Taná-rok
	áll.	köz-ségi	r. k.	ref.	ev.	izr.	társ.	ma-gán	össz.			
1908/09.	1	1	-	-	-	-	1	-	3	831	116	74
1909/10.	1	1	-	-	-	-	1	-	3	823	115	67
1910/11.	1	1	-	-	-	-	1	-	3	943	129	77
1911/12.	1	1	1	-	-	-	1	-	4	851	156	82
1912/13.	2	1	1	-	-	-	1	-	5	1 105	226	57*
1913/14.	3	1	2	1	-	-	1	-	8	1 332	249	86*
1914/15.	3	1	3	1	-	-	1	-	9	1 529	303	86*
1915/16.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	-	-	n.a.	-	n.a.	1 629 [~]	425	n.a.
1916/17.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	553	n.a.
1917/18.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	645	n.a.
1918/19.	8	5	6	3	2	-	2	2	28	8 488	555	382*
1919/20.	9	5	5	3	2	1	2	3	29	9 479	687	442*
1920/21.	9	5	7	3	2	1	2	3	31	9 796	812	492*
1921/22.	9	5	7	3	2	1	2	3	32	9 592	697	546*
1922/23.	9	5	7	3	2	1	2	3	32	9 996	708	556*
1923/24.	9	5	7	3	2	1	2	3	32	9 980	714	544*
1924/25.	9	5	7	3	2	1	2	3	32	10 410	709	552*
1925/26.	9	5	7	3	2	1	2	3	32	10 555	710	729
1926/27.	9	5	8	3	2	2	2	4	35	10 768	771	772
1927/28.	9	5	8	4	2	1	2	3	34	10 976	865	747
1928/29.	9	5	9	4	2	1	2	3	35	11 364	861	787
1929/30.	9	5	9	4	2	1	2	4	36	11 955	1 088	796
1930/31.	10	5	13	5	2	1	2	4	42	13 046	1 198	868
1931/32.	10	5	13	5	2	1	3	5	44	13 477	1 423	905
1932/33.	10	5	13	5	2	1	3	5	44	13 683	1 116	944
1933/34.	10	5	13	5	3	1	3	5	45	14 615	1 202	1 036
1934/35.	10	5	15	5	3	1	2	5	46	15 169	1 098	1 057
1935/36.	10	5	15	5	3	1	2	5	46	15 706	1 145	1 094
1936/37.	10	5	16	5	3	1	2	5	47	16 156	1 291	1 144
1937/38.	10	5	16	5	3	1	2	5	47	16 410	1 751	1 168
1938/39.	11	5	17	5	3	1	3	4	49	16 523	1 876	1 247
1939/40.	11	5	19	5	3	1	3	4	51	15 940	1 815	1 218
1940/41.	18	5	24	8	4	3	3	2	67	20 043	1 611	1 557
1941/42.	17	5	23	10	3	1	3	1	63	20 396	2 490	1 532
1942/43.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	64	21 131	n.a.	1 336*
1943/44.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1944/45.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

▣ Felvett tanulók.

^o Csak a(z) általánosan képző) leány-középiskolában érettségizettek (egyébként az összes érettségizett leány).

* Csak a rendes és a helyettes tanárok.

[~] Csak a nyilvános tanulók.

Megjegyzés

A táblázat a Magyar Statisztikai Évkönyv adatain alapul. Az iskolákat ezért nem alapításuk évétől tüntettük fel. Az évkönyv 1906/07-ig csak az *Országos Nőképző Egyesület* leánygimnáziumáról közölt részletes adatokat, az

egyes felsőbb leányiskolák gimnáziumi tanfolyamairól nem.⁸¹⁰ A táblázatban ezért eddig csak erre az intézményre vonatkozó adatok szerepelnek, az érettségizők számát kivéve. (Az évkönyv az 1899/00-as tanévtől különítette el az érettségizők között a leányokat.) Az 1918/19-es tanévtől a leány-középiskolák között a felső leányiskolák adatai is fel vannak tüntetve.

1927/28-ban 1-1 evangélikus, izraelita és magán leánykollégium működött összesen 35 tanárral, 126 tanulót osztályoztak. A következő tanévre csupán az evangélikus leánykollégium maradt meg. 1929/30-ban 292, 1930/31-ben 423, 1931/32-ben 439, 1932/33-ban 426 osztályozott tanulója volt. Az érettségizettek száma: 51 (1930/31), 56 (1931/32) és 41 (1932/33).

A leány-középiskolai típusok megoszlása: 1928/29-ben 11 leánygimnázium, 24 leánylíceum. 1929/30-ban 13 leánygimnázium, 23 leánylíceum, 1930/31-ben 16 leánygimnázium, 26 leánylíceum, 1931/32-ben 17 leánygimnázium, 27 leánylíceum, 1932/33-ban 22 leánygimnázium, 22 leánylíceum, 1933/34-ben 23 leánygimnázium, 22 leánylíceum, 1934/35-ben és 1935/36-ban 26 leánygimnázium, 20 leánylíceum, 1936/37-ben és 1937/38-ban 27 leánygimnázium, 20 leánylíceum.

1938/39-től a hozzácsatolt területekkel együtt.

⁸¹⁰ A Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola leánygimnáziumi tanfolyamáról lásd MÜLLER 2004, 52.

A magyar, valamint a német és az osztrák felsőbb leányiskolai és leány-középiskolai rendszer

Év	Magyarország	Németország	Ausztria
1861			Evangélikus felsőbb leányiskola alapítása Bécsben német példára.
1865	Megjelenik Veres Pálné <i>Felhívás a nőkhez</i> c. cikke.	Az <i>Allgemeiner Deutscher Frauenverein</i> megalakulása.	
1866			A <i>Wiener Frauen-Erwerb-Verein</i> létrejötte.
1868	Az <i>Országos Nőképző Egyesület</i> megalakulása.		
1869	Az ONE egy éves általánosan képző tanfolyamot indít 13 éves lányok számára.		
1870-es évek		A felsőbb leányiskolák szabályozása több tartományban. Eseti jelleggel engedélyezi több egyetem nők felsőfokú tanulmányát.	A <i>Verein für Lehrerinnen und Erzieherinnen in Österreich</i> megalakulása.
1871			4 osztályos <i>Höhere Bildungsschule</i> alapítása Bécsben.
1872		Weimari Konferencia: a felsőbb leányiskolai tanárok követelik a felsőbb leányiskolák szabályozását s elismerését középiskolának.	A lányok magántanulóként érettségit tehetnek.
1873	Az 1873. évi költségvetési vitában Molnár Aladár állami leány-középiskola megalapítását indítványozza.	Porosz kultuszminiszter konferenciát hív össze a felsőbb leányiskolákról.	A grazi községi hatosztályos leánylíceum (<i>Mädchenlyzeum</i>) alapítása.
1875	Megkezdődik az oktatás az első (állami) felsőbb leányiskolában Budapesten.		
1877	Az ONE tanfolyamát felsőbb leányiskolává alakítják át.	Baden rendeletileg szabályozza a felsőbb leányiskolákat (3+7 éves <i>höhere Mädchenschule</i>).	
1883	A felsőbb leányiskola új szervezetet és tantervet kap. A középiskolai törvény értelmében a lányok magántanulóként fiú-középiskolákba járhatnak.		
1885	A felsőbb leányiskola új szervezetet és tantervet kap.		

Év	Magyarország	Németország	Ausztria
1887		Helena Lange petíciót nyújt be a porosz Képviselőházban (<i>Die gelbe Broschüre</i>).	
1888		A <i>Deutscher Frauenverein Reform</i> alapítása.	A <i>Verein für erweiterte Frauenbildung</i> létrejötte.
1889	A felsőbb leányiskola új szervezetet és tantervet kap.	Külföldi érettségire felkészítő két éves <i>Realkurse</i> indítása Berlinben.	
1890		Az <i>Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein</i> megalakulása.	
1890-es évek		Rendkívüli hallgatóként több egyetem felvesz lányokat.	
1892	Leánygimnázium alapítási kísérlet Budapesten.		Hatosztályos egyesületi leánygimnázium alapítása Bécsben.
1893		Érettségire felkészítő négyéves gimnáziumi kurzusok (<i>Gymnasialkurse</i>) indítása Berlinben. Leánygimnázium alapítása Karlsruhe-ban (Baden) (<i>Deutscher Frauenverein Reform</i>).	Az <i>Allgemeiner Österreichischer Frauenverein</i> létrehozása.
1895	Királyi hozzájárulás: a nők felsőfokú tanulmányának engedélyezése — nyilvános hallgatóként — az egyetemek bölcsész és az orvosi karjain, valamint a gyógyszerészeti képzésben. Feltétel: érettségi vizsga.		Királyi hozzájárulás: a nők felsőfokú tanulmányának engedélyezése — nyilvános hallgatóként — az egyetemek bölcsész és az orvosi karjain, valamint a gyógyszerészeti képzésben. Feltétel: érettségi vizsga.
	Miniszteri rendelet: a lányok mint magántanulók a fiúgimnáziumokban az egyes osztályok tananyagából magánvizsgát tehetnek, és a VIII. osztály vizsgájának sikeres letétele után magánérettségi vizsgára bocsáthatók.		
1896	<i>II. Országos Tanügyi Kongresszus</i> Budapesten. Leánygimnázium nyílik Budapesten az <i>Országos Nőképző Egyesület</i> szervezésében.	Rendes tanulóként, de külsőként először érettségiznek fiú-középiskolákban lányok Németországban.	
1898	A budapesti állami felsőbb leányiskola gimnáziumi tanfolyamot indít.		Külsőként először érettségiznek lányok fiú-középiskolákban.
1899		Leány-középiskolában először tartanak érettségi vizsgát.	

Év	Magyarország	Németország	Ausztria
1900	Először tartanak érettségit leány-középiskolában.	Németországban Badenben először engedélyezik a nők felsőfokú tanulmányait.	Ankét a felsőbb leányoktatásról. Miniszteri határozat a leánylíceumról: 6 évfolyamos iskola a tanulók 10. életévétől, - érettségi vizsgát ad, de az csak rendkívüli hallgatóként jogosított egyetemi tanulmányokra.
Századelő		A felsőbb leányiskolák egyenjogúsítása, elismerésük középiskolának és a koedukáció engedélyezése több tartományban.	
1901	Tanterv a felsőbb leányiskolák számára		
1903			A bécsi leánygimnázium nyolcosztályossá válik és nyilvánossági jogot kap. A líceumi igazgatók egyesületbe tömörülnek.
1904	Rendelet korlátozza a nők felvételét az egyetemekre. Megalakul a <i>Feministák Egyesülete</i> .		
1907	A <i>Feministák Egyesülete</i> kiadja <i>A nő és a társadalom</i> c. folyóiratának első számát.	Kongresszus a felsőbb leánynevelésről Kasselben.	
1908		A felsőbb leányiskolák szabályozása és elismerése középiskolának Poroszországban: 10 éves <i>höhere Mädchenschule</i> (utóbb <i>Lyzeum</i>), amelyre 5/6 éves <i>Studienanstalt</i> , valamint az <i>Oberlyzeum</i> (4 éves <i>Lehrerinnenseminar</i> és 2 éves <i>Frauenschule</i>) épül.	A líceumi tanárok szakmai egyesületet alapítanak „Lyzeum” néven.
1909		Baden alkalmazza a felsőbb leányiskolák porosz rendszerét: 7 éves <i>höhere Mädchenschule</i> , amelynek 4. (5.) osztályára érettségit adó leány-középiskolák épülnek (<i>Mädchen-Oberrealschule</i> , <i>Mädchen-Realgymnasium</i> , <i>Mädchengymnasium</i>) és amelyre 1/2 éves <i>Fortbildungskurse</i> , illetve 3 és fél éves <i>Höherer Lehrerinnenseminar</i> épül.	

Év	Magyarország	Németország	Ausztria
1910		Törvényt hoznak Szászországban a felsőbb leányiskolákról (3+7 éves <i>höhere Mädchenschule</i> , amelyre önállóan nem létrehozható <i>Studeinanstalt</i> , <i>Frauenbuldungsschule</i> és <i>Haushaltungsschule</i> épül.).	Miniszteri határozat születik a koedukáció korlátozására.
1910-es évek			A líceumok átalakítása reform reálgimnáziumokká.
1911		A felsőbb leányiskolák reformja Bajorországban (6 éves <i>höhere Mädchenschule</i> , 3 év elvégzését követően továbbtanulási lehetőségek: a felső tagozat (Relabteilung), a 6 éves <i>humanistische</i> és <i>realistische</i> <i>Gymnasialkurse</i> , 6 éves <i>Lehrerinnenseminar</i> , 3 éves <i>Handelsschule</i> , 2 éves <i>Frauenschule</i>).	A miniszter tanácskozást hív össze, amely a líceum helyzetét vitatja meg. A líceumi tanárképzés megszüntetése.
1912			Miniszteri határozat a líceumokról: ▪ 6+1 éves intézmény 10 esztendő lányoknak, ▪ 4 osztályos alsó tagozat, ▪ amely elvégzését követően a négyosztályos <i>Mädchenformrealgymnasium</i>ban is tovább lehet tanulni.
1914		Poroszországban engedélyezik a koedukációt.	
1916	Rendelet a leány-középiskolákról: ▪ 7 éves felső leányiskola, ▪ 8 éves leánygimnázium, ▪ 8 éves felső kereskedelmi leányiskola. Tanterv a leány-középiskolák számára.		
1918	Tanterv a leány-középiskolák számára.		A leány-középiskolák fenntartói egyesületbe tömörülnek.
1919		Bajorországban megengedik, hogy – feltételek mellett – leányok fiú-középiskolákba iratkozhatnak.	A fiú-középiskolákba bejáró leány magántanulók helyzetét megkönnyítő határozat (feltétel: nincs a helységben nyilvános leány-középiskola).
1920			A leány-középiskolák tanulóinak szülei egyesületbe szerveződnek.

Év	Magyarország	Németország	Ausztria
1920-as évek		Több tartományban egyre differenciáltabb leány-középiskolai intézményrendszer jön létre köztük fiú-középiskoláknak megfelelő típusokkal.	
1921			Tanterv az <i>Allgemeine</i> és a <i>Deutsche Mittelschule</i> , valamint a <i>Frauen-Oberschule</i> számára. Utóbbi a líceum vagy más középiskola IV. osztályára épülő 4 éves nőiskola volt.
1923		Az <i>Oberlyzeum</i> átalakítása Poroszországban kilenc éves, általánosan képző, érettségit adó leány-középiskolává.	
1924		A leány iskolai reform Bajorországban: 9 éves leány-középiskola (<i>Mädchenlyzeum</i>), 6-6 éves <i>höhere Mädchenschule</i> , illetve <i>Mädchenmittelschule</i> , valamint 1/2 éves <i>Frauenschule</i> , 6 éves <i>reales</i> és <i>humanistisches Reformgymnasium</i> .	
1925	Országos Nőnevelési Kongresszust tartanak Budapesten.		Tanterv a <i>Reformrealgymnasium</i> számára.
1926	XXIV. tc. a leányközépiskolákról és a leánykollégiumokról: - érettségit adó, nyolcosztályos leánygimnázium és - leánylíceum, - valamint nyolcosztályos leánykollégium.		
1927	Tanterv a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára.	A 3 éves nőiskola kísérleti bevezetése Poroszországban. Fiú-középiskoláknak megfelelő típusok kísérleti bevezetése Bajorországban: <i>grundständiges Mädchenrealgymnasium</i> , illetve <i>grundständiges humanistisches Mädchengymnasium</i> , valamint <i>Mädchenoberrealschule</i> .	Középiskolai törvény: 3 középiskola: <i>Gymnasium</i>, <i>Frauenoberschule</i>, <i>Realgymnasium</i> (A, B, C forma, utóbbi különösen lányoknak (korábbi <i>Reformrealgymnasium</i>)). A fiú-középiskolák a lányok számára párhuzamos osztályokat indíthattak.
1928	III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus Budapesten.		

Év	Magyarország	Németország	Ausztria
1931	A leánygimnázium latin nyelvi és irodalmi tantervének módosítása.		
1932	A latin nyelvnek a reáliskolákban és a leánylíceumokban való rendkívüli tanítása tárgyában.	A 3 éves <i>Frauenschule</i> szabályos típusú tétele (<i>Frauenoberschule</i>): szakképzést kínál és érettségi vizsga letételére jogosít.	
1933	A leánygimnázium latinnyelvi tanterve.	A tartalmi változások minden iskolában. Törvény az oktatási intézmények zsúfoltsága ellen. A lányok felsőfokú továbbtanulásának megszigorítása.	
1934	XI. törvénycikk a középiskolákról: az egységes gimnázium létrehozása külön igazgatás alatt lányok (<i>leánygimnázium</i>) és fiúk számára.	A <i>Frauenschule</i> újjászervezése (csak a 3 éves képzés maradt meg).	Új középiskolai rendszer bevezetése: megmarad a <i>Frauenoberschule</i> , a reálgimnázium C típusának helyére az <i>Oberlyzeum</i> lép.
1935	A gimnázium és leánygimnázium I. osztályának tanterve.		
1936	A gimnázium és leánygimnázium II. osztályának tanterve		
1937	A középiskoláról szóló 1934:XI. tc. alapján készített új tanterv fokozatos életbeléptetése.		
1938	Tanterv a gimnázium és a leánygimnázium számára. Fiú- és leánylíceumok, valamint a nőnevelő intézetek felállítása (XIII. tc.)	Határozatok a középiskolákról: a lányoknál egy típus marad meg két, nyelvi és háztartási formában, az <i>Oberschule für Mädchen</i> . A koedukáció elítélése. Megkezdik a magániskolák felszámolását.	Az iskolák államosításának kezdete. Az <i>Oberschule für Mädchen</i> egyedüli leány-középiskolaként történő bevezetése két, nyelvi és háztartási formában.
1939	Fiú- és leánylíceumok létrehozása.		
1941		A két tagozaton szerzett érettségi vizsgát egyenjogúvá teszik. Befejezik a magániskolák felszámolását.	
1942	A gimnáziumi és leánygimnáziumi tanterv módosítása.		

